سنڌوءَ جو موهه

جنرل سرجارج ميڪمين

عطامحمد ڀنڀرو

سنڌ تحقيقي بورڊ، حيدرآباد سنڌ

2002ع

سمورا حق ۽ واسطا اداري وٽ محفوظ

ڪتاب جو نالو: سنڌوءَ جو موهه
ليکڪ: جنرل سرڄارج ميڪمين
مترجم: عطامحمد ڀنڀرو
ڀهريون ڇاپو: مارچ 2002
ڪيليگرافي: سائره
ڪمپوزنگ: ناز ڪمپوزر
دڪان نمبر 4- سيد آرڪيڊ، گاڏي کاتو
حيدرآباد سنڌ.

قيمت -/150
هڪ سؤ پنجاهه روپيا فقط

سنڌ تحقيقي بورڊ، ڪتاب نمبر 24

SINDHO JO MOH
TRANSLATED BY: ATTA.M. BANBHRO
PUBLISHED BY: NAZ SANAI
SHOP NO: 4. SYED ARCED
GARI KHATO HYDERABAD SINDH
Book No: 24   MAR: 2002
Per copy: Rs: 150

پـ اکر

'سنڌ تحقيقي بورڊ' طرفان عطامحمد ڀنڀري جو سنڌ جي تاريخ بابت ترجمو ڪيل، هيءُ ٻيو ڪتاب ڇپجي پڙهندڙن جي خدمت ۾ پيش ٿي رهيو آهي.

ويجهڙائيءَ واري وقت ۾، اسان جي هن دوست سنڌ جي تاريخ تي انگريزيءَ مان ڪيترن ئي شاندار ڪتابن جو ترجمو ڪيو آهي ۽ نہ رڳو هڪ وڏي خال کي پورو ڪيو آهي پر سنڌ جي تاريخ بابت ڪيترو ئي مواد پڙهندڙن کي پيش ڪيو آهي.

سنڌ جي تاريخ سان دلچسپي رکندڙ سمورن ماڻهن لاءِ، محترم عطامحمد ڀنڀري جا ترجمو ڪيل ڪتاب نہ رڳو دلچسپيءَ جو سبب بنجندا پر ماخذن واري حيثيت رکندا. اسان جي اڪثر تاريخ، ڌارين لکي آهي. هِن قسم جو سنڌيءَ ۾ مواد اچڻ ڪانپوءِ، سنڌ جي تاريخ ۾ دلچسپي رکندڙ محققن لاءِ ڪافي نيون راهون کُلي پيون آهن ۽ هو چاهين تہ انهن ماخذن کي آڏو رکي سنڌ جي مستند تاريخ جوڙڻ لاءِ گهڻو ڪجهہ ڪري سگهن ٿا.

اسان کي سنڌ تحقيقي بورڊ طرفان هِن قسم جا تاريخي ڪتاب آڻڻ ۾ گهڻي خوشي ٿيندي آهي ۽ اسان جي هيءَ دلي تمنا آهي تہ سنڌ جو پڙهيل لکيل ساڃاهہ وند ماڻهو، هنن ڪتابن کي نہ رڳو دلچسپيءَ سان پڙهن پر کي نتيجا ڪڍڻ لاءِ بہ سوچ ويچار ڪري پنهنجي تاريخ جون ڪڙيون ڪڙين سان ملائي مڪمل تاريخ جوڙڻ ۾ ڪو ڪردار ادا ڪندا.

ناز سنائي

حيدرآباد، سنڌ
۳۱- جنوري ۲۰۰۲ع

سنّاءُ

۱- مصنف طرفان ٻہ اکر........................ 7

منڍ

۲- هندستان جي هجي........................ 9
۳- سنڌوءَ جو موهہ........................ 10
۴- مارکيوئس ويلزلي جي دور وارو هندستان........................ 14
۵- مرهٽن سان ٻيءَ ٽي جنگ........................ 17
٦- برطانيہ، مغل تخت ۽ تاج جي وارث طور........................ 21
۷- نيپال ۽ پنڍارين خلاف ڪاروايون........................ 26
۸- ڀرتپور ۽ آوا........................ 29
۹- هندستان ۾ ترقي ۽ تعمير........................ 29

باب پهريون

۱۰- پهرين افغان جنگ........................ 31
۱۱- ايشيا جي حدن کي کولڻ جي ڪوشش........................ 34
۱۲- نہ ڏريو ناهہ........................ 36
۱۳- برطانيہ سرڪار جي حڪمت عمليءَ جو اخلاقي پهلو........................ 39
۱۴- جنگ جو نقشو ۽ فوج جو وچور........................ 44
۱۵- شاهہ شجاع جي پنهنجي فوج........................ 47
۱٦- سنڌ ۽ بلوچستان........................ 48

باب ٻيو

۱۷- سنڌوءَ وسيلي فوج جي قنڌار ۽ ڪابل ڏانهن روانگي........................ 57
۱۸- غزني ۽ قابل........................ 53
۱۹- شاهہ شجاح پنهنجي اباڻي تخت تي........................ 56
۲۰- ڪابل جا دوستاڻا لاڳاپا........................ 57
۲۱- سنڌ جي فوج جا حصا........................ 60
۲۲- برطانيہ سرڪار جو سفر ۽ سندس سياسي خدمتون........................ 6.
۲۳- سنہ ۱۸۴۰ع وارا معاملا........................ 63
۲۴- ساري اڏاوت جو ڇيهون ڇيهہ ٿيڻ........................ 66

باب ٽيون

۲۵- آنڌاري کهلڻ ڪانپوءِ........................ 70
۲٦- ڪابل ۾ قتل عام........................ 71
۲۷- جلال آباد ۽ غزني........................ 75
۲۸- قنڌار- پٺاڻن کان پلاند ڪرڻ وارو لشڪر........................ 77
۲۹- آخري ٻيرو ڪابل ۾........................ 82
۳۰- هندستان ڏانهن موٽ........................ 84
۳۱- ڪمانڊر ان- چيف جو تبصرو........................ 86
۳۲- دوست محمد ڪابل ڏانهن........................ 87

باب چوٿون

۳۳- سنڌ جي فتح- 1843ع قديم تاريخ........................ 89
۳۴- سر چارلس نيپيئر........................ 94
۳۵- سنڌ ۾ انگريز جو افغانستان مان موٽڻ........................ 97
۳٦- سنڌ جا حڪمران ۽ انهن سان ڪيل عهد نامو........................ 98
۳۷- مياڻيءَ واري خونخوار جنگ........................ 102
۳۸- دٻي يا حيدرآباد واري جنگ........................ 104
۳۹- فوجي مظاهري ۽ شڪن واسطي فوجن جو گڏ ٿيڻ........................ 114
۴۰- گورنر جنرل جنگي محاذ تي........................ 118
۴۱- چمبل کي پار ڪرڻ........................ 119
۴۲- گواليار تي ٻہ طرفي حملي جو فائدو........................ 122
۴۳- مهراج پور وارو محاذ........................ 123
۴۴- پنير جي جنگ........................ 128

باب پنجون

۴۵- پنجاب جي راجڌاني لاهور ۾ ڦيٽارو........................ 131
۴٦- گواليار جي فتح کانپوءِ جا نيو؟........................ 131
۴۷- پنجاب ۽ جمون وارا ٻائر........................ 133

۴۸- پنجاب جون تشويشناڪ حالتون 134
۴۹- دليپ سنگهہ جو تخت تي ويهڻ 138
۵۰- سک فوج ۽ ان جو پنچاتي طريقو........................ 142
۵۱- فوج جو وزير اعظم کي قتل ڪرڻ 147

باب ڇهون

۵۲- سکن جو ستلج پار اڪرڻ- ستلج جي برطانيہ سرڪار
واري ڪناري تي موجود حالتون 152
۵۳- برطانيہ سرڪار جي هندستاني فوج سرحد تي 156
۵۴- پنجاب فوج جو ستلج پار ڪرڻ 159
۵۵- جنگ جو نقشو 161
٥٦- ١٨۴٣ع واري انگريزي سرڪار جي هندستاني فوج........................ 162
۵۷- مريد ڪيءَ ڏانهن پيش قدمي 167
۵۸- مريد ڪيءَ واري جنگ 168

باب ستون

۵۹- فيروز شهر واري جنگ- جنگ جي شروعات 171
٦٠- جنگ ۾ آڌي رات واري ڇانوٽي 172
٦١- صبح واري زبردست فتح 177
٦٢- انگريز فوج جي ستلج ڏانهن پيش قدمي 179
٦٣- پنجاب جو وايو منڊل 181

باب اٺون

٦۴- علي وال ۽ سوبران ۾ انگريزن جون زبرد..ست فتحون 183
٦۵- سکن جو لڌيانہ تي حملو 183
٦٦- علي وال واري زبردست جنگ 186
٦٧- سوبران جي جنگ جي شروعات 192
٦٨- وڏي جنگ 195
٦٩- درياهہ ڪناري سان شڪست جو احوال........................ 197
٧٠- انگريز لاهور ۾ 199

باب نائون

٧١- پنجاب ۽ ملتان- لاهور 202
٧٢- دربار وارو دور........................ 204
٧٣- ملتان جو ڏکوئيندڙ واقعو........................ 206
٧۴- هربرٽ ايڊ ورڊ جو قصو........................ 209
٧۵- جرنل وش جو ملتان ڏانهن اسهڻ 212
٧٦- پنجاب ۾ بغاوت........................ 214
٧٧- برطانيہ سرڪار جي جوڙيل پنجاب واري انگريزي فوج 217

باب ڏهون

٧٨- رام نگر ۽ چليان والا 221
٧٩- چناب ۽ رام نگر ڏانهن پيش قدمي 224
٨٠- چين جي درياهہ ڪان پار ٽيڻ 227
٨١- سعدالله‌پور وارو محاذ 229
٨٢- چليان والا ڏانهن پيش قدمي 233
٨٣- ايپريس جي بادشاهہ پايرس جهڙي فتح 236
٨۴- ٽري ابائوٽ جو قصو 238
٨۵- ٻيو صبح 240

باب يارهون

٨٦- دشمن تي رحم ۽ جنگ جو خاتمو 240
٨٧- چليان والا ڪانپوءِ 242
٨٨- ملتان جي فتح 245
٨٩- گجرات واري سوب........................ 250
٩٠- سک فوج جي آڻ مڃڻ 253
٩١- پٺاڻن جو پيڇو ڪرڻ 254
٩٢- پنجاب جو انگريز حڪومت ۾ شامل ٿيڻ 256
٩٣- ڪمپنيءَ جي ذميواري جو خاتمو 259
٩۴- حاشيا ....

انتساب

هنگورجا جي شهيد ڄام ههبي سهتي
جي نالي

جنهن کي سيد محمد باقر ۽ سيد عبدالواحد
سنڌ جي عشق جي ڏوهہ ۾
دهليءَ ڪٽي وجي شهيد ڪري ڇڏيو

مصنف طرفان ٻه اکر

هن ڪتاب ۾ هن حقيقت سمجهائڻ جا جتن ڪيا اٿم ته ڪهڙي طريقي سان موجوده هندستان جي جاگرافيائي حدن جو بنياد رکيو ويو. هن جاکوڙ ۾ انگلنڊ جو تاجدار ۽ ايسٽ انڊيا ڪمپني هڪ جيترو ڀاڱي ڀائيوار هئا. اهو نه ٿو چئي سگهجي ته انگريزن اهو ڪم سوچي سمجهي ڪيو هو يا انڌي گهوڙيءَ جيان ڪل ۾ اکيون ٻوٽي ڪاهي پيا هئا. پر انهن علائقن جو سياسي وايو منڊل اهڙو منڌل هو جو ٻنهي ڌرين کي ائين ڪرڻ کان سواءِ ٻيو ڪو گس به ڪونه رهيو هو. مان هن ڪتاب ۾ هن ڳالهه جي به اپٽار ڪئي آهي ته گلا جو گهانگهو ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ پنهنجي ڳچيءَ ۾ وڌو پر حڪمراني انگلنڊ جي تاجدار جي وَڏي جنهن جي ڪارنهن جو ٽڪو ساري انگريز قوم تي آهي. اِها هن ڪُريت ڪئي هئي. هن بدران اهڙو جڏو ڪم ڪو ٻيو ڪري ها ته چڱو هو. هندستان ايترو بگڙي چڪو جنهن جو سڌرڻ ئي مشڪل هو. ان جو انتظامي ڍانچو به ايڏو ڏانوانڊول ٿي چڪو هو جنهن کي سڌاري سنئين واٽ تي هلائڻ ڪا سَولي ڳالهه به ڪانه هئي. مان ان ڳالهه جو اهڃاڻ ڏنو آهي ته اهو سڀ ڪجهه انهيءَ ڪري ٿيو آهي جو مختلف ڪڙم ۽ قبيلن جي ماڻهن پنهنجي اَجهل سگهه جو مظاهرو ڪري، پنهنجن ملڪن جي حدن کي غير فطري طور وڌائڻ شروع ڪيو هو.

هن ڪتاب ۾ انهن مکيه پنجن جنگين جو ذڪر به ڪيو ويو آهي جيڪي ١٨٣٩ کان ١٨٤٩ع تائين ڏهه سال سانده هليون. اهو راڻي وڪٽوريا جي حڪومت جو شروعاتي دور هو ۽ ان وقت راڻيءَ جي الهڙ جواني هئي. اهي جنگيون هڪ ٻئي کان پوءِ لڳاتار ڳنڍيون آيون هيون. هن لڳاتار جنگي سلسلي جي اهميت کي ٻن ڳالهين ڪري مناسب جاءِ ملي ڪانه سگهي آهي. جن مان هڪ ڪرائميا جي جنگ ۾ هندستان جي ١٨٥٧ واري بغاوت هئي ٻيو ته هنن لڳاتار جنگين ۾ وڙهندڙ هندستاني فوج ١٨٥٧ع ۾ بغاوت ڪري پنهنجي ڪئي ڪرتئي کي پاڻيءَ ۾ لوڙهي ڇڏيو هو ۽ اهي يورپي فوجي عملدار جيڪي انهن جنگين ۾ شريڪ هئا تن پاڻ انهن هندستاني فوجن تي گوليون وسايون هيون، جيڪي مٿي ڄاڻايل جنگين جي ذڪن سڪن ۾ ساڻن هڪجهڙا ڀائيوار هئا. يا ته اهي فوجي عملدار مري چڪا هئا يا ته

پنهنجن انگريزي طرز تي تهيل گهرن ۾ پنهنجا ڏينهن پورا ڪري رهيا هئا. ڪين جڻ انهن جنگين ۽ فتحن جي هڪ گهڙي به ياد ڪانه هئي. انگريزن مان ڪي فوجي عملدار اهڙا به آهن جن هنن جنگين ۾ ڪڏي حصو ورتو. سور سختيون به ڏاڍيون ڏنائيون ۽ سنائون پنهنجي فتحن جي انهن اويسار گهڙين ڪي ساه برابر سانديو به پيا اچن. انهن جنگين جون يادگيريون ڪين ايتريون ته پياريون آهن جيتريون پيتزولا ۾ وڙهيل جنگن جون سارونيون.

ٿ هتي مان هن ڳالهه ڏانهن به اشارو ڏنو آهي ته جڏهن ڪي نوجوان ذهن هندستانين واسطي نئين آسمان ۽ نئينءَ ڌرتيءَ جوڙڻ جو منصوبو تيار ڪندا آهن ته ان ناتي سان ڪين سنڌ، پنجاب ۽ گواليار ۾ برنڊ پرائي دوزخ جي اگريءَ آگ ڪي به ضرور ياد ڪرڻ گهرجي ته انهن ماضيءَ ۾ پنهنجي حڪمرانن هٿان ٿي ڪهڙا ڏاڍ ڏنجها ڏٺا.

هندستاني نالن جي هِجي

هندستاني نالن کي اچارڻ واسطي هڪ سائينٽفڪ طريقو اختيار ڪيو ويو آهي. هتان جي جن نالن ڪان ٻالجتيءَ ڪان وني ڄاڻ آهي تن جي هِجي کي جيئن جو تيئن رکيو ويو آهي. جنگين جي نالن جي پڙهڻي ٻه اها قائم ڪئي وئي آهي جيڪا جنگين ۾ ادا ڪيل بهادري جي ڪارنامن جو ئي مليل ٻِلن تي نظر اچي ٿي.

سئڪ وِلي ڪاليج
١- نومبر ١٩٢٣

سنڌوءَ جو موهه

منڍ
راڻي وڪٽوريا جي تخت نشينيءَ وقت
هندستان.
ميٽ جان ڪمپني
مارڪيوئس ويلزلي جي ڏينهن ۾ هندستان
انگريز، مغل ۽ تخت ۽ تاج جا وارث
برطانيہ حڪومت جي حڪمت عمليءَ لاءِ خطرا
نيپال ۽ پنڌاري
پرت پور ۽ آوا
ترقي ۽ خوشحالي.

مِيٽ جان ڪمپني Jan Kampanee Bhahadur کي ڪڏهن آنربل ايسٽ انڊيا ڪمپني جي نالي سان بہ ٻڌ سڏيو ويندو هو. هائي تہ انگريز شهنشاهت جا معمار هندستان کي نئين حيثيت ڏئي رهيا آهن. توهان کي بہ هندستان کي ائين سمجهڻ ۽ ڇوڻ ضروري آهي. ڇاڪاڻ تہ اتر برما کان سواءِ سارو هندستان ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي سياسي دائري ۾ اچي چڪو آهي. جڏهن راڻي وڪٽوريا سنہ ١٨٥٨ع ۾ هندستان کي برطانيہ حڪومت جي سڌي انتظام ۾ هيٺ رکڻ جو اعلان ڪيو تہ سمجهڻ گهرجي تہ اهڙي قسم جي حڪومت جو بنياد رکجي چڪو هو. داس ڪماري يا ڪاموري کان وٺي سنڌوءَ تائين سارو اُپبيٽ ۽ علائقو هائي برطانيہ جي تاج جي حڪومت هيٺ هوندو. انگلنڊ جي مهانتا ۽ ان جي اطاعت ۽ فرمانبرداريءَ لاءِ رياستن جي حڪمرانن کان عهدنامہ وٺي سيني ڳالهين کي خوش اسلوبيءَ سان مڪمل ڪيو ويو آهي. هن ساري علائقي ۾ فقط ائوڌ جي رياست رهيل هئي جيڪا انگريز حڪومت ۾ شامل ڪانہ هئي تنهن کي بہ زوريءَ انگريزي انتظام ۾ شامل ڪيو ويو آهي. افغانستان کان سواءِ سارو مغل- هندستان برطانيہ سرڪار جي ست هيٺ آهي. ٿين ڪرڻ ۾ ڪيئون بوٺي جائز ۽ ناجائز جو خيال ني ڪونہ ڪيو ويو آهي. اهڙيءَ ريت سان دهليءَ جي ترڪ شهنشاهت جي

ٽڪرن جي ميڙا جوڙندي ڪري ان جي نئين سر جوڙجڪ ۽ تڪميل ڪئي آهي.

مهارائي وڪٽوريا جي ڀهرين ڏهن سالن جي راڄ دوران هندستان اندر انگريزن لڳاتار پنج جنگيون ڪيون. ان وقت رائي اڃا ٻار هئي. ڪيس ناچ ڪرڻ ۽ گهوڙيسواريءَ ڪان واندڪائي ڪانه ملندي هئي. ائين سمجهه ۾ ايندو هو ته جڻ ونڊسر Windsar جي محلات ۽ قلعي سان سندس ڪوبه لڳ لاڳاپو ڪونه آهي. مٿي ڄاڻايل لڳاتار پنجن جنگين جو نتيجو اهو نڪتو جو بنگالي لشڪر ۽ ٻين فوجن جا حصا ساندهه جنگ جي ميدان ۾ رهيا آهن. انهن مان گهڻيون جنگيون انگريزن پنهنجي ارادي سان ڪونه وڙهيون پر دهليءَ جي مغل حڪمران جي رويي ڪري ڪين ويڙهاند جي پڙ ۾ لهڻو پيو. انهن پنجن مان هڪ جنگ انگلنڊ جي تاج جي اجازت سان ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ وڙهي ۽ اها انگريز افغان حڪمت عمليءَ سان لاڳاپيل سنه ١٨٨٩ع واري افغان ويڙهه هئي. اها لڙائي ان ڪري لڳي جو برطانيه حڪومت مغل سرڪاري جي سرحدي علائقي تي ضابطو ڪرڻ پئي چاهيو. باقي ٻيون جنگيون مغل حڪومت جي عمل جو رد عمل هيون ڇاڪاڻ ته انهيءَ زماني ۾ مغل شهنشاهه پنهنجي سگهه کي نئين سر مضبوط ڪرڻ لاءِ سوچي رهيو هو.

انهن مٿي ڄاڻايل جنگين جا ڪارڻ گهڻا هئا. ڀهريون ته ڪرائميا جون حالتون اهڙيون هيون جن انگريزن جي سوچ فڪر کي لوڏي ڇڏيو هو ۽ اتر هندستان ۾ بنگال فوج جو وڳوڙ به اهڙو مامرو هو جو انگريزن ڪان هر ڳالهه وسري وئي هئي. ڪيترن انگريزي عملدارن جن مختلف جنگي ميدانن ۾ شهرت مائي ورتي هئي سي به بنگال فوج جي بغاوت سبب ڪنهن اڻڄاتيءَ جي ڏنڊ ۾ وڃائجي ويا هئا. هنن جنگين ۾ حصو وٺندڙ وڏا نديا عملدار، ميائي، سوبران، گجرات، مريدڪي ۽ هندستان جي ٻين علائقن جي فتح جا ڏهاڙا ڪٿي گڏ تي ملهائي نه سگهيا هئا. ساري فوج جنگ جي دونهين ۾ دونهاٽيل هئي. اهي اينرا ته هيٺا پئجي ويا هئا جو پنهنجو موڪلون به هندو رسم موجب ملهائي رهيا هئا. يا وري پنهنجن گهرن ۾ لٽ تي رکيو مانڪ کيو وينا رهندا هئا. سنڌن اندر اڌ هيا. ڇاڪاڻ ته هنن جي ساري جاکوڙ ۽ رتوڇاڻ ۽ قرباني لوڻ پائي تي ويون هيون. ڪرائيميا ۽ ۽ بنگال فوج جي بغاوت جي تاريخ وچي ڇاپخانن جي سونهن بڻي هئي.

مٿين پنجن جنگين جي تاريخ انهن انگريز فوجين جي ناتي جڻ ته اڄ به محفوظ آهي. جيڪي انهيءَ اُرڻ جو ٻارڻ بڻيا. انهن فوجين مان 75% ته هن دنيا کي هميشهه لاءِ ڇڏي ويا آهن. اهي ڏهه سال انهيءَ ڪري به نهايت اهم آهن جو اهو سمو هڪ مستقل تاريخ جو امت ۽ اٽوٽ حصو بڻجي ويو آهي. انهيءَ ڪري به ته اهي جنگيون ناگزير به هيون. اهو ضروري به معلوم ٿئي ٿو ته انهن جنگين جو تفصيلي ذڪر ڪجي ڇاڪاڻ جو اهي ٻانهن ۽ ائين لاڳاپيل آهن جيئن اڄر سان سومر

ڳنڍيل هوندو آهي. هن کان علاوه اهي جنگيون هندستان جي مقدر ۽ مستقبل تي گهڻو اثرانداز به ٿيون هيون. وڪٽوريا دور جي مصنف به انگريز فوج خلاف تيليءَ مان ٿنڀ ناهي اجائي ڊوءِ ڊوءِ ڪئي آهي تن کي به هن قسم جي ڪتاب لکڻ سان جوڳو جواب ملي ويندو. هن معاملي ۾ سندن کو ڏوهه به ڏسڻ ۾ ڪونه ٿو اچي. ڇاڪاڻ جو اوڻويهين صديءَ جي شروعات واري مصنف جا عام طور تي خيال ۽ نظريا ڪجهه ٻيا رهيا آهن. ان ڪري به ته سياسي نقطهءِ نظر کي، هميشه تاريخي عمل سمجهڻ، جي غلطي ڪئي وئي آهي. برطانيه حڪومت جي اختيار ڪيل حڪمت عمليءَ کي نياءَ ۾ نيت پٽ واري اک سان ڪڏهن ڏٺو ئي ڪونه ويو آهي. جنهن ڪري افغان جنگ ۾ سنڌ جي فتح ۽ ٻيا به ڪيترا اهم واقعا رونما ٿيا. ڪي اهڙا به واقعا ٿيا جيڪي فوجي نااهليءَ ۽ ڪي حڪومت جي غير دانشمندانه سوچ ڪري، فوجي گهربل نتيجا ڏئي ڪونه سگهيا ۽ وقت جي من گهڙت افواهن جي ور چڙهي ويا.

وڪٽوريا دور جون اهي جنگيون سنه ۱۸۳۹ع کان ۱۸۴۹ع تائين هليون، جن ۾ فوج وڏي انگ حصو ورتو. سندن وچور هيٺ ڏجي ٿو:-

پهرين افغان جنگ جيڪا ۱۸۳۹ع کان ۱۸۴۲ع تائين هلي. ان جا ڪيترا مرحلا ۽ مختلف نتيجا نڪتا. ڪيترن هنڌن تي انگريز فوج جي تباهي ٿي ۽ ڪن جاين تي وري سوڀون به ماڻيون ويون.

سنڌ جي فتح به هڪ مناسب واقعو آهي. سنڌ جو وايو منڊل تمام گهڻو منجهيل هو جو ميرن جي شڪست هڪ فطري ڳالهه هئي ۽ انساني فرض جي تقاضا به اها هئي.

گواليار خلاف مهم به ۱۸۴۳ع ۾ شروع ڪئي وئي هئي. هيءُ اهو دور هو جڏهن مختلف ملڪ هڪ وڏي طاقت سان زور آزمائي ڪرڻ لاءِ سندرا ساهي ٻڌ ۾ پهچي چڪا هئا ۽ جنهن مهان سگهه هميشه لاءِ پنهنجي قوت جو سڪو ڄمائي ڇڏيو.

ستلج مهم، جنهن کي سکن جي پهرين جنگ سڏيو ويندو آهي سا به لڳ ڀڳ هن ئي دور جو واقعو آهي. سک فوج پنهنجي وت کان ٻاهر نڪري هر ضابطي جا ليڪا لتاڙي پنهنجي حڪومت جي آشيرواد سان انگريز سگهه سان ٽرين پئجي وئي هئي ۽ ڪيس جوڳي سيکت به ملي هئي.

پنجاب خلاف مهم، کي سکن جي ٻي جنگ به سڏيو ويندو آهي. جنهن ۾ هنن برطانيه سرڪار جي سگهه کي آزمائڻ جي ڪوشش ڪئي هئي، پر هو ميدان هاري ويٺا هئا. حالتن مان معلوم ٿئي ٿو ته برطانيه حڪومت سکن کي اهم مقام ڏيڻ واسطي پنهنجي طرفان ڪوشش ڪري رهي هئي.

جيتري قدر پنجاب سان ٻهرين جنگ جو تعلق آهي ته اها انگريزن جي هڪ بهترين حڪمت عملي هئي جنهن کي عملي جامو پهرائڻ لاءِ تڪڙ کان ڪم ورتو ويو. هن کان علاوه جنگي فرض به سُپتائي ۽ سُچيتائي سان ڪونه نڀايا ويا هئا. ٻي جنگ ناگزير هئي. ٻيون ٿي جنگيون ته انگريزن تي مڙهيون ويون هيون، جيڪي انگريزن پنهنجي جند ڇڏائڻ لاءِ وڙهيون هيون ۽ اهي به به اڻ ٽرهيون. انگريز فوج جي ڪارڪردگيءَ بابت ۽ اسان کي خوش ڪرڻ واسطي وقت جي ورقن مان جستائين ڪا حقيقت ظاهر ٿئي تنهن کان اڳ ضروري آهي ته ٿوري وقت لاءِ تاريخ جي پردي کي ڪجهه مٿي ڪجي ۽ ڏيکارجي ته واٽرلو جي جنگ کان پوءِ هندستان، تجارت، تعليم ۽ انساني ترقيءَ ۽ تعمير خلاف ڪنيل هٿيار ڦٽا ڪري چڪو هو.

مارڪيوئس ويلزلي جي دور وارو هندستان

سرجان شور جي ٿوري عرصي واري ڪمزور حڪمرانيءَ کان پوءِ سنه ١٧٩٨ع ۾ لارڊ مارننگٽن هندستان آيو هو. سندس آئرلئنڊ جي ويلزلي گهراڻي سان تعلق هو ۽ ڊيوڪ آف وينگٽن جو ننڍو ڀاءُ هو. هي برطانيه شهنشاهيت جي سڀني عملدارن مان وڌيڪ مشهور هو. هي ڏاڍو ذهين ۽ هوشيار ماڻهو هو. اڄ هندستان جيڪو اڄ هڪ يڪي علائقي جي شڪل صورت ۾ ڏسون ٿا. جنهن جي آدم شماري ٣٥٣٠٠٠٠٠٠ آهي تنهن جي پيگل ٽُتل ٽڪرن جي ميڙا چونڊي ڪري هڪ ڪرڻ جي شروعات هن سچاڻ گورنر جنرل ڪئي هئي، جنهن کي سندس عملي جا ماڻهو ويلزلي جي نالي سان سڏيندا هئا.

هن لارڊ کي بعد ۾ مارڪيئس ويلزلي سڏيو ويندو هو. هن پريا ست سال حڪومت ڪئي ۽ نهايت سهڻو انتظام رکيو. سندس انتظامي قابليت جون ڳالهيون هن ڪتاب سان تعلق ڪونه ٿيون رکن نه وري هن جي هلئي وڃڻ کان پوءِ رونما ٿيندڙ واقعن جو هن ڪتاب سان ڪو واسطو آهي. پر هو پنهنجي پٺيان جيڪو هندستان ڇڏي ويو سو راڻي وڪٽوريا وارو هندستان هو. اهو هندستان جتي برطانيه جي حڪومت قائم ٿي چڪي هئي ۽ هن ننڍڙي عمر واريءَ راڻيءَ جنهن جي بار کي پنهنجي نرڙ جي ليڪن مٿان به محسوس ڪيو هو. پارنهن سالن جي حڪومت کان پوءِ ويلزلي وارو اهو هندستان گهڻو بدلجي چڪو هو ۽ موجوده دور وارين وسيع حدن ۽ علائقي وارو هندستان بڻجي ويو هو.

پهريائين جڏهن مارننگٽن هندستان جي حڪومت جون واڳون سنڀاليون تنهن زماني ۾ مدراس پريزيڊنسي جو تحفظ، حيدرآباد دکن جو امن امان ۽ مرهٽن وارن علائقن جو چين ۽ سڪون ڦٽي ويو هو. ان جو ذميوار حيدر علي نالي هڪ پٺاڻ فوجي سپاهي هو جنهن نمڪ حرامي ڪري ميسور جي اصلي هندو راجا کي ختم ڪري پاڻ دنگو جمائي ورتو هو. هو سالن جا سال سندس نوڪريءَ ۾ رهيو هو. هنن غاصبن ٿي پيرا انگريزن سان جنگ ڪئي. آخري پيرو ٽيپو سلطان ١٧٩٢ع ۾ گورنر جنرل ڪارنوالس هٿان سخت شڪست کاڌي هئي. هو پاڻ پڄي بچي ويو. سندس پٽ انگريزن وٽ يرغمال هئا. سمجهيو ائين پئي ويو ته هو هاڻي ماٺ ٿي ويندو ۽ پاڙيسري حڪمرانن سان مان مرجاتا سان هلندو. پٺاڻ ۾ اهڙي چڱائيءَ

جي اميد رکڻ ٻيرن کان ٻير گهرڻ سمان آهي. ان زماني ۾ نيپولين بونا پارٽ مصر تي ڪاهي رهيو هيو. هو به مشرق جي ملڪن کي فتح ڪرڻ جا خواب ڏسي رهيو. هن اهو به اعلان ڪيو هوته هو پنهنجي ساري سگهه گڏائي هندستان تي ڀرپور حملو ڪندو ۽ انگريزن جو جڙ ٻجو رلائي ڇڏيندا. هن ٽيپوءَ ڏانهن هڪ خط لکيو هو جنهن ۾ ڪيس ڄاڻايو هئائين ته هو انگريزن کان نجات حاصل ڪرڻ واري خير جي ڪم ۾ ساڻس ضرور ڀاڱي ڀائيوار ٿيندو. فرينچ قوم سان واسطو رکندڙ عملدار جن کي ڪرناٽڪ مان لوڌي ڪڍيو ويو تن به وڃي ميسور ۾ مٿو لڪايو هو. ٽيپو سلطان انگريزن سان ڪيل واعدا ڪڏهن ڪونه پاڙيا ڇاڪاڻ ته ڪيس فرينچن جي واهر جي آس ۾ آسرو هو. جڏهن هي نوجوان گورنر جنرل هتي پهتو ته هن اڻ ڇتي وايو منڊل تي گهرائي سان سوچڻ لڳو ۽ هن نتيجي تي پهتو ته ٽيپوءَ کي ختم ڪرڻ کپي. ڇاڪاڻ ته هن جو نه فقط انگريزن سان وير هو پر ٻاڙي جي ڏيهي حڪمرانن کي بدلائي ٻاهر ٻاري ڏني هئي ۽ پنهنجي روهه وار جوءِ تان لهي هيٺ وڃي ساموندي علائقن تي اوچتو ستون هڻندو هو. لارڊ مارننگٽن ڪيس اٿڻ نه ڪرڻ لاءِ ڇتاءُ ڏنو ۽ ان سان گڏ ان فوج کي هڪ ڄاڻوڪرڻ لڳو جيڪا لارڊ ڪارنوالس جي مهنداري ۾ وڙهي هئي ۽ ٽيپوءَ کي شڪست ڏني هئي. تن ڏينهين ٽيپو گهڻو اڳتي نڪري ويو هو. پر جڏهن ڪيس اهو پتو پيو ته لارڊ مارننگٽن هن جي خلاف فوج ڪٺي ڪري رهيو آهي ته ڏاڍو ڏڪي ويو. نيپولين بونا پارٽ هن کان ڪوهين ڏور مصر ۾ موجود هو جيڪو سندس وقتائتي واهر ڪونه تي ڪري سگهيو. تنهن ڪري هن مجبور ٿي اسلام جي پير تي ڏونڪو هنيو. ان ناتي سان هن هزارين هندو زوريءَ طهرائي مسلمان ڪري ڇڏيا. اهڙي ريت ظاهري اسلام کي ته زور ونرايو پر اصلي، ين جي دڙي هٿ ڪري ڇڏي. هن اهو ساڳيو پيغام احمد شاه ابداليءَ جي پوٽي، افغانستان جي حڪمران ڏانهن به موڪليو.

احمد شاه ابدالي اهو ماڻهو هو جنهن سنه ١٧٦١ع ۾ پاڻيپت جي ميدان ۾ مرهٽن جي سگهه کي سيڪاني ڇڏيو هو. هن کان علاوه افغانستان جي سرحد اتر هندستان واري علائقي ۾ ستلج تائين قائم هئي. ان حڪمرانن ڏانهن لکيو ويو ته، "هڪدم هيڏانهن هليا اچو ۽ اچو ته گڏجي انگريزن کي هندستان مان هميشه لاءِ ڪڍي ڇڏيون. اچو ته ايڪو ۽ ٻڌي ڪريون ساري سگهه هڪ جائتي ڪري کين ختم ڪري ڇڏجي. او شاه زمان ۽ حاڪم دوران سگهو اچو ۽ اچي مظلوم محب وطن مسلمانن جي واهر ڪر. پاڻ سان ترڪن جي فوج وٺي اءِ. افغانن ۽ مغلن جو لشڪر ساڻ ڪري اچو. عالم، شيخ، مشائخ ۽ سيد به ساڻ گڏي اسلام جو سائو جهنڊو ڪٺي اچي ڪارٽي ٿيءَ."

زمان شاه يا شاه زمان اوهان جيئن ان کي سڏيو. ڪجهه به ڪونه هو.

ڪيس غير مسلمانن لاءِ ڪا نفرت ڪانه هئي. سندس ڏاڏي احمد شاه ابدالي هندستان تي سترهن ڀيرا ڪاهيو هو. سندس پيءُ تيمور شاه پنهنجي پيءُ احمد شاه جي نالي جو ڪٽيو ڪائيندو رهيو. زمان شاه پاڻ به ڪو چڱو مڙس ڪونه هو. پر ڪيس اسلام جو نالو ۽ نعرو هٿ لڳي ويو هو. وٽس اسلامي جهنڊي ۾ اسلامي طبل هئا. سندس اهڙي فرياد ٻڌي وٽس وهلو ورڻ جا جتن ڪرڻ لڳو هو. پر سندس ملڪ پاڻ وڳوڙن جي ور چڙهيل هو.

افغانستان اصل ۾ ياغستان Yaghistan آهي، اهڙو ملڪ آهي جتي امن امان ۽ صلح سانت ٿيڻ ممڪن ئي ڪونه آهي. قنڌار ۾ بغاوتون، هرات ۾ دنگا ۽ فساد ۽ آمون واري علائقي تي حملن جي هڻ هٽان جن سندس وايون ولهڙيون ڪري ڇڏيون هيون ۽ مجبور ٿي پنهنجي لشڪر کي اتر هندستان ڏانهن وڌڻ جو حڪم ڪيو هئائين. ٽيپو به صفا چتو ٿي پيو هو. پٽس حيدر علي ڪيس پريءَ دربار ۾ ماڻهن جي سامهون ڪوڙا هڻايا هئا ان واقعي ڪان پوءِ ته رهندو به ارن مان نڪري ويو هو. بعد ۾ ڪڏهن عقل وارو ڪم ته ڪيو ئي ڪونه هئائين ۽ پنهنجي پيءَ کي ڇڏي اڪيلي سر وتندو هو پاڙي وارن سان اُچائيندو. برطانيه، هتي مان هيءَ لفظ ان ڪري ڪتب آڻي رهيو آهيان جو ڏکڻ هندستان وارو علائقو آئرلئنڊ جي ماڻهن فتح ڪيو آهي. اڄ به ميسور واري فوج ۾ اين مئڪلينس ۽ مئڪنٽوش جهڙا ماڻهو موجود آهن جن هن علائقي تي ڪيترا ڀيرا حملا ڪيا آهن. آرٿر ويلزلي ۳۳- پيادل فوج جو مهندار هو. هڪ نازڪ موقعي تي ڪيس محاذ تي ننڊ اچي وئي. ڪيس جيڪي ڪرڻ جو حڪم مليل سو ڪري ڪونه سگهيو. ان ڪري هو مليل ڪميشن به ڏري گهٽ وڃائي چڪو هو پر سندس ڪي ياڳ ڀلا هئا جو بچي ويو. پر ان ڳالهه جو هن قصي سان ڪو واسطو به ڪونه آهي. ٽيپو وڙهندي پنهنجي قلعي جي ڦاٽڪ وٽ مارجي ويو ۽ سندس گهراڻي جي به پڄاڻي آئي. ميسور جو علائقو سندس اصل هندو حڪمران جي حوالي ڪيو ويو. انگريز طاقتور هئا. جيڪڏهن اهو علائقو پنهنجي حڪومت ۾ شامل ڪن ها ته ڪائڻ ڪير به پڇڻ وارو ڪونه هو. پر هنن ائين ڪونه ڪيو هو.

لارڊ مارننگٽن پنهنجي طرفان سخت محنت ڪري رهيو هو. ٽيپو ۽ بونا پارٽ جا ڏٺل سپنا اڌورا رهجي ويا. "بِلينٽ فورڊ" ۾ هڪ ئي وقت ٻه بادشاه رهي ڪونه سگهندا. ان وقت اهو واضح ٿي چڪو هو ته مغلن جي پڳل ٽٽل ملڪ ۾ هڪ ٻي سگهه به هئي جيڪا پنهنجي اقتدار جا سپنا ڏسي رهي هئي. مرهٽن جون ڪيتريون ننڍڙيون ننڍڙيون رياستون هيون پر انهن مان پنج وڏيون هيون. سندن پاڻ ۾ سدائين تلوارون اُڀيون هونديون هيون. وقت کي وري به ڪير ڪنڌ ٿي ويندا هئا. سنڌيا، گواليار جو مهاراجا هو جيڪو ٻين سڀني کان وڏيڪ سگهارو هو.

پيسوا نالي ٻيو مرهٽو پوني جو راجا هو جيڪو نالي ماتر سندن وڏو هو. هو دهليءَ جي مغل شاهه وزير هو ۽ شيواجي جي گهرائي سان واسطو رکندو هو. سنڌيا کي تمام گهڻو لشڪر هوندو هو. فوجي ضابطن ۽ اصولن ۾ هو ڪمپنيءَ جي فوج جو نقل ڪندو هو ۽ جنگ جي ميدان ۾ يورپي حڪمت عملي اختيار ڪندو هو. هن جي فوج ۾ فرينچ، انگريز ۽ گڏيل نسل جا ماڻهو هوندا هئا ۽ فوجي ڪمانڊنٽ هڪ فرينچ هو جنهن جو نالو "ڪائونٽ ڊي بئائن" هو. هن ڪيس گنگا ۽ جمنا جي وچ وارو دوآبو علائقو جاگير ڪري ڏنو هو، تن ڏينهين هو دهليءَ ۾ رهندو هو. ڪنهن زماني ۾ مغل حڪمرانن جي هندستان ۾ ڌاڪ هئي پر هي پويون حڪمران هڪ گڏو هو. ڪيس هڪ پناهه وزير انڌو ڪري ڇڏيو هو. سنڌيا ان مغل حڪمران جو وزير هو. مغل توڙي جو نالو طور حڪمران هو تنهن هوندي سندس مُهر ۾ اڃا طاقت هئي جنهن کي ڏسي ماڻهن تي دهشت ڇڙهي ويندي هئي ۽ اها مهر سنڌيا جي هٿ ۾ هوندي هئي.

مرهٽن جي سنڌ جي حڪمرانن سان اڳئي گهڻي اليڪ سليڪ هئي. سنڌيا ٻين مرهٽن سان گڏجي سازشون ڪندو وتندو هو. هن ڏس ۾ حيدرآباد جي مغل حڪمران سان به ٻانڌو ٻڌو هئائين. انهن سڀني کي سدائين پڙڪائيندو ۽ هُشيون ڏيندو رهندو هو ته اچو ته ايڪو ڪري هڪ وڏي فوج ترتيب ڏئي انگريزن کي ڌڪي سمنڊ ۾ اڇلائي ڇڏيون.

مرهٽن سان ٻي ۽ ٽين جنگ

ان زماني ۾ لارڊ مارننگٽن سوچيندو رهندو هو ته حالتن کي مٿڙس تي ڪيئن منهن ڏجي. سندس اهو به خيال هو ته جهڙيءَ ريت هڪ ٻيلي ۾ ٻه شينهن رهي نه سگهندا ته ڪهڙي ريت برينٽ فورڊ ۾ به هڪ وقت ٻه بادشاهه رهي ڪونه سگهندا ۽ هن جو ويچار هو ته ترڪ ۽ مغل ڪان پوءِ هتي هندستان جو حڪمران برطانيه کي هجڻ گهرجي يا مرهٽن کي. برطانيه کي هندستان جو حڪمران بنائڻ لاءِ فقط هڪ رستو ڪليل هو جنهن تي هي سياسي مدبر "لارڊ مارننگٽن" سوچي ويچاري رهيو هو. سندس ويچار هو ته ليڊن هال اسٽريٽ جي عام ماڻهوءَ کي مچرائجي پر سندن آواز ۾ ٺڏائي ٿانهر هجي. سندس هن خيال جي پوئواري پنيرائيءَ لاءِ ڪيترا دلير ماڻهو هئا پر ايسٽ انڊيا ڪمپني ۽ برطانيه سرڪاري جي ملازمت کين منجهائي وڌو هو. هن مائهوءَ جي مکيه سوچ اها هئي ته هتان جو ڏيهي

حڪمران اڳراين ۾ انگريز سان پٽ هجي ۽ پنهنجي بچاءَ واسطي انگريزن سان اتحاد ڪري. يعني اهڙيون حالتون پيدا ڪيون وڃن جو هتان جا حڪمران انگريزن سان اتحاد واسطي مجبور ٿي پون. اهڙا حڪمران فقط پنهنجي سرحدن تائين محدود رهن. اهڙن حڪمرانن وٽ انگريزن ۽ ڏيهي ماڻهن جي گڏيل فوج رکڻ گهرجي جيڪا سندن راڄڌانين ويجهو هئڻ ڪپي ۽ ان خرچ جا ذميوار هو پاڻ هجن. اهڙن راجائن يا رائن کي برطانيه جي ماڻهن جي بچاءَ واسطي ڪجهه خرچ ڪرڻو پوندو ۽ کين سمجهڻو پوندو ته برطانيه عظيم آهي. هندستان جي سياسي سگهه ۽ انهن جو بچاءُ ڪندڙ هڪ مهان محافظ آهي. مينهوڳيءَ جي موسم ۾ ٿي کين هٿياربند ڪيو وڃي. جاڪاڻ ته سانوڻ جي وسڪاري ڪانپوءِ هرڪو حڪمران ٻئي ملڪ کي فتح ڪرڻ واسطي لشڪر جون قطارون ڪيو لائي نڪري پوندو آهي. ائين ڪرڻ هتان جو جڻ ته عام رواج هو. پر انگريزن جي حڪومت جي قيام کان پوءِ مس وڃي ڪجهه هتريا آهن ۽ ماحول ۾ ڪجهه ماٺار آئي آهي. هن طريقي اختيار ڪرڻ سان هاري ناريءَ کي پنهنجي پوکي راهي سان دل لڳائي پورهئي ڪرڻ جو جوڳو وقت ملي ويندو ۽ واپاري وڙو بنا ڪنهن پهريدار جٿي جي قاتلن سان گڏجي ريءَ اڏکي پنهنجي ڌنڌي ۾ جنبي ويندو. اها ڪهڙي نه بهترين سوچ هئي ته اهڙو ڪو وايو منڊل پيدا ڪيو وڃي جو ڏيهي حڪمران پنهنجي خرچ تي پنهنجي راڄڌانيءَ پرسان انگريز فوج رکڻ تي مجبور ٿئي ۽ انگريزن جو احسانمند به رهي ۽ کين هندستان جي عظيم سياسي سگهه سمجهڻ لاءِ تيار به ٿي وڃي.

پر سنڌ يا پنهنجي سياسي سگهه جو بنياد رکي رهيو هو ۽ انگريزن تي سنڌس اک ٿي ڪانه ٿي پڏي. ان مقصد خاطرمغل دربار ۾ وزير طور ڪم به ڪري رهيو هو ۽ امن وزارت خاطر هن هر چيز ڇڏي ڏني هئي.

سگهارن حڪمرانن جي وچ ۾ ان امان پيدا ڪرڻ، وقت جي اهم ضرورت هئي. ان خيال کان گورنر جنرل اول پيشوا ڏانهن ڏيان ڏنو. سنڌ يا ۽ هولڪَر جي گڏيل لشڪر جن ۾ يورپي ماڻهو شامل هئا، سائِس جنگيون ڪري چڪا هئا. هو ڪائڻ سڙيو وينو هو. اهڙي وايو منڊل ۾ هرڪنهن کي پنهنجي بچاءَ جي وڏي اٽ تڻ ۾ لوڙ محسوس ٿيندي آهي. ساڳيءَ ريت برطانيه حڪومت جي علائقن کي به اهڙي بچاءَ جي لوڙ هئي. پيشوا پين مرهٽن حڪمرانن هتان ڏنب ڏنا هئا تنهن ڊوڙي اچي واهر لاءِ انگريزن جا پاند پڪڙيا. ۽ برطانيه حڪومت به سوڙهيءَ ۾ "جنرل آرٿر ويلزلي" کي سندس ڀانهن ٻيلي ۽ تار جو تُرهو بنائي ڏنو. سنڌ يا ۽ پونسلي کي اهڙي سوچ ۽ مسرت ٿي ڪانه هئي ته پيشوا سڀ ليڪا لتاڙي وڃي انگريزن جي جهوليءَ ۾ ڪرندو. ٻنهي حڪمرانن جو گڏيل لشڪر شڪست ڪائي پچ پائي وني پڳو. جنرل آرٿر سان لارڊ ليڪ به گڏ هو. هن ٻنهي مان لارڊ

ليڪ گڏيل فوج وٺي وڃي آگري ۽ دهليءَ تي حملو ڪيو جڏهن ته جنرل آرٿر ويلزلي دکن وارن علائقن تي ڪاهي ويو. ٻنهي فوجن شاندار فتحون حاصل ڪيون. اوپر طرف عليڳڙهه لسوري، دهلي ۽ اولهه پاسي اسيه، ارگم ۽ گهوڙيلگهر ۾ دشمن کي سندن گهرن ۾ شڪستون نصيب ٿيون. دهليءَ جو مغل نابين حڪمران اهو ڪجهه ڪري رهيو هو جيڪو واندو حڪمران ڪندو آهي. انهن شڪستن کان پوءِ دشمن فوج ۾ جيڪي فرينچ عملدار هئا تن کي ڪڍيو ويو. گنگاءِ جمنا جي وچ وارو دوآبو علائقو جيڪو فرينچ فوجي جنرل کي ڏنو ويو هو تنهن کان ڪسي مغل سلطنت سان ملايو ويو ۽ مغل بادشاه کي فقط دهلي قلعي اندر شهنشاهي اختيار سونپيا ويا هئا.

مرهٽا اتحاد جو پنجون حڪمران سنڌيا سان ڪونه ٺهندو هو. هن ١٨٠۴ع جي هاڙهه ۽ ڪاڙهه واري رت ۾ اوچتو وڃي مٿس حملو ڪيو. اهڙيءَ ريت انگريزن کي هڪ ٻي مرهٽا جنگ هٿ لڳي وئي جنهن جو هنن ڀرپور فائدو ورتو.

اهڙي صورت حال کي نظر ۾ رکي ڪرنل مانسن کي فوج ڏئي مٿس حملي ڪرڻ جو حڪم ڏنو ويو جنهن وڃي سائس جنگ جوٽي پر هار کاڌائين. ڀرتپور جو راجا وڃي دشمن سان ٻانڌو ٻڌو. سنڌيا ڏاڍو سياڻو هو ۽ تازي ڪيل عهدنامي تان تر جيترو به ڪونه ڦريو. هوڏانهن هولڪر وڃي دهليءَ تي حملو ڪيو جيڪا تازو انگريزن جي ماتحت بڻجي چڪي هئي. جنرل ليڪ ۽ ان جي گهوڙيسوار دستن ڪيس اهڙي شڪست ڏني جو ڪيس ڇٽيءَ جو ڪير ياد اچي ويو ۽ اڳتي فتح ڳڙهه ۾ وڃي ڪيس ڳتڙ کان جهليائين. سندس پيادل فوج کي "ديگ" جي اوسي پاسي واري علائقي ۾ تباه ڪيو ويو. لارڊ ليڪ ۾ هنوقت تمام گهڻي خود اعتمادي اچي وئي هئي. هن ڇا ڪيو جو ترتڪڙ ۾ وڃي ڀرتپور تي حملو ڪيائين. ايتري اُبهرائي ڪيائين جو پاڻ سان قلعي ڀڃڻ وارا اوزار هٿيار ۽ ان ڪم سان لاڳاپيل فوج به پاڻ سان گڏ ڪونه وٺي ويو. سائس ٧٦- پيادل، گهوڙيسوار دستا ۽ ڪجهه نيم مسلح فوج هئي. پر حقيقت اها هئي ته هن قسم جي وڏي مهاڏي لاءِ وٽس وڏي فوج هئڻ گهربي هئي. مٿي چاٽايل فوج ۽ ڪجهه ڏيهي لشڪر سان هن وڃي حملو ڪيو ۽ پورا چار ڀيرا ڀرتپور کي فتح ڪرڻ جا جتن ڪيائين پر هڙ حاصل ڪونه ٿيس ۽ منهن جي ڪائي موٽي آيو. هن مقابلي ۾ سندس هزارين فوجي ماريا ويا جنهن جو ساري هندستان ۾ چوبول ٿي ويو ۽ نيٺ حملي مان پائمرادو هٿ ڪڍي ويو. انهيءَ هوندي به راجا ڏانهن واڌايون موڪليون ۽ سائس صلح وارڻ جو پيغام روانو ڪيائين. ڀرتپور واري ناڪامي ۽ ڪرنل مانسن جي شڪست کان پوءِ عام ماڻهن ۾ چميگويون شروع ٿي ويون هيون. پر انگريزن حڪمت عملي اهڙي اختيار ڪئي هئي جو "مرهٽا حڪمرانن" لاءِ انگريزن سان اتحاد ڪرڻ کان سواءِ ڪا ٻي

ٻڃي ڪانہ رهي هئي ۽ اهو شرط قبول ڪيو هئائون تہ پنهنجي خرچ تي ئي پنهنجي راڄڌانين جي ويجهو اوڏو انگريزي فوج رکندا. وقت جي گورنر جنرل جي بہ اهائي تمنا هئي جنهن جي پوري ٿيڻ لاءِ هن خاص حڪمت عملي اختيار ڪئي هئي ۽ اها خير خوبيءَ سان پري ٿي وئي. هن وقت هندستان ۾ امن امان قائم ٿي چڪو هو. واپاري ۽ وڏي تجارت ڏينهون ڏينهن وڌي رهي هئي.

برطانيہ جو جهندو ۽ برطانيہ جا ماڻهو سيني جي تحفظ جي علامت بڻيل هئا. اها سوچ هڪ وڏي مدبر جو سپنو هو جيڪو ساپيا جي صورت اختيار ڪري چڪو هو. سندس سوچ هئي تہ ڏيهي حڪمرانن جي رياستن کي انگريزي سلطنت ۾ ضم نہ ڪجي پر انهن سان ساک ڀريو اتحاد ڪرڻ کپي. هن ڪان پوءِ ملڪ جو اتحادي حڪمرانن ۾ ڪ سان سمجهڻ لڳو هو تہ انگريزن سان عهدنامي ڪرڻ ڪان پوءِ سندس ملڪ انگريز سلطنت ۾ ضم ڪونہ ڪيو ويندو. لارڊ ڊلهاسيءَ جي زماني ۾ اها حڪمت عملي اختيار ڪئي وئي هئي جو اتحادي حڪمرانن جي رياستن کي انگريز سلطنت ۾ ضم ڪيو ويندو هو ۽ جيڪو حڪمران لاوارث مرندو هو تہ انگريز سرڪار ان ملڪ کي بہ پنهنجي حڪومت ۾ شامل ڪري ڇڏيندي هئي. هن گورنر جنرل جي زمان ۾ هن قسم جي اصول کي خراب سمجهي رد ڪيو ويو هو ۽ بي اولاد راجائن کي اختيار ڏنو ويو هو تہ هو ٻين ڪنهن کي گود جو پٽ بنائين.

هن قسم جي ڀهرينءَ حڪمت عمليءَ اختيار ڪرڻ ڪري ڪيترن ئي راجائن جا ملڪ انگريز سلطنت ۾ ضم ٿي چڪا هئا جنهن ڪري هن حڪومت جي ساک کي گهڻو ڌڪ لڳو هو ۽ ان سان گڏ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ڊائريڪٽرن جي بدناميءَ فوج جو بہ چوڏس چوپول اٿي ڪڙو ٿيو هو. سندن هن قسم جو نقطہ نظر ذاتي تحفظ جي ڏس ۾ بہ گهڻو هاجيڪار ٿي ڏنو. وٽن هڪ رستو وڃي بچيو هو يا تہ هو سوپارا ٿي حڪمران ٿين يا شڪست کائي ناس ٿين. سندن سامهون هڪ وسيع سلطنت هئي جنهن جي وجود ۾ اچڻ جو ڪين ڪو وهم گمان ئي ڪونہ هو ۽ اکٽ خزانا هئا جن جون صندوقون اڇ خالص هيون. مٿين اختياري وارن، هٽ وٺي ويلزلي جي رڏي پڪي ۾ پاٿي وجهڻ پئي چاهيو. هنن لارڊ ڪارنوالس جهڙي زنده لاش کي پيو پيرو هندستان روانو ڪيو انهيءَ لاءِ تہ جيئن پارليامينٽ جي ميمبرن ۽ ايسٽ انڊيا ڪمپني جي ڊائرڪٽرن جي خواهش موجب انتظام هلائي ۽ سٺي شروع ڪيل انتظام کي تباه ڪري. اها انگلنڊ جي خوشقسمتي هئي جو هو ١٨٠٥ع ۾ مري ويو. پر اها حڪمت عملي جنهن جي اختيار ڪرڻ ڪري ڪلائيو گهڻو بدنام ٿيو هو يا جنهن جي پاداش ۾ وارن هيسٽنگس شهيد ٿيو سا اڃا بہ جاري هئي. اقتدار جي حصول واسطي مرهٽا پنهنجي ڀاران هٽ پير هلائي رهيا هئا. مرهٽن جي حڪومتن ۾ وڳوڙ ويرون ويرون وڌ هئا. حڪمران، ٻانُ ڏاڙيلن سان ٻٽ

۾ جهٽ تي ڦرلٽ ۾ ڌاڙن ۾ شريڪ ھوندا ھئا. چوڌاري سنڌ ن ڦھري ڪارواين جي ڌم متل ھئي. نربدا جي ڪنڌين سان گھاٽا ٻيلا سنڌ ن ڌاڙاين جا ڳڙھ بڻيل ھئا. سنڌن اره زوراين ڪان ڪير بہ وانجهيل ڪونہ ھو. ھر نئين سال جي شروع ٿيڻ سان سنڌ ن ظمل جا نوان ئي نمونا شروع ٿيندا ھئا. جنھن بہ وانڊ، وسنڌي، شھر ۽ ڳوٺ ۾ گھڙندا ھئا تہ ڦرلٽ، باه، غارت گري قتل عام ھنن لاءِ تہ ڪا ڳالھہ نہ ڪانہ ھئي. ٻيو تہ ٺھيو پر عورتن جو لويون ۽ لڄون بہ محفوظ ڪونہ ھيون. تنھن ڪري انگريزن لاءِ ضروري ٿي پيو ھو تہ انھن ظالمن خلاف ھڪ ئي وقت اوپر ۽ اولھہ طرف کان جنگ شروع ڪئي وڃي. نہ رڳو انھن خلاف پر انھن جي خلاف بہ جيڪي، سنڌن ھنن ڪڌن ڪرتوتن ۾ ساٿ پاڻھن ٻيلي ھئا.

ان مھم شروع ڪرڻ ڪان اڳ انگريز سرڪار کي ٻئي طرفان اندرا ڏ شور ڪي منھن ڏيڻو پئجي ويو. ان دور ۾ اھڙي ڪاروائي ھماليہ جي وٽ پاسي سان ڪرڻي پئجي وئي ھئي.

برطانيہ، مغل تخت ۽ تاج جي وارث طور

مغل تاجدار نابين ھو. سنڌس اھڙو وارث بہ ڪونہ ھو جو سنڌس سلطنت جي سنڀالڻ جي لائق ھجي. ساري ھندستان ۾ اھڙو ڪو ٻيو ماڻھو بہ ڪونہ ھو جيڪو ھيڏي ساري مغل حڪومت جو انتظام ھلائي سگھي. وارن ھيسٽنگس جي زماني ۾ جيڪو ڪجھہ ھندستان ۾ ٿي رھيو ھو تنھن کان ان زماني وارا ماڻھو ضرور واقف ھوندا تہ ڪيئن مرھٽن ڌاڙائي ڪري دھليءَ جي مغل حڪمران کي ڪڍي ڇڏيو ھو جنھن دھليءَ پرسان دوآبي ۾ وڃي پناه ورتي ھئي. بعد ۾ مرھٽن جي واعدن تي اعتبار ڪري جڏھن دھليءَ پھچڻ جي ڪوشش ڪيائين تہ ڪيس نابيني ۽ شڪست ڪانسواءِ ڪا بہ ھڙ حاصل ڪانہ ٿي. ھن ڪان اڳي بہ اھڙي ڳالھہ ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ھئي تہ انگريز مغل تاج ۽ تخت جا صحيح جانشين آھن يا نہ؟ اھا بہ ھڪ حقيقت آھي تہ ڪلائيو کي ديواني جو لقب ڏنو ويو ھو. ان جو مطلب اھو ھو تہ ڪيس بنگال جي حڪومت ھلائڻ جو اختيار سونپيو ويو ھو. پر ھو ان ڪم ۾ سوڀارو ڪونہ ٿيو. دھليءَ جي نابين بادشاه شاھہ عالم لارڊ ليڪ کي بہ اھڙو خطاب ڏنو ھو. پر ھو بہ ڪلائيو جيان انتظام ھلائي ڪونہ سگھيو ھو ۽ بريءَ ريت ناڪام ٿيو. جيڪي ماڻھو ائين سمجھي رھيا آھن تہ انگريز، مغل تاج جا صحيح جانشين آھن تہ منھنجي خيال ۾ اھي پڻ چڪيءَ جي وٽ پاسي ۾ واري جي

انتظار ۾ ويٺل، ڳهر ۾ نهوڙيل ماڻهو آهن جن کان مسرت ۽ سوچ هلي وئي اهي. انگريز حالتن کان مجبور ٿي مغل تاج مٿي تي رکيو هو جنهن لاءِ مرهٽا اڳئي جتن ۽ جاکوڙ ڪري رهيا هئا. پر انهن هرچيز کي، ناهڻ بدران ڊاهي ڏائي ڏار ڪري ڇڏي هو. اهي ماڻهو اتر هندستان جي اهم مرڪز ۾ موجود هئا. اها هڪ اهڙي سگهه هئي جنهن کي هر شيءَ سنڀالڻ جي قوت هئي. پرڪين هندستان جي ماڻهن جي امنگن ۽ اڌمن جي ڪا پرواه ئي ڪانه هئي. ڪين اها ڪل ئي ڪانه هئي تہ نياءُ نيت پٽ ڇا آهي؟، انسان ڪهڙي وٽ ٿيندي آهي؟ بچاءُ ڇا کي چوندا آهن؟ مغل سلطنت جيئن تيئن ڪري بس گوڏن ڀر گهلجي هلي رهي هئي. ڇاڪاڻ تہ هندستان جي سياسي ساخت ئي اٿين هئي ۽ ماڻهو ويچارا آبل ۽ نبل هئا. سنڌوءَ کان وٺي ڍاڪين سمنڊ تائين سارو هندستان جڻ مختلف ٻيٽن ۾ ورڇيل هو ۽ حالتن جي آذار ڀان وهيٺو هلي رهيو هو.

برطانيہ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي روپ ۾ هندستان اندر موجود هئي جنهن کي انگلنڊ جي تاج طرفان سڀ اختيار مليل هئا. پر هن کي پنهنجي اصلي سگهہ ۽ مقدر جو ڪو احساس ئي ڪونہ هو. ڪيس اهو بہ پتو ڪونہ هو تہ هندستان اندر ڪهڙي طريقي سان هڪ ساريڪي انتظامي تڪميل ٿي چڪي هئي. جنهن لاءِ خيال هو تہ اِگتي هلي امن امان ۽ ماڻهن کي انصاف ڀلءِ وجهندي. هن مقصد واسطي، ان طاقت مغلن جي نالي کي بہ استعمال ڪرڻ شروع ڪيو هو. اهو هڪ اهڙو ڪم هو جنهن کي غلط برقرار ڏئي ڪونہ ٿي سگهيو ويو. اهو جڻ حقيقي نوعيت جو هڪ قبضو جنهن کي "پٽيداري" واري قبضي جي پنيرائي حاصل هئي.

مغل بادشاه جو نالو اڃا بہ طاقت ۾ اهڃاڻ هو. هندستان جا ماڻهو ان جي نالي کان جڻ ڊڄندا ۽ ڇرڪندا هئا. منجهن هڪ غيبي اثر هو ۽ ملڪ جي ڪنڊڪڙڇ ۾ سندس نالي جي احترام جو ساڳيو تقدس قائم هو. برطانيہ معني ايسٽ انڊيا ڪمپني جا ڊائريڪٽر ۽ پارليامينٽ جا ميمبر. جيڪي گهڻي وقت کان وٺي ڪنهن خاص مقصد سان ڪي ضابطہ ۽ اصول گهڙي رهيا هئا سي بہ مغل نالي کان گهڻو ڇرڪيل ۽ ڏهڪايل هئا. مغل بادشاه جو سڪو بہ ١٨٣٥ع تائين باضابطہ رهندو رهيو. ان ئي زماني ۾ بادشاه وِليم iV جو سڪو پهريون ڀيرو هندستان ۾ نظر آيو. اها بہ حقيقت آهي تہ مغل شاهيءَ جي وارث کي تمام گهڻي سگهہ هئي. اهو لقب ڪو افسانوي ڪونہ هو. اهو اٿين آهي جيئن عثماني شهنشاهت جو حڪمران خليفہ هجڻ جي دعوي ڪندو آهي.

ڪو زمانو هو جو مغل شهنشاهت هندو ڪش تائين ڦڪڙيل هو جنهن ۾

افغانستان ۾ شامل هوندو هو. آمون درياه تائين ترڪستان جي علائقن ۾ سندن حدن ۾ شمار ٿيندا هئا. ڪنهن دور ۾ راجپوت هندستان جون حدون به هندو ڪش تائين پکڙيل هونديون هيون. پوءِ وري ٻڌن به وچي اها ماٿري والاري هئي. گهڻو وقت پوءِ اهي علائقا مسلمان حڪومت ۾ شامل ٿي ويا هئا. ڪڏهن وري راجپوت حڪمران مغلن جي فوج وٺي آمون درياه تائين وڃي پهچندا هئا. معلوم ٿيندو ته هندو ڪش هندستان جي فطري سرحد آهي. هندوڪش جي معنيٰ ڇا آهي؟ پارسيءَ ۾ ڪشيدن معنيٰ آهي "ڪهڻ". اتان جي جبلن جو چوٽيون سدائين برف سان ڍڪيل رهنديون آهن. هندستان جهڙي گرم علائقي جي رهندڙ لاءِ هي پڻ ته سرحد آهي ۽ ڪان ان پوءِ هو سردي سهي ڪونه سگهندا آهن. هن حقيقت جي خبر ڪنهن کي به ڪانه آهي ته هندستان ۾ هڪ اهڙو ٻيو به لفظ "خوش" آهي. جنهن جو انگريزي ترجمو Happy ٿيندو. ان لفظ جي ناتي سان انگريزن وٽ هڪ ٻوگ به آهي. پاڻ ۾ چوندا آهن ته انگريزن جي هندستان کي ڪيئن بچائجي؟ ته نهه پهه وراڻي ڏيندا آهن ته .Why keep the Hindu khush يعني هندن کي خوش رکڻ سان هندستان بچي سگهي ٿو.

قصو ڪوتاه لارڊ ليڪ به خير سان اچي دهليءَ پهتو. هن شهر کان اتر وارو علائقو، گهڻو اڳ نڪري الڳ ٿي ويو هو. احمد شاه ابدالي ايران جي مشهور حڪمران نادرشاه جو هڪ گهوڙيسوار هو جنهن پنهنجي پٽ کي اڪين ۾ سرائي گهرائي نابين ڪري ڇڏيو ايران ۾ پنهنجي حڪمران گهرائي جو پڻ ئي انت آڻي ڇڏيو هو. سندس وفات کان پوءِ سندس سياسي سگهه جو احمد شاه وارث بڻيو. مغل شاهيءَ کي ڪيرائڻ لاءِ پهريون جهٽڪو نادرشاه ڏنو هو ۽ پوپون موتمار سٽڪو ڪيس احمد شاه ابدالي هٿان نصيب ٿيو. پوءِ تخت طائوسي به کڻائي وڃي افغانستان پهتو هو. (هن نه رڳو سنه ١٧٦١ع ۾ پاڻيپت جي ميدان ۾ مرهٽا قوت کي ڇيپاڻي ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڇڏيو پر پوءِ بندرا بن ۾ هندن ۽ امرتسر ۾ سکن جي اڀرندڙ قوت کي به پنهنجي تيز تلوار جو لقمو بڻايو هو. اهڙيءَ ريت برطانيه سرڪار کي مغل تاج هٿ ڪرڻ ۾ ڏاڍي سولائي ٿي وئي) ابدالي حڪومت جي ڏاکڻين سرحد ستلج درياه تائين وسيع هئي. جڏهن مغل تخت ڊانوانڊول ٿي ويو ته ان وقت شاه زمان لاهور ۾ ۽ ٽيپو ڏکڻ، ميسور ۾ موجود هو هن هنڌ تي اچي هن ڪتاب ۾ بيان ڪيل قصي جي مکيه ٽڪتي ٿي پهچي وڃون ٿا ته مغل شاهيءَ جي تخت ۽ تاج جي ڇڪ ۽ موهه اهڙو هو جنهن انگريزن کي مجبور ڪيو ته مغل شهنشاهيت کان ٽٽل ازاد ملڪن کي ٻيهر فتح ڪري هڪ يڪي حڪومت تشڪيل ڪري سگهجي. تنهن ڪري ڪمپني بهادر ٽڙيل پکڙيل علائقن کي ميڙي چونڊي هڪ ساريڪو هندستان

ملڪ بڻايو جيڪو اڄ وارو هندستان آهي ۽ جيڪو مغل دور ۾ هڪ فطري هندستان هو.

حڪومت هند جو. ڪن حساس معاملن بابت مرهٽن سان ٿينڌڙ اتيڊ جنگ ڪان پوءِ هندستان جي انگريزن پاڻ کي مونجهاري جي هڪ نئين ڪوڙڪيءَ ۾ ڦاٿل سمجهيو. توڙي جو ٽيپو پنهنجي لباڙ سان گڏ پاڻ به هميشه لاءِ ختم ٿي چڪو هو. ڏکڻ هندستان مان فرينچ فوجي عملدارن جي پاڙ پٽجي وئي هئي ۽ ان ڪان سواءِ مرهٽن راجائن پنهنجي لشڪر مان ڪين ڪڍي ڇڏيو هو. پر شهنشاه نئپولين اڳئين ڪان وڌيڪ طاقتور هو ۽ وڌيڪ پوائنٽو معلوم ٿي رهيو هو. هن سان روس جو زار به پٽ ٿي بيٺو هو. نئپولين ۾ نڪولس جو منصوبو هو ته فراسان کي پڇي پروڙي مطيع ۽ فرمانبردار ڪري ڇڏجي.

پوءِ ايران کي ماري مجائي پوءِ بنهي جون گڏيل فوجون هندستان تي حملو ڪن. پوئين دور ۾ هن بنهي جي يا اتواد کي بڌيءَ گرانڊيوز Grandios ڪري سڏيو ويندو هو. جنهن جي معنيٰ ٿيندي ”شاهي ايڪو“ پر جيتري قدر روس بابت اسان جي معلومات جو تعلق آهي ته اهو ملڪ اڻويهين صديءَ تائين، وچ ايشيا وارن ملڪن کي رڳو اڻ برآمد ڪندو هو جيڪي تجارتي مال جي آمدورفت لاءِ ڪتب ايندا هئا. تنهن ڪري چئي سگهجي ٿو ته انهن ڏينهن وارو گورنر يا سندس صلاحڪار ان ماڻهوءَ ڪان ايترو گهڻو ڊڄندا هوندا. اهو امڪان آهي ته اهي ساڳيا ماڻهو ١٨٠٥ع واري دور ۾ اتر هندستان جي افغان حڪمران ڪان به ضرور ڪؤ ڪائيندا هوندا. جوندا آهن ته احمد شاه ابدالي پورا ستاويهه پيرا سنڌو پار ڪري اوڙي پاڙي جي ملڪن جي ڇيڙه به ڪانه ڇڏي هئي. هن سنه ١٧٦١ع ۾ پاڻيپت جي ميدان ۾ مرهٽن سان پويون پائي ڪيو هو.

ان ئي زماني ۾ هو دهليءَ تي به گهل ڇاڙي ويو هو. جڏهن واپس ٿيو ته مغل شهنشاه جي پيرن هيٺان ساري هندستان جي زمين کسڪائي ڪڍيون آيو. سندس وفات ڪانپوءِ هن جو اولاد حڪمرانيءَ جي ڏاڪڻ حد کي ستلج تائين وڌائڻ جا جتن ڪندو رهيو. پنجاب وارا پانهون پڌي سنڌن پيليو ڪندا آيا. پوءِ جڏهن پٺاڻن جا ڪٽڪ پنجاب ۾ ڪاهي پوندا هئا ته چوڌس ترٿلو ۽ هراس ڇانئجي ويندو هو. پنجابي مائرن تي پٺاڻن جو ايڏو ڌهڪاءُ ويٺل هو جو پنهنجن رئندن ٻارن کي مات ڪرائڻ لاءِ پٺاڻن جو ڊڄ ڏينديون هيون. انگريزن جي دهلي اچڻ ڪان پنج سال اڳ شاه زمان ڪابل ڇڏي اچي پنهنجي سلطنت جي ڏاڪڻي ڊنگ وٺ لڏو لاهي اچي رهيو هو. پر ڪيس امون درياه وارن علائقن ۾ بغاوت ڦٽي پوڻ ڪري واپس گهرايو ويو هو. نوجوان سک سردار رنجيت سنگهه ڪيس جناب درياه اڪرڻ ۾ گهڻي سهائتا ڪئي هئي تنهن کي لاهور واري علائقي جو گورنر مقرر ڪيو هئائين.

انهن ڏينهن کان وٺي برطانيه سرڪار ۾ پنهنجي حڪومت پاڻ ۾ دنگئي تي پيون هيون ۽ پنهنجن جي ظلمن جو ڪيترين ڳالهيون مشهور ٿي ويون هيون تنهن ڪري انگريزن مٿان سنڌن جو ڪو هائو ويهي ويو هو. سنڌن خطري سبب ڪرنال ۾ فوجي ڇانوڻي ٺهڻ کان هڪدم پوءِ "ڦلڪيان" پاڙي جي سک سردارن جي علائقي جي سرحد سان، ميرٺ ۾ هڪ نهايت مضبوط فوجي ڇانوڻي قائم ڪئي وئي هئي. انهيءَ زماني ۾ سرجارج برلو گورنر جنرل ٿي آيو جيڪو انتظامي طور نااهل ماڻهو هو. انهيءَ کان پوءِ لارڊ منٽو آيو. پهرئين گورنر جنرل جي ساري دور ۽ لارڊ منٽو جو شروعاتي عرصي ۾ هندستان وارن علائقن ۾ وڳوڙي حالتون پيدا ٿي پيون تنهن ڪري اهو سارو وقت انگريز، اوڏانهون متوجهه رهيا. سنه ١٨١١ع ڌاران ڪجهه وٿي ملي ۽ اهڙيءَ حڪمت عملي جوڙڻ جو موقعو ملي ويو جنهن جي آڌار تي پنهنجن ۽ روس وارن کان بچاءُ ممڪن ٿي پيو هو. پر افغان حڪمران گهرائي ۾ پنهنجو پاڻ اچي ڦيٿاڙو پيو. شاه زمان کي اکين ۾ سرائي ڦيرائي انڌو ڪيو ويو هو ۽ افغان حملي جو. سر مٿان لڙڪندڙ تلوار جو، پڙ پولو جڻ ٽري ويو. افغانستان جي اهڙين وڳوڙي حالتن ڪري نوجوان رنجيت سنگهه کي مٿي ابرڻ جو سونهري وجهه ملي ويو. جنهن ويڙهاڪ سکن جي اڳواڻ هجڻ جي ناتي ستلج پار واري علائقي تي به پنهنجي حڪوت قائم ڪري ورتي. سک حڪومت جو پنجاب ۾ پيدا ٿيڻ انگريزن لاءِ هڪ سٺو سوڻ ثابت ٿيو. انگريزن جو رٿيل منصوبو هڪ صحيح شڪل اختيار ڪري چڪو هو. ڇاڪاڻ ته فرانس ۽ روس جي حملي کان بچاءَ واسطي وچ تي جڻ هڪ ديوار اچي وئي هئي. پنجاب جي سک رياست پنهنجن جي خرچ تي رات ڏينهن ترقي ڪندي رهي. اندروني حڪمت عمليءَ کي سنڌ ۽ بهاولپور ڏانهن مرڪوز ڪيو ويو ۽ ٻاهرين حڪمت عملي اها هئي ته افغانستان ۽ ايران جو پاڻ ۾ سلٽ ڪرائجي جو روس ۽ فرانس جي خطري کي منهن ڏئي سگهجي. برطانيه سرڪار جي خواهش هئي ته رنجيت سنگهه جي سک حڪومت جو دنگ ستلج درياه هجي.

انگريزن جي پهرين ڪوشش اها هئي ته ايران جي دربار ۾ ايترو اثر رسوخ پيدا ڪجي جو روس جي اڳرائيءَ جي، سهڻي نموني مدافعت ڪري سگهجي. ٻي ڳالهه اها به هئي ته انهيءَ زماني ۾ فرانس جي جمهوري حڪومت جا نمائندا ايران ۾ تمام گهڻا فعال هئا ۽ موجوده دور جي روس جي حڪومت جي نمائندن جيان سندن گهڻو اثر رسوخ هو. انگريزن جي ڪوشش اها هئي ته ايران ۾ رهندڙ فرينچ عملدارن جو ايران دربار ۾ اثر ڪيئن گهٽائجي ۽ وڃائجي. ڇاڪاڻ ته اهي انگريزن خلاف سڀ ڪجهه ڪري ٿي سگهيا. انهن ڳالهين ي نظر ۾ رکي سنه ١٧٩٩ع ۾ ڪئپٽن مالڪم جي اڳواڻيءَ ۾ ايران دربار طهران ڏانهن هڪ وفد روانو ڪيو ويو. برطانيه سرڪار جو وفد موڪلڻ جو مقصد اهو هو ته جيئن ايران کي

شاهه زمان جي هرات واري علائقي تي حملي ڪرڻ لاءِ هٿيون ڏئي سگهجي. انهيءَ زماني ۾ فرانس جي حملي جو خدشو به وڌي ويو هو.

سنه ١٨٠٩ع ۾ ايران- افغان مامري تي لارڊ منٽو ۽ برطانيه سرڪار جي وزارت خارجه جي عملدارن ۾ اختلاف راءِ پيدا ٿي پيا جنهن ڪري هن ڪئپٽن مالڪم کي واپس گهرائي ورتو. جيڪو هاڻي برگيڊيئر جنرل جي عهدي تي پهچي چڪو آهي ۽ وزارت خارجه کي هن مسئلي کي منهن ڏيڻ لاءِ آزاد ڇڏيو ويو. سنه ١٨٠٩ع مائونٽ اسٽوارٽ ايلفن اسٽون کي افغانستان جي حڪمران شاهه شجاع الملڪ ڏانهن موڪليو ويو. اهو شاهه زمان جو ننڍو ڀاءُ هو جيڪو هن وقت نابين هئڻ ڪري حڪمران ڪونه رهيو هو ڇاڪاڻ ته هاڻي سلام پيرڻ واسطي وٽس ڪير لڙي ڪونه ويندو آهي. ساڳئي مقصد واسطي ملڪن ڏانهن انگريز نمائندن کي موڪلڻ جو مقصد اهو هو ته فرانس ۽ روس جي وڌندڙ خلاف ڀاري ٻڌي ڪا ڳڻ ڳوت ڪئي وڃي ڇاڪاڻ ته انهن ٻنهي جو هندستان تي حملي جو ڊاءُ ڊپ وڌي ويو هو.

اهو ضروري آهي ته راڻي وڪٽوريا جي شروعاتي دور سان کي اهم لاڳاپيل ڳالهيون ذهن ۾ رکيون وڃن جيڪو اڳيئن دور جي خوفن خطرن جو هڪ سلسلو هو.

نيپال ۽ پنڌارين خلاف ڪاروايون

مون کي اهو صحيح ڪونه ٿو لڳي ته هندستان جي ٽڙيل پکڙيل ٽڪرن کي سهيڙي هڪ ملڪ بنائڻ جي ناتي هتي ڀن اهم ڳالهين کي بيان ڪرڻ کان وساري ڇڏجي ڇاڪاڻ ته انهن ٻنهي واقعن جو هڪ ٻي سان گهاٽو سبنڌ آهي. مغل زوال واري زماني ۾ نيپال جا گورکا پروري هندن جي روهم واري علائقي تي حملا ڪري پنهنجي ملڪ ۾ شامل ڪرڻ جا جتن ڪري رهيا هئا. سندن هن ڏاڍ ڪري اتان جي هندو سماج تي ڌمڪاءُ ڇانئجي ويو هو. هن کان علاوه نيپال حڪومت مٿي پنجاب طرف به پنهنجن حدن وڌائڻ لاءِ جاکوڙي رهي هئي. تنهن ڪري پنجابين ۽ راجپوتن ۾ جهيڙو ڪنڊجي ويو. انهن جو اثر هندستان جي امن امان وارن علائقن تي به پئجي رهيو هو. هن کي ماٺ رهڻ جو حتا: ڏنو ويو پر ٻنهي ڌرين ۾ ڏيرج ڪونه هو. ڇاڪاڻ ويڙهاڪ ڌرين جهه سو ميل ڊگهي سرحد سان سنه ١٨١٤ع کان ١٨١٦ع تائين به سال جاري رهي ۽ انهن ٻن سالن دوران ڪيترا واقعا رونما ٿيا.

"ڪومبر" جو "گنيسباءِ" مري ويو جيڪو ويلور جي بلوي جو جهونجهار هو. فوج جي مکيه ڪماندرن جي نااهليءَ سبب ڪيتريون غلطيون ڪيون ويون پر پوءِ به سر "ڊيوڊ" آلو چرلي" جي ڪاميابين ڪانپوءِ گورکن کي هندستان جي علائقن مان ٻي دخل ڪيو ويو. ٻنهي ڌرين جي وچ ۾ صلح جو عهدنامو ٿيو ۽ اهو اتحاد سو سالن تائين قائم رهيو. اهڙيءَ ريت هندستانين جي بغاوت دوران ۽ عظيم جنگ واري زماني ۾ گورکن انگريزن جي وڏي واهر ڪئي هئي ۽ گورکن انگريزي فوج ۾ داخل ٿي نمايان خدمتون سرانجام ڏنيون هيون. انگريزي فوج ۾ گورکن جي داخل ٿيڻ جي روايت هن ريت پئي جو ١٨١٤ع کان ١٨١٦ع وارين جنگين دوران گورکن جنگي باندين کي انگريزي فوج ۾ ڀرتي ڪري داخل ڪيو ويو هو. هاڻي اهي هندستان جي انگريزي فوج جي اهم يونٽن طور شامل آهن. گورکن خلاف جنگ نازڪ صورت اختيار ڪري ورتي هئي ۽ واٽرلو واري نئپولين جي جنگ تائين، ٻنهي ڌرين جي هار جيت جو فيصلو ڪونه ٿي سگهيو هو.

جنگ جو ٻيو محاذ مرهٽن خلاف کوليو ويو هو ۽ اها جنگ به تڏهن ختم ٿي جڏهن هو پوئتي هٽي وڃي پنهنجي اصلي حدن ۾ نه پهتا. هنن نهايت تيز رفتاريءَ سان اڳتي وڌي نربدا جي ڪناري پنهنجا مرڪز قائم ڪري ورتا هئا ۽ اتي ويهي ڦرلٽ جون ڦهري ڪارروايون شروع ڪري ڏنيون هئائون. سنه ١٨١٣ع ڌاراز ارل آف مائرو هندستان پهتو. هو مشهور معروف فوجي جنرل هو ۽ فوج ۾ "فرانسس راڊون" جي نالي سان ڄاتو سڃاتو ويندو هو. هي اهو مٿير جنرل هو جنهن گورکن جي وڳوڙي سگهه کي هميشه لاءِ چيناڙي ناس ڪري ڇڏيو. ان کان پوءِ هن پنڊارين جي خلق آزار ظلمن ڏانهن ڌيان ڏنو جيڪي ڦهر ۽ ڪلور جا سڀ ليڪ لتاڙي ويا هئا. ڀهريائين هو انهن مرهٽ سردارن وٽ ملاقات لاءِ لنگهي ويو جن جي رياستن جي دنگ پرسان پنڊارين ظلم ٻاري ڏنو هو. اهي به پنڊارين کان گهٽ ڪونه هئا. هنن آڌاڙيلن، انگريز سرڪار جي اترين علائقن ۾ گهڙي ٣٢٩ ڳوٺ نهوڙي ناس ڪري ڇڏيا هئا. پر اها سندن آخري ڪاروائي هئي. لارڊ موئرا وڏي پيماني تي جنگي تياريون ڪيون. ڪيس اها خبر هئي ته پنڊارين جي مقابلي ۾ ڪيس ڇا ڪرڻو ۽ ڇا نه ڪرڻو آهي.

فوج جو مکيه حصو دکن مان هلڻو هو. پر فوج جي اڳتي وڌڻ کان ڀهريائين برطانيه سرڪار جا به اتحادي مرهٽا سردار غداري ڪري نڪري هليا ويا. "باجي راءِ پيو. (پيشوا) جنگ واري ڏينهن ٥ نومبر تي وڏي فوج وٺي انگريزن جي هڪ ننڍي فوجي دستي تي ڪاهي آيو ۽ ڪرڪيءَ جي ميدان تي جڏهن هڪ وڏيءَ جنگ جو مارڪو ٿيو ته ڪيس اهڙي ته زبردست شڪست آئي جو هميشه لاءِ ختم ٿي ويو. ناڳپور ۾ پونسلي به ساڳي ڳالهه ڪئي هئي. ڪرڪي

واريون جنگيون ۽ ناگپور پرسان "سيتابلدي" واري جابلو علائقي ۾ ٻن ننڍن فوجي دستن پاران مدافعتي ويڙهه ان دور جي هندستان جي تاريخ جا ٻه اهم واقعا آهن. گورنر جنرل، وقت جي نزاڪت کي محسوس ڪندي ته مٿان سنڌيا به پنهنجي ذات پاڻ کي ڏسي پنهنجي فوج کي وٺي انگريزن خلاف ميدان عمل ۾ آئي بيهاري تنهن ڪري هو گواليار تي ڪاهي ويو. پنڊارين جي ٻاڙ پٽڻ لاءِ هن مهم کي مرهٽن خلاف چوٿين جنگ جئي سگهجي ٿي. هولڪر، جنهن جو لارڊ ليڪ واري دور ۾ ڏيهن تي ڌهڪاءُ هو سو هن جنگي مهم ۾ مارجي ويو. ڪيس ملهار راءُ نالي هڪ پٽ هو جيڪو پنهنجي پيءُ جي وفات وقت ننڍڙو ٻار هو. پر پوءِ به هو اندور جي فوج وٺي اڳتي وڌيو. برطانيه سرڪار جي هندستان فوج دکن مان مقابلي لاءِ رواني ٿي ۽ پيشوا جي ڪڌ لڳي پئي. ونس آڻ مجڻ ڪان سوءِ پيو گس ڪونه هو ۽ هن ائين ڪيو. پونسلي جي فوج کي جنگ دوران سخت شڪست آئي جيڪا سيتابلدي واري مدافعتي جنگ کان نرالي هئي. هولڪر جي اندور واري فوج جو تعداد ويهه هزار کن هو جنهن "ميهرپور" جي ماڳ وٽ اچي انگريز لشڪر سان مهاڏو ڏنو پرسخت هار کاڌائين. مرهٽن جون مکيه فوجون جنگ جي ميدان ۾ هار کائي چڪيون هيون ۽ ان سان گڏ پنڊارين جا ڏينهن به پورا ٿي چڪا هئا. هو ننڍڙيون ننڍڙيون ٽوليون ٺاهي سنڌيون هئندا هئا. گهوڙن تان هنو ته لاهيندا ئي ڪونه هئا. ڪاروايون ڪرڻ کان پوءِ اک ڇنڀ ۾ الائي ڪاڏهون جو ڪاڏي هليا ويندا هئا. پر هاڻي اهي ختم ٿي ويا هئا سندن قهري ڪاروايون کي پنجو اچي ويو هو. سندن اڳواڻ مارجي ويا يا ٻاندي بڻايا ويا هئا. ملڪ ۾ ڪيترن سالن کان امن امان آهي. پر ماضيءَ جي هڪ ڳالهه اڃا باقي هئي. انگريزن کي هڪ شڪست ملي هئي جنهن جو پاند پلانه هنن ڪونه ڇڪايو هو. هنن کي اهڙيون ڳالهيون ياد نه ڪرڻ گهرجن ها ڇاڪاڻ ته چوندا آهن جيڪو ٿيو سو ٿيو. پر سندن خيال هو ته هو هڪ هڪاٺي ڪري ڳالهه کي هميشه لاءِ ڪٺائي ڇڏجي. لارڊ ليڪ جي جنگي ڪاروائي دوران جن انگريزن بهادرن پنهنجي حياتين جا نذرانه ڏنا هئا تن کي صلح واسطي وساري ڇڏڻ ڏکيو هو.

پرتپور ۽ آوا

پرتپور جاٽ نيات جي مائهن جو اهم مرڪز هو. لارڊ ليڪ جهڙي فوج جنرل ان تي ٻہ ٽي حملا ڪيا هئا پرڪيس هرحملي ۾ ناڪاميءَ جو. منهن ڏسڻو پيو هو. برطانيہ سرڪار بہ پنهنجي پاند پلاند ڪرڻ لاءِ آتي ويٺي هئي. سنہ ١٨٢٥ع ۾ پرتپور جو حڪمران گذاري ويو. حقيقي جا ۽ نشين جي بدران سندس چاچي گادي تي قبضو ڪري ورتو. گورنر جنرل جي نمائندي کيس ائين ڪرڻ کان روڪيو پر تنهن هوندي بہ سندس رڳو ڪن ٽي ڪونہ مڙيو. اصلي حقدار کي حق ڏيڻ کان پڙ ڪڍي بيهي رهيو. تن ڏينهن گورنر جنرل جو نمائندو "آسٽرلوني" جهڙو مدبر شخص هو جيڪو ساري معاملي کان واقف هو. پنهنجي فوج کي گڏ ڪري اڳتي وڌڻ شروع ڪيو. لارڊ وليم بينٽڪ گورنر جنرل هو تنهن جنرل آسٽرلوني جي حڪمن کي رد ڪري ڇڏيو ڇاڪاڻ تہ کيس مسئلي کي امن امان سان نبيرڻ جي آس هئي. اها ڳالهہ ڏسي آسٽرلون هنيان هاري ويٺو. پر اڳتي هلي وقت ثابت ڪيو تہ سندس سوچ بلڪل صحيح هئي. ڪمانڊر. ان چيف لارڊ ڪومبر ميئر جنهن کي واٽرلو جو "اسٽيپلٽن" سڏيو ويندو هو سو وڏي فوج ۽ طاقتور توبون سان ڪري اتر هندستان ڏانهن وڌڻ لڳو. پرتپور کي جنگي تياريون ڪرڻ لاءِ مناسب موقعو ملي ويو هو ۽ راجا پناڻن کي فوج ۾ ڀرتي ڪري انگريزن جي مقابلي لاءِ تيار ٿي بيٺو.

لارڊ ڪومبر ميئر" پهچڻ سان قلعي کي گولا لاباري ڪرائي ۽ پٺين ۾ سرنگهون هٿائي قلعي کي ڪمزور ڪري ڇڏيو هو. ٿوري ئي وقت ۾ قلعو فتح ٿي ويو پناڻ انگريزن جي ڌَهَہ جهلي ڪونہ سگهيا. پرتپور جي حقيقي وارث کي راڄگدي تي وهاريو ويو جيڪو اڄ ڏينهن سوڌو انگريزن جو تابعدار رهندو اچي.

هندستان ۾ ترقي ۽ تعمير

لارڊ وليم بينٽڪ امن، علم، فن ۽ ڪلا جي ترقيءَ جو گهڻ گهرو هو تنهن کي بہ حالتن کان مجبور ٿي هڪ جنگ کي منهن ڏيڻو پيو هو. برما جي راجا، واپارين ۽ اينڊز ويندز جهازن لاءِ آزار بڻجي ويو هو. جڏهن کيس تدارڪ ڪرڻ لاءِ چتاءُ ڏنو تہ سندس ڪن بہ ڪونہ لڏيو ۽ چين جيان هڪ ڪن کان ٻڌائين ۽ ٻئي ڪن کان ڪڍي ڇڏيائين. کيس سِڪت ڏيڻ ڪارڻ جهيڙڻ اٽڪر ٿي پيو هو. تن

ڏينهن برما انتظامي طور بلڪل ناس ٿي چڪو هو. ٻنهي ڌرين ۾ مقابلو ٿيو جنهن ۾ برما جي راجا جي شڪست ٿي. برطانيه حڪومت هيٺيئن برما وارو علائقو پنهنجي حڪومت سان ملائي ڇڏيو. ان کان پوءِ ائين محسوس ٿيو ته جنگين واري حڪمت عمليءَ کي ڇڏي امن امان، علم، فن ۽ ڪلا ڏانهن منهن موڙجي. مختلف ڌرين لاءِ ڌن دولت ڪمائڻ لاءِ ڪيئي طريقا هئا. واپار لاءِ وسيع ميدان کليو پيو هو. سٺڪن ناهڻ ۽ واهن کوٽڻ جوڪم به ڪرئو هو جنهن وسيلي جلدي ايندڙ سوکهڙن ۽ ڏڪارن کي منهن ڏيڻ سولو هو. تعليم کي به ترقي ونرائٽي هئي، ان ڪري ٺڳن ۽ پنڊارين جو خاتمو ضروري هو. ڪنهن کي به خواب خيال ڪونه هو ته انگريز شهنشاهيت ۾ اهي علائقا به شامل هوندا جيڪي مغل شاهيءَ ۾ شامل ڪونه هئا. انگلنڊ جي بادشاه ۽ ڪمپنيءَ کي سندن پورهئي کان وڌيڪ معاوضو ملي ويو هو.

باب پهريون

پهرين افغان جنگ

پهرين افغان جنگ بابت ڪي غلط فهميون
وڪٽوريا دور جي اهميت
ٿ ذريو ٺاهه
برطانيه سرڪار جي حڪمت عمليءَ ۾ اخلاقي عنصر
سنڌ واري فوج
جنگ واري فوج
جنگ جو نقشو
افغان شاهه جي فوج
سنڌ ۽ بلوچستان.

توهان پڇندو تہ جان ڪمپني ڇا آهي. نيپولين دور جي جنگي طوفانن ڪا ـ ٻوءِ جڏهن ملڪ ۾ ماٺار آئي ۽ ڏکن ڏولائن جا ڏينهن ڏور ٿي ويا تہ هن ڪمپنيءَ برطانيہ ۽ ان جي ماتحت علائقن ۾ ڪم ڪرڻ شروع ڪري ڏنو هو. هن تاريخي دور سان لاڳاپيل اهم واقعن سان لاڳاپيل نقشو جڻ تہ ميز تي کليو پيو آهي. هاڻي پنڌاري دور پنهنجي پڇاڙيءَ تي پهتو آهي. هر شهر جي چوسول تي سنڌن ٽولن جا ٽولا زنجيرن ۾ جڪڙيل نظر ايندا. هڪ نئينءَ سڀيتا جي سوچ جو سرلو سوجهرو ڏيهان ڏيهہ ڏسجي رهيو آهي. تعليم ۽ تجارت جي شروعات ٿي چڪي آهي. سڙڪن جي چار وڇائڻ لاءِ منصوبا تيار آهن. نون واهن جون کوٽائيون جاري آهن. ستي ٿيڻ جو رواج ختم ڪيو ويو آهي. نہ تہ اڳي پنهنجي مئل مڙس سان گڏ سندس ونِي بہ چڪيا تي چڙهي رک ٿي ويندي هئي. هاڻي مڙسن جي محبت جون ماريل عورتون سندن وڇوڙي ۾ فقط نيڻن مان نير هاري هيان هلڪو ڪري سگهن ٿيون. هن نئين

قسم جي قانون کي برهئي ڳرهئي هندو طبقي جي پنيرائي حاصل آهي. پرتبور جي فتح کان پوءِ پارهن سالن تائين انگريزن خلاف هندستان ۾ ڪا ڪتي به ڪانه پوئنڪي. برطانيه سرڪار جون حدون ڪڏهن ستلج جي ڪناري تائين پکڙيل هونديون هيون ۽ ان جي اترئين پاسي کان سک رياست جو وڏو بچاءُ هو جڏهن کان وٺي رنجيت سنگهه افغان حڪمران طرفان لاهور جو گورنر بڻيو آهي ۽ ڪيس ڳالهائڻ جو موقعو مليو تنهن زماني کان وٺي هن سک رياست قائم ڪرڻ لاءِ سوچڻ ۽ هٿ پير هڻڻ شروع ڪيا آهن. هن راولپنڊيءَ ۽ ملتان مان پٺاڻن کي ڀڄائڻ شروع ڪري ڏنو آهي. ڪشمير کي فتح ڪري لاهور سان ملائي ڇڏيو اٿس. اڳي جيڪي پنجاب جا مغل شاهيءَ سان لاڳاپيل علائقا هئا. احمد شاه ابدالي سنڌو پار ڪري تن کي فتح ڪري افغانستان سان ملائي ڇڏيو هو. هن پشاور ۽ ديره جات وارو درياهي علائقو به فتح ڪيو هو. جيڪو هن وقت سندس سلطنت ۾ شامل آهي.

لارڊ وليم بينٽڪ جو زمانو ترقي ۽ تعمير جو دور هو. سندس اياماڪاريءَ ۾ روس اڳتي وڌي آمون درياه پرسان خاقان واري علاقي ۾ اچي پهتو هو تنهن ڪري هندستان کان پري وارن انهن علائقن ۾ ترٿلو پئجي ويو هو. وچ تي هڪ مضبوط سک رياست جي قائم ٿيڻ کي انگريز هڪ سٺو سوڻ سمجهي رهيا هئا جنهن افغان حملہ آورن کي هندستان اچڻ کان روڪي وڌو هو. جاٽايل سک رياست ۾ سکن جو تعداد اٽي ۾ لوڻ برابر هو. پر سندن انتظاميه ڏاڍي سگهاري هئي ۽ مسلمان به ڪائڻ راضي پيا ڏسبا هئا. هندستان ۾ ترقي ۽ تعمير جي وڏي ضرورت آهي پر اهڙي قسم جي ادارن کي هلائڻ لاءِ بينٽڪ جهڙي سلجهيل شخصيت جو هجڻ به لازمي هو جنهن کي پيار وچان بلي Billy به سڏيو ويندو هو.

پر انهن سڀني کان وڌيڪ اهم ڳالهه اها هئي ته سنڌوءَ کي آڳبوٽن جي محفوظ تجارتي آمدرفت لاءِ کولڻو هو. سنڌوءَ جي ڏاکڻين ڀاڱي وارا سوين ميل، سنڌ جي حڪمرانن ٽالپرن جي ضابطي هيٺ هئا. پنجاه سال کن ٿيندا ته افغان حڪمرانن جي زور بار کان آجا آهن ۽ سندن ملڪ کي هڪ آزاد حيثيت حاصل آهي. هتان جا حڪمران بيزائتن تي سنگ تمام گهڻو رکندا آهن ۽ مٿن ڏاڍ به ڪندا آهن. هنن مان ڪي بيزائت سکن جي رعيت آهن. امڪان آهي ته رنجيت سنگهه مٿن اهڙي ڏاڍ کي گهڻو وقت پسند ڪونه ڪندو. انگريز ڪونه چاهيندو ته سک سنڌوءَ جي چوڙ تائين مسلمان علائقن کي پنهنجيءَ سلطنت ۾ شامل ڪري. سنڌ اڳي مغل سلطنت ۾ شامل هئي. انهن جي زوال کان پوءِ دواني.ڪلهوڙائي جي حڪومت ۾ شامل رهي. هتان جا حڪمران افغان حڪومت کي پنهنجي مرضيءَ مطابق جڏهن چاهيندا هئا ڏن ڏيندا هئا. افغان شاهيءَ جي زور ڀڄڻ کان پوءِ به ڪين سنڌ مان هڪ پئسو به ڪونه ملندو آهي.

افغان سلطنت هائي ڀڄي ٽُٽي ڪنا ڪيرڙا ٿي ويئي آهي. دراني گهراڻي جي سروزئي ڀاڱي وارن حڪمرانن کي ڪڍي بارڪزي وارن پنهنجو اقتدار قائم ڪري ورتو آهي. ڄاڻايل حڪمراني ڪنور دلِ ماڻهن جي هٿ ۾ آهي. وٽن لشڪر جو وڏو تعداد آهي. هتان جو حڪمران شاهه شجاع آهي جنهن پنهنجي ڀاءُ زمان شاهه جون اکيون ڪڍرائي تخت تان لاهي ڇڏيو آهي. ڪنهن زماني ۾ شاهه شجاع زمان شاهه جو قيدي هو. هرات افغانستان کان جدا هڪ ملڪ آهي جيڪو افغان شاهي گهراڻي جي هڪ ماڻهوءَ جي هٿ هيٺ آهي. ٻيا علائقا. نيم آزاد آهن جيڪي مختلف ڀائرن جي هٿن ۾ آهن. انهن سڀني مان وڏيڪ اهل يا ائين ڪٿي ڇئجي ته سڀني کان وڏيڪ سفادڪ دوست محمد آهي جيڪو ڪابل ۾ رهندو آهي. هو انهيءَ ڳالهه لاءِ ڄاڪوڙي رهيو ته جيئن ٽڪرا ٽڪرا ٿيل دراني سلطنت کي ٻيهر جوڙي هڪ ملڪ بنائي سگهي. ان جو مطلب اهو ٿيندو ته سکن جيڪي علائقا فتح ڪيا آهن تن کي ورڻي ورتو ويندو. پر هيڏانهن رنجيت سنگهه وڏي تعداد ۾ فوج رکي هئي جنهن ۾ لباس ۽ سکيا يورپي طرز تي هئي. ڪمانڊ فرينچ جنرلن جي حوالي هئي. فوج ۾ فرينچن، انگريزن ۽ آمريڪن ماڻهن جوخاصو تعداد هو جيڪي ڪڏهن ڪمپني بهادر جي نوڪريءَ ۾ هوندا هئا. سندس اها فوج خطرناڪ ويڙهاڪ هئي ۽ ڪليل مقابلن ۾ پٺاڻن کي ڀڄائي ڪڍڻ جي لائق هئي. پر جيڪڏهن علائقو ڄابلو آهي ته پوءِ ته پٺاڻ ٻه وڙهڻ جو ڏاڍو آهي. معلوم ائين ٿيندو ته سکن وٽ جيڪو موجوده علائقو آهي تنهن جي هو پوريءَ ريت حفاظت ڪرڻ لائق آهن. رنجيت سنگهه پنهنجي فطري عمر کان گهڻو ڪراڙو لڳندو آهي. ان جو ڪارڻ اهو آهي ته شراب تمام گهڻو پيئندو آهي، سونهن ۽ جوانيءَ جو ٻه شوقين آهي. سندس پٽ ته هن کان ٻه ٻه رتيون ڪسر. ڏاڍي هٺي ڏهه ته توڏو هٺي تيرهن واري ڳالهه آهي. حڪومت هلائڻ جي ته لائق ئي ڪونه ڏسبو. اتر پنجاب واري پاسي ٿي راجپوت ڀائر آهن. جيڪي اتان جي ٽاڪرو علائقي جا حڪمران آهن. سندن فوج مضبوط آهي ۽ اوسي پاسي جي ملڪن تي حملن ڪرڻ جا ٻه ڪوڏيا آهن تن سان ٻه صلح ڪرڻ جا جتن ڪيا پيا وڃن. جيڪڏهن روس ۽ هندستان جي وچ واري علائقي ۾ وڳوڙي حالتون پيدا ٿي پيون ۽ اتر هندستان ٻه ان جي لپيٽ ۾ اچي وڃي ٿو ته پوءِ برطانيه سرڪار لاءِ ڏچو پيدا ٿي پوندو. تنهن ڪري في الحال سندس دلي تمنا اها آهي ته شل ڄاڏي ڪاڏي خير هجي.

هندستان جي فضائن ۾ اهڙن ڪارن ڪڪرن جي موجودگيءَ کي نظر ۾ رکي لارڊ آڪلنڊ کي گورنر جنرل ڪري موڪليو ويو آهي ته هو وچ هندستان جي سياسي صورتحال تي ڪَرڙي نظر رکي. هن کان علاوه روس جي اڳتي وڌڻ واري اُگري نيت کي ٽَڪ ۽ تاڙ ۾ رکي. جيڪڏهن اهڙين ڳالهين کان اکيوٽ ڪئي وئي ته لوٽي کان اڀنگ ڳورو ٿي پوندو ۽ اهو ٻه امڪان آهي ته متان نئيپولين دور جهڙا خوف خطرا نئين سر ڪَر موڙي ڄاڳي پون.

ايشيا جي حدن کي کولڻ جي ڪوشش

مٿي اهڙو حوالو ڏنو ويو آهي تہ جڏهن جنرل لارڊ منٽو هندستان جو گورنر هو تہ هن شاه شجاع الملڪ ڏانهن مائونٽ اسٽيوئرٽ ايلفين اسٽون" جي اڳواڻيءَ ۾ هڪ مشن رواني ڪئي هئي. ان مشن جي افغانستان جي شاه گهڻي آجيان بہ ڪئي هئي. انگريز نمائندو ان جي شخصيت کان گهڻو متاثر ٿيو هو. افغان ويساه جوڳا دوست ڪونہ هوندا آهن پر سندن ظاهري اخلاق مسوهي وجهندو آهي. ان ساڳي شاه شجاع جو هاڻي وري حال اهو آهي جو پيچي اچي هندستان ۾ لڪو آهي. هن کي يا وري سندس بابين ڀاءُ شاه زمان کي پنهنجي ڏاڏي جي گهوڙي تي چڙهڻ جو بہ اختيار نہ آهي. سندن پيءُ تيمور جو حال ڪونہ هو. هن پنهنجي پيءُ احمد شاه جي نالي جو ڪتيو ڪاڏو هو. دراني شهنشاهيت هاڻي ٽڪرا ٽڪرا ٿي ڳڙذائي تي وئي آهي. مٿي جن پائرن جو ذڪر ڪيو ويو آهي سي بارڪزئي گهراڻي سان تعلق رکن ٿا. سندس پيءُ جو نالو پاينده خان هو. بارڪزئي بہ سدوزئي قبيلي جيان دراني گهرائي جي هڪ نچ آهي. شاه زمان جڏهن اقتدار ۾ هو تہ پاينده خان کي قتل ڪرائي ڇڏيو هئائين. شاه محمود، شاه زمان جو ڀاءُ جيڪو ٿوري وقت لاءِ ڪابل جو حڪمران بہ ٿيو هو ۽ پاينده خان جو وڏو پٽ فتح خان سندس وزير هو. دوست محمد خان هڪ وحشي قسم جو ماڻهو هو. هن شاه زمان جي محلات ۾ ٿيي سندس ڌيءُ سان زيادتي ڪئي هئي. ڇوڪريءَ جي ڀاءُ ڪامران، ان جي پلاند ۾ وزير فتح خان جون خنجر سان اکيون ڪدرائي ڇڏيون هيون. چون ٿا تہ جڏهن جلاد سندس اکين ۾ خنجر هٽي ڪنورتا وارو ڪڏو ڪم ڪري رهيو تہ فتح خان دانهن ڪري چيو هو تہ توهان منهنجون اکيون نہ ٿا ڪيو پر سدوزئي خاندان جي حڪومت جو خاتمون ڪري رهيا آهيو. ان کان پوءِ هنن ٻنهي گهراڻن ۾ سنڌ ۽ ايڪو ڪونہ رهيو هو.

بارڪزي پائر موقعي جي تڪيءَ تاڙ ۾ هئا. اهي سيئي ڪنهن نہ ڪنهن علائقي جا گورنر هئا ۽ گورنر مان بادشاه بنجڻ جو تياريون ڪري رهيا هئا. انهن سيني مان دوست محمد وڌيڪ ذهين ۽ قابل ماڻهو هو. عام ماڻهو بہ سندس گهڻي عزت ڪندا هئا. هو ڪابل ۾ ويهي غزنيءَ ۽ جلال آباد تي حڪومت ڪندو هو ۽ سدوزئي وارن تي ڪرڙي نظر رکيون ٿي آيو. سندس ٻيو ڀاءُ ڪشمير ٽيون ڀاءُ پشاور ۽ چوٿون ڀاءُ قنڌار جوگورنر هو. هرات وارو علائقو ڪامران جي هٿ هيٺ

هو جيڪو شاه شجاع الملڪ جو بدقسمت پائيٽو هو. افغانستان جي حڪومت ٽڪر ٽڪر ٿي ڪنا ڪيڙ بڻجي چڪي هئي. سک ڦوت سنہ ١٨٣٧ع ۾ پشاور تي قبضو ڪري ورتو هو. هن کان اڳ ڪشمير تي حملو ڪري سک حڪومت سان ملايو ويو هو. افغانن پشاور ۽ ديره جات وارن علائقن کي سکن کان ڇڏائڻ جي ڪوشش ڪري رهيا هئا. هنن بارڪزئي ڀائرن مان هر هڪ، برطانيہ حڪومت کي هڪ طاقت سمجهي، بار بار امداد ڏيڻ ۽ سندن حڪومتن کي مڃڻ لاءِ ايلاز منٿون ڪري رهيو هو. رنجيت سنگهہ بہ انگريز سرڪار کي پشاور واري علائقي ڏيڻ جي آڇ ڪري رهيو هو.

شاه شجاع ڊنڊ جي پڪيءَ جيان ڪڏهن هن ڪپ تي تہ ڪڏهن هُن ڪپ تي، ڪڏهن لاهور ۾ تہ ڪڏهن برطانيہ سرڪار جي ماتحت لديانہ ۾ رهندو هو. ڪڏهن راجا رنجيت سنگهہ جو مهمان ٿي رهندو جنهن اٽڪل ڪري ڪانئس مغل شهنشاهن وارو ڪوه نور هيرو ڦري ورتو هو. هو سدائين هن ڪوشش ۾ لڳو پيو هوندو هو تہ ڪيس پئسي ڏوڪڙ ۽ لشڪر جي امداد ڪئي وڃي تہ جيئن هو پنهنجا وڃايل علائقا ۽ تخت ٻيهر وٺي سگهي. ايڏو ويل بہ ڪونہ هو. هن سنہ ١٨٣٤ع ۾ يورپي- ايشيائي اريجيمنٽ جي مدد سان قنڌار تي وڃي قبضو بہ ڪيو هو.

تن ڏينهين گورنر جنرل کي هينيان مسئلا درپيش هئا:-

ان وقت آگبوٽ اچي چڪا هئا. سندس پهرين ڪوشش اها هئي تہ سنڌوءَ ۽ ان جي پنجن پيرتي ڪنڌڙ شاخن وسيلي آگبوٽن معرفت تجارتي آمدرفت شروع ڪئي وڃي. گنگا ۾ تہ هن کان اڳ آگبوٽن وسيلي آمدوفت شروع ٿي چڪو هئي. درياءُ ساري دنيا جي ملڪيت هوندا آهن پر انهن ٽڙڪو حڪمرانن جي ملڪيت ڪونہ هوندا آهن جن جي ڪنارن سان سندن حڪومتون قائم هوندين آهن.

ٻيو مسئلو اهو تہ پشاور واري علائقي تي افغان ۽ سکن جي وچ ۾ ڦڏو چالو ٿي چڪو هو. افغانستان جي حقيقي حڪمران کي بي دخل ڪيو ويو هو جيڪو هيڏانهن هوڏانهن ڍومائون ۽ ڏِڙڪيون کائيندو ٿي وتيو. اهو بہ چيو وڃي ٿو تہ ڪيس افغانستان جي ماڻهن جي وڏي حصي جي پنيرائي حاصل آهي ۽ اها ڳالهہ هرويرو ڪوڙي بہ ڪانہ آهي. بارڪزئي ڀائرن کي ڪير بہ پسند ڪونہ هو.

ٽين ڳالهہ اها هئي تہ هن دور ۾ سارو يورپ پر خاص طور تي انگلنڊ وچ ايشيا وارن ملڪن ۾ وڏي دلچسپي وٺي رهيو هو. بمبيءَ فوج جي هڪ ليفٽينيٽ اليگزينڊر برنس کي هڪ غير سرڪاري سفر تي درياه آمون وارن علائقن تائين موڪليو ويو هو ۽ سندس واپس اچڻ تي هن جي ڏاڍي آجيان ڪئي وئي هئي. هن کان هڪ يا بہ سال اڳ لارڊ آڪلنڊ سائنس انگلنڊ ۾ ملي چڪو هو. وچ ايشيا جا

اڳيان حڪمران پنهنجي سياسي سگهه ۽ اثر رسوخ وڃائي چڪا هئا. انهن ملڪن کي هڪ نئين جوڙجڪ ۽ نيئن سياسي سوچ جي ضرورت هئي.

لارڊ آڪلنڊ، برنس کي دوست محمد سان ملڻ واسطي ڪابل روانو ڪيو هو انهيءَ مقصد سان ته جيئن هو وجي سائس تجارتي آمدرفت بابت ۽ روس کان بچاءُ واسطي سائس گفتگو ڪري.

برنس اتي وڃي محسوس ڪيو ته دوست محمد برطانيه سرڪار جو به دوست آهي. افغانستان جا سڀ بارڪزئي انگريز سرڪار ۽ انگلنڊ جي وڏي عزت ڪن ٿا. ڪين انگريز حڪومت جي مدد جي وڏي ضرورت آهي. هو تجارتي آمدرفت جي مستقبل بابت به هڪ روشن ضمير رويو رکن ٿا.

سندن خيال آهي ته اهڙي تجارتي آمدرفت سان ملڪ شاهوڪار ٿيندو ۽ جيڪڏهن انگريز سرڪار سندن ٿوري به واهر ڪئي ته وڃايل علائقا سولائيءَ سان وٺي سگهبا ۽ افغان شهنشاهت ٻيهر متحد ٿي سگهي ٿي. سندس شخصيت برنس کي صفا موهي وڌو هو. اهڙيءَ ريت هر ملاقاتي ڪائنس تمام گهڻو متاثر ٿيندو آهي. هن برنس سان پڪو واعدو ڪيو ته روس جي سفير کي افغانستان حڪومت جي حدن ۾ اچڻ ئي ڪونه ڏيندو جيڪو ان وقت روس کان هي افغانستان پهچڻ وارو هو. پر برنس کيس صلاح ڏني ته کيس افغانستان اچڻ کان نه روڪيو وڃي. سندس رويي مان ائين پاسجي رهيو هو ته کيس کهڙي به ڪم لاءِ استعمال ڪري سگهجي ٿو. سندس اها به دعويٰ هئي هئي ته افغانستان جا گهڻا ماڻهو هن جي پنيان آهن.

ٽه ڌريو ناهه

ان زماني ۾ برطانيه سرڪار جي اختيار ڪيل حڪمت عمليءَ تي گهرو ويچار ٿي رهيو هو ۽ لارڊ آڪلنڊ جي عملي سان لاڳاپيل ٿي مشهور سيڪريٽري هن معاملي تي سوچي ويچاري رهيا هئا. هڪ مئڪ ناٽن هو جنهن جو ابتن جي مشهور گهرائي سان تعلق هو، ٻيو ٽورين ۽ ٽيون ڪلو وِن هو. گهڻي سوچ فڪر کان پوءِ هن نڪتي تي اچي بيٺا ته افغانستان جي دوست محمد سان ناه ڪرڻ سان برطانيه سرڪار جي اثر رسوخ کي وڏي نيڪ ء هٿي ملي ويندي. هن کان علاوه امن آشتيءَ پيدا ٿيڻ سان گڏ تجارتي آمدرفت به وڏي ويندي. مئڪ ناٽن ۽ ٽورين بنيادي طور فوجي هئا ۽ هڪ فوجي جي حثيت سان پنهنجي زندگيءَ جي شروعات ڪئي هئائون ۽ بعد ۾ ڪين بدلي ڪري سول سروس ۾ رکيو ويو هو. باقي ڪلويون هئليبري جي

پيداوار هو. اهي نئي ماڻهو مسرق جي حالتن کان گهڻو واقف ۽ مشرقي ٻولين جا ڄاڻو هئا ۽ ان دور جي سياسي لاهين چاڙهين جو به کين گهڻي معلومات هئي، اها به هڪ حقيقت آهي ته برنس کي گورنر جنرل پاران کنهن ناهه ڪرڻ جو ڪو اختيار به ڪونه هو ۽ افغان حڪومت جيڪي رعايتون روس کي آڇڻ واري هئي سي سندس ڄاڪوڙ سبب رڪجي ويون هيون. ظاهر ۾ دوست محمد ڊليو بي ڊليو روس جون ڳالهيون ٻڌي رهيو هو پر برنس جي سوچ وري ڪجهه مختلف هئي، ڪئپٽن ويڊ هڪ ذهين ۽ ڳيري هينئان آنا ڪدي ونڻ وارو ماڻهو. انگريز سرڪار جو سياسي صلاحڪار آهي ۽ لاهور ۾ رهندو آهي. هو ڪنهن زماني ۾ لڌياڻه ۾ به رهندو هو ۽ هاٿي راجا رنجيت سنگهه جي دربار ۾ رهي ٿو. هن جا سائس سنا لڳ لاڳاپا قائم آهن. افغان شاه سان سندس چڱا تعلقات هئا جيڪو ڪڏهن ڪڏهن گهرياتين سان گڏ اچي لڌيانه ۾ رهندو هو.

متي ڄاڻايل ذهين سيڪريٽرين کي ڪئپٽن ويڊ Wade جي به ڪنهن حد تائين پنيرائي حاصل هئي. سندن خيال هو ته جيڪڏهن شاه شجاع کي سندس ٻيءُ واري افغان حڪومت حوالي ڪئي وئي ته پوءِ سارو افغانستان سندن کيسي ۾ آهي. رنجيت سنگهه سان کيل ناهه موجب انگريز سک ۽ افغان ڌرين ۾ پيدا ٿيل رنجشن کي دور ڪرڻ لاءِ ڄاڪوڙي رهيا هئا. هن راجا رنجيت سنگهه کان پشاور موٽائي ونڻ ۾ کيس سهائتا ڏني هئي. هن کان علاوه سومنات ڏانهن ويندڙ رستي جي بند ٿيل ڦاٽڪن کي به هن لاءِ کولڻ جي ڪوشش ڪئي هئائين. پر لارڊ ايلنبرو اهڙي اجازت نه ڏني. هر انگريز هن ڳالهه کان شايد واقف ڪونه آهي ته هن قسم جو ساڳي خيال جو اظهار خود رنجيت سنگهه به ڪيو هو. لارڊ آڪلنڊ ۽ لنڊن ۾ رهندڙ ماڻهن ۾ رهندڙ ماڻهن جو خيال آهي ته سندن مفادن جو تنگي تڙقي به تحفظ ڪيو وڃي. انگريزن کي هندستان ۽ روس جي وچ تي وچ ايشيا جي ملڪن ۾ سنڌءَ جي ڪنارن سان امن امان جي جهوريءَ کين جهوري رکيو آهي. لارڊ آڪلنڊ ۽ سندن صلاحڪار انهيءَ اوسيڙي ۾ آهن ته پناڻن جي ڦرلٽ ڪري سک مسلمان تصادم ڪڏهن ٿو اُبار ڪائي پنيٺ تي پڙڪي اليگزيڊر برنس دوست محمد جي ملاقات کان پوءِ پنهنجي راءِ جو اظهار ڪندي چيو هو ته اهو ماڻهو انگريزن لاءِ سوني ڪڪڙ آهي. ان وقت کيس اهو به پتو پيو هو ته انگريزن جي هڪ ٻي به حڪمت عملي آهي جيڪا وڌيڪ اهم آهي. برنس هڪ نوجوان فوجي عملدار هو. هن جيڪو به اندازو لڳايو هو سو بلڪل صحيح هو. پر سندس خيال کي ڪٿان به پنيرائي ملي ڪانه سگهي هئي. جڏهن هن پنهنجي راءِ جو اظهار ڪيو ته اختياريءَ وارن جو ڪن به ڪونه لڌيو. چڻ رڊ اڳيان رباب. طئي اهو ڪيو ويو هو ته جيستائين انگريز هن مامري ۾ ڏر نه بنبا تيستائين رنجيت سنگهه جون فوجون

افغانستان ۾ داخل ڪونہ ٿينديون. اهڙيءَ ريت جون سنہ ١٨٣٨ع (١) ۾ سملا ۾ هڪ ٽہ ڌريو ناهہ ٿيو هو جنهن ۾ انگريز، رنجيت سنگهہ ۽ شاهہ شجاع صحيحون ڪيون.

اهو ڪم توقع ڪان وڌيڪ ڪامياب ٿيو. من ڪوره ناهہ تحت شاهہ شجاع، انگريز ۽ سک اتحادين جي واهر سان افغانستان تي حملو ڪندو ۽ پنهنجي تيار ڪيل فوج جو هو پاڻ سپہ سالار هوندو. هن پيري اهو طئي ڪيو ويو هو تہ سندس فوج ۾ عام يورپي يا يورپي ايشيائي مائهن بدران انگريز فوجي آفيسر هوندا جن جو معاوضو شاهہ ادا ڪندو.

ان زماني ۾ هڪ ٻيو مونجهارو پيدا ٿي پيو جو ايران هرات واري علائقي تي حملا شروع ڪري ڏنا هئا. شاهہ شجاع ڪي آسرو هو تہ روس وٽ ايران خلاف دانهين ٿي هن خوشحال صوبي جي نقصان جي ازالي طور چار ڏوڪڙ وٺڻ ۾ سوڀارو ٿيندو. هرات هڪ اهڙو علائقو رهيو آهي جيڪو سڪئي ستابي هئڻ ڪري، صوبيداري يا حڪمراني طور گهڻين ڌرين گهيرين جو شڪار رهيو آهي. جيڪڏهن ڪا سگهاري ڌر ان تي دعوي ڪندي هئي تہ پنهنجي مالڪي ثابت ڪرڻ ۾ ڪيس مشڪل درپيش ڪانہ ٿيندي. برطانيہ سرڪار جو طهران ۾ رهندڙ سفير، هرات تي ڪاهيندڙ ايراني فوج جي ڇانوڻيءَ ۾ اچي اختياري وارن سان ڳالهايو. ايران ۾ اهو لشڪر ان وقت هرات سامهون منزل ڪيون وينو هو. انگريز سفير جي ڪوشش هئي تہ شاهہ کي ائين ڪرڻ ڪان روڪي. هڪ حقيقت اها بہ هئي تہ ايران ۽ افغانستان سان هڪ ناهہ ٿيل هو جنهن ۾ افغانستان جي سالميت جي ضمانت ڏني وئي هئي. ٻئي پاسي روس ڪيس اڳتي وڌڻ لاءِ اپاري رهيو هو تنهن ڪري انگريز سفير ڪجهہ بہ ڪري ڪونہ سگهيو. اتفاق اهڙو ٿيو جو بمبئي توبخاني جو هڪ فوجي آفيسر هنيري پاٽنجر پنهنجي خانگي سياحت سانگي اچي اتي نڪتو تنهن هن معاملي ۾ پنهنجي طرفان ڪوشش شروع ڪئي ۽ ڪامياب ٿيو.

ان وقت هرات تي گهيرو هلي رهيو هو. صورتحال کي نظر ۾ اهو طئي ڪيو ويو تہ جنرل "سر هئيري فين" هڪ وڏي گهل چاڙهي افغانستان وڃي ۽ ايران کي پوئتي هٽڻ لاءِ مجبور ڪري ان سان شاهہ جي بہ واهر ڪري. هن ڪان علاوه گورنر جنرل، ايراني نار واري ڪاري ٻيٽ کي والارڻ لاءِ سامونڊي فوج رواني ڪئي جيڪو شرط العرب ڪان گهڻو پري ڪونہ هو.

ڪجهہ وقت اڳ مسٽر "مئڪ نائن" کي افغانستان جي شاهہ ڏانهن روانو ڪيو ويو هو انهيءَ لاءِ تہ جيئن ڪيس رنجيت سنگهہ سان ناتن توڙڻ لاءِ مجائي سگهي. پر هاڻي ڪيس شاهہ جي دربار ۾ انگريز سرڪار جو سفير مقرر ڪيو ويو هو. تنهن ڪري هيءَ ساري جنگي مهم بہ ڪيس سونپي وئي هئي.

برطانيہ سرڪار جي حڪمت عمليءَ جو اخلاقي پهلو

هتي اسان کي نظر ايندو تہ برطانيہ سرڪار جي اختيار ڪيل حڪمت عملي بريءَ ريت ناڪام ٿي وئي جيڪا انگريزن لاءِ وڏي صدمي ۽ بي شرميءَ جي ڳالهہ هئي. ڇڪيوسين نڪ تہ نڪري آيو پيٽ. هن فوجي حملي انگريزي عزت ۽ وقار واري بينل ڳالهہ جي ڌاڱي مچ ڌار ڪري ڇڏي. ڪتو بہ ڪاڏو ڪُڪ بہ ڪانہ پري. انگريزن جي بدناميءَ واري هن دور بابت ڪيترن مصنفن تبصرا بہ ڪيا آهن ۽ پنهنجي راءِ جي اظهار مهل اهو بہ چو چنديائون تہ پاڙيسري دوست ملڪ تي اره زورائي ڪري ڪاهي وجڻ بد اخلاقي هئي. ناڪامي پنهنجي پاڻ ئي هڪ وڏي سزا آهي. باقي رهي ڳالهہ افغانستان تي حملي جي بداخلاقي جي تنهن لاءِ فقط ايترو چئي سگهجي ٿو تہ جيڪي ماڻهو حالتن ڪان بي خبر آهن سي ضرور ائين چوندا يا وري هو چائي پجهي غلط بيانيءَ ڪان ڪم وٺي رهيا آهن. برطانيہ سرڪار جي اختيار ڪيل اها يا ان کي وڏيڪ صحيح نموني سان عملي جامون پهرائي سگهجي پيو اهو هڪ جدا مامرو آهي. پر امڪان ان ڳالهہ جو آهي تہ هن اهم معاملي کي جهڙو تهڙو تيجَ سمان قصو سمجهي غلط اندازو لڳايو ويو آهي. اهو ايڏو تہ ڳنڀير معاملو هو جو ڪيترن ماڻهن مٿان چڻ تہ ڏک جا ڏونگر ڪري پيا. ايڏي وڏي شڪست ڪري اسان جڳ کي منهن ڏيکارڻ جهڙا ڪونہ رهياسون. اها شڪست فقط هڪ اوڻائيءَ ڪري ڪانہ ٿي پر ان جون ذميوار ڪيتريون ڪوتاهيون آهن جيڪي ان دور سان لاڳاپيل ذميوار ماڻهن جي سوچ سمجهہ ڪان ڪجهہ مٿيرو هيون. افغانستان وڳوڙن جي آنڌارين ۾ ازپل آهي ۽ مختلف ملڪن جي واسطي جنگ جو ميدان بڻيل آهي. هيءُ ملڪ پکيڙ ۾ فرانس ڪان بہ وڏو ٿيندو. سندس ويجهو ملڪ پنجاب آهي، جنهن جا حڪمران سک آهن. سکن ۽ پناڻن جي وچ ۾ سدائين تراريون اپيون آهن. امن امان جا تہ وڻ ئي وڍجي ويا آهن. تجارت تڙ تپ بيهي وئي آهي. هڪ جائز حڪمران کي پنهنجي ملڪ مان بي دخل ڪيو ويو آهي. جيڪڏهن هن حقيقي حڪمران کي پنهنجو تاج تخت موٽي ملندو تہ سندس ملڪ ۾ موجود وڳوڙي حالتون پاڻمرادو ختم ٿي وينديون. هي ڪو ايڏو وِيَلُ ۽ ڇَتَ حڪمران ڪونہ آهي. هن ٿورو اڳ هندستان وارن علائقن مان فوجي گڏ ڪري قنڌار تي حملو ڪيو هو ۽ دشمن کي شڪست ڏني هئائين. هن ڪان علاوه شڪارپور واري علائقي ۾ ٽالپرن سان جنگ ڪري ڪجهہ علائقا واپس ورتا هئائين. حقيقت بہ ائين آهي ۽ برنس جو بہ خيال ساڳيو آهي تہ شاہ شجاع اهم ماڻهو آهي.

انگريزن جي ڀيرين رٿ اها هئي ته شاهه شجاع کي ابائي تاج تخت وٺي ڏيڻ ۾ سندس سهائتا ڪجي. اهو منصوبو بلڪل سوچي سمجهي اڳو پيڇو ڏسي وائسي ناهيو ويو هو. شڪست فقط ان ڪري آئي جو آمدرفت جا ذريعه ڪونه هئا ۽ جنگ سان لاڳاپيل ضروري شيون مهل سر پهچي ڪونه سگهيون

دوست محمد کي افغاني عوام جي پنيرائي حاصل ڪانه هئي. جڏهن شاهه شجاع ۽ سندس اتحاين جي فوج ڪابل پهتي ته هو راڄڌاني ڇڏي ڪيڏانهن هليو ويو. هن ڪان سواءِ افغانستان اصلي مغل شهنشاهيءَ جو هڪ حصو آهي. تنهن ڪري مغل تخت ۾ تاج جا وارث هائي فقط انگريز آهن.

مناسب ائين آهي ته برطانيه سرڪار جي اختيار ڪيل هن حڪمت عمليءَ تي اجائي تنقيد ڪرڻ بند ڪئي وڃي. ان بدران غلط اندازي لڳائڻ وارن تي تنقيد ڪئي وڃي يا انهن ماڻهن کي تنقيد جو نشانو بڻايو وڃي جن هن سٺي منصوبي کي سٺو عملي جامو نه پهرايو. جڏهن ٿورو گهَرو سوچيو ويچاريو ته معلوم ٿيندو ته انگريزن جي هن ساري خواريءَ جي ذميواري، لارڊ آڪلنڊ جي حڪومت آهي. هن ڪان علاوه ڪابل جي محاذ تي وڙهندڙ فوج جو سپهه سالار به ڏوهي آهي. ڏنو وڃي ته انهن سيني ڳالهين مٿان هڪ سياسي نظام جو ضابطو هو ۽ سيني ڪان وڏو مجرم ان کي سمجهڻ کپي ۽ انهن سيني عنصرن گڏجي شڪست جي خواريءَ جو ڪارو ڪٽي انگريز قوم جي مٿي تي رکي ڇڏيو.

سنڌ جي فوج

هن قسم جي اختيار ڪيل حڪمت عمليءَ کي برطانيه سرڪار جي وڏي پنيرائي حاصل هئي جنهن کي عملي جامي پارائڻ واسطي بنگال جي ڪمانڊر ان چيف کي حڪم ڪيو ويو هو ته فوج جون به ڊويزنون آٽي ستلج جي ڪناري "فيروزپور" وٽ بئي حڪم جي انتظار ۾ وهي. بئي پاسي ڪان بمبئي سرڪار کي گذارش ڪئي وئي هئي ته هڪ ڊويزن فوج ڪراچي ۾ وهاري وڃي. اها فوج سوين ميل پنڌ ڪري جاٽايل ماڳن وٽ پهتي هئي جنهن کي جنگ شروع ٿيڻ ڪان پوءِ وري بيا سوين ميل پنڌ هئي جنگ جي ميدان تي پهچڻو هو. هن جنگ ۾ شريڪ ٿيندڙ بي ڌر رنجيت سنگهه هو جنهن جي فوج هڪ وڏي درياهه "سنڌوءَ" جي ڪناري منزل ڪيون ويني هئي. ڪيس پنجاب جي شير جي نالي سان به سڏيو ويندو هو. هو عيش عشرت جو ڪوڏيو ۽ شراب ۽ شباب جو شوقين هو تنهن ڪري وقت ڪان اڳي

ڪرازو ئي ويو هو. پر پوءِ بہ ڏاڍو هوشيار ۽ ڏاهو. هن انهيءَ جنگ ڪانہ ٿي چاهي پر سمجهيائين پئي تہ هن جهيڙي سان يا تہ افغان سرحد جو فيصلو ٿي ويندو يا جنگ ۾ ڪڏي پوندڙ ڏر انگريز، شڪست کائي ويندو. هن لاءِ هي مڙهي ڏٺي تہ بہ فتح فقير جي، هوءَ مڙهي ڏٺي تہ بہ فتح فقير جي هئي.

لارڊ آڪلنڊ ۾ شاهہ شجاع بہ منزلون ماري اچي پڙ تي پهتا هئا. هاڻي اهڙو هڪ تماشو شروع ٿيڻ وارو هو جنهن ۾ هندستان تہ گهٽي ناڻيءَ چڙهيل هو.

تنهن زماني ۾ جنگ يا صلح واسطي فوجي سربراهن سان صلاح مشورو ڪونہ ڪيو ويندو هو. جنگ ڪرڻ جا غلط سلط منصوبا حڪومت جوڙيندي هئي ۽ بعد ۾ فوج کي حڪم ڪيو ويندو نہ ڪيئن ڪري بہ فتح حاصل ڪئي وڃي. هن جنگ سان لاپاپيل فوجي آمدرفت بہ ڏاڍي ڏکي هئي. نہ ريل هئي نہ رستي جي سهوليت موجود هئي. اڪيلي ڪمانڊر اِن چيف ڪان سواءِ پئي ڪنهن فوجيءَ کي ڪنگهيو بہ ڪونہ ويندو هو.

افغان سرحد اندر داخل ٿيڻ ڪا اڪ مان ماڪي لاهڻ ڪانہ هئي ۽ وڌيءَ سوچ ۽ فڪر جو بہ ڪم هو. برطانيہ سرڪار جي سرحد ستلج هئي جتي لڌيانہ ۾ فوجي ڇانوڻي قائم هئي. ان سرحد کان خيبرلڪ تائين وچ تي پنجاب جي سک جي حڪمراني هئي. ڇاڻايل ماڳ تائين پهچڻ لاءِ پنجاب جا پنج درياهہ، ڇهون سنڌو پار اڪرڻو هو. سک فوج وڙهاڪ تہ هئي پر ونس بہ ويساهہ جوڳا آمدرفت جا وسيلا ڪونہ هئا. رنجيت سنگهہ کي بہ اتر ڏانهن ويندڙ مشهور سڙڪ ڏسڻ جو شوق ڪونہ هو جيڪا وچ ايشيا لاءِ آمدرفت جو هڪ وڏو ذريعو هئي.

برطانيہ سرڪار جو نقطئہ نظر اهو هو تہ جيڪڏهن پشاور کان ڪابل تي حملو ڪبو تہ مختلف لڪ لتاڙي ان ماڳ تائين پهچڻ لاءِ هڪ جبل کان پئي جبل تائين هڪ ڏکي خشڪ علائقي منجهان نوڪرون کائي گذرڻو پوندو. پر جيڪڏهن قنڌار واري پاسي کان حملو ڪبو تہ ڪابل تائين اهو سفر وڌيڪ سولو هوندو ۽ فوج کي رسد واري سازو سامان پهچائڻ ۾ وڌيڪ سهنجائي هوندي. لشڪر بہ سکر سڌائي وارن علائقن مان سفر ڪري ڪابل پهچندو. پر اهو فاصلو ڏگهو ضرور هو. پهريائين فيروز پور کان سکر پهچڻو هو جيڪو ۴۴۶ ميل فاصلو آهي. اتان کان قنڌار ۴۰۶ ميل پنڌ ٿيندو. اهڙيءَ ريت فيروز ۽ قنڌار جي وچ ۾ ۸۵۰ ميل فاصلو ٿئي ٿو. وري اتان کان ڪابل ۳۲۵ ميل آهي. پيئي پاسي کان سکر تائين اهو فاصلو درياهہ رستي طئي ڪيو ويندو. فوجي سفر ۾ وڌيڪ ضرورت پاڻيءَ جي هوندي آهي هن سفر ۾ پاڻيءَ جو مسئلو پيدا ٿيڻ جو خدشو ڪونہ هوندو.

طئي اهو ڪيو ويو هو تہ بنگال فوج جون بہ ڊويزنون (۲) متي ڇاڻايل رستو ڏئي ڪابل پهچنديون. جڏهن تہ شاهہ شجاع جو وڏو پٽ ۽ شاهہ جي گهر جا

پاتي ۽ سڪ فوج خيبرنڪ لتاڙي ڪابل ڏانهن رواني ٿيندي.

راڻي وڪٽوريا جي دور سان لاڳاپيل برطانيه سرڪار جي فوج جي هيءَ پهرين پيش قدمي هئي جا اڳتي هلي راس ڪواري ڪان وٺي سنڌوءَ تائين انگريز حڪومت قائم ڪرڻ ۾ مددگار ثابت ٿي هئي. هن فوج اڄ واري انگريزي هندستان جي تشڪيل به ڪئي. بعد ۾ وري ١٨٥٧ع ۾ انگريزن خلاف بغاوت به هن فوج ڪئي هئي. هيءَ فوج جيئن ته سنڌ منجهان گذري هئي، تنهن ڪري ان کي ”سنڌ واري فوج“ جو نالو ڏنجي ويو هو.

هيءَ ڳالهه ڪنهن دلچسپيءَ کان خالي ڪانه آهي ته سياري جي موسم جون هندستان فوجين جون ورديون يورپي فوجين جي لباس جهڙيون مقرر ڪيون ويون هيون ۽ اهڙيءَ ريت هندستاني پيادل ۽ گهوڙيسوارن جو لباس انگريز فوجي سپاهين ۽ گهوڙيسوارن جهڙو هو. اها حڪومت عملي ان ڪري اختيار ڪئي وئي هئي ته جڏهن اها فوج هڪ جهڙي لباس ۾ گڏجي هلندي ته انگريز دشمن ڏيهي حڪمرانن مٿان ڏپ ۽ ڏاءُ ويهي ويندو. واقعي اها حڪمت عملي ڪامياب وئي هئي.

هن جنگي مهم ۾ بنگال هارس آرٽيلري جي جوانن کي مٿي تي پٽل جا خود ڍڪيل هئا جن جي وٽ تي واڳهه جي کل جي پٽيءَ مٿان هڪ ڪلنگي لڳل هئي. هيٺ هرڻ جي کل مان ٺهيل گهوڙيسواري واري سوڙهي پتلون ۽ ڊگها فوجي بوٽ پاتل هئا. اريگيولر هارس واري فوجي حصي کي اها وردي پاتل هئي جيڪا اڄ ڪلهه جا هندستاني فوجي پائيندا آهن.

انهيءَ ڍنگ ۽ رنگ ۾ هندستان جي انگريزي فوج ڏاڍي شاندار معلوم ٿي رهي هئي ۽ جنگ ۾ به بهادري جو مظاهرو ڪيو هئائين. حقيقت اها آهي ته ان کي هٿيار ۽ سڪيا ڏئي هن قسم جي جنگ لاءِ تيار ڪونه ڪيو ويو هو. هيءَ هڪ نئين طريقي واري جنگ هئي جيڪا فوجي اڏن ۽ رسد ڪان تمام پري وڙهي پئي وئي. عام طور تي ائين سمجهيو ويندو آهي ته قدرت پاڻي وسيلي فوجي خوراڪ پيدا ڪندي آهي. هتان جا ماڻهو چربيءَ ياسٽيپ ڪائڻ جا گهڻا هيراڪ هوندا آهن. صحت ڪيئن بحال رکي سگهجي، تن اصولن ڪان هتان جا ماڻهو اينترا باخبر ڪونه آهن.

هندستان ۾ فوج جي سڪيا مغل طريقي مطابق ڪئي ويندي هئي. اهڙيءَ مڪيا جو رواج، مغلن ڪان به گهڻو اڳي جو آهي. جڏهن مغل شهنشاهه هندستان جي هڪ ڇيڙي کان ٻئي ڇيڙي تائين سفر ڪندا هئا ته فوج جرپر ۾ اچي ويندي هئي. ڪڏهن وري جنگ جي موقعي تي فوج کي ميدان تي آندو ويندو هو. جڏهن به فوج ڪيڏانهن پيش قدمي ڪندي هئي ته ڪاپي واري شي جي بازار هن سان گڏ سفر ۾ هوندي هئي. لارڊ ليڪ جي زماني تائين فوج جون ٻاهريون چونڪيون راشن

وٺنديون هيون، فوج سان لاڳاپيل واپاري ۽ گماشتا کاڌي خوراڪ جون شيون، بوٽ ۽ ٻيون ضروري شيون مهيا ڪندا هئا. ڀڳي ٽٽيءَ جي مرمت به سندن ذمي هوندي هئي. جنگ سان لاڳاپيل هٿيارن پنهوارن ڪان سواءِ ٻي هرشيءَ فوج سان گڏ هلندڙ بازار مان خريد ڪئي ويندي هئي. (٣)

مغل شهنشاهن جي منزل يا فوج سان گڏ تنبن هٽڻ وارن جو هڪ وڏو تعداد هوندو هو جيڪي پنهنجي ڪم جا ڏاڍا ماهر هئا ۽ اڪ ڇنبي ۾ پنهنجو ڪم اڪلائي وٺندا هئا ۽ انهن جو اڄ به رواج آهي. سندن صلاح مشوري سان فوج سان گڏ هلندڙ "شهر" مناسب ۽ بنا دير جي قائم ڪري سگهبو آهي.

اهڙيءَ ريت بازار سان لاڳاپيل هڪ اعليٰ عملدار هوندو آهي جيڪو فوج سان سواءِ بازار جي هر مامري تي ضابطو رکندو آهي. جڏهن فوج جو ڪوارٽر ماسٽر جنرل منزل ڪرڻ لاءِ ڪنهن ايراضيءَ جي چونڊ ڪندو آهي ته ان سان گڏ بازار ڪرڻ واري جاءِ پسند ڪندو آهي. پوءِ بازار سان لاڳاپيل عملدار پنهنجو جهنڊو وچي ان جاءِ تي کوڙيندو آهي، واپارين ۽ سندن گماشتن کي بعد ۾ پتو پوندو آهي ته سندن تنبو وغيره ڪٿي نصب ٿيڻ گهرجن. ڪم ايترو ته ڦڙتائي سان ڪيو ويندو آهي جو هڪ ڪلاڪ اندر بازاريون ۽ چوسول جڙي ويندا آهن. هٽ به هڪ ٻئي سان ٻولائتي نموني لاڳاپيل هوندا ۽ سچ ايترئي ڪان سچ لٿي تائين سچو ڏينهن پئي ڏيتي ليتي هلندي آهي. هندستان ۾ اهڙي قسم جون بازاريون آخري ڀيرو تيره Terah واري جنگي مهم دوران سنه ١٨٩٧ع ۾ درگيءَ Dargai وٽ ڏٺيون ويون هيون.

بازار سان لاڳاپيل هزارين ماڻهو جڏهن بازار قائم ڪرڻ لاءِ تنبو هڻندا هئا ته ڀرپاسائين ايتري ته صفائي ڪندا هئا جيڪا جڻ انسان جي وس ڪان ٻاهر پئي نظر ايندي هئي. جيڪڏهن ائين نه ڪيو وڃي ها ته ڪانه ڪا وبائي بيماري تباهي مچائي ڇڏي ها.

ان فوجي بازار جي ڏنڌي ۾ واپارين، هٽ وارن ۽ فوجين جا لاڳاپيدار هوندا آهن ۽ انهن جو هندستان جي ڪنهن نه ڪنهن شهر جي واپاريءَ سان مٽي مائٽي يا ڏيڻ وٺڻ هوندي آهي.

جڏهن فوجي چرپر عمل ۾ ايندي آهي ته اهڙي ڪاروبار شروع ڪرڻ لاءِ ماڻهو واجهه پيا وجهندا آهن. هندستان ۾ اهڙيون ڪيتريون واپاري برادريون آهن جيڪي پيڙهيءَ بعد پيڙهيءَ هي ڌنڌو ڪندا اچن ۽ اناج ۽ ٻيون گهربل شيون ڪٺي اچي فوجي وانڊ وٽ پهچندا. اها ڄڻ ته فوج جي وڏي سهائتا آهي. اهوئي سبب آهي ته اڻويهين صديءَ جي ڀرئين اڌ ۾ اريگيولر گهوڙيسوار دستن جي انگ ۾ گهٽتو واڌارو اچي ويو هو. اوسي پاسي جي وڻجارن کي جڏهن خبر پوندي هئي ته فوج

اچي ويجهو منزل ڪئي آهي ته ڪابي جون شيون ڏاندن ۽ ڏاند گڏجين تي ڪٺي پهچي ويندا هئا. اهو نسل اهڙي قسم جي هلڪي سلڪيءَ ڏبتي ليتيءَ ۾ تمام گهڻو مشهور آهي. ۽ جيڏانهن به فوج ويندي پچ جيان سندس ڪيڏ لڳو وتندو. سر آرٿر ويزلي جڏهن دکن خلاف جنگي مهم وٺي ويو هو ته هن نسل جا ماڻهو ڏنا هئائين جيڪي فوجي گهرجن سان لاڳاپيل هلڪيون سلڪيون شيون ڪٺي ايندا هئا ۽ اهو جنرل به سندن گهڻو خيال رکندو هو. پر اڄ فوج جي اڳين پراڻي نموني واري چرپر ۽ آمدرفت ڪانه رهي آهي.

هندستان ۾ توبخاني جا فوجي حصا گهوڙن سان لاڳاپيل هوندا هئا. هائي گهوڙيسوار دستن کي توبخاني ۾ڪتب آڻڻ جو رواج گهٽجي ويو آهي. قلعن کي پجڻ وارا اوزار ۽ هٿيار ڏاندن جي مدد سان هڪ ڪان ٻئي هنڌ ڍويا ويندا هئا. هائي اهو رواج به گهٽبو ڏسڻ ۾ اچي ٿو. گهوڙن جي مدد سان هلندڙ توبون جڏهن ڪم کان بيڪار ٿي ويندڀون هيون ته گهوڙا کين پوئتي ڇڪي ويندا هئا جتي اهي نهي تيار ٿينديون هيون جيڪي وڏيون توبون هونديون ۽ آهستي هلي سگهديون هيون تن کي هڪ ڪان ٻي جاءِ ڏانهن نيڻ لاءِ هاٿي ڪتب آندا ويندا هئا. ڪڏهن وري هن ڪم لاءِ ڏاند به جوٽيا ويندا هئا. اڳئين زماني ۾ توبخاني جي اِجها اها شڪل هوندي هئي. توب کي ڪنهن وڏيءَ گاڏيءَ تي رکي جنگ جي ميدان تي رسائڻ جو نالو نشان به ڪون هوندو هو. جتي زمين سٺين سڌي ڪانه هوندي آهي ته اهڙن وسيلن جي تمام گهڻي ضرورت محسوس ٿيندي آهي. (۴)

جنگ جو نقشو ۽ فوج جو وچور

شروع ۾ اهو طئي ڪيو ويو هو ته هن ساريءَ جنگ جي ڪمان جنرل "سر هئري فئن" ڪندو جيڪو بنگال ۽ هندستان جي برطانيه سرڪار جي فوج جو ڪمانڊر ان چيف هو. هيءُ نهايت ڇاٽو ۽ تجربيڪار فوجي هو جنهن تي ساري فوج جو پورو ويساه هو. هو ٻن ڊويزنن فوج سان بنگال مان آيو هو جن مان هڪ جو سپهه سالار "جنرل ڪاٽن" ۽ ٻئي جو "جنرل ڊنڪن" هو. جڏهن برطانيه سرڪار جي فوج فيروز پور سڪن سان گڏجي مشقون ڪري رهي هئي ته ڇاڻ ملي ته ايران هرات تان گهيرو ڪٺي هٽيو ويو آهي. انگريز فوج جي افغانستان وڃڻ جو هڪ مکيه سبب ڇڻ ختم ٿي چڪو هو. تنهن ڪري فيصلو اهو ڪيو ويو ته هڪ ڊويزن فوج واپس رواني ڪئي وڃي ۽ سرجنرل هئري فوج سان گڏ افغانستان نه وڃي. بنگال

جي باقي هڪ ڊويزن فوج سر ڪاٽن جي سپهہ سالاريءَ هيٺ پيش قدمي ڪري. افغان جنگ ۾ ساري فوج جي ڪمان جنرل سرن جا ڪين (۵) Jhon Keane جي هٿ هيٺ رکي وئي هئي جيڪو بمبئي ڊويزن سان گڏ پيش قدمي ڪري رهيو هو.

پر هتي هڪ حقيقت ضرور ڌيان ۾ رکڻ گهرجي تہ اها جنگ افغانستان خلاف ڪانہ هئي. افغانستان جو شهنشاهہ اسان سان گڏ هو جنهن سان پنهنجو هڪ جدا لشڪر هو. ڪيترا اتحادي ۽ يار دوست سندس فوج سان گڏ سفر ڪري رهيا هئا. هو پنهنجي پيءُ ڏاڏي جو تاج تخت ٻيهر هٿ ڪرڻ لاءِ اڳتي وڌي جاڪوڙي رهيو هو. انگريز فوج افغانستان ۾ دشمن جيان داخل ٿي ڪانہ رهي هئي. پر ان بدران اسان هڪ دوستن ۽ گهڻگهرن جيان سندن ملڪ ۾ داخل ٿي رهيا هئاسون. هن فوج سان مکيہ شخصيت، گورنر جنرل جو نمائندو هو جيڪو شاهہ شجاع جي درٻار ۾ سفير بہ سو ۽ هن سان سان گڏ سفر ڪري رهيو هو. شاهہ شجاع جي پنهنجي شخصيت "سر مئڪ ناٽن" ڪان گهٽ ڪانہ هئي. هن سان جيستائين ڪا دشمني پيدا نہ ٿي ٿئي تيستائين هيءُ نهايت اعليٰ مرتبي وارو شخص آهي.

ان وقت جي فوجي ضابطي موجب پيادل برگيڊ ۾ ٽي بٽالنون هونديون هيون جن ۾ هڪ حصو يورپين ۽ بہ حصا ڏيهي ماڻهن جا هوندا هئا. گهوڙيسوار دستن ۾ بہ اها ساڳي ترتيب رکي وئي هئي.

باقي رهيل هڪ ڊويزن فوج سان گڏ "سر ولوبي ڪاٽن" افغانستان ڏانهن وڌي رهيو هو جنهن ۾هڪ گهوڙيسوار ۽ ٽي پيادل برگيڊون هيون. سرجان ڪين بمبئيءَ کان ڪراچيءَ رستي پنهنجي هڪ ڊويزن فوج سان پيش قدمي ڪري رهيو هو جنهن ۾ هڪ گهوڙيسوار ۽ بہ پيادل برگيڊون هيون. ٢- بنگال ڊويزن فيروز پور ۾ رهائي وئي هئي. برطانيہ سرڪار جو اتي فوجي ڇانوڻي قائم ڪرڻ جو ارادو ڪيو هو. فوج جي ترتيب ۽ وچور هيٺ ڏجي ٿو:

(١) ١- بنگال ڊويزن ---------- ميجر جنرل سر ولوبي ڪاٽن

(٢) ١- برگيڊ-------------- ١٣- پيادل فوج
برگيڊير سيل-------------- ١٦- بنگال ڏيهي پيادل
۴٨- بنگال ڏيهي پيادل
(٣) ٢- برگيڊ ------------ ۴٨- بنگال ڏيهي پيادل

برگيڊير ناٽ-------------- ٣١- بنگال ڏيهي پيادل
٤٢- بنگال ڏيهي پيادل
٤٣- بنگال ڏيهي پيادل

(٤) ٣- برگيڊ---------- ٢- بنگال ڏيهي پيادل
برگيڊير ڊيني ---------- ٢٧- بنگال ڏيهي پيادل

(٥) گهوڙيسوار برگيڊ ----- ١٦- لانسرس
برگيڊير ٽئڪ ويل ------- ٢- بنگال نيم مسلح گهوڙيسوار
٣- بنگال نيم مسلح
بمبئي ڊويزن----------- ليفٽيننٽ جنرل سرجان ڪين

(١) ١- برگيڊ---------- ٢- ڪئينس
برگيڊير ولٽ شاير ------- ١٧- پيادل
١٩- بمبئي ڏيهي پيادل

(٢) ٢- برگيڊ
برگيڊير گورڊن--------- ١- بمبئي ڏيهي پيادل
٢- بمبئي ڏيهي پيادل
٥- بمبئي ڏيهي پيادل
(٣) گهوڙيسوار برگيڊ ١٤- نيم مسلح ڊرئگون
برگيڊير اسڪاٽ (ٻه اسڪئاڊرن)
١- بمبئي نيم مسلح گهوڙيسوار
ءِ
پونا اِگزيلري هارس.

شاھ شجاع جي پنھنجي فوج

هن دور جي تاريخ سان لاڳاپيل حقيقتن مان شاهه شجاع جي فوج جي ڳالهه به نهايت دلچسپ آهي. ان بابت سارو حال احوال اڳ هاڻي ڏنو ويندو جنهن ۾ هن ڳالهه جو ذڪر ڪيو ويندو ته هن جڏهن سنه ١٨٣۴ع ۾ پنهنجي تخت هٿ ڪرڻ لاءِ جاکوڙيو هو ته ڪيس لڌيانه ۾ ويهي پنهنجي خرچ تي فوج جوڙڻ جي موڪل ڏني هئي. ان فوج ۾ ڪي اهڙا ماڻهو هئا جيڪي جنگ دوران ڦرلٽ جي آسري تي جنگ ۾ اچي شريڪ ٿيندا هئا. ان جي فوج جو ٻيو حصو هندستانين تي مشمل هو جن جو اٺوڌ سان واسطو هو. انهيءَ علائقي جا ماڻهو ڪن صدين کان وٺي ٻيڙهي به ٻيڙهي پيادل فوجيءَ طور داخل ٿيندا پيا اچن. انهن مان گهڻا ته ڪنهن زماني ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي فوج ۾ به نوڪري ڪري چڪا آهن. هتي هن حقيقت جو به ذڪر ڪيو ويندو ته يورو- ايشين عملدارن جي سپهه سالاري هيٺ هنن بٽالين قنڌار ۽ شڪارپور واريون جنگيون ڪيئن وڙهيون هيون. هن لشڪر ۾ ڇهه هزار فوجي شامل هئا جن ۾ برطانيه سرڪار جا ڪميشنڊ ۽ نان ڪميشنڊ عملدار به شامل سمجهڻ گهرجن. اهڙن عملدارن جي چونڊ ريگيولر فوج مان ڪئي وئي هئي تنهن ڪري ان فوج کي نهايت اهم سمجهيو پئي ويو. اهڙيءَ ريت شاهه شجاع جي متي ڄاڻايل فوج هيٺين حصن ۾ ورڇيل هئي:

(١) ٦ بٽالين پيادل

(٢) ٢ گهوڙيسوار ريجمنٽون.

(٣) توبخاني سان لاڳاپيل گهوڙيسوار دستو.

(۴) جبل مان سفر ڪرڻ وارو باربردار دستو.

(۵) قلعن کي ڊاهڻ ۽ ڪاٽ هڻڻ سان لاڳاپيل هڪ فوجي ڪمپني.

هن ساريءَ فوج جون ورديون ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي فوج جيان هيون. ان جو ڪمانڊر ١٩- بنگال پيادل جو برگيڊير "سپسن" هو.

هن لشڪر کي پنهنجي سڪيا پوري ٿيڻ کان اڳ محاذ ڏانهن روانو ڪيو ويو هو. رستي ۾ هن فوج سان ٻيا ماڻهو به شامل ٿيندا ويا. سندس پهرئين ۽ شروعاتي جوڙجڪ ۾ "هندستاني، پٺاڻ ۽ پنجابي مسلمان" شامل ٿيا هئا. هڪ بٽالين گورکن جي به هئي هي ماڻهو فوج ۾ شامل ٿيڻ جي مقصد سان نيپال مان اچي اتر هندستان جي علائقن ۾ پهچندا هئا. هن کان علاوه ڪي سک ۽ ڪجهه برطانيه سرڪار جا ماڻهو به ڀرتي ڪيا ويا هئا. هنن ڇا ڪيو ۽ ڇا نه ڪيو تنهن بابت بيان

اڳتي ايندو. پر هيءَ ڳالهہ دلچسپيءَ کان خالي نہ آهي تہ ڪابل پرسان هن لشڪر جي سپهہ سالاري ٿوري وقت لاءِ فيلڊ مارشل جي پيءُ، برگيڊيئر "رابرٽس" جي حوالي ڪئي وئي هئي. (٦)

جنهن وقت شاه جي شڪست ۽ تباهي اچي رهي هئي تہ لشڪر، مينهن جي مٿين ڏندن جيان گم ٿي ويو. پر شاه شجاع جي، ٣- پيادل سر ترين تي رکي دشمن سان مقابلو ڪيو ۽ قلات-گلزئي کي بچائڻ لاءِ ننهن چوٽيءَ جو زور لاتو ۽ آخر تائين جنرل ناٽ جي فوجن سان گڏ وڙهندو رهيو. بعد ۾ ان فوجي حصي کي هندستان جي قلات گلزئي ريجيمنٽ ۾ ضم ڪيو ويو هو. اها ريجمينٽ ١٨٥٧ع واري بغاوت تائين پنهنجي نالي سان موجود هئي، بعد ۾ ١٢- بنگال پيادل سان ملائي وئي جنهن کي ١٩٣٢ع تائين ٢/٢ بمبي پايونيئرس (قلات- گلزئي) جي نالي سڏيو ويندو هو.

لارڊ آڪلنڊ جو خيال هو تہ مٿي ڄاڻايل فوج افغان مسئلي کي نبيري ڇڏيندي. برنس کي وڌيڪ تازه ترين معلومات هئي جنهن جي صلاح هئي تہ ڪابل ڏانهن برطانيہ سرڪار جي فوج بہ رواني ڪئي وڃي.

سنڌ ۽ بلوچستان

سنڌ، افغان حڪمرانيءَ، برطانيہ سرڪار بابت مٿي ڪجهہ اشارا ڏنا ويا آهن. حقيقت اها آهي تہ سنڌ صدين کان وٺي دهلي جي مغل شاهيءَ جو هڪ حصو رهي آهي. نادر شاه جڏهن دهلي فتح ڪئي تہ صلح نامي جي طئي ڪيل شرطن موجب سنڌ ايران جي حڪمرانيءَ سان شامل ڪئي وئي. نادرشاه جي وفات کان پوءِ جڏهن احمد شاه دراني پنهنجي حڪومت جو بنياد رکيو ۽ هن سنڌ کي بہ پنهنجي حڪومت ۾ شامل ڪري ڇڏيو هو. جڏهن افغان حڪمراني زوال جو شڪار ٿي تہ سنڌ کي هڪ آزاد ملڪ جي حيثيت ۾ رهڻ جو موقعو ملي ويو. ان زماني ۾ ٽالپر گهراڻي جا ڪي فرد سنڌ جا حڪمران هئا. سنڌ جا ماڻهو ڏاڍي مانيٽي سياءَ وارا آهن. هنن ٽالپرن حڪمرانن مٿن ڏاڍ سان ڪونہ ڪهايو. سنڌن فوج ۾ يا جابلو بروچ شامل هئا. يا وري وچ ايشيا جا ترڪ هئاجن جو واسطو قزلٽ ڪرڻ ۽ ڌاڙن هڻڻ وارين ذاتين سان هوندو هو.

مير جيڪڏهن مٿن ڪو زور بار وجهندا هئا تہ افغانستان جي فوج ۾ وڃي شامل ٿيندا هئا. جيڪڏهن ڪين اتي جاءِ نہ ملندي هئي برطانيہ سرڪار جا لشڪري

ٻڌجي ويندا هئا ڇاڪاڻ جو ان زماني ۾ هندستان جي حڪومت انهن جي حوالي هئي. اهڙي قسم جا مائهو پيو ڪجهه چاهيندا به ڪونه هئا. دل جا پڪا، ظالم ۽ ڪٺور هئا. تنهن ڪري ٻئي ڌنڌي ڌانهن اک ڪٽي به ڪونه نهاريندا هئا. اها حقيقت متي به بيان ڪئي وئي آهي ته شاه شجاع سنه ١٨١٨ع ۽ ١٨٣٤ع ۾ سنڌ جي ميرن کي ٻولايو هو ته هو سندن حڪمران آهي ۽ ساليانو ڏن فقط کين ادا ڪيو. جيڪڏهن رهيل ڏن جي ادائگي ڪئي وئي ته هو ٻوءِ هميشه لاءِ اهڙي بار کان آجا رهندا. پر تہ ڏرئي ناه کان پوءِ سنڌ جا حڪمران انهن سڀني کان بارن آجا ٿي ويا هئا.

جيتري قدر برطانيه جي تجارتي ۽ افغان حڪمت عمليءَ جو تعلق آهي ته سنڌ بابت ڪي ڳالهيون اهڙيون به هيون جيڪي وڌيڪ ڌيان طلب هيون. انگلنڊ جي ڪن انگريز ڏرين، جن جو گهڻو ڪري وڪٽوريا دور سان واسطو هو تن سنڌ بابت برطانيه سرڪاري حڪمت عمليءَ خلاف گهٽي ٻوءِ ٻوءِ ڪئي آهي. پر حقيقت ۾ ڳالهه رڳي ايتري هئي جو انگريزن سنڌ سرڪار کان افغانستان وڃڻ لاءِ سنڌوءَ وسيلي "لشڪري رستي" جي تقاضا ڪئي. هڪ نهايت معمولي طلب هئي. ڪائنن اها به گهُر ڪئي وئي هئي ته ٿوري وقت لاءِ بکر جو قلعو به انگريزن جي حوالي ڪيو وڃي. جاٺايل قلعو سنڌوءَ جي وچ پيٽ ۾ آهي ۽ دنيا جي مضبوط ترين قلعن مان هڪ آهي. پر سنڌ جا حڪمران نٽ نٽاءُ ڪندا رهيا. برطانيه سرڪار اهڙي دعوي دراني هڪ حڪمران جي نمائندي طور ڪئي وئي. تن ڏينهن سنڌ جا حڪمران ان جا ڏن ڀرو هئا. جيڪڏهن انهن اهي مناسب مطالبا مڃيا ۽ سنا حڪمران ۽ سنا انسان ثابت ٿيا ته برطانيه سرڪار به سندن تحفظ جو ذمون کڻندي. نه ته ٻيءَ حالت ۾ برطانيه سرڪار کي سندن خلاف هر قدم کڻڻ جو اختيار هو. سنڌ جي اها هڪ واضح حيثيت هئي. انگريزن جيڪي ڪائنن طلبون ڪيون هيون سي به ڪي غير مناسب ڪونه هيون. نيٺ اهڙا مطالبا مڃيا ويا ۽ انهيءَ ۽ ئي سندن پلو هو. برطانيه سرڪار سنڌ جي حڪمرانن جو نهايت گهڻو احترام ڪيو آهي. پر اهي واقعا ڪهڙي طريقي سان پيانڪ صورت اختيار ڪندا ويا جو انگريزن کي سنڌ فتح ڪري پنهنجي حڪمرانيءَ ۾ شامل ڪئي هئي تن جو بيان اڳتي ڪنهن مناسب جاءِ تي ڪيو ويندو. اهڙ واقعا ان ڪري رونما ٿيا جو سنڌ جا حڪمران پنهنجو جهنگلي رويو ڇڏي ترقي پسند سوچ پنهنجائڻ ۽ ورتائڻ لاءِ تيار ئي ڪونه هئا.

سنڌوءَ جو هيٺين پاڳي وارو علائقو سندن حڪمرانيءَ ۾ شامل هو. ان ڪري سنڌوءَ وسيلي آمدرفت جي موڪل ڏيڻ نه ڏيڻ، سندن مرضي هوندي هئي.

جڏهن بمبئيءَ واري فوج مٿي وڌڻ لڳي ته هنن حڪمرانن ان جي مخالفت

ڪئي هئي. تنهن زماني ۾ بنگال واري افغانستان ڏانهن ويندڙ فوج بکر ۾ ترسيل هئي.

سر هئري فئن، ڪمانڊر- ان چيف، هيٺ ڪراچيءَ وچڻ پئي چاهيو ۽ سرجان ڪين مٿي پيش قدمي ڪرڻ پئي گهري، سنڌ جي حڪمرانن ڪين اهڙي اجازت ڏيڻ نه ٿي چاهي. جڏهن معاملو ڳنڀير صورت اختيار ڪري ويو ته "سر هئرن" ان مسئلي ڪي طاقت جي زور تي نبيرڻ لاءِ بنگال فوج ڪي درياه سان هيٺ وٺي وڃڻ ضروري ڄاتو تڏهن سنڌ جي حڪمرانن مجبور ٿي انگريز سرڪار ڪي سنڌوءَ وسيلي سفر ڪرڻ جي موڪل ڏني. بنگال واري اڳتي رواني ٿيل فوج موٽي وڃي بکر پهتي. اهڙيءَ ريت افغانستان ڏانهن ويندڙ فوج ڪي اڳتي رواني ٿيڻ مُهت مليو.

اتر، سليمان جبل ۾ بولان لڪ ڪان وٺي سمنڊ تائين بلوچستان جو علائقو آهي جنهن ۾ بروچن جا ڪيترا قبيلا رهندا آهن. هر هڪ قبيلي جو لٺ سردار جدا هوندو آهي. پر سڀئي قلات جي خان جي سڳي ڏاڳي ۾ هوندا آهن. هيءُ حڪمران ڪنهن زماني ۾ مغل شاهيءَ جو فرمانبردار هو. جڏهن وري افغانستان جي دراني گهراڻي زور ورتو ته ان جي اطاعت قبول ڪيائين. جڏهن وري افغان حڪومت زوال جو شڪار ٿي ته هيءَ ملڪ به آزاد ٿي ويو. برطانيه سرڪار جي ڪوشش اها هئي ته هيءَ حڪمران شاه شجاع جي واهر لاءِ ويندڙ سنڌس اتحادين جي فوج ڪي پنهنجي ملڪ مان لنگهڻ جي موڪل ڏئي ۽ دراني حڪمران جي نئين سر اطاعت ۽ فرمانبرداري قبول ڪري. معلوم ائين ٿيو ٿي ته افغان حڪمران جي اطاعت ۽ فرمانبرداريءَ واري ڳالهه هن لاءِ قابل قبول ڪانه هئي.

باب ٻيو

سنڌوءَ وسيلي فوج جي قنڌار ۽ ڪابل ڏانهن روانگي

قنڌار ڏانهن، پيش قدمي
غزني ۽ ڪابل
شاهه شجاع جو اباڻي تخت تي وهڻ
سنڌ جي لشڪر جو حصن ۾ ورهائجڻ
سفير ۽ سياسي خدمتون
سنہ ١٨٤٠ع وارا معاملا
رڻڀيل جوڙ جڪ جو ٽٽڻ

بنگال فوج جيڪا "سنڌ واري فوج" جي نالي سان مشهور هئي تنهن جو ڪل انگ ٩٥٠٠ هو. شاهه شجاع جو لشڪر ٦٠٠٠ هو. هنن ٻنهي فوجن نومبر جي اڪيارهين ۾ فيروز پور کي الوداع چئي ۽ ستلج جو ڪاٻو ڪنارو ڏئي اڳتي وڌڻ لڳي هئي ۽ بهاولپور رياست جي حدن مان لنگهي نيٺ وڃي خير سان سکر پهتي هئي. هن ساري سفر ۾ شاهه شجاع جي فوج اڳواڻي ڪري رهي هئي. سفر ڏاڍو سٺو گذريو. سنڌ ۾ رسد واري سامان سٽي جو جوڳو بندوبست ڪيل ڪونہ هو.

بنگال جي فوجي انجنيئرن بکر ويجهو ٻنهي پاسن کان درياهہ تي ٻيڙين جي پل ٺاهي ورتي هئي. سنڌ جي حڪمرانن من ڪوڙهه پيٽ لاچار ٿي ڏنو هو. فوج ڏکيو سفر ڪري ٿڪي ٽٽي. مس هتي اچي پهتي هئي. جڏهن ٻيڙين جي نهيل پل تان اڪري بکر ڏانهن وڃي رهي هئي تہ ڏاڍو خوش پئي لڳي ۽ اها فيبروريءَ جي ١٨ تاريخ هئي. سنڌوءَ کي پار ڪرڻ مهل هندستاني سپاهي هيسيل ۽ ڊنل ڪونہ

هئا. شايد ان وقت اهو دور ياد ڪري رهيا هئا جڏهن ڪابل تائين هندن جي حڪمراني هوندي هئي. بمبئي واري فوج سيني ڪان پٺيان هئي. شاهه شجاع شڪارپور واري پاسي کان پل اڪري بکر پهتو هو.

هتي پهچي فوج مٿان جڻ ڏکيائين جا ڏونگر ڪري پيا هئا. منصوبه بنديءَ مان لاڳاپيل عملي جو ڪم غير تسلي بخش ۽ غير معياري هو. بکر ۾ ڪيتري عرصي رهڻ کان پوءِ به اها رٿا ڪانه جوڙي وئي هئي ته لشڪر ڪڇ ۽ گنداوا وارو بريٽ کهڙي طريقي سان گذرندو. جاڪاڻ ته اتان سفر ڪرڻ مهل باربردار وهٽن مرڻ جو گهڻو ڀؤ هو. هن کان علاوه اتان جي ماڻهن جي اوچتن حملن جو به خدشو موجود هو. انهن ڳالهين کي نظر ۾ رکي اپريل جي اڳيارڙهينءَ ڏاران ڪوئٽيا ۾ فوج انگ وڌائڻ جو فيصلو ڪيو ويو. وڏيڪ ناڪامي ان ڪري به ٿي جو ڪاڏي خوراڪ جو جوڳو بندوبست ڪونه ٿي سگهيو هو.

مغل دور جي فوجي چرپر وقت رسد وارو طريقو بلڪل ناڪام ثابت ٿيو هو. اڳي اهو به رواج هوندو هو ته فوج کي ڪاپي جون شيون واپاري مناسب اگهه تي آڻي ڏيندا هئا. هن کان علاوه وڻجارا به هلڪيون سلڪيون شيون ڪٺي پيش قدمي ڪندڙ فوج جي واندين ۾ پهچائي ويندا هئا. پر هن موقعي تي اهي سيئي طريقا فوج کي گهربل شيون پهچائي ڪونه سگهيا هئا. فوج جي رسد واري ڪاتي کي اهڙو ڪو تجربو به ڪونه هو. هن قسم جي معاملي نباهڻ لاءِ پنهنجو هڪ خاص طريقه ڪار هوندو آهي. هن ڪاتي سرڪاري طور اٽ خريد ڪري فوجي ضرورتن کي پوري ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي پر اهڙو انتظام به ناڪافي ثابت ٿيو هو.

ان لاءِ ڪوئٽيا جي فوج مرڪز ۾ ڪي تدبيرون ڪيون ويون هيون. پر اتان جي فوجي چانوٽي ۾ رهيل عملدارن خواجه عمران نالي هڪ ماڻهوءَ جابلو علائقي واري رستي تائين به فوجن جي ضرورتن سان لاڳاپيل ڪنهن به شيءِ جو بندوبست ڪونه ڪيو هو. تنهن ڪري هنگامي حالتن کي منهن ڏيڻ لاءِ فوج کي اڌ ۽ ٻئي عملي کي راشن جو چوٿون حصو ڏئي وقت ٽپايو ويو. فوج جڏهن قنڌار جي ڏکڻ واري ڪرم علائقي ۾ پهتي ته ان کي اڃا به وڌيڪ ڏچي سان منهن ڏيڻو پئجي ويو جو درانين جي هڪ قبيلي اڃي جهيڙو ڳنڍيو. پر انهيءَ کان وڌيڪ انهن قبائلين کان پريشان هئا جن کي جنگ ڪرڻ جو ڪو پتوئي ڪونه هو.

نيٺ هٽندي مارينڊي ۲۴ اپريل ۱۸۳۹ع تي شاهه شجاع جي اڳواٽيءَ ۾ اچي قنڌار سهڙياسين. اتان جي رهاڪن مان نه ڪنهن مقابلو ڪيو نه اڳتي وڌي ڪنهن آجيان ڪئي. سندس پهچڻ کان ٻه ڏينهن پوءِ برطانيه سرڪار جي فوج به اچي قنڌار پهتي.

غزني ۽ ڪابل

قنڌار جي ڪهنه دل خان ۽ سندس ڀائر، هڪ گڏيل فوج وٺي گير شڪ رستي هرات روانا ٿيا. برطانيه سرڪار جو لشڪر لڪ لتاڙي ڏونگر ڏوري قنڌار پهتو ته ٿڪجي مري پيو هو تنهن ڪري ڪجهه ساهه پٽڻ پئي چاهيائين. غير فوجي عملو ۽ وَهِتَ به وچ واري بربٺ بيابان علائقي مان اُجيا بکيا اچي هتي پهتا هئا تن کي به ٿوري وقت لاءِ پوري ڪاڏي پيتي جي ضرورت هئي. ٿوري وقت ڪان پوءِ اهي ڪجهه تازا توانا ٿيا. ڪجهه عرصي ڪان پوءِ برطانيه سرڪار جي ٻيءَ فوج ڪان پهريائين، برگيڊير سيل، گير شڪي ڏانهن اُسهيو جتي شاه شجاع جي هڪ بٽالين اڳئي ويٺل هئي. جڏهن اتان جي اميرن کي انگريزي لشڪر اچڻ جون خبرون پهتيون ته اهي نڪري سيستان هليا ويا. اتان جو سفير هن خوش فهميءَ ۾ مبتلا هو ته شاه شجاع جو افغانستان ۾ هڪ والهانه استقبال ڪيو ويو آهي تنهن ڪري هو جڏهن ڪابل ۾ پهچندو ته سندس مقابلي لاءِ ڪنهن کي به همت ڪانه ٿيندي. فوج ملڪ جي صحيح حالتن کي سمجهڻ لاءِ پنهنجي جاسوسي واري اداري کي ڪم ڪونه آندو ۽ سياسي عملدارن جي معلومات تي آسرو رکي پاڻهن سيراندي ڏئي ويهي رهي. جنهن جي سوچ سمجهه جو معيار پنهنجو هوندو آهي ۽ جلدئي پنهنجي نقطئه نظر موجب هڪ خيالي خاڪو جوڙي ڇڏيندي آهي. حقيقت اها هئي ته هيءَ فوج حالتن کي منهن ڏيڻ جهڙي ڪانه هئي. هن سان سفر جو سامان ۽ اڙد به تمام گهڻو هو.

١٦- لانسرز جي هڪ نوجوان آفيسر پنهنجي ڊائريءَ ۾ هن ريت لکيو آهي ته ”هڪ هٽ- ٻنيءَ وسيلي فوجي واند کي باه وچڙي وئي. خوشقسمتي سان منهنجو تنبو نديو ۽ منجهس سامان ٿورو هو. مون سان سترهن ماڻهن گڏجي اُن جي باه وسائي“. ٽي سگهي ٿو ته اهي گهوڙن جا سيئس، گاهي يا تنبن کوڙڻ وارا هجن. ٽي سگهي ٿو ته انهن مان هڪ يا ٻه سندس ذاتي اردلي به هجن امڪان آهي ته متان ماڻهو اينرا گهڻا هجن جو ماڪڙ جيان جيڏانهن ڪيڏانهن ملڪ ۾ پکڙجي ويا هجن. پر هي اهو ڏکيو دور هو جنهن ۾ فقط هندستان جا ماڻهو هن قسم جي جنگ وڙهي پئي سگهيا.

٢٧ جون تي ”جنرل ڪين“ اڳتي وڌڻ لاءِ تيار ٿيو ۽ فيصلو ڪيائين ته سائنس گڏ فوج جو وڏو حصو موجود هجڻ کپي. ٢١ جولاءِ تي هيءَ فوج وڃي غزنيءَ پهتي. رستي ۾ ڪنهن روڪ رنڊڪ ڪانه ڪئي. باقي فوج سان جيڪو غير

فوجي عملو گڏ هيو سو گهڻو مري ويو. قلعي جي پرسان نهجي معلوم نبو تہ دشمن مقابلي لاءِ گهڻو بندوبست ڪري انگريز فوج جي اوسيئڙي ۾ ويٺو آهي. سفر ۾ توبن ڇڪڻ وارا جانور تمام ڪمزور ٿي چڪا هئا تنهن ڪري جنرل صاحب توبون قنڌار ۾ ڇڏيون آيو هو. وٽس اهڙو جنگي سامان ڪونہ هو جنهن جي مدد سان غزني قلعي کي پيجي سگهي. هن قلعي اندر دوست محمد جو لشڪر موجود هو جنهن جو سپهہ سالار دوست محمد جو پٽ حيدر خان هو. اصل ڳالهہ اها هئي تہ قلعي اندر مقابلي لاءِ گلزئي قبيلو سر ترين تي رکي تيار ويٺو هو جيڪي ڪنهن ڌارئي جو پير بہ پنهنجي ڌرتيءَ تي ڪونہ سهي سگهندا هئا. غزنيءَ جو شهر حملہ آور فوج جي گهيري ۾ هو. قلعي کان ٻاهر رهندڙ گلزئي قبيلي جي ماڻهن لشڪر جي ان حصي تي وچي حملو ڪيو جيڪو شاه شجاع جي ڪمانڊ هيٺ وڙهندڙ فوج کي جهليون بيٺون هو. حقيقت ۾ اهو حملو اتر واري فوجي حصي تي ڪرڻو هو. جڏهن بنگال جي فوجي انجنيئرن ڪئپٽن پيئرس ۽ ليفٽيننٽ ڊيو رنڊ قلعي جي پٽ پيجي وڌي تہ فوج جو ٻيو حصو غزني قلعي جو ڪابل ناني وارو ڦاٽڪ کولڻ ۾ سوڀارو ٿيو هو. ڦاٽڪ واري راهداري ۾ دشمن فوج جي تلوار بازن سان سخت مقابلو هلي رهيو هو. ٿوري عرصي جي وڙهڻ ويڙهہ کان پوءِ دشمن جو قلعي جي راهداريءَ تان قبضو ٽٽي پيو. قلعي جي اندرئين پاسي بچاءَ لاءِ ڪو خاص بندوبست ڪونہ ڪيو ويو هو جتي ۴۰۰۰ کان ۵۰۰۰ لشڪر موجود هو. انهي مان ۱۶۰۰ جنگي باندي بڻايا ويا ۽ ۵۰۰ قتل ٿي ويا هئا.

اندر رسد سان لاڳاپيل بي انتها سامان پيو هو. جانور بہ بي شمار هئا. جنگ ۾ ڪتب ايندڙ اوزارن هٿيارن جو بہ ڪاٿو ڪونہ هو. اهو سارو سامان برطانيہ سرڪار جي لشڪر جي هٿ لڳي ويو. انگريزن جي فوج مان فقط ۲۰۰ ماڻهو مارجي ويا هئا. فوج جو ڪجهہ حصو بيمار ۽ زخمي فوجي غزني ڇڏي برطانيہ سرڪار جي فوج ڪابل ڏانهن وڌڻ لڳي. هن لشڪر غزني قلعي جي فتح ڪرڻ ۾ اهو ڪردار ادا ڪيو هو.

جڏهن دوست محمد کي پتو پيو تہ غزنيءَ جو قلعو دشمن فوج فتح ڪري ورتو آهي تہ پنهنجن اهم سردارن کي صلاح مشوري لاءِ طلب ڪيائين. ڳالهہ طئي ٿيڻ کان پوءِ پنهنجي هڪ ڀاءُ نواب جبر خان کي فاتح فوج جي ڪمانڊر ڏانهن روانو ڪيائين جنهن کي انگريز "سٺو نواب" ڪري سڏيندا هئا. نواب انگريزن کان پڇڻ آيو هو تہ دوست محمد جي پيش پوڻ جا ڪهڙا شرط آهن. انگريزن جو جواب ان ورانيءَ کان بهتر هو جيڪو هئرولڊ بادشاه اسٽئم فورڊ پل وٽان "هئرولڊ هارڊ ڊاڊا" ڏانهن موڪلي هئي تہ "توکي انگلنڊ جي فقط ڇهہ فوٽ ڌرتي ڏني ويندي". ان بدران ڪيس جواب موڪليو ويو تہ هن کي هندستان ۾ عزت

آبروءَ سان رهڻ لاءِ جڳهه ۽ ٻيون سهولتيون فراهم ڪيون وينديون.

اهو پيغام ڪٺي نواب جبر خان دوست محمد وٽ پهتو جنهن ان ڪان اڳ ئي تيرهن هزار فوج ۽ ڇيهه توبون آڻي "آرگنده" ڏانهن پيش قدمي ڪري غزنيءَ واري سڙڪ سان مورچه بندي ڪئي. پر ڪين هن ڳالهه جي به پوري سڌ هئي ته ڪوبه ماڻهو هن لاءِ دل جان سان وڙهڻ لاءِ تيار ئي ڪونه هو. سندس پانهن پيلي لشڪر ۾، نه وڙهڻ جي سگهه هئي نه وري اهي سائس وفادار ئي هئا. هتان جون حالتون لارڊ آڪلنڊ جي نقطئه نظر سان سهمت هيون جنهن جو خيال هو ته افغانستان ۾ پناهُ دوست محمد جي سڀڪي ڏاڍيءَ ۾ ڪونه آهن ۽ سندس چوڻ تي جنگ جي آزاه ۾ تپو ڪونه ڏيندا. اها به سندس هڪ نمايان خوبي هئي جو هن ڪاميابيءَ سان افغانستان ۾ برطانيه سرڪار جي فوج پهچائي ۽ شاه شجاع کي سندس اباڻو تخت وٺي ڏنو هئائين. هن ڪان پوءِ اسانکي اها ڪوجنا ڪرڻي پوندي ته هو ناڪام ڪيئن ٿيو. حقيقت اها آهي ته افغان بادشاه اميرن کان سخت بچان ڪندا هئا. اهڙا مثال اسانکي پوئين دور ۾ به نظر ايندا. امان الله اهڙن اميرن کان پڇي پنهنجي حياتيءَ سان گڏ پنهنجو اکيون به نڪرڻ کان بچائي ورتيون هيون.

اهو چيو ويندو آهي ته دوست محمد گهوڙي تي چڙهي وڃي پنهنجي لشڪر اڳيان بيٺو. سندس هٿ ۾ قرآن شريف هو. ڪين الله ۽ الله جي رسول جا واسطا وجهي رهيو هو ته هو پنهنجي وطن جي آزادي ۽ سندس بچاءَ خاطر وڙهن. ڪين چٽي رهيو توهان بس آخري پيرو فتح خان جي پاءُ جا ننگ پال ٿيو ۽ هتي ڏارين ڪئن کي پنهنجي مقدس ڌرتي تان لوڏي ماري ڪڍي ڇڏيو. جيڪڏهن اوهان ائين نه ٿا ڪري سگهو ته شاه شجاع جي لشڪر سان وڃي ملو" لشڪر مان هڪ چٽي به ڀاڪ ڪانه پولي. هارلن نالي هڪ آمريڪي فوجي جيڪو ڪڏهن رنجيت سنگهه جي لشڪر ۾ شامل هو سندس بيان آهي ته هو تن ڏينهين ڪابل ۾ هو ۽ دوست محمد جو پڳهادار هو. وڌيڪ ٻڌائي ٿو ته جڏهن دوست محمد جي هار جي پڪ ٿي وئي ته سندس پهريدار به ڪيس نڌئڪو ڪري ڇڏي هليا ويا هئا. ڪن وڳوڙين وڃي سندس تنبوءَ تي حملو ڪيو ۽ سندس سامان به ڦري لٽي ڪٺي ويا. پيو ته ٺهيو پر سندس پلنگ به ڪونه ڇڏيائون. ڪيس زوري لاهي اهو به ڪٺي ويا. نماز پڙهڻ وارو مصلو به ڪائنس زوري ڦريو ويو ۽ سندس تنبوءَ کي ڦاڙي چيهاڙيون ڪري ڇڏيائون. جيڪڏهن هيءَ ڳالهه صحيح آهي ته پوءِ فارسيءَ جو هيءُ پهاڪو به سچو آهي ته "افغان- افغان- بي ايمان بي ايمان-" هيءَ ڳالهه هن حقيقت کي به لوڏي ڇڏي ٿي ته برطانيه سرڪار شاه شجاع کي تخت تي وهارڻ واري ساري جاڪوڙ به اجائي ڪئي آهي جنهن سان پڻ فارسي پهاڪو لاڳو ٿي سگهي ٿو ته پناهُ تي ويساه ڪرڻ غلطي آهي.

اهي حالتون ڏسي دوست محمد تاج تخت ۽ فوج کان سواءِ باميان ۽ رو گس ڏئي ڪابل ڇڏي ڀڄي ويو. سندس پٽ اڪبر خان نون گهوڙيسوارن سان گڏ سندس پٺئين پاسي جي سنڀال ڪندو ٿي ويو. آئوٽ رام ٻين فوجي عملدارن سان گڏ سندس پيڇو ڪيو پر ڪيس پڪڙي ڪونه سگهيو هو. پير پٺاڻن تي رکي ايتري تيز رفتاريءَ سان نڪري ويو جو دشمن کي پنهنجي پٺيان اڏامندڙ ڌوڙ بہ نظر ڪانہ آئي. حاجي خان ڪاڪڙ، دوست محمد هڪ مشهور امير هو تنهن هڪدم پنهنجون وفاداريون بدلائي وڃي شاه شجاع جو ساٿاري ٿيو.

شاه شجاع پنهنجي اباڻي تخت تي

تاريخ ٦ آگسٽ تي سرجان ڪين پنهنجي فوجي واند اچي ڪابل پرسان قائم ڪئي. هن کي ارگنده ۾ دوست محمد جون ڇڏيل توبون هٿ لڳي ويون جيڪي هو ڀاڄ وقت جيئن جو تيئن ڇڏي هليو ويو هو.

٧ آگسٽ تي شاه شجاع الملڪ پنهنجي فوجي دستن سان ڪابل پهتو. ڏکهي ڏاڙهي سندس منهن تي ڏاڍي شاندار لڳي رهي هئي ۽ محسوس ٿي رهيو هو تہ واقعي هڪ بادشاه آهي. سندس هڪ پاسي ۾ برطانيہ سرڪار جو سفير ۽ ٻئي پاسي برنس هو جنهن کي سڪندر جي نالي سڏيو ويندو هو. (١) هڪ طرف بندوقن جون سنگينون اڀيون ڪري ڪيس سلامي ڏئي وئي تہ ٻئي طرف توبن گجگوڙون ڪري سندس ٻيهر تخت نشينيءَ جي آجيان ڪئي. ڪابل جي قديم شهر پرسان ٽڪرين جو قطارون هيون ۽ ڏيک ڏاڍو دل لڀائيندڙ هو. چيو ويندو آهي تہ جڏهن هو ڪابل ۾ پهتو هو تہ اتان جي رهاڪن ماٺ ميٺ ۾ سندس استقبال ڪيو هو ۽ سمجهيو پئي ويو تہ سندس تخت نشيني ڪري ڪين ڪا خوشي محسوس ڪانہ ٿي هئي. پر ڳالهہ ائين ڪانہ آهي. مشرق جا ماڻهو خوشيءَ جي اهڙن موقعن تي يورپ جي ماڻهن جيان هنبوڇيون ڪونہ هڻندا آهن.

انگلنڊ جو بادشاه جڏهن سنہ ١٩١١ع ۾ دهليءَ پهتو هو تہ اتان جي ماڻهن ڪوبہ گوڙ شور ڪونہ ڪيو هو. جيڪڏهن شاه شجاع جي آجيان وقت ڪابل جا ماڻهو گوڙ شور ڪن ها تہ اتان جي رواج موجب ڪين سزا ملي ها. تنهن ڪري ائين سمجهڻ غلط آهي تہ سندس ڪابل ۾ اچڻ ڪري ماڻهو خوش ڪونہ هئا.

جيو ويندو آهي تہ شاه شجاع بالا حصار قلعي کان پورا ٽيهہ سال ٻري

رهيو هو. جڏهن هو ڪابل پهتو ته پهريائين هو مذڪوره قلعو ڏسڻ ويو هو. ان وقت ڪيس ڏاڍو ڏک ٿيو جڏهن ڏٺائين ته ڪتان ڪتان اهو جُهري پيو آهي ۽ ورهن کان سندس ڪنهن مرمت ئي ڪانه ڪرائي هئي.

اهڙيءَ ريت شاه شجاع پنهنجي ابائي تخت تي ويٺو ۽ سڀ ڳالهيون صحيح نموني سان هلي رهيون هيون. دراني شهنشاهيت پنهنجي روايتي افغاني نموني سان هلڻ شروع ڪيو هو.(٣) هڪ دربار عام به ڪوٺائي وئي هئي جنهن ۾ ڪن عملدارن کي خطاب القاب مليا. وڏن تي وڏيون ۽ ننڍيون تي ننڍيون نوازشون ڪيون ويون. جن ماڻهن کي ڪجهه به نه مليو ته به ڏاڍو خوش پئي معلوم ٿيا. حقيقت اها هئي ته اهو خوشيءَ جو هڪ سچو پچو موقعو هو. مئڪ ناٽن کي انهيءَ موقعي تي نوابَ جو خطاب مليو جڏهن ته سرجان ڪين کي غزني جي لارڊ جو لقب ڊميو. (۴) ڪابل جي قلعي فتح ٿيڻ جي خوشيءَ ۾ هڪ ٻلو به ڪيس مليو هو. شاه، ڪابل جي تخت تي نه ويٺو هو پر معلوم ائين ٿي رهيو هو ته هتان جي عام ماڻهوءَ ۽ تخت جي ٻين وارثن جي مرضي ائين ڪانه هئي. پر اهو تاج ۽ تخت ڪيس سملا ناه ۽ برطانيه سرڪار جي توبن ۽ بندوقن وسيلي مليو هو. سروليم مئڪ ناٽن به اهڙو اطلاع ڏنو هو ته شاه شجاع جو شاندار نموني ۾ والهانه استقبال ڪيو ويو آهي. پر اها پڪ ڪانه ٿي پئي پنهنجي فوج جي سهاري، سندس حڪمراني قائم رهي سگهندي الائي نه هن پنهنجي فوج جي هڪ وڏي حصي کي ڪڍي ڇڏيو. پر برطانيه سرڪار جي موڪليل فوج جيئن جو تيئن رهڻ ڏني وئي. ملڪ جا امير ۽ نواب، شاه جي دربار کان نٺوائي رهيا هئا. انهيءَ ڪري صوبن جا گورنر به مقرر ٿي ڪونه سگهيا هئا. معلوم ائين ٿي رهيو هو ته شاه شجاع ڪان ملڪ جو ڪاروبار سنڀالجي ڪونه سگهندو. تنهن ڪري اهو ڪم به انگريزن کي ڪرڻو پئجي رهيو هو. جڏهن ملڪي انتظام ۾ انگريزن هٿ وڌو ته ساري ڳالهه ئي ڊانوانڊول ٿي وئي ۽ ائين ٿيڻو به هو. ڇاڪاڻ ته هن ساري ماڻداڻ ۾ ڪٿي اوڻائي ضرور هئي.

ڪابل جا دوسناٽا لاڳاپا

برطانيه سرڪار جي فوج سنه ١٨٣٩ع ۾ افغانستان پهتي هئي. اها نهايت خوشيءَ جي ڳالهه آهي جو ڪيس جهيڙي جي ڪا نيت به ڪانه هئي ۽ نه وري ڪنهن جنگ جي توقع ئي هئي.

هن دور جي پهرئين مرحلي کي پهرين افغان جنگ ڪري سڏيو ويو. جنهن ڪري ڪجهه غلط فهمي پيدا ٿئي ٿي. ڇاڪاڻ جو اها جنگ اتفاقي ٿي وئي

هئي ۽ سوجيل سمجهيل ڪانہ هئي. نہ سڌهي نہ تہ اها جنگ انتظام جي اونائيءَ ڪري ڳچيءَ ۾ پئي وئي هجي. (۵)

جڏهن دوست محمد پنهنجي سائين سان گڏ ڪابل ڇڏي ڀڄي ويو هو تہ جنگ جي ميدان ۾ سندس ڇڏيل توبون قطارن ۾ بيٺيون هيون ۽ سندن پرسان ڪوبہ وٽي وانگي ڪونہ هو.

جڏهن اسان ڪابل ۾ داخل ٿياسون تہ ڪٿي بہ ڪانہ پونڪي ۽ قلعي اندر بہ ائين داخل ٿياسون جڻ ماڻهو پنهنجي گهر ۾ بنا ڪنهن اڏڪي هليو ويندو آهي. ڪوبہ ماڻهو دوست محمد لاءِ پنهنجو رت ڦڙو وهائڻ لاءِ بہ تيار ڪونہ هو. جڏهن شهر تي قبضو ڪيو ويو تہ ڪنهن ماڻهو ازي بہ ڪانہ ڪئي.

شهر جون بازاريون ۽ منڊيون کليون رهيون. انگريزن بہ فوجي واند ائين بنا ڪنڪي وچي هئي جڻ هندستان ۾ هجن. ڪنهن عام پٺاڻ جو منهن چڙهيل ڪونہ هو نہ وري ڪنهن امير جي منهن ۾ گهنج هئا. انگريز فوجي عملدار ڪنهن اردليءَ ڪان سواءِ ٻهراڙين ۾ پيا هيڏي هوڏي گهوڙن تي ڦرندا هئا. جان نڪولسن نالي هڪ نوجوان عملدار جو بہ اهڙو بيان نظر ايندو جنهن ۾ ٻڌائي ٿو تہ بنا ڪنهن پهريدار عملي جي انگريز عملدار غزنيءَ کان ڪابل اچي. گهوڙن جي ميڙ ۾ شرطون رکي گهوڙا ڀڄائيندا هئا. گهوڙن ڀڄائڻ جي هن ميڙ ۾ پٺاڻ ٻائڻ بہ گهوڙا ڪهي اچي شريڪ ٿيندا هئا. پٺان ڪين دعوتون ڏئي پنهنجي ٻهراڙيءَ وارن گهرن ۾ آئيندا هئا جتي بند قبازي جا مقابلا ٿيندا هئا ۽ بازن وسيلي گڏجي شڪار بہ ڪندا هئا.

ان دور سان لاڳاپيل هڪ ٻيو بيان هيٺ ڏجي ٿو:

١٨٣٩ع واري ساري سياري ۾. انگريز آفيسر پنهنجن گهوڙن تي چڙهي ڏاڍي اعتماد سان ساري ملڪ ۾ پيا ڦرندا هئا. ان وقت هن ملڪ ۾ هو نوان نوان آيا هئا. هتان جي پٺائن ۾ انگريزن جي ايمانداري جو جڻ سڪو ويهي ويو هو".

........انگريزن کي جتي بہ ڏسڻ وائسڻ جهڙي شيءِ جي موجود هجڻ جي سڌ پوندي هئي تہ ريل جيل پيا اوڏانهين ايندا ويندا هئا.

.... گهوڙي ڊوڙ ۾ ڪوڪيٽ راند ڪابل جي پرسان ڪائي ميدان تي کيڏي ويندي هئي. هتان جا عام پٺاڻ ۽ سردار انهن ٻنهي راندين ۾ تمام گهڻي دلچسپي وٺندا هئا. شاهہ شجاع بہ هرين ڳالهين جي همت افزائي ڪندو هو. گهوڙي ڊوڙ وارن ميدانن تي پٺان سردار پنهنجا گهوڙا بہ آڻي ڀڄائيندا هئا ۽ شرطون بہ تمام وڏيون رکندا هئا. جڏهن اهي ڪرڪيٽ واري ميدان تي ايندا هئا تہ بائونڪ ۽ بيٽنگ ڏسي اچرج کان سندن وات ئي کُودا ٿي ويندا هئا. جڏهن پٺان ڪڪڙ،

پيتر يا ٻيا جانور ويڙهائيندا هئا تہ انگريز ۾ وجي ڏورني جوڙ شريڪ ٿيندا هئا. پنائن جيان شرطون رکندا، هارائيندا ۽ کٽندا بہ هئا. مطلب تہ پنائن سان رلي ملي جڻ پنانءَ ٿي ويا هئا. اهڙيءَ ريت انگريز وري ڪين پنهنجي پهلواني وارين راندين ۾ شريڪ ٿيڻ جي نيند ڏيندا هئا ۽ سندن پهلوانيءَ جا ڪرتب ڏسي ڪابل جا مشهور پهلوان دنگ رهجي ويندا هئا.

پنائن سان رلي ملي هڪ ٿيڻ مان انگريزن جو مقصد هو تہ جيئن هو پنهنجي فاتحن سان قربائتي نموني هلن ۽ وٽيون وبڇا وساري ڪين پنهنجو سمجهن. پنائن جا امير امرا بہ انگريزن کي پنهنجي شهر وارن گهرن ۾ ٻهراڙيءَ ۾ زمين تي اچڻ جي دعوت ڏيندا هئا ڪين شڪار الغار بہ ڪرائيندا هئا ۽ پنهنجي قلعن گهمائڻ جي ڪوٺ بہ ڏيندا هئا.

سابِيو مصنف ٻڌائي ٿو تہ انگريز فوجي جڏهن برف تي اسڪيٽنگ ڪندا هئا تہ پنانءَ سندن عجيب غريب ڪرتب ڏسي اچرج ڪندا هئا ۽ رڙيون ڪري چوندا هئا تہ " اسان کي هاڻي خبر پئي آهي تہ اوهان تر جا ڇاوا آهيو. برفن ۾ پليا ۽ جوان ٿيا آهيو. توهان جانِ جسي ۾ بہ سگهارا آهيو تہ توهان جا دماغ بہ طاقتور آهن."

پنائن جا امير امرا ۽ عام ماڻهو انگريزن سان رلي ملي ڪائيندا پيئندا هئا. نہ رڳو مکيہ انگريز عملدارن جي دعوتن ۾ ڪلئي نموني شريڪ ٿيندا هئا پر فوجين جي جيڪا عام ماني هوندي هئي سا بہ سائن گڏ وجي ڪائيندا هئا. ڪوبہ اڙ ۽ دوشو ڪونہ ڪندا هئا. هزمئجستي جي ١٣- پيادل جي ميس ۾ تہ هر روز اچي ماني ڪائيندا هئا. اها تہ جڻ سندن پنهنجي گهر جيان هئي.

پر بدقسمتي اها ٿي، جو هڪ انگريز فوجي عملدار نهايت سهڻو هوندو هو. ڪابل جي نوابن جون زالون کيس گهڻو چاهينديون هيون ۽ سائن راهل مائل بہ گهڻو ٿي ويون هيون ان ڪري پنائن جي دلين ۾ وسوسا پيدا ٿي پيا جنهن جا نتيجا سٺا ڪونہ نڪتا.

قصو ڪوتاه، شاه جي اتحادي فوجن سندس دشمن کي پڇائي ڪيس تخت تي وهاريو. ان ڪري هتان جي عوام ٻاهران ايندڙ ماڻهن جي آجيان ڪئي. پر ڪن ڏکدائڪ واقعن جو هڪ ڊگهو سلسلو آهي جن کي ورجائيندي بہ افسوس ٿئي ٿو. اهي واقعا اهڙا هئا جن جو اڳواٽ ئي انومان ڪرڻو هو ۽ جن ڪري بگڙي ويل ماحول کي سڌارڻ ئي ممڪن ڪونہ هو.

سنڌ جي فوج جا حصا

برطانہ سرڪار، افغانستان ۾ پنهنجي فوج رهائي تہ سهي پر ان جو خرچ پڪو سهڻ جوڳو ڪونہ رهيو هو. پر ان سان گڏ فوج جو پئي سال تائين افغانستان ۾ رهڻ بہ نهايت ضروري سمجهيو ويو هو. تنهن ڪري اهميت هن ڳالهہ کي ڏني وئي تہ غير ضروري فوج کي هڪدم گهٽائڻ گهرجي. اهڙيءَ ريت سيپٽمبر مهيني ۾ جنرل "ولٽ شاير" واري فوج کي خيبرلنڪ وسيلي پنهنجي صوبي بمبي رواني ٿيڻ جو حڪم ڏنو ويو جنهن سان گڏ گهوڙيسوار دستا ۽ توبخاني وارا گهوڙا ۽ انهن سان لاڳاپيل عملو بہ موڪليو ويو هو. جنرل ولوبي کي ڪابل ۾ باقي رهيل فوج جو سپهہ سالار مقرر ڪيو ويو. قنڌار ۾ رهندڙ فوج جي ڪمان جنرل ناٽ جي حوالي هئي. ساري فوج جي ورهاست هن ريت هئي ۽ جئي ڪونہ ٿو سگهجي تہ هن مقصد واسطي مقرر ڪيل اها گهڻي فوج هئي يا گهٽ.

ڪابل ۽ جلال آباد جي وچ تي:

٣- بنس	٤٨ - بنگال ڏيهي پيادل
١٣- پيادل	٢ - بنگال ڏيهي پيادل
٣٥- بنگال ڏيهي پيادل	٢٧ - بنگال ڏيهي پيادل

غزنيءَ ۾ مقرر لشڪر

٢- بنگال نيم مسلح گهوڙيسوار ٦ - بنگال ڏيهي پيادل

قنڌار ۾ رکيل فوج

٤٢- بنگال ڏيهي پيادل	اسڪنرس هارس.
٤٣- بنگال -------	(ان جو هڪ اسڪئاڊرن غزني ۾)

ڪل جوڙ هن ريت بيهي ٿو:

برطانيہ سرڪار جون ڏيهيءَ فوج تي مشتمل ست بٽالنون ۽ ڏيهي گهوڙيسوارن جون بہ ريجمنٽون هيون. هن کان علاوه شاه شجاع جي ماتحت برطانيہ سرڪار طرفان ڏنل فوج جو حصو بہ موجود هو.

ان ئي سياري ۾ باميان ان پرئين بار واري روه واري ايراضيءَ ۾ دشمن جي ڏر سان بہ ٿي جهڙپون ٿي ويون هيون. ان پوري ڄاڻ هجڻ ڪري انگريز فوج کي وڏي ڏچي سان منهن ڏيڻو پئجي ويو هو. اهو علائقو گهڻي ڀاڱي پٽ هو.

جڏهن بادشاه اتان گذريو تہ هو گهڻي بند تائين نظر اچي رهيو هو ۽

معلوم ٿي رهيو هو ته پراڻي زماني جا حڪمران ڪهڙي طريقي سان سفر ڪندا آهن ۽ هن سياري جا سيءَ انگريز سفير سان گڏ جلال آباد ۾ گذاريا. ٻه يورپي بٽالنون ڪابل ۾ رهيل هيون جن هيءَ ٿڌي رُت بالا حصار قلعي ۾ رهي ٽپائي. هيءُ هڪ تاريخي قلعو آهي جيڪو ڪابل شهر پرسان هڪ ٽڪريءَ تي اڏيل آهي.

هيءَ ساري جوءِ، چيٽ جي رُت اچڻ تائين برف سان ڍڪي اچي لڳي پئي هوندي آهي. هتان جا رهاڪو هن موسم ۾ ڪم ڪونه ڪندا آهن. ڪين پنهنجي مستقبل جو ڪو ڳڻتي ڳارائو ڪونه هوندو آهي ۽ انهن جا حملا آورن انگريزن سان ناتا لاڳاپا نهايت سنا آهن.

برطانيه سرڪار جو سفير ۽ سندس سياسي خدمتون

هيءُ اهو دور آهي جڏهن سفير وارين سياسي خدمتن کان ماڻهو وئڻ وڃڻ لڳا هئا ۽ ڪانئس بچان ڪرڻ لڳا هئا. پر ڏٺو وڃي ته ان زماني ۾ هنن خدمتن کي هڪ نمايان حثيت هوندي هئي ۽ اهڙي قسم جي اهم خدمت جي ضرورت ٻي افغان جنگ ۽ شروعاتي سرحدي جهيڙن تائين تمام گهڻي محسوس ٿيندي رهي آهي. يا جڏهن سياست واري ڪاتي سان لاڳاپيل عملدار پنهنجو فرض نمايان حثيت ۾ ادا ڪندو آهي ته سفارتي خدمتن جي ضرورت رهندو ٻه وڏي ويندي آهي. هندستان اندر ”سياسي“ اطلاح، ڪنهن ٻئي ملڪ سان دوستاڻا ناتا پيدا ڪرڻ يا سفارتي لاڳاپا قائم رکڻ واري ساري ڪارڪرگيءَ جو مفهوم ڏيکاريندو آهي. هن ملڪ ۾ انگريزن جيڪي ٻه جنگيون ڪيون آهن يا لشڪر ڪشي ڪئي آهي سا رڳو اندروني دشمنن کي مات ڪرڻ لاءِ ڪئي آهي ۽ گهڻي رتوڇاڻ ڪانسواءِ ڪئي آهي. يا واري جڏهن سرحدن وارن علائقن ۾ وڳوڙي قسم جي ماڻهن امن امان واري وايو منڊل کي بگاڙڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته اهڙي سياسي مصلحتن کي ڪم آندو ويو آهي. اهڙين جنگي مهمن مان انگريزن جو مقصد اهو هوندو آهي ته جيئن ماڻهو قانوني ضابطن جي پوئواري ڪري ۽ سندس حياتي باقاعدگي ۽ ترتيب سان گذري. اهي ماڻهو جيڪي هندستان جي مختلف حڪمرانن سان يا نيم آزاد قبائلي سردارن سان باهمي تعلقات پيدا ڪرڻ لاءِ ڳالهه ٻولهه ڪندا آهن تن کي سياسي ڪاتي سان لاڳاپيل عملدار سڏيو ويندو آهي. اهڙي ڪاتي جا عملدار ضرورت مطابق فوجي ۽ غير فوجي ڪاتن مان کنيا ويندا آهن.

هن ڪاتي جو حڪم اهو هوندو آهي ته جيئن جنگ کان هٽر ڪجي ۽ دشمن کي بنا ڪنهن هٿيار هلائڻ جي هٿ ڪيڙي ۾سوڙهو ڪجي. جڏهن ٻه

جهيڙي لاءِ فوج رواني ڪئي ويندي هئي ته ان سان گڏ ”پوليٽيڪل“ عملدار ضرور هوندو هو. پهريون هي جتي ڪيا ويندا هئا ته جيڪا شيءِ ننهن سان جڃي تنهن لاءِ ڪاتي ڪتب نه آئي. پر جڏهن پاڻي سرڪار تي ويندو هو ته پوءِ جنگ ڪانسواءِ ٻيو ڪس ڪنيل ڪونه هوندو هو. انهن سياست جي ڪاتي سان لاڳاپيل عملدارن کي حملي اور فوج سان گڏ هلڻ مهل تمام وڏا اختيار هوندا هئا. پر جيئن ته هي پنهنجي فوجي عهدي ۾ گهٽ هوندا هئا يا ڪنهن وڏ گهرائي مان لياقت بدران سفارش تي ڪنيا ويندا هئا جنهن ڪري گهڻو مشهور ڪونه سگهندا هئا. افغانستان خلاف فوجي مهم وقت برطانيه سرڪار کي هڪ ذهين سفير جي ضرورت هئي. ڇاڪاڻ ته اهڙو شخص گريٽ برٽن جو نمائندو هوندو هو ڪيس برطانيه سرڪار جي اختيار ڪيل حڪمت عملي جي پيچيدگين کي چڱيءَ ريت سمجهڻ جو اهل سمجهيو ويندو هو. ان ڪري ڪيس مددگارن جي گهڻي ضرورت هوندي ۽ ضرورت مطابق سندس عملو وڌندو رهندو هو. پر هندستان جو سياست سان لاڳاپيل هيءُ ڪاتو گهڻا ماڻهو رکي ڪونه سگهندو هو. تنهن ڪري هيءُ ڪاتو گهڻا ماڻهو رکي ڪونه سگهندو هو. تنهن ڪري هن ڪاتي ۾ اهي ماڻهو مقرر ڪيا ويندا هئا. پر هنن فوجين کي وڏيڪ اهميت ان ڪري ڏني ويندي هئي جنهن جو سبب مٿي بيان ڪيو ويو هو.

جڏهن اهڙي عملدارن جي چونڊ ڪئي ويندي هئي ته هيءُ شعبي ۾ پهچڻ کان پوءِ اهي ڪامورا پاڻ کي وڏيڪ بااختيار به سمجهندا هئا ڇاڪاڻ ته سندن پگهارون به خاشيون هونديون هيون ۽ سونپيل نين ذميوارين ڪري ڪين اهم به سمجهيو ويندو هو. حالتن جي خاص حد تائين سندن حيثيت کي وڏي اهميت حاصل هوندي هئي. هن قسم جي ڳالهين ۾ فوج ان لاڳاپيل ذر سمجهي ويندي هئي. افغانستان جو شاه انگريزن جو اتحادي هو. سندس رعيت کي بهترين دوست سمجهيو ويندو هو. هن ڪاتي سان لاڳاپيل نوجوان عملدار جيڪي برطانيه سرڪار طرفان مختلف علائقن تي مقرر ڪيا ويندا هئا سي اتي جي مقرر ڪيل سفير جا زيردست هوندا هئا. اهو معاملو ڪجهه وقت تائين ته چڱي نموني هلندو رهيو. پر جلدئي پوءِ خود انگريز فوج بد نظميءَ جو شڪار ٿي وئي. ضروري قسم جي جنگين لاءِ اهم فيصلا برطانيه سرڪار جو سفير ڪرڻ لڳو ۽ فوج جي سپهه سالار سان ڪنهن صلاح مشوري کانسواءِ ڪيڏانهن به لشڪر موڪلي ڇڏيندو هو. عام طور تي ڇا ٿيندو هو جو تجربيڪار فوجي عملدارن سان گڏ سياست واري شعبي سان لاڳاپيل الهڙ ۽ نوجوان عملدار گڏ هوندا هئا جن کي جنگ ڪرڻ جو ڪو تجربو ئي ڪونه هوندو هو پر جنگ به سندن مشهوري مطابق ڪئي ويندي هئي. انڻ جاڻ نوجوانن جي غلط سوچ ۽ بي جا مداخلت سبب فوج کي ڪيترين شڪستون

ڪاٺيٽون يونديون هيون. (۵)

انگريز جيئن افغانستان جي راڄنيتيءَ جي معاملن ۾ وڌيڪ ٽنگ اڙائيندا ويا تيئن وايو منڊل وڌيڪ ڳنڀير ٿيندو ويو. جڏهن حالتون صفا چوٽ تي چڙهي ويون ته وڏن فوجي عملدارن جي بداخلاقين به پنهنجو رنگ ڏيکاريو. ان ماحول جي خرابيءَ ۽ ناڪاميءَ جا ذميوار فوجي عملدار پاڻ هئا. انگريزن جو غير فوجي معاملن ۾ به جيڪو زوال آيو تنهن جو ڳيڙ به فوجين جي ڳچين ۾ آهي. انگريز، فوجي نقطهٔ نگاهه کان ڪٿي تباهه به ٿي چڪا هجن ها پر غير فوجي طور ته سندن عزت ۽ وقار بحال هجي ها پر اهو به ڪونه ٿي سگهيو ۽ موجوده دور ۾ اهڙين غلط ڳالهين کي ورجايو ڪونه ويندو.

سنه ۱۸۴۰ع وارا معاملا

بئي سال جي چيٽ واري رت تائين وايو منڊل ۾ گهٽي مانار هئي. سياري ۾ روسي حملي بابت جيڪي چوڏس چوبول هئا تن ۾به هائي ناپر اچي وئي هئي. تن ڏينهين روس جون فوجون اڳتي وڌي اچي خيوا پيڙيون ٿيون هيون. ان معاملي ۾ برطانيه سرڪار جي سفير جو خيال هو ته بخارا ڏانهن ڪي فوجي دستا روانا ڪري دوست محمد جي وائٹ لهي سگهجي، جنهن، حالتن کان پڇي وڃي اتي سر لڪايو هو. هن کان علاوه سندس خيال هو ته روس جي اڳتي وڌندڙ فوج سان مڙس ٿي مهاڏو اٽڪائڻ گهرجي. پر سر جان ڪين ڪيس منهن تي ڪتو جواب ڏنو. ان سمي روس جون فوجون سياري واري رستي سان ايندي سخت برفباريءَ سبب پاٺمرادو ئي ناس ٿي ويون ۽ خيوا تائين به پڄي ڪونه سگهيون. شاهه شجاع ۽ برطانيه جو سفير به موٽي اچي ڪابل پهتا. هن شعر جيان

چيٽ جي رت ۾ جڏهن ٿا گاهه گس، گس تي ڦٽن
تا تڏهن خير منجهانران قافلا لڏندا لنگهن

غزني ۾ به گلزئي قبيلي وارن بغاوت جو ڦريرو ڦڙڪايو هو. جنرل به پنهنجي سُرت کان ڪم ورتي قلات- گلزئي ۾ اچي ڪيما ڪوڙيا هئا انهيءَ مقصد سان ته جيئن ملڪ جي وڳوڙي وايو منڊل کي سولائيءَ سان ضابطي هيٺ رکي سگهجي.

قنڌارڪان وٺي سنڌوءَ جي ڪنار تائين آمدرفت جوهڪ ڏکهو رستو هو جنهن سان به پڻ گڙ ٻڙ پيدا ٿي پئي هئي. نومبر ۱۸۳۹ع ۾ جنرل ”ولٽ شاير“هندستان ڏانهن موٽندي وڃي قلات تي حملوڪيو هو. هتان جي حڪمران

انگريزن آڏو آڻ مڃڻ کان انڪار ڪيو هو سو پنهنجي ملڪ جو بچاءُ ڪندي وڙهندي مارجي ويو هو. هن جي جانشين سنه ١٨٤٠ع ۾ پنهنجا ڪونڌ قطاري اچي ڪوٽيا تي حملو ڪيو. هن ڪان سواءِ ٻروچن جي ٻين نياتن به انگريزن ڪي توٽي پتائي ڏئي هئي. چاڪاڻ ته انهن به جنرل ناٽ جي هٿان ڏاڍا ڏنڀ سَٺا هئا. وليعهد تيمور کي افغان سردارن ۽ انگريز سرڪار ٻاران ڪا سٺي موت ڪانه ملي هئي تنهن ڪري هن به پنهنجي فوج وٺي قنڌارجي اوسي پاسي واري جوءِ ۾ انگريزن سان مقابلا شروع ڪري ڏنا هئا جن ۾ برطانيه سرڪار جي فوج گهڻو پاڻ ملهايو هو. ائين معلوم ٿي رهيو هو ته شاه شجاع جي غير موجودگيءَ ۾ ماڻهو سائس وفادار هئا. چيت ۾ دوست محمد بخارا مان نڪري اچي خولم ۾ پهتو هو ۽ اتان ازبيگن جو وڏو لشڪر وٺي باميان طرف وڌڻ شروع ڪيو هئائين. ١٣- پيادل جي برگيڊير " ڊيني" مناسب فوج ساڻ ڪري اڳتي وڃي سائس مهاڏو ڏنو. ان زماني ۾ ڪنهن وٽي ڌمڪ ڊاهيا ته ڪابل پرسان روھ واري علائقي ۾ ڪن قبائلن، دوست محمد جو پاسو وٺي بغاوتن جي باه ٻاري ڏني آهي. نومبر ۾ برگيڊير فوج وٺي اوڏانهن روانو ٿيو. اتي پهچي ڪيس پتو پيو اهي افواه ڪونه هئا. دوست محمد پنهنجي سر پاڻ منجهن موجود هو ۽ هڪ نديڙيءَ پناه گاه ۾ وڃي پاڻ لڪايو هئائين. پر وندره جي محاذ تي حالتون مونجهاري جو شڪار ٿي ويون هيون جتي ٢- بنگال نيم مسلح گهوڙيسوارن پنهنجي فتح سمجهي بي وقتو حملو ڪيو هو ۽ پنهنجي اعليٰ عملدارن جي حڪم عدولي ڪندي پنهنجا ڪميت ڪڏائي پنڻ تلوار بازن جي وچ ميڙي ۾ اڪيون پوتي ڪاهي پيا هئا. اهو جنگي محاذ گهٽيءَ جوءِ ۾ پکڙيل هو. قبائلين جو انگ به تمام گهڻو هو. حالتون ڳنڀير هيون. اليگزينڊر برنس برگيڊير سيل سان محاذ تي گڏ هو. هن حالتن جي نزاڪت مان اندازو لڳائي، برطانيه سرڪار، سفير کي فوج کي واپس گهرائڻ جو مشورو ڏنو ۽ کيس اهو به چيائين ته ساري لشڪر کي هڪ جاءِ تي گڏ ٿيڻ جو حڪم صادر ڪيو وڃي. ان دوران خوشقسمتيءَ سان هڪ اهم واقعو ٿي ويو. قصو هيئن آهي ته سر وليم مئڪ ناٽن، گهوڙي تي سوار ٿي ڪابل کان ٻاهر نڪري ڪيڏانهن وڃي رهيو هو جو هڪ اڪيلي گهوڙيسوار اچي ساڻس ملاقات ڪئي ۽ کيس ٻڌايائين ته دوست محمد پيش پوڻ لاءِ اچي رهيو آهي ۽ واقعي اها حقيقت هئي. هو هيڏانهن هوڏانهن ڊمائون کائي ٿڪجي پيو هو. اهڙو ٿڪ سندس منهن ۾ به بکي رهيو هو. پناڻ پنهنجي اصلي طبيعت مطابق ڪڏهن هِن پاسي ۽ ڪڏهن هُن پاسي هئا جيڪي بي انتها خود غرض ۽ لالچي هئا.

هن ائين ڪري هڪ حقيقت ڏانهن اشارو به ڪيو هو ۽ اها حقيقت ڪڏهن انگريزن جي دلين ۾ ٻڙاڏو ڪري ٻُرندي به هئي. اها حقيقت هيءَ هئي ته

افغانستان جي مائهن جون دليون همدرديون شاهه شجاع بدران هن سان هيون. انگريزن طرفان سندس گهڻو آدرڀاءُ ڪيو ويو ۽ عزت ۽ احترام سان هندستان نيڻ واسطي سر ولوبي ڪاٽن کي سائنس گڏ روانو ڪيو ويو. دوست محمد پنهنجي ملڪ مان نڪري برطانيه سرڪار جو معزز مهمان طور هندستان وچي رهيو هو.

برطانيه سرڪار جي اختيار ڪيل حڪمت عملي ڪامياب ٿيڻ ۾ هائي ڪابه روڪ رنڊڪ موجود ڪانه هئي ۽ سر وليم مئڪ ناٽن جا پوءِ پولا به پڄي پيا هئا ۽ سڀ ڪجهه انگريزن جي مرضيءَ مطابق ٿي رهيو هو. ١٨٤٠ع وارو سال سنائيءَ ۽ سولائي سان گذري ويو. شاهه شجاع به برطانيه سرڪار جي سفير سان گڏجي افغانستان جي سياري گذارڻ لاءِ جلال آباد جي هيٺاهن پٽن ڏانهن نڪري ويو هو.

ان زماني ۾ برطانيه جي سفير ڪان اهڙي هڪ پُل ٿي وئي جنهن جو ازالو ڪرڻ مشڪل آهي. هن فوجي صلاح مشوري ڏانهن ڪن لاتار ڪري اِهو حڪم صادر ڪيو ته لشڪر، بالا حصار قلعو ڇڏي ڪابل ڪان پري پنهنجي الڳ ڇانوڻيءَ ۾ رهي. اهو ماڳ پناڻ نوابن جي باغن جي وچ تي ۽ ان تاڪ وٽ هو جتي ڪن مشهور بزرگن جا قديم مقبرا تمام گهڻا هئا. ان قسم جي ماڳ کي دهليءَ يا حيدرآباد دکن ويجهو ڇانوڻين جهڙي جُوءِ سمجهيو ويو هو ۽ انگريز به اتي اهڙي آزاد نموني واري زندگي گذاري رهيا هئا جڻ افغانستان بدران هندستان ۾ هجن. ڪين اها ڳالهه ذهن ۾ ڪانه هئي ته هتان جا ماڻهو هن قسم جي ڇانوڻين ڪان نفرت ڪندا آهن. سفير "ليڊي مئڪ ناٽن" کي به گهرائي هندستاني نموني تي ٺهيل بنگلي ۾ رهايو ۽ اتي ويهي هي معزز عورت پئي سخاوتون ڪندي هئي. هندستان جا انگريزي عملدار، فوجي ۽ ليڊي مئڪ ناٽن پنهنجن ڪتنين ڏانهن سوڪڙيون پاڪڙيون پيا موڪليندا هئا. تن ڏينهن پنجاب، برطانيه سرڪار جي حڪمرانيءَ ۾ شامل ڪونه هو ۽ ساري هندستان ۾ ريل جو هڪ ميل به وڇايل ڪونه هو. خيبر جي اوسي پاسي واري علائقي ۾ رهندڙ ماڻهن به امن امان بگاڙي ڇڏيو هو.

هن ڪان علاوه پنجاب جو شير دل مڙس به وفات ڪري ويو هو جنهن کي ٻارنهن مهينا گذري ويا هئا. ان ڪري پنجاب جي راجڌاني لاهور ۾ وڳوڙي وايو منڊل هو ۽ ڪابل ۾ رهيل انگريز فوج حالتن مطابق قدم کڻي رهي هئي.

ساريءَ اڏاوت جو ڇيھون ڇيھون ٿيڻ

سال ١٨٣٩ع کان نڪري ١٨٤٠ع ۾ پھتاسون جنھن ۾ ڪجھ امن امان ھو ۽ انگريزن جي جون بہ ننڍ ۾ ھئي. سنہ ١٨٤٠ع وارو عرصو ڪجھ گوڙ شور وارو ھو. پر پوءِ بہ سڪ سانت سان لنگھي ويو.ليڪن ١٨٤١ع وارو سال ڪجھ ڳورو ھو. ان ڪي انگريزن جي ٻرڪ وارو سال بہ بہ چئي سگھجي ٿو. اھا ڳالھ عام ۽ مشھور آھي تہ سر وليم مئڪ ناٽن ھڪ غير فوجي اعليٰ عملدار ھو ۽ راجينتي معاملن ۾ گھڻيءَ ڏاھپ جومالڪ ھو. پر افغانستان جھڙي منجھيل معاملي ۾ سندس چوند غير دانشمندانہ قدم ھو. ھو نھايت ذھين سيڪريٽري ھو پران سان گڏ ڏاڍو سادو بہ ھو. جيڪي مامرا اوچتو منھن ۾ اچي ويندا ھئا تنھن ڪي عقلمنديءَ سان ۽ ھڪدم نبيرڻ جھڙو ڪونہ ھو. ماڻھن سامُنھان مُنھنِ تہ ملندو ئي ڪونہ ھو.ھر معاملي کي ڪرسيءَ تي ويھي ھڪ .سيڪريٽريءَ جيان حڪم ڏئي نبيرڻ جا جتن ڪندو ھو.ڪيس مشرقي قسم جي معاملن نبيرڻ جوتہ ڪو تجربو ڪونہ ھو. قديم گھراڻن جي سردارن سان ھن جي پوندي ئي ڪانہ ھئي. سندس رڪارڊ بہ ذري گھٽ ھيندري لارينس جھڙو ھو. مالڪم ۽ ابلفن اسٽون جھڙو سياڻو بہ ڪونہ ھو جو مشرقي ماڻھن جي سازشن کي چڱيءَ ريت سمجھي سگھي ۽ نہ وري پوئين دور جي ھوشيار ماڻھن جھڙوڪ ڊيوڊبار ۽ ھئرولڊ ڊيني جھڙو تيز فھم ھو جيڪي عالم بہ ھئا تہ ماڻھن سان ھمدردي بہ ڪري ڄاڻندا ھئا.

ھن شاہ شجاع کي غلط ڳالھين ڪرڻ جي کُلي موڪل ڏئي ڇڏي ھئي. ھن جي ڪڌن ڪرتون ۾ سائس اھي ماڻھو ڀت ۽ جُھٽ ھئا جيڪي سندس پنھنجا امير ھئا ۽ ھن سان ئي گڏ ھتي موٽي آيا ھئا. سندس وڏو وزير ملا شڪور بہ ھن جو دوست ھو جيڪو حافظي کان ڇٽ ۽ ڪنن کان گھبرو ھو. انگريزن کان نفرت ڪرڻ کان سواءِ ڪيس ٻيو ڏنڌو ايندو ئي ڪونہ ھو. ھو ماڻھن کي ماري بد ديانت ۽ بي ايمان بڻائيندو ھو. عيش عشرت ۾ بہ سندس مٽ ثاني ڪونہ ھو. ھو ڪوشش ڪري پاڻ جھڙا اڪبوت ۽ ڪنور ماڻھو سرڪاري ملازمت ۾رکندو ھو. برنس لکيو آھي تہ. "بد ديانت وزير بدنام ھوندا آھن. پر مان سمجھان ٿو تہ شاہ شجاع جو ھي وزير ڪوڙھ جو ڇتو آھي. اٿو ٻڌي گھمبو تہ ساري دنيا گھمي وري بہ اچي ھن تي ھٿ رکبو".

شاہ شجاع بہ پنھنجي ليکي گھٽ ڪونہ ھو. جڏھن برطانيہ سرڪار جا عملدار وٽس دانھين ويندا ھئا تہ ڪين سزا ڏيڻ جو حڪم ڪندو ھو تہ ھو فرياد

ڪري جو آيا آهن. شهزادو تيمور قنڌار ۾ عيش عشرت جي ناتي گهٽو نالي چڙهيل هو. اوپر وارن ملڪن ۾ جڏهن دل جي اوڳاڙي شروع ٿيندي آهي ته ڏاڍ ۽ ڌهڪاءَ جو به نئون دور شروع ٿي ويندو آهي. نئون سج نوان سور ڪٽي اڀرندو آهي. بغاوتون به گهٽيون ان زماني ۾ ٿينديون آهن. افغانستان ۾ پيءُ ۽ پٽ جو ٻنو ڏاڍ هلندو رهيو. مظلوم بغاوتون ڪري پنهنجي اندر جو اوپر ٻاهر ڪيندا آهن. مائهن جي اهڙي اپار ڪي دٻائڻ واسطي برطانيه سرڪار جي سياسي عملدارن ڪي استعمال ڪيو ويندو آهي، جيڪي انگريزي فوج ميدان ۾ آڻي بغاوت جي پنيٺ ڪي بارود جي پاٿيءَ سان ماٺار ڪرائيندا آهن. نتيجو اهو نڪرندو هو جو برطانيه سرڪار جي عملدارن جون ڏاڍايون ۽ ڌنگايون شاهه شجاع جي ڪاتي ۾لڪبيون وينديون هيون. جيڪو ڪجهه به ٿي رهيو هو غلط هو. جيڪڏهن اهڙن مامرن ۾ شاه شجاع پنهنجي عملدارن ڪان ڪم وٺي ها ته لازمي طور نتيجا سٺا نڪرن ها.

هتي هيءَ ڳالهه به ياد رکڻ ضروري آهي ته افغانستان ۾ انگريزن جي موجودگيءَ ڪري هو راجنيتيءَ جا مشرقي طريقا ڪتب آڻي ڪونه ٿي سگهيو. جيڪڏهن هو اڪيلو هجي ها ته پنهنجي اقتدار لاءِ تلوارون توبون ۽ ڦاسيون ضرور ڪتب آڻي ها. پر انگريزن ڪيس ائين ڪرڻ ڪان منع ڪري ڇڏي هئي.

جڏهن اتان جانواب تورا گهٽا پاسيرا ٿي ويا ته برطانيه سرڪار جي سفير هڪ نئين حڪمت عملي تجويز ڪئي هئي، جيڪا ملڪي حالتن ڪري مناسب ته هئي پر ان ڪري اتان جا امير نواب چڙي پيا هئا. سفير جو ويچار هو ته جيئن ته حالتون شاه جي ضابطي ڪان ٻاهر آهن تنهن ڪري ملڪي انتظام لاءِ فوج ۽ ٻين هٿيارٻند ايجنسين ڪان ڪم ورتو وڃي. انڪري افغانستان جي وڳوڙي وايو منڊل کي هٿ وس ڪرڻ واسطي تمام گهٽي فوج ڀرتي ڪئي وئي. اهڙيءَ فوج جون پگهارون شاه شجاع ڪي ڀرئيون هيون تنهن ڪري اندازو ڪيو پئي ويو ته اهي ضرور سندس وفادار رهنديون. هيءَ هڪ اهڙي حڪمت عملي هئي جيڪا انگريز حڪومت هيٺ هندستان ۾ ضرور ڪامياب ثابت ٿئي ها. اهڙيءَ صورت ۾ وڳوڙ واري علائقي ۾ فوج رواني ڪئي وڃي ها ته مائهن ڪان هٿيار ڦٽا ڪرائي ڪين هر هٽ ۾ ڏينڻ ۾ ضرور سوڀاري ٿئي ها. جيڪڏهن افغانستان جا مائهو امن امان جو گهورا هجن ها ۽ ملڪ به آمد رفت جوڳو هجي ها ته اهڙي حڪمت عملي هتي به ضرور ڪامياب ٿئي ها. اُها فوج جانباز (۷) ۽ ڏيهي گهوڙيسوار دستن تي مشتمل هئي. اهڙي فوج ڪان ضرور اهي مائهو ڇرڪندا جن ڪي ڀؤ هوندو ته اهو سارو معاملو سندن تباهي لاءِ تيار ڪيو ويو آهي.

سنه ۱۸۴۱ع جي اڳياڙيءَ ۾ ڪلزئي ۽ درانين گهٽي مڳي ڏيکاري هئي. پر جنرل نات ڪين اهڙي سڌو ڪيو جو هنن ۾ ور ٽڪ ۾ وو. پر موڳي مٿر مئڪ ناٽن

هڪ رپورٽر ڏانهن لکيو هو ته.“ موڪور Mookoor کان خيبر لڪ تائين ست خير لڳا پيا آهن. جوڌس امن امان ۽ صلح سانت لڳي پئي آهي. انگريزن جو هر جاءِ احترام ڪيو وڃي ٿو. جتي به پهچندا آهن ماڻهو دل جي گهراين سان سندن آجيان ڪندا آهن ۽ هتي انگريزن جو مستقبل روشن آهي.هتان جو ماڻهو ٻارن جهڙو آهي. سائن رويو به اهڙو رکڻو پوندو.”

جنرل ناٽ هڪ تجربيڪار فوجي عملدار هو سائس ميجر رالنسن جهڙو ذهين سياسي عمّلدار گڏ هو. جنهن جي صلاح مشوري سان علائقي ۾ امن امان قائم ڪري ڇڏيو هئائين. هن متي ڄاڻايل نظام کان نفرت جو اظهار ڪندي پنهنجي هڪ جدا نقطئہ نظر جو اظهار ڪيو آهي. هو ٻڌائي ٿو:

”سياست سان لاڳاپيل سڀني انگريزن عملدارن، انگريزن جي مفادن کي ڏاڍو ڇيهو رسايو آهي. انهن هتي رهندڙ هر يورپيءَ جي ڳچيءَ کي جملي پٺائن ۽ بروچ جي تلوار آڏو جهليو آهي. شاه شجاع اهڙو نڳ ماڻهو، جي اٿو ٻڌي ڳهمبو ته اهڙو پيو ڪونه ملندو.”

سنہ ۱۸۴۱ع جي سيپٽمبر تائين برطانيہ جو سفير ڏاڍو خوش هو.ڪيس سندس خدمتن جي ميجتا طور بمبئي جو گورنر مقرر ڪيو ويو ۽ برنس کي سندس قائم مقام بڻايو هو. پر سال جو پويون حصو ڏاڍو ڳورو ثابت ٿيو هو. اهو ڏجو انگريزن جي اختيار ڪيل غير فطري حڪمت عمليءَ ڪري ٿيو هو. هو افغانستان تي ٿيندڙ خرچ، پنهنجي مٿان هڪ وڏو بار سمجهي رهيا هئا. وقت جي سفير کي مٿان حڪم پهتو هو ته پٺاڻ مردارن کي انگريزن طرفان ملندڙ رقم جو انگ گهٽايو وڃي.گلزئي سردارن انگريزن کان اها رقم وٺي دوست محمد جو پاسو ڇڏي شاه شجاع ۽ انگريزن جو پاسو ورتو هو. جڏهن کين اها رقم گهٽ ملڻ لڳي ته خيبر کان جلال آباد تائين سارا لڪ بند ڪري ڇڏيائون. ان وقت دوست محمد جو پٽ اڪبر خان خولم ۾ موجود هو. پٺاڻ سردار انگريزن سان پئسي جي معاملي تي اڳئي چڙيا وينا هئا ۽ اڪبر خان وجهہ وٺي کين پنهنجي پاسي ڪري ورتو.تنهن زماني ۾جنرل ڪاٽن جي جاءِ تي ميمبر جنرل ايلفن استون سپهہ سالار مقرر ٿي آيو هو جيڪو برطانيہ سرڪار جو هڪ جهونڙو فوجي هو ۽ قبر ۾ ڄنگهون لڙڪايون وينوهو.ڪيس پيشابن جي پراڻي بيماري هئي. سنڌن جي سور جو به دائمي مريض هو جيڪو هن انّ ڏني ڏيهہ ڏانهن وڃڻ کان اڳين پئي وٺن ويو جيئن گنجو ٻاڪيءَ کان. مٿان وري هيءَ ڳالهہ به ٿي جو ڪابل ۾ رهندڙ فوج کي آرام لاءِ موڪلي ڏني وئي. هن کان علاوه ۱۳– نيم مسلح فوجي دستن کي يورپ موڪليو ويو. فوج جو هي حصو هندستان جي اڃن ڪارن فوجين سان گهڻو رائل مائل هو ۽ افغانستان جي

انچ انچ ڪان بہ واقف هئا. ٣٥ ۽ ٢٧ برگيڊ ڪي سنڌن ڪمانڊر سميت موڪل تي روانو ڪيو ويو هو. ١٣- پيادل جي جاءِ تي ٣٣- پيادل اچي پهتي هئي. هندستاني فوجين سان سنڌن رويو نفرت جوڳو هو. موٽ ۾ هندستاني فوجي سنڌن اهڙي رويي سبب ڪانئن نفرت ڪندا هئا. نازڪ موقعن تي اهڙي قسم جو نفاق ڏاڍو خطرناڪ ثابت ٿيندو آهي.

ان زماني ۾ جنرل سيل واري برگيڊ موٽي پنجاب وڃي هئي. تنهن ڪري گلزئي قبيلن کي سيڪت ملڻ ۽ اڪتوبر جي پڇاڙي ڌارن ان برگيڊ سفر شروع ڪيو. سخت جنگ ڪان پوءِ هي فوج مس وڃي گندا ماڪ پهتي. جنهن ۾ ڪيترا انگريز فوجي مارجي ويا ۽ سنڌن سامان سڙو بہ دشمن جي هٿ لڳي ويو. خود جنرل پاڻ بہ گهائجي پيو هو. گلزئي قبيلن کي سيڪت ڏيڻ بدران پاڻ سبق سکي ويا. باقي هڪ جاءِ تي الائي ڪيئن فتح حاصل ڪئي هئائون. وهتن جي ڏس ۾ بہ ڪين گهڻو نقصان رسيو هو. تنهن ڪري جنرل سيل ٿوريون توبون سائڪري ٣٥- پيادل کي ڇڏي اڪيلو وڻي ڪڙين تي زور رکيائين. گنداماڪ جي ماڳ وٽ شاهه شجاع جا گهوڙيسوار دستا موجود هئا جن جو سپهہ سالار هڪ انگريز عملدار هو. جڏهن هن گهوڙيسوار دستن مخالفن جي سوڀ ڏٺي تہ پاڻ بہ پڇي وڃي سنڌن پاسو ورتائون.

باب ٽيون

آنڌاري ڳُهلَ ڪان پوءِ

- ڪابل ۾ قتل عام
- جلال آباد ۽ غزني
- قنڌار
- انتظام ونندڙ فوجون
- ڪابل واري آخري ويڙهه
- ڪمانڊر- ان- چيف جو تبصرو
- دوست محمد جي ڪابل ڏانهن واپسي

ڪابل ۾ قتل عام

ڪابل جو وايو منڊل گهڻو وِگوڙي تي چڪو هو. برطانيه جي سفير ڪي، جنرل سيل کي گهرائڻ واسطي اهڙو پيغام موڪليو پيو. پر ليڊي سيل جي لکيل ڊائري موجب آڪٽوبر جي پڇاڙيءَ ۾ طاقت ۾ مانار هئي. سندس ڊائريءَ جي لکت ٻڌائي ٿي ته هوءَ ڪابل واري بنگلي ڇڏيندي اداس ٿي وئي هئي جنهن ۾ اندر گلن جو باغيچو ۽ سبزين ترڪارين جي هڪ ننڍڙي واڙي هئي جنهن کي سندس پنهنجي ساهيڙيون گهڻو ساراهينديون هيون.

تاريخ ٢ - نومبر تي اوچتو ئي بغاوت جي آنڌاري اٿي آئي. بنا ڪنهن اڳواٽ ٻڌائڻ جي برنس جي گهر کي گهيرو ڪري ويا. ساٿس گڏجيڪي به ماڻهو موجود هئا تن کي وڏي گجرن مورين جيان ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڇڏيائون. پهريدارن جو ٽولو جيڪو برنس ۽ اتي رکيل سرڪاري خزاني مٿان پهريدار مقرر هو تن مان ڪو وانگي به جيئرو ڪونه ڇڏيائون. هن ڪوس جو گهڻو اثر وڏن سرڪاري

عملداري تي گهڻو پيو.

هاڻي سفير جي حثيت غير اهم ٿي وئي هئي جيڪا اڪيئن ڏسجي رهي هئي. ماڻهو بہ هوريان هوريان شاه شجاع جي فوج مان نڪرندا ٿا وڃن. جوڦي جهڪائي پانڌيائي پير جي. نہ چڏڻ وارن کي حملا ڪري قتل ٿي ڪيو ويو. برطانيہ سرڪار طرفان مقرر ڪيل ڪابل واري برگيڊ بہ هيان هاري مايوس وينئي هئي. چاريڪار ۾ گورکا فوج موجود هئي جن جو واسطو شاه شجاع سان هو.انهن مان پانجهر ڪونہ بچيو. جن لاءِ جيترو اوسيس ڪجي ٿورو آهي. هن واقعي جي جهوري ڪان مٿڪ ناٿن جڻ جهجي ۽ پڇي پُري پيو هو.

ٿورو گهڻو ڪارنامون انگريز فوجين ڪري ڏيکاريو. برگيڊير شيلٽن پنهنجي ۴۴- پيادل سان بالا حصار ڏانهن وڌيو. شاه شجاع بہ پنهنجا فوجي " ڪيمبيل " جي مهنداري هيٺ سندس واهر لاءِ روانا ڪيا. هن بنا ڪنهن سوچ ويچار جي شهر ۾ داخل ٿيڻ جي ڪوشش ڪئي جيڪا ناڪام رهي. مجبور تي ڪيمبيل کي واپس ٿيڻو پيو. سيل ۳۵- پيادل کي لَڪن جي نظرداريءَ لاءِ مقرر ڪيو هو. وڳوڙي حالتن کي منهن ڏيڻ واسطي انهن فوجين کي بوٺتي گهرائي ورتو ويو ۽ اهي فوجي ضابطن مطابق مقرر قطارن جي شڪل ۾ واپس اچڻ لڳا هئا. ان زماني ۾ فوج جي وڏن عملدارن ۾ بہ ڦيناڙو پئجي ويو هو. ڪنهن بہ هڪ ڳالهہ تي متفق راءِ ڪونہ ٿي ڏنا. سندن سپاهءِ ۾ ڪاوڙ ۽ ڪروڌ پريل هو. هن گنيير وايو منڊل ۾ هن جنگ سان لاڳاپيل فوجي مجلس شورا بنائي وئي جيڪا پنهنجي نقطئہ نظر ۾ واضح ڪونہ هئي. هن کان اڳ برطانيہ جي ڪمانڊر کي جنگي مجلس شورا ناهڻ جي ضرورت پيش ڪونہ آئي هئي. معلوم ائين ٿئي ٿو تہ افغانستان ۾ ڏارين لاءِ نفرت ڏينهون ڏينهن ڪوڙيءَ ول جيان وڌي رهي هئي.

لارڊ آڪلنڊ جي اختيار ڪيل غلط حڪمت عملي، سفير جو بيهودو طريقئہ ڪار ۽ جنرل ايلفن اسٽون جي،حالتن کي ضابطي هيٺ رکڻ جي ڏس ۾ نااهلي،فوج ۾ نظم ۽ ضبط جي کوٽ، بلڪ عدم موجودگي، وڏن فوجي عملدارن جي چڙ واڳي، اهي اهڙيون ڳالهيون هيون جن ڪري خراب حالتون وڌيڪ خراب ٿيڻ لڳيون هيون. غلط طريقا اختيارڪري هڪ بهادر فوج کي ڀهيءَ ۾ ڏئي بزدل بڻائڻ ڏاڍو سولو ڪم آهي. معلوم ٿئي ٿو تہ لارڊ آڪلنڊ جي عملي جي اهل ۽ ڪم لائق ماڻهن کي ڪم ڏسجي ٿو. ان زماني ۾ بہ انتظاميہ کي هڪ وبائي روڳ لڳو هو. ڳاڙهين قمصن وارا هزارين ماڻهو هندستاني فوج جي سامهون بغاوت جا نعرا هڻندا ٿي رهيا. هڪ بزدل ماڻهوءَ جي اڳوائي، برطانيہ سرڪار کي گهڻو ڇيهو رسائي سگهي ٿي.

ايلفن اسٽون جي مهنداري هيٺ گهڻي ۽ نهايت بهادر فوج ڪم ڪري

رهي هئي ۽ هن ڪان وڌيڪ خراب صورتحال تي ضابطي رکڻ لائق هئي. بالا حصار تي حملو ڪرڻ نهايت سولو هو. هي ماڳ ڪابل تي ضابطو رکندو آهي. انگريزن جون ٻه ٽالنون ١٨٣٩ ته بالا حصار تي انگريزي قبضي ڪان پوءِ ڪابل ڏانهن هر قسم جي رسد بندٿي وجي ها.

بيوقوفيءَ جو ٻيو مظاهرو هن ريت ڪيو ويو جو فوجي ڇانوٽي ٻاهران رسد واري قلعي جو خيال نه ڪيو ويو جيڪو دشمن فوج جي هٿ لڳي ويو. هي اهو ماڳ هو جتي افغان ٺيڪدار پنهنجو سامان وڪري لاءِ ڪٽي ايندا هئا ۽ رسد جو سامان به ائن وسيلي ڪجي هتي اچي پهچندو هو جيڪو انگريزي فوج جي ڇانوٽي جي پاسي ۾ هو. اهو ڪيڏو نه انڌ هو جو اهڙي اهم ٺاڪ کي بچائڻ لاءِ جتن ڪونه ڪيا ويا. ٻنائن ڪان اها جاءِ واري وٺڻ لاءِ ڪنهن به هٿ پيرڪونه هلايو آهي ۽ اها ڪيڏي نه ڏک جهڙي ڳالهه آهي. اهڙيءَ گهٽتائيءَ ڪري انگريزن جا فوجي پنهنجا هيانءَ هاري ويٺا آهن. ۴۴ پيادل ڪنهن حد تائين ٻاڻ ملهايو آهي توبخاني سان لاڳاپيل گهوڙيسوار دستن پنهنجي مان ۽ مرتبي لاءِ گهڻوڪجهه جاکوڙيو. اهڙيون هلڪيون سلڪيون اوٿايون هڪ ٻئي ٻٺيان لڳاتار ٿينديون رهيون. هڪ وڏو الزام فوج جي اعليٰ عملدار تي مڙهيو وجي ٿو جنهن ڪنهن به ماٺهوءَ جي چئي آڪئي ڏانهن ڪن ئي ڪونه ڏنو. سندس خيال هو ته ساري راند هارجي چڪي آهي. هائي ويهن ننهن جو زور لائبو پر ورندو ڪجهه به ڪونه. جڏهن نڪرڻ جو فيصلو ڪيو ويو ته برف پوڻ ڪان اڳ وارا سفر لائق ڏينهن گسر ۾ گذري ويا ڇاڪاڻ ته فوج سان گڏ سامان تمام گهڻو هو. سڪر ماڻهو پنهنجو اهڙو سامان ڇڏي سر وٺي نڪري هليا ويا. باقي فوج جيڪا سامان سان گڏ هوريان سفر ڪري رهي هئي تنهن جو وڏو حصو برف ۾ مري ويو.

فوجي ۽ غير فوجي عملدارن جيڪو فوج کي هاڃو رسايو سي ڳالهيون ته ڳچ ڳاري ٿيون ڇڏين. اهي ڳالهيون پنهنجي روپ ۾ ڏکيون به آهن ته وڏيون به ۽ انهن کي وستار سان هتي ورجائڻ ٻائي ولوڙڻ آهي. مثال طور ڪيئن رسد جي ڪاٽي سان لاڳاپيل اهم ٺاڪ دشمن جي هٿ لڳي ويو. نوجوان فوجي عملدار ان ٺاڪ کي واري وٺڻ لاءِ سر ترين تي رکي وڙهڻ لاءِ ڪيڏا اتاولا هئا جن کي وڏن فوجي عملدارن ڏڄي روڪي ورتو هو ته متان لوٽي ڪان ٻنگ نه ڳورو ٿي وجي. وٺن فوجي سوچ ڪانه هئي. بهادري جي خصلتن کان وانجهيل. نه منهنجوئي جي اڻ تڻ- ٻرجهه پروز ڪان ڪوهين دور. هن سڀني ڳالهين جي نه هجڻ ڪري سارو وايومنڊل ڳنڀير ٿي ويو هو. اهي فوجي دستا جيڪي اڳم بالاحصار قلعي اندر رهي چڪا هئا تن برطانيه جي سفير جي سخت مخالفت ڪئي جيڪو بالاحصار کي دشمن باغين جي حوالي ڪرڻ لاءِ ساٿن ٺاهه جون ڳالهيون هلائي رهيو هو. دوست محمد جو ٽ

اڪبر خان، شاهه شجاع انگريز دشمن ٻنهي جو اڳوان هو. سفير هڪ بهادر انسان هو پرهو هن وقت حوصلا هاري چڪوهو. هو پاڻ سان ڪجهه مائهو گڏي ٢٣ ڊسمبر تي دربار ۾ وڃي حاضر ٿيو هو. هن اهڙين اجاين ڳالهين ۾ ٻه رتِ جا پورا ٽي هفتا وڃائي ڇڏيا هئا. انهن ڳالهين جو نتيجو اهو ٿيو جو آخر کيس به قتل ڪيو ويو. سندس ٻنهي ٻيلي عملدارن کي قيد ڪري ڇڏيائون. اهو سڀ ڪجهه اڪبر خان جي اشاري سان ٿي رهيو هو. امڪان آهي ته اهو قتل اوچتي اپار، ابهرائي ۽ ڪاوڙ ڪري ٿيو هجي. اصلي ڳالهه کين جهلي قيد ڪرڻ جي هئي. پر جهيڙو وڌي ويو. بد قسمت سفير اڪبر خان جي ٻانهن ڪان جهلي کيس ٻاڏائي رهيو هو "سائين خداجي واسطي" ۽ اهي سندس آخري لفظ هئا " تريوور" به سائس گڏ هو جنهن کي به ٻڻ قتل ڪيو ويو. باقي لارينس ۽ ميڪنزي کي گرفتار ڪيو ويو هو.

سفير جي قتل ٿيڻ ڪان پوءِ انگريزن آڻ مڃي. ان ڪانپوءِ هڪ ٺاهه عمل ۾ آيو جنهن ۾ انگريزي فوج کي لڪن مان لنگهڻ جي ضمانت ڏئي وئي هئي. پر ان کان اڳ سخت برفباري شروع ٿي چڪي هئي جنهن هندستاني فوج کي وائڙو ڪري ڇڏيو هو. ان جو مکيه ڪارڻ اهو هو ته سائن گهڻو سامان هو جنهن کي ڇڏڻ لاءِ هو تيار ڪونه هئا. جيستائين ان سامان کي کڻڻ جو بندوبست نه ٿيو تيستائين هو اتي ويٺا رهيا. تاريخ ٦ جنوري تي اهو فوجي قافلو روانو ٿيو. فوجي ڇانوٺيون برف کان محفوظ (٢) هيون. هنن سخت برفباريءَ دوران سفر شروع ڪيو هو. هن فوجي قافلي ۾ ٤٥٠٠ مائهو هئا جن مان ٦٩٠ يورپي ٢٨٤٠ مائهو هندستاني پيادل ۽ باقي ٻيا ٩٧٠ گهوڙيسوار هئا. گهوڙن جي مدد سان هلندڙ ڇهن ۽ جبل ۽ ڪم ايندڙ ٽن توبن کان سواءِ ٻيون سڀ توبون اتي ڇڏيون ويون هيون. جنرل ايلفن اسٽون، ناٺ ۽ سيل ڏانهن جاين خالي ڪرڻ جو پيغام روانو ڪيو هو. پر هنن سندس اهڙي حڪم مڃڻ کان ڪليو انڪار ڪيو هو. هڪ ته واپسيءَ واري فوج جي حالت خراب هئي. ٻيو ته لڪن وارا رستا ڏکيا ۽ اڻاڳا هئا. مصيبتن جي ماريل فوج جي ٻجڙي حالت ڏسڻ جهڙي ڪانه هئي. سندن سورن جي ڳالهه ڪيتري ڪجي ۽ ڪهڙي ڪجي جن کي پنهنجي فوجي ڪماندرن ڏکن ۽ ڏولاون سهڻ لاءِ هن سڄ ۾ اڇلي ڇڏيو هو. اڪبرخان انگريزن جي فوج جو سک سلامتي سان لڪن لنگهي وڃڻ جو واعدو ضرور ڪيو هو. انگريز واعدي پاڙڻ لاءِ کيس مجبور نه ڪري ڪونه ٿي سگهيا. جيڪڏهن هو سندن سفر جي سٺائيءَ لاءِ ڪجهه بندوبست ڪري ها ته هن لاءِ ممڪن ۽ سولو هو. هڪ طرف اتر جي اوڪ ٻئي پاسي سخت برفباري، ٽئين طرف ڏونگر جا ڏکيا ڏاڪا ۽ چاڙهاڪا. هزارين فوجي لڪن مان لنگهندي برف ۾ ڳڪانجي مري ويا. ڪن عملدارن ۽ سندن گهر وارين ٻجي وڃي دوست ٻناڻ قبيلن ۾ سر بچاءُ ڪيو. ڪي وري دشمن افغان قبيلن جي ور چڙهي ويا پر پوءِ به کين

برف ء تلوار جي موت کان تحفظ ملي ويو. فوج جو وڏو حصو راهہ هلندي مري ويو. ڪجهہ وري توبخاني سان لاڳاپيل فوجي عملدار "جگدال لڪ" Jagdal lak وٽان لنگهندي تڏ سيڪاتي ڇڏيا هيا. سگهارن فوجين جاڪي ٽولا جلال آباد ڏانهن وڌڻ لڳا جن کي پٺاڻن دغا سان قتل ڪري ڇڏيو. انهن مان رڳو "بريڊن" نالي هڪ ڊاڪٽر بچيو جيڪو ٽڪل ڏٻري گهوڙي کي سٽيندو ڪٽيندو مس وڃي جلال آباد پهتو هو.

هيءَ هڪ ڪڙي حقيقت آهي تہ برطانيہ سرڪار جي ۴۵۰۰ جوانن تي مشتمل فوج، جنرل جٿنويٿر جي پانڌي پڌڻ سان قبائل پٺاڻن ماري فنا ڪري ڇڏي. ليڊي سيل تن ڏينهين ڪابل ۾ موجود هئي تنهن پنهنجي مڙس ڏانهن لکيل خط ۾ کي حقيقتون ظاهر ڪيون آهن. هن برطانيہ جي سفير تي گهڻا ڇوهہ ڇنڊيا آهن جنهن کي بعد ۾ پٺاڻن نِگهو (قتل) ڪري ڇڏيو هو. سندس خيال هو تہ هيءَ ساري تباهي فوج جي وڏن عملدارن جي بي وقوفيءَ ڪري ٿي آهي ء اهڙي غلط سوچ ڪري ائين اوس بہ ٿيڻو هوجنهن ۾ ٻين نقصانن سان گڏ ساري فوج کي هٿ سان وٺي موت جي ٻُهي ۾ ڏيڻو پيو.

ڪابل مان رواني ٿيندڙ ايلفن استون جي برگيڊ ۾ هيٺ ڏنل فوجي دستا شامل هئا.

(۱) ا بنگال هارس آرٽيلري ،	۹۰مائهو .
(۲) ايچ- م. ۴۴- بنگال هارس آرٽيلري	۶۰۰
(۳) ۵- بنگال نيم مسلح گهوڙيسوار دستا (بہ اسڪئاڊرن)	۲۶۰
(۴) ۵- ڏيهي پيادل	۷۰۰
(۵) ۳۷- ڏيهي پيادل	۶۰۰
(۶) ۵۴- = =	۶۵۰
(۷) ۵- شاہ اريگيوار	۵۰۰ مائهو
(۸) ٻي اريگيولر	۲۱۰
(۹) شاہ جي پيادل	۸۷۰
(۱۰) قلعن کي ڪاٽ هٽڻ وارا	۲۰
ڪل	۴۵۰۰

هن فوج سان گڏ ٻيا فوجي عملدار سندن گهر واريون ٻار ٻچا سان هئا. جن جو انگ ۱۵۰۰ کان وڌ هو. مائهن جو هي هڪ وڏو قافلو هو جن کي ضابطي ۾ رکڻ ۾مناسب بندوبست ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو هو. هن قسم جا مائهو فوجين مٿان هڪ وڏو بار هئا.

سيلن جي واقعي ڪري فوج ۾ جن هڪ قسم جو ڏڪندڙ احساس جاڳي پيو هو. ڪيس واپس ٿيڻ واري آخري مرحلي دوران افغان انگريز صلح موجب افغان سرڪار جي حوالي ڪيو ويو هو.

هن فوجي آفيسر بابت سر جان "فورٽسڪ" جو بيان هيٺ ڏجي ٿو:

"هيءَ هڪ اهڙو فوجي عملدار هو جنهن متان ايلفن اسٽون جي خيالن جو اثر وينل ڪونه هو..... هو ڪولن ميڪنزي کان سواءِ سڀني قيدي ساٿين سان جهيڙندو رهندو هو....... سندس موت ڏڍلن ۾ واقع ٿيو. فوجي ڇانوڻيءَ ۾ هڪ تيز رفتار گهوڙي تسان ڪري پيو ۽ مري ويو. جڏهن هن جي ريجيمينٽ کي سندس موت جي خبر پئي ته هنن ٻاهر نڪري ٽي پيرا پنهنجي خوشيءَ جو اظهار ڪيو هو. جڏهن ڪابل مان انگريز فوج واپس رواني ٿي رهي هئي ته نهايت خطرناڪ موقعن تي به هتيسن خالي ڏسبو هو. هن تيسياري ماڻهوءَ کي ڪاوڙ ته سدائين ڪنڌي تي چڙهيل هوندي هئي. پر فوج جيس هر جرير تي سدائين سندس اک هئي. سار سنڀال لهڻ ۾ ته ٽڪبو ئي ڪونه هو. ڪٿي به ڪا ڪوتاهي ڏسندو هو ته ان جي ٺواري ڪرڻ لاءِ ويهن تنهن جا زور لائيندو هو.

هر ماڻهوءَ کي دم دلاسا پيو ڏيندو ۽ دل ٻڌرائيندو هو. پاڻ بهادريءَ جا ڪي عملي ڪم ڪري لشڪر جي ڏنبالي واري حصي جي فوجن کي اتساهه ڏياريندو هو. ڏاڍو ڏڳ جوان هو. هن جي ٽورين ٽڪين اوٿاين کي سندس بهادريءَ ۽ بي ڊپائيءَ جي خوبين ڍڪي ڇڏيو هو.

جلال آباد ۽ غزني

ڪابل ۾ رهندڙ فوج ناس ٿي ڇڪي جنهن جو احوال مٿي ڏنو ويو آهي. هن مان هرگز سمجهڻ نه گهرجي ته برطانيه سرڪار جي ساري فوج جو اهو ساڳيو حال ٿيو هوندو. تنهن ڪري ڪن حقيقتن کي ڇٽو ڪرڻ ضروري آهي. ڏکڻ افغانستان ۾ ناٽ جي مهنداري هيٺ رهندڙ فوج اڃا مستحڪم هئي. جڏهن ڪيس افغانستان ۾ ابرندڙ وڳوڙن جو احساس ٿيو ته هن مئڪ لارنيس جي برگيڊ کي هندستان ڏانهن وڃڻ کان روڪي ورتو هو. برنس جي قتل ٿيڻ کان پوءِ مئڪ ناٽن جي خاص گذارش تي ان کي ڪابل موڪليو ويو هو. پر هو برفباريءَ ڪان مجبور ٿي اڳتي وڌي ڪونه سگهيو ۽ موٽي اچي جنرل ناٽ جي فوج سان مليو جنهن جا حوصلا نهايت بلند هئا.

هن لشڪر ۾ اسڪنرس هارس، ۴۰- بيدل (۴)، سپاهين جون ست ٽالنون ۽ شاهه جا گهوڙيسوار دستا شامل هئا. هني ۾ غزنيءَ جيان قلات- گلزئي ناي واري فوج رهائي وئي هئي. جلال آباد ۾ سيل موجود هو جيڪو افغاني وڪوڙن سبب ڏهڪائجي ۽ سرايجي چڪو هو. پر ڪئپٽن براڊفوٽ سندس دل ٻڌائڻ لاءِ جتن ڪري رهيو هو. ڪيس پيغام موڪليو هئائين ته سندس پهچڻ ڪان پهريائين هو اها جاءِ نه ڇڏي. پر جڏهن ونس ڊاڪٽر برائڊن پهتو ته ڪيس شڪست خورديءَ جو تمام گهڻو احساس ٿيو هو، جنهن ڪري لڙهي پيو هو.

آڪلنڊ جي هنيانءَ هارڻ ڪان پوءِ جلال آباد ۾ رهيل فوج گيدي ٿي پئي هئي. جنگي مجلس شورا جو مئڪ جارج اُنتر ۽ بي ڊپو سياسي عملدار هو جنهن جو خيال هو ته افغانن سان ناهه ڪيو وڃي. انهيءَ لاءِ ته جيئن فوجون امن امان سان افغانستان ڇڏي نڪري وڃن. توڙي جو ڪيس اها ڄاڻ به هئي ته هن ڪان اڳ اهڙي ناهه ڪانپوءِ به ڪابل ۾ رهندڙ فوجن سان ڪهڙي بڇڙي حالت ڪئي وئي هئي.

بئڪ هائوس جابلو توبخاني جو آفيسر هو ۽ براڊ فوٽ جو انجنيئر ڪاتي سان واسطو هو. جن سندس هن نقطئہ نظر جي سخت مخالفت ڪئي. "مونٽيٿ" به هڪ سڄاڻ فوجي عملدار هو. هيزي هيو لاڪ به برگيڊ- ميجر هو. سندن نقطئہ نظر اهو هو ته افغانن سان ناهه ڪيو وڃي. مئڪ جارج وڌيڪ اها به وضاحت ڪئي هئي ته جيڪڏهن ناهه نه ڪيو ويو ته وڏن فوجي عملدارن کي سربچاءَ لاءِ ڪنان به واهر ڪانه ملندي. پر بئڪ هائوس ۽ براڊفوٽ جرئت سان ڳالهائي ڪيس گهڻو ڦڪو ڪري ڇڏيو.

۱۳- فوٽ، ۳۵- ڏيهي پيادل، براڊفوٽ جا ماتحت قلعي کي ڪاٽ هڻڻ وارا فوجي ۽ بئڪ (۵) هائوس جي جابلو توبخاني واري فوج پنهنجي بهادري ڪري گهڻو مشهور هئي. سيل جيڪي بچاءَ جو تدبيرون ڪيون هيون سي بلڪل نه جهڙيون هيون. اها بي ڳالهه هئي ته ڪوشش جي باوجود به دشمن فوج قلعي فتح ڪرڻ ۾ سوڀاري ڪانه ٿي سگهي هئي. جيٽ جڙهيو ته قلعي مان اندران نڪري دشمن فوج تي حملو ڪيو ويو ۽ سندن گهيرو ٽوڙيو ويو. هيءَ هڪ آڪاڻي جوئي آهي ته "فاتح ۽ مفتوح پناڻ جي رويي ۾ گهڻو فرق هوندو آهي."

غزنيءَ ۾ ڪرنل پامير جي ڪمانڊ هيٺ ۲۷- بنگال پيادل موجود هئي: هن جوانن مڙسي ڪري ساڍن ٽن مهينن تائين مقابلو ڪيو ۽ پناڻن کي جي قلعي ويجهو اچڻ ڪونه ڏنو. نيٺ هن مجبور ٿي تاريخ ٦ مارچ ۱۸۴۲ع تي هن واعدي تي هٿيار ڦٽا ڪيا ته کين امن امان سان افغانستان مان نڪرڻ ڏنو ويندو. پر هن پوءِ ڪيل واعدن جو ڌڄون اڏائي ڇڏيون. هڪ ته برفباري کين ماري ناس ڪري

ڇڏيو هو. مٿان پٺاڻن ڪين قتل ڪري لاشن جا ڍير ڪري ڇڏيا. وڏن فوجي عملدارن کي جنگي باندي بڻايو ويو جن مان هڪ نوجوان آفيسر نڪولسن به هو. پامير مٿان خزاني ڏسڻ لاءِ تمام گهڻو تشدد ڪيو ويو هو. قلات- گلزئي نالي واري فوج ڪرنگي ماتحت هئي جن پٺاڻن جو سخت مقابلو ڪيو. پر ان وقت ناٽ ڏانهن پيغام پهتو ته پنهنجو لشڪر وٺي سنڌ اچي. ان ڪان پوءِ فوج (٦) اٺان نڪري اچي قنڌار پهتي.

قنڌار

قنڌار ۾ ناٽ پنهنجي بچاءَ ۽ دشمن سان مقابلي جو جوڳو بندوبست ڪيو هو. پر جنرل انگلنڊ ڪوئيٽا کان رسد جي روانگي جو ڪو خاص بندوبست ڪونه رکيو هو. جنرل ناٽ جي اٽل ارادن ۽ بلند حوصلن ڪري قنڌار جي چوڌاري گڏ ٿيل مخالف پٺاڻ سردار بلڪل بي وس ٿي چڪا هئا. شاهه شجاع جون فوجون به هن علائقي ۾ پهچي چڪيون هيون، تنهنڪري هو تمام گهڻو مضبوط ٿي چڪو هو. جيڪڏهن گورنر جنرل ڪهڙي به حڪمت عملي تيار ڪري ڪيس ڏئي ها ته هو ان کي ڪامياب ڪرڻ جو اهل هو.

پٺاڻن کان پلاند ڪرڻ وارو لشڪر

سنه ١٨٤٢ع جي اڱيارڙيءَ ۾ لارڊ آڪلنڊ جي جاءِ تي لارڊ ايلنبرو گورنر جنرل مقرر ٿي آيو هو. ان ڪري انگريزن جي اختيار ڪيل حڪمت عمليءَ ۾ گهڻي سگهه اچي وئي هئي. هن منجهيل وايو منڊل ۾ لارڊ آڪلنڊ هر شيءَ ۽ هر ماڻهوءَ کي اڪيون ٻوٽي الله جي آسري تي ڇڏي ڏنو هو. بنگال جو ڪمانڊر. ان- چيف ” جنرل جاسپر نڪولس“ هڪ ڏاهو فوجي عملدار هو. ڪيس جابلو علائقن ۾ جنگ ڪرڻ جو گهڻو تجربو هو جيڪو پنهنجي نقطئه نگاه کان هڪ اهم ماڻهو هو. لارڊ آڪلنڊ برگيڊيئر وائيلڊ کي بنگال جون چار پيادل بٽالنون پشاور ۾ آڻي گڏ ڪرڻ جو حڪم ڏنو هو. سندس اهو به حڪم هو ته برگيڊيئر هڪ ڪاسڪل“ ماتحت ڪي يورپي يونٽ به ان جاءِ تي موجود رهڻ گهرجن. تن ڏينهن برطانيه سرڪار

جو نمائندو مسٽر ڪلرڪ لاهور ۾ موجود هو. هن جي به اها ڪوشش هئي ته سکن جون به وڏيڪ فوجون پشاور موڪليون وڃن. پر سک حڪمران ڪي هن ڳالهه ڏانهن آماده ڪرڻ واسطي گهڻيءَ جاڪوڙ جي لوڙ هئي. پشاور ۾ رهندڙ برگيڊير وائيلوس ماتحت فوج جي سپاهين کي تپاونيءَ سوڙهو ڪري رکيو هو. ٻئي پاسي ڪان سک فوجين جي آزاد ڪان به تنگ هئا. هن ڪان علاوه ڪين ٿڌن پيرن ٿيڻ جي بيماري شروع ٿي وئي هئي. مشرق جي فوجين ۾ هن قسم جي بيماري تڏهن ٿيندي آهي جڏهن کي ڪم بنا ڪنهن اصول ۽ ضابطي جي ڪيا ويندا آهن. ان وچ ۾ خيبر لڪ تي حملي جي ڪوشش ڪئي وئي هئي جنهن ۾ دشمن ڪان عملي مسجد واري وارو جوءِ جدائي وئي هئي. پر اتي رهندڙ فوج کي ڪا رسد پهچي ڪانه سگهي، تنهن ڪري لاچار تي اتان واپس موٽڻو پيو هو. ان ڪان سنت ئي پوءِ جنرل پولاڪ فوج جي مهندار جي حثيت ۾ بدلي تي اچي پشاور پهتو هو ۽ مڪ ڪاسڪل وار برگيڊ به هن سان گڏ هئي. هن ڪان علاوه سندس ڪڏ ئي يورپي گهوڙيسوار دستا ۽ توبخانو به اچي رهيو هو.

فوج جو پشاور ۾ گڏ ٿيڻ ان وقت عمل ۾ اچي رهيو هو جڏهن برطانيه سرڪار جي حڪمت عملي اجا واضح ڪانه ڪئي وئي هئي ته ڇا ٿيندو ۽ ڇانه ٿيندو. پر بعد ۾ افغانستان ڇڏڻ جو آخري فيصلو ڪيو ويو هو تنهن کي ڏوئي صاف ڪرڻ جو ارادو ڪري رهيا هئا. پنهنجي عزت ۽ وقار بحال ڪرڻ ڪانپوءِ هنن پٺاڻن کي پنهنجيءَ قسمت تي ڇڏي ڏيڻ جو ارادو ڪيو هو.

جنرل پولاڪ تاريخ ٥- اپريل تائين گهڻي فوج گڏ ڪري ورتي هئي. ان وقت تائين برگيڊئر وائيلڊ ۽ ان جي فوج جي دل ٻڌائيندو رهيو. انهيءَ لاءِ ته جيئن هو پنهنجو سونپيل ڪم نهايت دليري سان سرانجام ڪري سگهي. هن جنرل سان سک فوجون به گڏ هيون جيڪي خيبرلڪ جهڙي خطرناڪ لنگهه ڏانهن وڌڻ واسطي اتاوليون هيون. سندس ڪمانڊ هيٺ وڙهڻ واريءَ فوج جو انگ اٺ هزار هو جيڪو اٺن بٽالين تي مشتمل هو جن مان به انگريزن جون ۽ ٽي گهوڙيسوار دستن جون هيون. سندن وچور هيٺ ڏجي ٿو:

٩- فوٽ

٣١- فوٽ

٦- بنگال ڏيهي پيادل

٢٦- بنگال = =

٣٠- بنگال = =

٣٣- بنگال = =

٥٣- بنگال = =

٦۴- بنگال = =
٣- لائيٽ ڊرئگون
١- نيم مسلح گهوڙيسوار
١٠- نيم مسلح گهوڙيسوار
هي ٻئي گهوڙيسوار دستا ٻن ڊويزنن تي مشتمل هئا.

هن وقت تائين جنرل پولاڪ کي اهڙيون هدايتون ڪونه مليون هيون ته برطانيه سرڪار پنهنجي ڪرَ تي جيڪو شڪستن جو ڪچو رايو هو اهو ڪهڙي طريقي سان ڌوئي پنهنجو دامن صاف ڪري. انگريزن کي پنهنجي سنگينن جي سگهه سان پنهنجي ڏيل ۽ ڏيا کي مجائڻو هو. ڪابل وارين فوجن جو جيڪو قتل عام ڪيو ويو. تنهن جو به پلاند چڪائڻو هو. پٺاڻن جيڪي قسم کڻي پڪا واعدا ڪيا ۽ پوءِ دوکا ۽ دولاب ڪيا هئا تن جو ڪين سبق سيکارڻو هو. ڪائنن جنگي باندي به ڇڏائڻا هئا. فوجي عملدارن ۽ سپاهين جون جيڪي گهرواريون وٺن قيد هيون تن کي به آجو ڪرائڻو هو جن ۾ ليڊي مؤڪ ناٽن ۽ ليڊي سيل به هئي.

اپريل جي ٥- تاريخ تي جنرل پولاڪ پنهنجون فوجون ونئ خيبر ڏانهن روانو ٿيو ۽ لڪ لنگهڻ مهل پٺاڻن سندس ڏهه به ڪانه جهلي. آرام سان پيش قدمي ڪندو وڃي جلال آباد پهتو. رستي ۾ ڪنهن به پٺاڻ سردار ۾ مٿس حملي ڪرڻ جي جرئت ئي ڪانه ٿي هئي. ڪيس اتي وڃي معلوم ٿيو ته جلال آباد ۾ ترسيل انگريزي فوج سندس پهچڻ کان اڳ پٺاڻن کي زبردست شڪستون ڏنيون هيون جن موٽي جلال آباد ڏانهن منهن ئي ڪونه ڪيو هو. ان ڪري ڪابي جي هر چيز وٽن پهچڻ شروع ٿي وئي هئي. عام طور تي اهو چيو ويندو آهي ۽ حقيقت به ائين آهي ته جيڪڏهن سيل سياري گذارڻ لاءِ تڪڙ ۾ جلال آباد وڃڻ بدران گنداماڪ ۾ ڪپ ڪوڙي مڙسيءَ سان ويهي رهي ها ته نه رڳو انگريزن جي بيٺل ساک وري به بحال ٿي وڃي ها پر جنرل ايلفن اسٽون جي ساري فوج به ناس ٿيڻ کان به بچي وڃي ها.

”سيل“ جي مهنداري هيٺ وڙهندڙ فوج نهايت مضبوط هئي جيڪا ڪٿي به، ڪهڙي مهل به دشمن کي مهاڏي ڏيڻ لائق هئي. پر شرط اهو ته سندس لشڪر کي گهربل شيون ۽ (٧) باروت جي رسد جاري هجي.

نئين گورنر جنرل، هڪ نئون پڌر نامو جاري ڪيو هو جنهن ۾ هن صاحب وڏي هام هنئين هئي. پر سندس ڪم ۾ ايتري ڦڙ تائي ڪانه هئي جيترو جوش سندس لفظن ۾ هو. نظر ائين اچي رهيو هو ته برطانيه سرڪار جي اختيار ڪيل حڪمت عمليءَ کي عملي جا مون ڏيکارڻ ايڏو سولو ڪونه هو. شاه شجاع اڃا به ڪابل جي تخت تي موجود هو. سندس ڏنل بيانن مان وسهجي رهيو هو ته

سنڌس عقل ڪائنس الوداع ڪري ويو آهي. سنڌس چوڻ هو تہ انگريزن جي تباهي انهيءَ ڪري ٿي هئي جو هنن سنڌس چوڻ تي عمل ڪونہ ڪيو هو. ڪنهن جوان وجهہ وٺي ڪيس ان ڏينهن قتل ڪري ڇڏيو. جنهن ڏينهن جنرل پولاڪ خيبرلڪ مان لشڪر سان گڏ لنگهڻ شروع ڪيو هو.

هي جنرل جڏهن جلال آباد پهتو تہ ڪيس مٿان هدايتون ملڻ بند ٿي ويون تہ هن کي ڇا ڪرڻ ۽ ڇا نہ ڪرڻ گهرجي گورنر جنرل، هن ۽ نات، ان سان گڏ لاهور ۾ رهندڙ انگريز نمائندي مسٽر ڪلرڪ ڏانهن خط لکي سنڌس خاص حثيت کي واضع ڪيو هو ۽ برطانيہ سرڪار جي حڪمت عملي بہ کين سمجهائي هئائين. پر انهن ڏانهن ڪي واضح حڪم ڪونہ موڪليا ويا هئا.

قنڌار ۾ رهندڙ جنرل نات کي اطلاع ڏنو ويو هو تہ ڪوئيا علائقي واري جنرل انگلنڊ جي هٿ هيٺ رهندڙ فوج سنڌس ڪمانڊ ۾ ڏني وئي آهي. هن ڪان علاوه رسد واري ڪاتي سان لاڳاپيل مائهن کي رسد جي سامان گڏ ڪري، هن ڏانهن جلد موڪلڻ جو حڪم ڪيل هو.

٦- جنوري ١٨٤٢ع تي گورنر جنرل جنگي مجلس شورا ڪان هڪ اهڙي ڳالهہ بہ منظور ڪرائي ورتي هئي. جيڪا جيڪڏهن هن ڪان اڳ ٿي وڃي ها تہ هزارن فوجين جون حياتيون بچي پون ها. اها اهم ڳالهہ هيءَ هئي تہ سياست جي ڪاتي سان لاڳاپيل نوجوان عملدارن کي فوجي ڪماندرن جي ماتحت رکيو ويو هو.

جنرل پولاڪ اونهاري جي ڇتيءَ گرمي دوران پنجاب وڃڻ ڪان لهرائي رهيو هو. سنڌس مرضي هئي تہ سياري تائين هو جلال آباد ۾ رهي. پر ان وقت تائين انگريز حڪمت عمليءَ بابت ڪي واضح حڪم اڃا بہ جاري ڪونہ ٿيا هئا. ٤- جولاءِ تي لارڊ ايلنبرو نات ڏانهن لکيو هو تہ هو بہ ڪابل وسيلي افغانستان ڇڏي هندستان هليو اچي پر اچي ضرور. جنرل پولاڪ ڏانهن بہ اهڙو حڪم پهتو هو تہ هندستان ڏانهن رواني ٿيڻ لاءِ نات جي مدد ڪري. حڪم اهڙو هو جيڪو فوجين لاءِ سَنڌ هو ۽ جنهن جي آڌار تي هو پاڻ ۾ رابطو بہ قائم ڪري پئي سگهيا. ان حڪم جي پوئواري لاءِ "نات" کي ڪابل پهچڻو هو ۽ پولاڪ کي بہ اتي پهچي هندستان اچڻ لاءِ سنڌس واهر ڪرڻي هئي. ويچارن جنگي باندين لاءِ ڪو واضح حڪم ڪونہ پهتو هو. پر پوءِ بہ هنن جي مرضي هئي تہ سنڌن آجپي لاءِ هو ضرور هٿ پير هلائيندو پوءِ ڪٿائي سنڌن ڀاڳ.

گورنر جنرل جو. ٤- جولاءِ وارو ڪليل خط نات کي٢٠- جولاءِ تي پهتو هو. جنهن ۾ ڪيس ڪابل رستي افغانستان ڇڏي هندستان اچڻ جو حڪم ڪيل هو. ٧ آگسٽ تي پنهنجي ۽ جنرل انگلنڊ واري فوج سان گڏ قلعي ٻاهران فوجي وانڍ هنئي. انهيءَ لاءِ تہ جيئن هو سولائيءَ سان سنڌوءَ ڏانهن وڌي سگهي. انهيءَ ڪري هو بہ ڏينهن اتي رهيو پيو هو.

٩- آگسٽ تي هو ڪابل روانو ٿيو. هن سان گڏ ٤٠- فوٽ، ٤١ فوٽ پنهنجون فوجي ٻٽالنون هيون. جنرل انگلنڊ سان، ٻامبي آرمي، شاهه شجاع جون ٻي ريجمينٽون، ٻامبي انفنٽري، شاهه شجاع جو توبخانو، ٻامبي هارس آرٽيلري گڏ هئي. شهزادي تيمور جهڙو هڪ بيڪار ماڻهو هن سان گڏ ڏنو ويو هو. قنڌار جي حڪومت سندس ننڍي ڀاءُ صفدر جنگ جي حوالي ڪئي وئي هو جيڪو افغان سردارن وٽ وڏيڪ قابل قبول هو. ٣٠- آگسٽ تي گوهاني جي ماڳ وٽ گلزئي قبيلي جي ماڻهن کي زبردست شڪست آئي هئي. ان واقعي کان جلد ئي پوءِ غزني خالي ٿي چڪي هئي. ١٧- سيپٽمبر تي ناٽ پنهنجي لشڪر سميت اچي ڪابل واري جوءِ ۾ پهتو ۽ ڏٺائين ته بالا حصار جي قلعي تي يونين جئڪ جو جهنڊو جهولي رهيو هو. جنرل پولاڪ هن کان ٻه ڏينهن اڳ سفر تي اسهيو هو. سندس فوج پٺاڻن کي سخت شڪست ڏني. خاص طورتي گلزين کي اهڙي ته سيڪت ڏنائين جو ڪين جٽيءَ جو ڪير ياد اچي ويو. انهن سان هلڪيون سلڪيون جهڙپون جلال آباد کان ٻاهران، ٢٠ آگسٽ کان ئي شروع ٿي ويون هيون.

ناٽ پٺاڻن کي شڪست ته ڏني هئي پر پوءِ به وياڪل ۽ نراس نراس پئي لڳو. جنرل پولاڪ کيس باميان ڏانهن هڪ برگيڊ فوج رواني ڪرڻ لاءِ چيو هو انهيءَ لاءِ ته جيئن سر رچمنڊ شيڪسپيئر جي واهر ڪري سگهجي جيڪو قزلباشن جا ٦٠٠ گهوڙيسوار وٺي جنگي ٻاندين کي آجي ڪرڻ لاءِ اوڏانهن ويو هو. پٺاڻ انگريزن جي مهم کي ڏسي ڏڄي ويا جڻ ڪڪڙ تي مينهن. ۽ جنگي ٻاندين کي پاڻمرادو آجو ڪري ڇڏيو هئائون. انهن جنگي ٻاندين مٿان هڪ اهڙو فوجي عملدار مقرر ڪيو ويو هو جيڪو ڪنهن زماني ۾ شاهه شجاع جي هڪ ريجيمينٽ ۾ صوبيدار جي عهدي تي رهي چڪو هو. کيس انعام اڪرام ۽ پينشن وڌڻ جي لالچ هئي تنهن ڪري هن وجهه وٺي مٿي ڄاڻايل قيدين کي آجو ڪري ڇڏيو هو. انهن فوجين ڇا ڪيو جو هن قلعي تي يونين جئڪ جو ڦريرو ڪٽي ڦڙڪايو. هينري پاٽجر به اتي موجود هو جيڪو سياسي کاتي جو تجربيڪار اهلڪار هو. سندس ڪوشش هئي ته اوسي پاسي جا پٺاڻ سردار انگريزن جي آڻ مڃن ۽ فرمانبرداري قبول ڪن. انهن ڏينهن ۾ پٺاڻن مٿان انگريزن جو هائو ويٺل هو ايئن پئي ڇرڪيا جيئن ڪانوڪمان کان. تنهن ڪري ڪين ڏيڄارڻ ۽ ڌمڪائڻ وارو طريقو نهايت ڪارگر ثابت ٿيو. ان کان سُتت ئي پوءِ خاميون خبرون اچڻ لڳيون ته سر رچمنڊ شيڪسپيئر ويجهو اچي پهتو آهي. سائس صالح محمد خان جا ٢٥٠ بندوقباز به گڏ هئا. اهي تِڪا تِڪا باميان مان نڪري هندو ڪش مان اڪري اڳتي وڌي رهيا هئا جو ڪين "سيل" وارو فوجي برگيڊ مِلي ويو جيڪو هنن جي آهر ۽ واهر لاءِ هنن ڏانهن وڃي رهيو هو. پاڻ ۾ اوچتو ملي ڏاڍو خوش ٿيا. ان زماني تائين ويچارو جنرل ايلفن

اسٽون به هي دنيا ڇڏي ويو هو جنهن ٢٣- اپريل تي وفات ڪئي هئي. هو ذهني ۽ جسماني طور تي گهڻو بيمار هو ۽ اڪيلائي ۾ وفات ڪري ويو.

آخري پيرو ڪابل ۾

ڪابل جو ڏيک نهايت شاندار هو. پرسان ئي هڪ ماڙيءَ ۾ انگريز فوج منزل ڪيون ويٺي هئي. اها فوج اپٽري ته گهڻي هئي جو پناڻن ڪڏهن ڏٺي به ڪانه هوندي. ڇهه يورپي ريجمينٽون ميدان تي موجود هيون. سپاهين جو بٽالنون ۽ توبخانو ان کان سواءِ هو. لشڪر جا تنبو اهڙي ريت هنيا ويا هئا جو گهٽيون ۽ بازاريون بنجي پيون هيون ۽ نيڻ- نهار تائين رڳو تنبو ئي تنبو هئا. فوجي وردين ۾ جوڙاري سپاهين جي پريڊ هلي رهي هئي جن جي مٿن وارا پنل جا چمڪندڙ ٽوپلا سج تي جهڳي ۽ جهرڪي رهيا هئا. قطارن ۾ بيٺل توبون برطانيه سرڪار جي سگهه جي علامت بنيون بيٺيون هيون. جيڪي وڪٽوريا دور جي فوجي سگهه جي ساک ڏئي رهيون هيون. سندن هيٺيون هيٺ ۽ مٿيون مٿي رهجي ويون هيون ۽ سوچي رهيا هئا ته هاڻي الائي ڇا ٿيندو ۽ جيڪڏهن هتي انگريزن سان مهاڏو ڏنو ته نتيجو ڇا نڪرندو.

ايلفن اسٽون جي لشڪر جڏهن ڪابل ڇڏيو ته ڪهڙي صورتحال هئي تنهن تي هلڪي سلڪي ٽيڪا ٽپڻي ڪرڻ به ضروري آهي. شاه شجاع کي پڪ ٿي وئي هئي ته انگريزن مٿان جيڪا آپدا آئي سا سندن پنهنجن ڪرتوتن ڪري آئي هئي. ان جو هڪڙو ڪارڻ اهو به هو جو هنن سندس صلاح مشورن تي تر جيترو به عمل ڪونه ڪيو. هن جو ته پڇاڙيءَ تائين اهو مشورو هو ته بالاحصار ۾ رهي ڪري مصيبتن جو مقابلو ڪريو. ڪيس جڏهن برطانيه سرڪار جي فوج جي قتل عام جي ڪل پئي ته ڪيس ڏاڍو ڏڪو آيو هو. ڪيس هن لشڪر جو گهڻو ڏڪ هو. سندس خواهش هئي اهو لشڪر يا ته تباه ٿي وڃي يا ته وري وڳوڙي وايو منڊل سان سگهارپ سان هٿ ڳنڍي، سوب ۽ سرسي مائي. ڪجهه وقت لاءِ ڊانواندول ٽيل حالتن سان مڙس ٿي منهن ڏيندو رهيو ۽ هن هڪ سچي پناڻ جيان هڪ ڌر کي ٻيءَ خلاف ۽ هڪ سردار کي ٻئي سردار خلاف خوب ويڙهايو ۽ استعمال ڪيو. ٥- اپريل تي جيئن هو پنهنجي ٻهريدارن. محافظن ۽ هندستاني فوج سان گڏ اهو ڏسڻ لاءِ جلال آباد وڃي رهيا آهن ته ان وقت هڪ سردار ڪيس نڳهو (قتل) ڪرڻ جي نيت سان لڪي ويهي رهيو ۽ وجهه ملڻ تي ڪيس ۽ سائس گڏ لشڪر جي ڪجهه

ماڻهن کي قتل ڪيو ويو. ٻيءَ ڌر جا ڪيو جو سنڌس ٻٽ فتح جنگ کي آٽي سنڌس تخت تي وهاريو. غلام حيدر خان پاپلزئي سنڌس وزير ٿيو. اهڙيءَ ريت سيپٽمبر تائين ڏکيو سکيو راجڌانيءَ ۾ رهيو. پر جڏهن جنرل پولاڪ جي ويجهي اچڻ جي خبر پڌائيڻ ته ڊوڙندو اچي سائس فوجي واندي ۾ مليو. سنڌس حال ڏاڍا ٻچڙا هئا جڻ ڪيس ڪنهن گپ مان گهلي فوجي ڪئمپ پهچايو هجي. لارڊ ايلنبرو نهايت سياڻو ماڻهو هو جنهن حالتن مان اندازو لڳائي سيئي سياسي اختيار جنرل پولاڪ حوالي ڪري ڇڏيا هئا. ڪيس ڊڄ هو ته متان ماضيءَ جيان ڪو ڳنگڻ نه ڳچيءَ پوي. سياسي ڪاتي سان لاڳاپيل هڪ تجربيڪار عملدار ميجر رالنسن ڪيس پانهن ٻيلي ڪري ڏنو ويو جيڪو ناٽ سان گڏجي آيو هو. سنڌن خيال هو ته برطانيه سرڪار جي حڪمت عمليءَ کي افغانستان ۾ ڪامياب ڪرڻ لاءِ، افغان حڪمران کي پنهنجي هٿ وسيڪو رکڻ نهايت ضروري آهي. پڻان سردار به حالت جو خوب اندازو لڳائي اچي ڳڙ تي مکين جيان مڙي نئين حڪمران جي چوڌاري ڦرڻ لڳا.فتح جنگ کي وڏي شان شوڪست تخت تي وهاريو ويو. هن تخت نشينيءَ کان به ڏينهن اڳ يونين جئڪ جو جهنڊو بالا حصار قلعي جي ڦاٽڪ متان وڏي ٺٽ سان جهولايو ويو هو.

هن کان پوءِ اهو فيصلو ڪرڻ لازمي هو ته ڪابل شهر کي ڪهڙي سخت سزا ملڻ گهرجي. افغان فوجن کي اڳيئي اهڙيون سخت شڪستون نصيب ٿيون آهن جو کين وڌيڪ ذليل ڪرڻ جي ضرورت ئي ڪانه هئي. پر انفرادي طور انهن ماڻهن کي سزا ملڻ کپي جيڪي ڪنهن نه ڪنهن علائج تي، ڦري وڃي دشمن ڌر سان ٻٽ ۽ جهت ٿيا هئا. ڪابل جي پٺين پاسي ڪوهستان واري ماٿريءَ ۾ اهڙا ماڻهو هئا جن کي اجا به ڪجهه مڳي هئي ۽ ڪنهن زماني ۾ برطانيه سرڪار جي فوجن سان به ڦيٽون ڪاڌيون هئائون. ان جوءِ ۾ استاليف ۽ چاريڪار نالي قلعن جي تباه ڪرڻ جي چوند ڪئي وئي. چاڪاڻ ته انهيءَ جوءِ جي ماڻهن شاه شجاع جي گورکا پلٽڻ جو اهڙو ته قتل عام ڪيو هو جو سنڌن وانگي به ڪونه بچيو هو. اهڙي قتل عام جو وٺن ڪو سبب به ڪونه هو. سنڌن خلاف سخت ڪاروائي جو سيل کي حڪم ڏنو ويو. هيءَ فوج انهيءَ جوءِ مان پيش قدمي ڪري اڳتي وڌي هئي سنڌن دوست فوجين جا هڏا پکڙيا پيا هئا. جگرال- لڪ واري ساري ايراضي به قتل ٿيل فوجين جي هڏاون پڃرن سان ڀري پئي هئي. جن جي ڀرسان ليڙن ٿيل لٽن ۾ ڪي فقير گهمي رهيا هئا جيڪي منڊا. ٽنڊا ۽ ٽونا هئا. اهي ماڻهو برطانيه سرڪار جا سپاهي هئا جيڪي ان جهڙپ ۾ زخمي ٿيا هئا (٨) ۽ کين مئڪ سمجهي ڇڏي ڏنو ويو هو.

برفباريءَ ۾ سنڌن حال ڏاڍا ٻچڙا هئا. انهن معزور فوجين ڏي اُتڻ لاءِ پولاڪ خاص آفيسر مقرر ڪيو هو. سنڌن انگ ڪجهه گهٽو هو. انهن مان ڪي پر

وارن سردارن جا غلام ٿي چڪا هئا. (۹) ٿوري وقت کانپوءِ يورپين جا ڪي يار بہ هٿ لڳا هئا جيڪي جنگ ۾ پنهنجي مائٽن کان وڇڙي ويا هئا ۽ پٺاڻن کين پالي وڏو ڪيو هو.

پر انهن کي وٺي اچڻ واسطي موڪليل مائٽن سان گڏ ڪو طبي عملو روانو ڪرڻ بہ ضروري هو. ان سفر دوران کين همدرديءَ ۽ مهربانيءَ جاڪيترا مثال نظر آيا. افغانستان جي ڪيترن علائقن جي ماڻهن ۾ اهو احساس بہ ڏٺو ويو تہ انگريزن هن ملڪ جي ڀلي لاءِ گهٽيون ڪوششون ڪيون هيون.

عام ماڻهوءَ جي سزا واسطي هي فيصلي ڪيو ويو هو تہ ڪابل بازار واري چهر چوڪ کي ڊاهي تباهہ ڪري ڇڏجي ڇاڪاڻ جو سروليم ميڪ ناٽن جي وڍيل ڳتيرا ٿيل جسم کي سندس توهين ڪرڻ جي نقطئہ نظر کان اتي گهليو ويو هو سو اتان جي رهواسين کي اتان ڪڍي فوج جي انجنيئرن، شاهي بازار جي ان مشهور چوڪ کي ڊاهي ناس ڪري ڇڏيو. بدقسمتيءَ سان ان مهل ڪيترا فوجي اچي اتي پهتا جن ماڻهن سان ڏاڍيون زيادتيون ڪيون.

جڏهن سياري ۾ اسان افغانستان ڇڏڻ وارا هئاسون تہ هتان جي حڪمران فتح جنگ بہ پنهنجو ملڪ ڇڏي انگريزن سان هندستان هلڻ جي خواهش ڏيکاري.

هندستان ڏانهن موٽ

فوج جي اها واپسي ڏاکي بہ ڏاکي شروع ٿي. اڳيئ جنرل پولاڪ ۽ ان جي فوج هئي. تنهن کان پوءِ مئڪ ڪاسڪل ۽ ان کان بعد جنرل ناٽ هليو. لشڪر ۱۲ آڪٽومبر تي روانو ٿيو هو. جنرل پولاڪ نهايت ڏاهو فوجي عملدار هو. هن پيش قدميءَ دوران فوج ۾ نظم ضبط واسطي چوڪيءَ جو بندوبست ڪيو هو تنهن ڪري ڪوبہ اڻ وڻندڙ واقعو پيش ڪونہ آيو. مئڪ ڪاسڪ کي البت گلزئن ۽ خيبر وارن گهڻو ڪجهہ ستايو ۽ تپايو هو. جنرل ناٽ کي قنڌار جهڙي ميداني علائقي جو تجربو هو. هن جي سخت گير رويي ڪري ڪيتريون انساني جانيون تلف ٿيون ۽ ڪيترا جانور گم ٿيا هئا. ان جي جاءِ تي جيڪڏهن ڪو ٻيو فوجي علمدار هجي ها تہ ايترو نقصان ڪونہ ٿئي ها.

خير اها ڳالهہ ڪيئن بہ ٿي پر ايڏي پراهين ۽ ڏکئي سفر تان ايڏيءَ گهٽي فوج جو واپس موٽڻ هڪ وڏي سوڀ هئي. برطانيہ سرڪار جي فوج دشمن جي هر اتحاد کي شڪست ڏني هئي ۽ ائين ڪري ڏيکاريو جيڪو هن چاهيو پئي. هن

ٻنائن کان ڇڪي ڇڪي ٻلاند ورتو ٻر مٿن ظلم ڪونہ ڪيائون جنهن ڳالهہ واسطي ايڏي وڏي مهم جوئيءَ کان ڪم ورتو هئائون سا ڳالهہ ٻوري ڪانہ ٿي. رهندو وٽي کان ائنگ ڳورو ٿي پيو. سگن سان گڏ ڪن ڪپائي موٽيا هئا. انهن آني واري اٺ ڪي بارنهن آنا ڏئي ٻاهر ڳهلائي ڪڍيائون. ٻر ٻوءِ بہ پنهنجي ڳالهہ ۽ ساک اهڙي بيهاري ڇڏيائون جو دشمن جا وات ٻنجي ويا. افغانستان جي شڪست ڪري گلا جو گهانگهو اچي هندستان ۾ رهندڙ انگريزن جي ڳچيءَ ۾ پيو هو. ٻر هن افغانستان ۾ جڏهن پنهنجي ڳالهہ بهاري تہ هندستان وارا انگريز هيٺ نهارڻ بدران منهن مٿي ڪري اوچي ڳاٽ سان هلڻ لڳا هئا.

شاه شاپور، شاه شجاع جو ننڍو پٽ هو جيڪو ڏاڍو بهادر ۽ عقل وارو نوجوان هو. سردارن ڪيس پيءُ جي تخت تي وهڻ جي آڇ ڪئي هئي. برطانيہ سرڪار هن ڳالهہ تي سختيءَ سان ڌيان ڏئي رهي هئي تہ افغانستان وارو جلال آباد وارو علائقو سک حڪمران کي ڏنو وڃي. ان ڪري جنرل پولاڪ کي ان قلعي کي ڍاهڻ جي سختيءَ سان منع ڪئي وئي هئي. ٻر اهڙيون هدايتون تمام دير سان پهتيون هيون. سک حڪمران افغانستان جنگ ۾ هڪ برگيڊ فوج ڏني هئي جيڪا جنرل پولاڪ سان هندستان جي قديم علائقي ڪابل تائين گڏ هئي. ٻر سک حڪمران برطانيہ سرڪار جي هيءَ آڇ قبول ڪرڻ لاءِ تيار ڪونہ هو. هن حڪمران جي انڪار ڪرڻ تي اهو ساڳيو علائقو ڄمونءَ جي راجپوت راجا گلاب سنگهہ کي آڇيو ويو. وٽس گهٽي فوج هئي تنهن هوندي هن بہ انڪار ڪيو. جلال آباد جي اوسي ٻاسي هندو قديم آثار تمام گهڻا آهن ٻر ٻوءِ بہ اهو علائقو افغانستان سان شامل ۽ مسلمان حڪمرانيءَ جي حدن ۾ موجود آهي.

پنجاب مان گذرڻ وقت ڪا ڏکيائي پيش ڪانہ آهي. ڪابل جي واقعن کان پوءِ سک حڪمران ۽ هندستان جي ٻين سرڪاري ڪامورن جي رويي ۾ تبديلي اچي وئي هئي. اهوئي ڪارڻ هو جو لارڊ آڪلنڊ ۽ لارڊ ايلنبرو افغانستان کان ٻلاند وٺڻ ۾ دير لڳائي هئي. اهڙي فوج گڏ ڪري ڏاهپ جو ثبوت ڏنو هو ڇاڪاڻ تہ انهيءَ زماني ۾ پنجاب جون حالتون ڏانواڏول هيون.

هن وقت گورنر جنرل، ۽ ڪمانڊر- ان- چيف فوج سميت افغانستان کان موٽندڙ فاتح لشڪر جي آجيان لاءِ اتاولا ۽ ابهرا ويٺا هئا. سندن اکيون ٻيڙين وسيلي ٺهيل پل ۾ هيون تہ ڪڏهن ٿا جلال آباد جا محافظ پل اکرن ۽ هو سندن فوجي اعزاز سان ڀليڪار ڪن

جنرل ناٽ سان گڏ سومنات مندر جا ڦاٽڪ هئا جيڪي هو غزني کان ڪٺايون آيو هو. اتان جو ملان اهي نہ ڪٺي وڃڻ لاءِ هنجون هاريندو ۽ ڏهہ ڏهہ ڳوڙها ڳاڙيندو رهيو ٻر جنرل ڪونہ مڙيو هو. هن ڪري ماٺهن لارڊ ايلنبرو تي

ڳهٽيون ڇڙون بہ ڪيون هيون. سومنات جا اهي دروازا جڏهن هندستان پهتا هئا تہ مائهن ۾ چوڻ ٻول ٿي ويو هو. ڪنهن زماني ۾ مسلمانن سومنات کي ڊاهي تباه ڪري ڇڏيو ۽ ان سان لاڳاپيل هر قيمتي شيءِ وٺي غزني پهتي هئي. پر هنن جي واپسيءَ جو خيال لاهور جي حڪمران رنجيت سنگهہ جو هو ۽ سندس ئي چوڻ تي ائين ڪيو ويو هو.

سو افغانستان جي فوجي مهم هلي هلي نيٺ ڏاڍي شانائتي نموني ختم ٿي. ان جي مختلف مرحلن تي ڪڏهن آنڌاريون ايڙيون تہ ڪڏهن روشن ۽ صلح سانت وارا ڏينهن بہ هئا. پر پنائن کي ڏينهن جو تارا نظر اچڻ لڳا هئا. جيڪڏهن ڪنهن ڪم لاءِ رٿا سوچي سمجهي جوڙي نہ بہ ويندي آهي پر ان جي طريقہ ڪار ۾ ڪو اصول ۽ ضابطو هوندو آهي تہ ان جا نتيجا هروبرو اوڻا پوڻا ڪونہ هوندا آهن. انگريزن جيڪا ان زماني ۾ افغان شهنشاهيت قائم ڪئي هئي تنهن جي تاجي پيٽي مان پتو پئي ٿو اڄ ۱۹۲۹ع تائين بہ پنهنجي پيرن تي بيٺل آهي.

ڪمانڊر- ان - چيف جو تبصرو

موجود زماني جو اهو رواج آهي تہ گذريل واقعن مان سبق پرائڻ جي ڪوشش ڪئي ويندي آهي ۽ ناڪاميءَ جي حالت ۾ ان جا ڪارڻ ڳوليا ويندا آهن. سائڪي نموني بنگال جي ڪمانڊر- ان چيف ”جا سپر نڪولس“ افغانستان ۾ انگريزن جي ناڪاميءَ جي سببن کي واڪي ڪرڻ جا جتن ڪيا آهن. هيءُ فوجي عملدار سر هئري فين جي جاءِ تي بنگال جو ڪمانڊر- ان چيف مقرر ٿي آيو آهي.

منهنجي نظر ۾ انگريزن جي ناڪاميءَ جا هيٺان سبب آهن:

پهريون- افغانستان حڪومت جي برطانيہ سرڪار سان ڪوبہ جهيڙو ڪونہ هو. انگريزن آپَ ڪري مٿس حملو ڪيو هو.

ٻيو- وڳوڙي وايو منڊل واري علائقي ۾ وبهي فوجي ڪارروايون ڪيون ويون.

ٽيون- هندستان جون ڏيهي فوجون انهن علائقن ۾ استعمال ڪيون ويون. جيڪي اوپرا ۽ انَ ٻُونيان ۽ وڏيڪ ٿڌا هئا. اسان ٻئي ڊربون ان جوءِ ۾ ڏاريا هئاسون ۽ ٻنهي کي ڪافر سمجهيو ٿي ويو.

چوٿون- اهو هڪ غريب ملڪ هو. سان جي وڏيءَ فوج لاءِ کاڌي خوراڪ ۽ واهپي جي ٻين شين ملڻ جو مسئلو هو. بار برادري ۽ سواري جا وهٽ تمام گهٽا هئا تن جي گاهہ ٻني جو بندوبست هڪ ڏکو بڻجي ويو هو.

پنجون- سياست واري ڪاتي سان لاڳاپيل عملدارن کي فوجي ڪماندرن کان وڌيڪ اهميت ڏني تي وئي.

ڇهون- سر وليم مئڪ ناٽن ڪنهن مسئلي تي سوچيندو ويچار ريندو گهٽ هو. ٻيو تہ ٻنائن تي سندس گهڻو ويساهہ هو ۽ ڪيس ائين ڪرڻ نہ کپندو هو.

ستون- انگريزن جو باروت ۽ خزانو اهڙيون جاين تي رکيل هو جن جو بچاءُ ڪرڻ مشڪل هو.

اٺون- فوجي بي ڏياني. جڏهن فوج ۾ انشار پيدا ٿيو تہ ضابطي رکڻ جي ڪوشش ڪانہ ڪئي وئي.

مٿيون تبصرو نہ رڳو افغانستان ۾ انگريزن جي ناڪاميءَ بابت ٺيڪا ٺپٽي آهي پر انهن اهم سببن ڏانهن بہ هڪ واضح اشارو آهي جيڪي بعد ۾ جنگي مهمن جي ناڪاميءَ جو ڪارڻ بڻيا آهن. هن ڪان علاوه هن تبصري جا نڪتا حڪومت ۽ منصوبہ بندي ڪندڙ فوجي ماهرن لاءِ بہ رهنما اصول هجڻ جي قابل آهن.

هن تبصري ۾ اهڙا بہ ڪي نڪتا آهن جن جي آڌار تي انگريز. مغل حڪمراني وارين حدن تائين پنهنجي جهنڊي ڦڙڪائڻ جي لائق ٿي ويندا.

دوست محمد ڪابل ڏانهن

افغانستان جي فاتح انگريز فوج اتان جي تخت جو فيصلو جلديءَ ۾ ڪري ڪانہ سگهي هئي. شاه شجاع جو قتل بارڪزئي قبيلي جي اشارن تي ڪيو ويو. فتح جنگ سندس ننڍو پٽ هو جنهن کي سندس پيءُ جي تخت تي وهاريو ويو هو. جڏهن برطانيہ سرڪار جي فوج هندستان ڏانهن واپس ٿي تہ هن بہ تخت تي وهڻ کان بيزاري ڏيکاري هئي. هن انگريزن کي گذارش ڪئي هئي تہ کيس ۽ شاه شجاع جي ساري ڪٽنب ۽ نابين شاه زمان کي ٻانءِ سان گڏ هندستان وٺي هلن. ڪنهن زماني ۾ جنهن جو نالو ٻڌي مارڪئس ويلزلي تي دهشت طاري ٿي وئي هئي. پر انگريزن کي ڪنهن نہ ڪنهن بادشاه جي ضرورت هئي جنهن جي آڌار تي پنهنجي حڪمت عمليءَ کي عملي جامون ڍڪائڻو هو. ڪين سدوزئي گهرائي جو شاپور نالي هڪ حڪمران هٿ لڳي ويو جنهنجا ناناڻا پاپلزئي هئا ۽ ٻانءِ بہ اجا ٻارڙو هو.

عين وقت تي گورنر جنرل اعلان ڪيو ته هندستان ۾ رهندڙ افغان جيڪڏهن پنهنجي ديس وڃڻ چاهين ته ڪين ڪلي موڪل آهي. ان زماني ۾ افغانستان جو اڳيون حڪمران دوست محمد ڪلڪتي ۾ موجود هو تنهن هن اعلان مان فائدي وٺڻ جي ڪوشش ڪانه ڪئي. ڪيس اها به ڪل ڪانه هئي ته افغانستان ۾ ڇا وهي واپري رهيو آهي. سندس خيال هو ته سدوزئي گهرائي جي ماڻهن ڏيهه ۾ ضرور ڪونه ڪو ڏڦيڙ ڪيو هوندو. سندس چوڻ هو ته اهو برطانيه سرڪار تي منحصر آهي ته ڪيس قيدي سمجهيو وڃي يا مهمان. حقيقت اها هئي ته انگريز سرڪار جو سائس رويو نهايت شاندار هو. ڪيس اهو صدمو ضرور هو ته ١٨٣٩ع ۾ ڪانئس سندس سائيءَ ۽ ٻانهن ٻيلي هڪدم ڦري وڃي مخالف ڌر سان گڏيا هئا. معلوم ائين ٿي رهيو هو ته هو پنهنجي وطن وڃڻ کان بيزار بلڪ چڙيو ويٺو هو. پر هو آخر ۾ افغانستان وڃڻ لاءِ تيار ٿي ويو هو. سندس پٽ اڪبر خان اثر رسوخ ۽ سردارن جي مرضيءَ سان وڃي پنهنجي پرائي حڪمراني سنڀالي.(١٠) سندس اڳيان مقرر ڪيل بارڪزئي گورنرن به پنهنجن پنهنجن صوبن جي وڃي حڪومت سنڀالي هئي. ٻنان ٻانڻ ۾ ۽ ڌارين حملہ آورن سان وڙهي ٿڪجي پيا هئا ان ڪري دوست محمد جي حڪومت ڪي ڪوبه مسئلو درپيش ڪونه هو.

هو هن وقت ڪابل، غزني ۽ جلال آباد جو حڪمران هو. تخت تي ويهڻ وهڻ کان ڏهاڪو سال ڪن اڳ هن افغاني ترڪستان فتح ڪيو هو ۽ بلخ ني به قبضو ڪيو هئائين ۽ اتي پنهنجي پٽ افضل خان کي گورنر مقرر ڪيو هئائين، جيڪو عبدالرحمان خان جو پيءُ هو. سنہ ١٨٥٤ع ۾ سندس ڀاءُ ڪهنه دل خان وفات ڪئي ۽ قنڌار وارو پرڳڻو به سندس حڪمرانيءَ ۾ شامل ٿي ويو. سنہ ١٨٥١ع هن پهريون ڀيرو هرات وارو علائقو پنهنجي حڪومت ۾ شامل ڪيو هو.

باب چوٿون

سنڌ جي فتح - ١٨٤٣ع

قديم تاريخ
سر چارلس نئپيئر
سنڌ ۾ انگريز فوجن جي افغانستان مان موٽ
اميرن سان عهدنامو
مياڻيءَ سان عهدنامو
مياڻيءَ جي جنگ
حيدرآباد ڀرسان دٻي واري جنگ.

قديم تاريخ

برطانيه حڪومت جي ڳڻيل هندستان جي ترقيءَ ۽ خوشحاليءَ جي نقطئه نگاهه کان سنڌ کي فتح ڪرڻ (١) نهايت ضروري قدم هو. هن ملڪ جي فتح ڪري مهان سنڌوءَ وسيلي تجارتي آمدرفت جي شروعات ٿي. سنڌ ۾ پيل لکين ايڪڙ غيرآباد زمين سکر واريءَ لائيڊ بئريج جي تعمير ڪري آباد ٿي وئي جيڪا لارڊ ولنگڊن جي زماني ۾ سنه ١٩٣١ع ۾ جڙي راس ٿي هئي. سنڌ فتح ٿيڻ کان پوءِ اهو علائقو افغانستان جي ٻنان تسلط کان ڇڄي وري هندستان سان شامل ٿي ويو هو جيڪو هڪ ٻن پيڙهين کان وٺي جبل جي رهاڪو بروچن جي ور چڙهي ويو هو. انهن جهنگلي ۽ وحشي قسم جي حڪمرانن هٿان جي امن پسند انسانن کي نهوڙي نيو هو. هن ديس جي فتح ڪري برطانيه سرڪار جي عملدارن ۾ اختلاف

راءِ سندا ئي بئي ۽ ان اختلاف راءِ ۾ اڃا بہ ڪي دلچسپ ڳالهيون موجود آهن جن کي ظاهر ڪرڻ ضروري آهي. بهتر آهي تہ انهن حقيقتن کي افغانستان واري فوجي موٽ واري قصي ڪهاڻي بدران تاريخي پس منظر ۾ تڪي توري ڏسجي. هيءَ ڳالهہ سمجهڻ ۾ هرويرو سولي بہ ڪانہ آهي جيڪا هر ڪنهن کي سمجهہ ۾ اچي. اهي مائهو جيڪي بمبئيءَ جي اخبارن کان گهڻو متاثر هوندا يا جن تي وڪٽوريا دور جي ڪن مورخن جي لکڻين جو اثر هوندو تن کي هيءَ قصو هڪ ڳجهارت معلوم ٿيندو. حقيقت تي ڪک رکڻ لاءِ ٻير ڪوڙي ۽ منيون پڪوڙي ڪارا ڪوڙ هنيا ويا آهن. ان واقعي ڪان ڪجهہ وقت پوءِ لارڊ ايلنبرو جا خط ۽ ٻيو مواد ڇپيو آهي. جنهن مان انگريزن جي اختيار ڪيل حڪمت عملي کي چٽيءَ ريت سمجهي سگهجي ٿو.

سنڌ بابت انگريزن جي نقطئہ نظر کي هن ڪتاب جي ٻئي باب ۾ بيان ڪيو ويو آهي. پر بهتر اهو ٿيندو تہ هن حقيقت کي اڃا بہ وڌيڪ گهرائيءَ سان بيانيو وڃي. وڌيڪ چڱو ائين ٿيندو تہ هن ملڪ جي تاريخ کي ترڪ نسل جي ايراني حڪمران نادرشاه کان اڳ مغل دور کان شروع ڪيو وڃي. هن هندستان تي حملو ڪري ان جو اتر وارو ڀاڱو ۽ سنڌوءَ ڪناري وارا مختلف علائقا فتح ڪري ايران حڪومت سان ملائي ڇڏيا هئا. سنہ ١٧٤٨ع ۾ نادر شاه يا نادر قلي کي قتل ڪيو ويو ۽ ان کانپوءِ احمد شاه ابداليءَ جي دراني شهنشاهت جي شروعات ٿي. سنڌ، سنڌو درياه انتها ڏاکڻين پاسي وارو هڪ ميداني علائقو آهي. جنهن جو تهذيبي ۽ ثقافتي لاڳاپو هندستان سان آهي. هتان جا رهاڪو پنجاب ۽ دهلي جي اوسي پاسي رهندڙ جاٽن جهڙا آهن. هي ملڪ پنجاب جي ڀيٽ ۾ ترڪن، مغلن ۽ پٺاڻن جو تمام ٿورو وقت غلام رهيو آهي. ان جو ڪارڻ اهو آهي تہ پنجاب وچ ايشيا کان دهليءَ ويندڙ مائهن جو جڻ تہ گس رهيو آهي جن هن علائقي جي ايندي ويندي گهڻي چيڀاڙ ڪئي آهي. ملتان کان اتر واري پاسي جي مائهن جي ڳچين مان غلاميءَ جا ڳٽ جڻ تہ لٿا ئي ڪونہ آهن. اٺين صديءَ جي شروع ۾ عربن سنڌ فتح ڪئي هئي ان کانپوءِ بصري حڪومت جي راڄ نيتيءَ ۾ شامل هئي. هيءُ اهو زمانو هو جڏهن سئڪسن قوم انگلنڊ تي حملو ڪيو هو. هن ڌرتيءَ تي اسلام، هندستان جي ٻين علائقن کان گهڻو اڳي پهتو هو ۽ عرب خلافت ختم ٿيڻ سان سنڌ مان عربن جي راڄ جي بہ پڄاڻي ٿي هئي. هاڻي اهڙي هڪ جهڙائي فقط دجلہ ۽ سنڌوءَ جي ٻيراڻن ۾ ڏسجي ٿي. ان جو ڪارڻ اهو آهي تہ اٺينءَ صديءَ ۾ سنڌ شط العرب ۾ اچي وئي ۽ ويهينءَ صديءَ ۾ سنڌ شط العرب ۾ اچي وئي.

اورنگزيب، مغل حڪمرانن مان آخري وڏو بادشاه هو. سنڌ ان دور ۾ دهليءَ جو هڪ صوبو هو. هن ملڪ جي رهاڪن جو وڏو انگ هاري هو. سندن

وسنديون انهن يونن ۾ پنن تي آباد هيون جن تائين سنڌوءَ جي اٿل جو پائي پهچي سگهندو هو. ماڻهو ڏاڍا بورهيت هئا. جڏهن سنڌوءَ جو پاڻي لهي ويندو هو ۽ ٻني کيڙڻ لائق ٿيندي ويندي هئي تہ پوکي ڪرڻ شروع ڪندا هئا. هاڻي سنڌوءَ ۽ پنجاب جي پنجن درياهن جو پاڻي ٻئريجن وسيلي چوڏس پکڙجي ويو آهي، ويران زمينون آباد ٿي ويون ۽ هتان جي رهاڪن جا صدين جا سپنا ساپيا ٿي پيا آهن. سکر وارو ٻئريج هاڻي اجهو تيار ٿيو. اتان جا رڻ پٽ ميدان ساين ڪٺڪن سان ڇانئجي ويندا. ڌن دولت پيدا ٿيندو. هرڪو ريان ڪيان هوندو. لکين ماڻهو پورهئي سان لڳي ويندا. تلوار راجا ۽ ڏڪار رائي جي راڄ کان پوءِ سخت گير ۽ ڪافر انگريزن جي حڪومت آئي آهي. هتي قديم زماني جي پنچ Punch جا لفظ ورجائڻ ضروري آهن جنهن چيو هو Peccavi جنهن جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ٿيندو I have Sinned يعني "مون پاپ ڪيو آهي. پر هن جو مطلب هي بہ ٿي سگهي ٿو:

I have sind مون سنڌ فتح ڪئي آهي. هيءَ جوئي جڻ هڪ ڳجهارت آهي جنهن جي پڄاڻي هيءَ وچي بيهندي تہ " مون سنڌ فتح ڪري جڻ تہ مهاپاپ ڪيو آهي". جنهن ماڻهوءَ اهي لفظ چيا هئا تنهن لاءِ سنڌ فتح هڪ سپنو هو جيڪو ساپيا ٿي ويو. ڏوهہ پاپ جيڪو بہ سو لارڊ ايلنبرو جي چوڻ تي ڪيو ويو هو (٢).

جڏهن احمد شاهه ابدالي پنهنجي افغان سلطنت قائم ڪئي تہ ان وقت سنڌ درياهه کان پار مغل علائقو هو جيڪو هن فتح ڪري پنهنجي ملڪ سان ملائي ڇڏيو. مشرق جي ملڪن جو بلڪ ساري دنيا جو اهو رواج آهي تہ حڪمران پاڻ ۾ وڙهندا ۽ دشمنيون پاڙيندا آهن ۽ پنهنجي مفادن جو فصل اتان لڻندا آهن جتي هر ٻج ٿي ڪونہ ڇٽيندا آهن. ڪڏهن ماڻهن کي بچاءَ جو بهانو ڏئي ڪانئڻ هر چيز ٻهاري ونندا آهن. اهڙي قسم جي بچاءُ جو ڪين جڻ هڪ قدرتي حق مليل هوندو آهي. جيڪڏهن نہ بہ هوندو آهي تہ وري اهڙو جواز پيدا ڪري ونندا آهن. ويچارا پورهيت هڪ جاگيردار کي ايندو ۽ ٻئي کي ويندو ڏسندا آهن. نارمن جي ڪيڏ سئڪسن ايندا. ترڪن پنيان مغل تن جي پٺيان افغان ايندا. هو ويچارو ٻنيءَ ۾ هر بہ پيو هلائيندو ۽ سائينءَ کي بہ پيو سوال ڪندو تہ يا ڏٽي هي حڪمران، شل اڳيئن ظالم حڪمران کان چڱو هجي. دهليءَ جي سڀني شهنشاهن مان هڪڙو اڪبر مغل چڱو ماڻهو هو جيڪو پيچا ڳاڇا ڪندو تہ هو تہ هارين نارين جو ڇا حال آهي.

باقي ٻيا حڪمران پنهنجي محصول جو حصو ونندا هئا. سندن فوج جو خرچ نڪري پوندو هو. هاري جي خوش نا خوش جو ڪين ڳڻتي ڳارائو ڪونہ هوندو هو.

ارڙهين صديءَ جي شروعات ۾ جڏهن دهليءَ ۽ ايران جا حڪمران

افغانستان تي وڙهي رهيا هئا تہ ڪلهوڙا گهراڻي سنڌ تي پنهنجي حڪومت قائم ڪري ورتي هئي. سنہ ۱۷۷۸ع ۾ ڪلهوڙن کي ٽالپرن بلوچن Baloochin سنڌ جي حڪمرانيءَ تان ٻي دخل ڪري پنهنجو راڄ قائم ڪيو (۳). هن خاندان حڪومت ڪارڻ سنڌ کي مختلف سردارين ۾ ورهائي راڄ ڪيو. افغانستان جي دراني قوت بہ سنڌ ن حڪومت کي تسليم ڪيو. ٽالپرن جبل مان گهرايل ماڻهن جي مدد سان هڪ نهايت ظالمائو راڄ شروع ڪيو. سنڌ ن ڏاڏائي جو شڪار هن ملڪ جو هاري طبقو رهيو. ٽالپر گهراڻي جو وڏو ۱۷۸۰ع ۾ وفات ڪري ويو. ان ڪان پوءِ سنڌن پاڻرن چوياريءَ جي صورت ۾ سنڌ تي حڪومت ڪرڻ شروع ڪئي، جن کي سنڌ جا مير ڪري سڏيو ويندو هو. هر هڪ علائقي ۾ وڏي پاءُ تي پڳ هوندي هئي ۽ ان کي وڏو ڪري سمجهيو ويندو هو. حيدرآباد ۽ ميرپورخاص وارا سنڌ جي لاڙ واري ڀاڱي جا حڪمران سڏيا ويندا هئا. خيرپور جي ميرن کي اتر سنڌ جو حاڪم سمجهيو ويندو هو. پر انهن سڀني جو وڏو حيدرآباد وارو مير هوندو هو. جڏهن افغانستان جي سدوزئي حڪمراني زوال وهيٽي تي ۽ تخت تاج بارڪزئي گهراڻي وٽ پهتو تہ سنڌ جي ميرن بہ ڪابل ڪان منهن موڙڻ شروع ڪيو.

چيو وڃي ٿو تہ ان زماني ۾ افغانستان مختلف ٽڪرن ۾ ورهائجي ويو ۽ هر ٽڪري تي هڪ جدا حڪمران قابض هو. مگر اهي سڀ سياسي هيٺ مٿانهيون عارضي هيون. پر بہ تاريخي يا جاگرافيائي حقيقتون موجود ضرور هيون تہ سنڌ افغانستان جو حصو هئي يا هندستان جو. چيو ويندو آهي تہ نندڙا ٿانو واهڙ ۾ گهٽي وقت تائين تري ڪونہ سگهندا آهن. مٿي اهڙن اندرين ۽ ٻاهرين منصوبن جو ذڪر اچي ويو آهي جن تحت مختلف ملڪن هڪ اتحاد جوڙي زار ۽ روس سان مقابلي ڪرڻ لاءِ سوچيو ويچاريو هو. شاهہ شجاع پنهنجي تخت حاصل ڪرڻ لاءِ سنڌ جي شڪارپور شهر وسيلي جاڪوڙيو هو. هن پهرين ڪوشش ۱۸۱۸ع ۽ ٻي ڪوشش ۱۸۳۴ع ۾ ڪئي هئي. هو شڪارپور ۾ پهتو تہ سنڌ جي اميرن وڃي مٿس حملو ڪيو ۽ ڪابل جو رهيل پنج لک روپيہ ڏن ڪيس ڏنو هئائون. مٿي اهو بيان بہ اچي ويو آهي تہ انگريزن جو سنڌ ۾ مفاد، سنڌوءَ وسيلي هڪ آزاد تجارت قائم ڪرڻ هو ۽ ان ڪان وڌيڪ نہ.

ائين ڪٿي چئجي تہ سنڌ جي هن واپار ۾ ساري دنيا ۾ تجارتي مفاد هو. سنڌوءَ وسيلي واپار پنجاب ۽ سنڌ جي وچ ۾ هڪ وڏي تڪرار جو باعث بڻيل هو. سنڌوءَ وسيلي هلندڙ واپار تي جيڪو محصول اڳڙندو سو مناسب هئڻ گهربو هو ۽ ان جي ورهاست بہ مناسب هجڻ ڪيندي هئي. اڻويهين صديءَ جي ٽئين ڏهاڪي جي اڳڀاڙيءَ ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ هينري پاٽنجر کي سنڌ روانو ڪيو هو تہ هن ڏس

۾ وچي سنڌ جي حڪمرانن سان ڳالهه ٻولهه ڪري. ٻئي طرف پنجاب جي راجا رنجيت سنگهه سنڌوءَ جي ڪنڌين سان افغان علائقا فتح ڪري پنجاب سان ملائي ڇڏيا هئا. هاڻي سنڌ کي فتح ڪري پنجاب سان ملائڻ واسطي ويهن ئي نينهن جا زور لائي رهيو هو. هوڏانهن ميرن جي ڪوشش هئي ته هو سنڌ ڏانهن اڳتي نه وڌي- انگريزن جي مرضي هئي ته سنڌوءَ جي ساري وهڪري سان امن امان هجي. هنن ڪڏهن به سنڌ يا پنجاب کي پنهنجي حڪومت سان ملائڻ جو ڪونه سوچيو هو. پر قدرتي طور حالتون اهڙيون بڻيون جو انگريز سنڌ ۽ پنجاب کي فتح ڪري پنهنجي حڪومت ۾ شامل ڪرڻ لاءِ مجبور ٿي پيا هئا. پر هيءَ حقيقت به ياد رکڻ گهرجي ته انگريز ان وقت مغل شهنشاهت جا جانشين هئا ۽ هنن هندستان جي مختلف ٽڪرن کي گڏي مغلن وارو هندستان بنائي ورتو هو. اهڙيءَ ريت انگريزن کي مغل شهنشاهيءَ جي مختلف علائقن تي حڪومت ڪرڻ ۽ پنهنجي اثر رسوخ نافذ ڪرڻ جو پورو پورو حق هو جيڪي ڊار ڊار دورن ۾ دهلي حڪومت کان ڇڄندا الڳ ٿيندا رهيا هيا. معلوم ائين ٿئي ٿو ته مقدر سندن مرضيءَ خلاف کين (انگريزن کي) دهليءَ جو حڪمران بنايو هو. جڏهن اهي حڪمران بنجي ويا ته اهو سندن فرض هو ته ان حڪمرانيءَ جا پراڻا علائقا فتح ڪري وري ساڳيءَ شهنشاهت ۾ شامل ڪن. سنڌ جي فتح جو سڌو واسطو دراني افغانستان جي ٽٽل حصن کي گڏي هڪ ملڪ ڪرڻ واري ڪوشش سان آهي. ڇاڪاڻ ته پهرينءَ افغان جنگ دوران افغانستان جون حالتون وڏيڪ خراب ٿي ويون هيون. هن فتح جو ڪنهن حد تائين انهن واقعن سان به واسطو آهي، جن جو ذڪر مٿي اچي چڪو آهي ته انگريزن سنڌ ٽالپرن سان هڪ ناهه ڪيو جنهن مطابق انگريزن سنڌ رستي افغانستان ڏانهن پنهنجي فوج وٺي وڃڻ جي اجازت گهري هئي. ان نقطئہ نگاه کان هنن سنڌ جي بن ماڳن جي چونڊ ڪئي هئي جن مان هڪ اتر ۾ ٻيو ڏکڻ سنڌ ۾ واقع هو. هن کان علاوه شاه شجاع جون فوجون به هن ملڪ رستي افغانستان وڃڻيون هيون. سنڌوءَ جي وهڪري سان بکر اهڙو ماڳ هو جيڪو دنيا جي وڏي تجارتي آمدرفت جي سلسلي سان لاڳاپيل مشهور گس تي هڪ اهم ٽاڪ هو. مٿي ڄاڻايل ميرن سان ڪيل عهدنامي تي جلدئي عمل ڪرڻو هو. هن قسم جو مطالبو ڪرڻ انگريزن جو حق هو ڇاڪاڻ ته اها هندستان جي اقتدار اعليٰ جي وارث ۽ عظيم طاقت هئي. مذڪوره ناه ۾ نائي جي لالچ يا ڪو ٻيو مقصد ڪونه هو. جيڪڏهن سنڌ جا حڪمران عهدنامي جي شرطن جي پوري پابندي ڪن ها ۽ سندن دربار ۾ رهندڙ انگريز ريذيڊنٽ جي چوڻ مطابق عمل ڪن ها ته سنڌ جي آزادي به بهاولپور جيان ساليانی خراج جي شرط تي برقرار رهي ها

افغان جنگ جي لاهين چاڙهين ڪري انگريزن کي ڪراچيءَ ۾ فوج رهائڻي

پنجي وئي هئي. اهڙيءَ ريت بکر ۾ به فوج مقرر مدت کان وڌيڪ ترسي پئي هئي. افغان جنگ دوران ۽ ان کان پوءِ امير ۽ سنڌ دربار جا مائهو انگريزن خلاف سازشن ۾ رڌل هئا. سنڌ دربار ۾ رهيل انگريز ريزيڊنٽ انهن ڪوششن ۾ لڳا رهيا ته سنڌ ۾ انگريزن خلاف ڪا بغاوت نه ٿئي ۽ پنهنجين اهڙين ڪوششن ۾ هو سوڀارا به ٿيا هئا. ڪرنل انگلنڊ سنڌ ۾ رهيل فوج جو ڪمانڊر هو. ان زماني ۾ نات قنڌار ۾ ترسيل هو. کيس فوجي رسد پهچائڻ ڪرنل انگلنڊ جي ذميواري هئي. ڪوئيٽا کان پريان رهندڙ هئڪنزئي قبيلي جا مائهو جنرل نات تائين اهڙي رسد پهچڻ ۾ وڏو ڏجو بڻيل هئا.

جڏهن جنرل نات گورنر جنرل جي حڪم موجب ڪابل ڏانهن روانو ٿيو ته رسد پهچائڻ اڃا به وڌيڪ ڏکي ٿي پئي هئي. ڪرنل انگلنڊ کي ڪوئيٽا پار هئڪلزئي وارن جي ڏچي جو اڳيئي پتو هو. کيس اهو به خدشو ٿيڻ لڳو ته متان سنڌ جا حڪمران به رسد جي آمدرفت ۾ رنڊڪون پيدا ڪن. تنهن ڪري ڪين سوڙهو گهٽيو هئائين. سنڌ جي فتح جي رام ڪهاڻي ان دور کان وٺي شروع ٿئي ٿي.

سرچارلس نئپيئر

سرچارلس نئپيئر پنهنجي دور جو نهايت ذهين فوجي عملدار هو. ائين ڪٿي چئجي ته برطانيه جي تاريخ ۾ فوجي خدمتن جي ناتي هي مائهو امتيازي حثيت جو مالڪ هو. هن قسم جو اعزاز کيس ڪوشش ڪندي ڪونه مليو هو يعني هن پنهنجي زندگي جا سٺ سال انهيءَ اعزاز ملڻ جي آسري جدوجهد ڪندي ڪونه گذاريا هئا. کيس نوجوانيءَ دوران هڪ ايبيٽ تي جهيڙيندي سخت گهاءُ به رسيا هئا ۽ ١٨٣٧ع ۾ هو ميجر جنرل جي عهدي تي پهتو هو. هن کان اڳ هو آيونيا جي "سيفالونيا" نالي هڪ ٻيٽ تي گورنر هو. هندستان ڏانهن اسهڻ کان ٿورو اڳي اتر انگلنڊ جي چارٽسٽ تحريڪ سان منهن ڏيڻ واسطي کيس اتي مقرر ڪيو ويو هو. توڙي جو سندس همدرديون ان تحريڪ سان هيون پر هن ڏاهپ ۽ مسرت کان ڪم وٺي حڪومت کي ان اڻ وڻندڙ وايو منڊل مان ڏاڍي سٺي نموني ٻاهر ڪڍي آيو. ان کان پوءِ ڪمانڊر- ان- چيف، لارڊ هل کيس هندستان جي فوجي خدمتن جي آڇ ڪئي جيڪا هن قبولي. هو سنه ١٨٤١ع ۾ هندستان پهتو ۽ اتي کيس پونا ڊويزن جو ڪمانڊر مقرر ڪيو ويو. برطانيه سرڪار جي، افغانستان ڏانهن

موڪليل فوج جي حالت نهايت خراب هئي. ڪابل جي برڪبد جو نهايت بي دردي، سان قتل عام ڪيو ويو هو. غزنيءَ ۾ رهندڙ انگريز فوج دشمن آڏو اڳ مجي چڪي هئي. جلال آباد واري توهين به گهٽ ڪانه هئي. هندستان ۾ هر مائهو جي زبان تي انگريزن جي شڪست جون ڳالهيون هيون. اٿين سمجهڻ ڪيي ته فوج جو نوسي ڪتي جيان پيچ هيٺ لڙڪيل هو. Tails of the army were down ان فوج جي تباهي ان ڪري ڪانه ٿي هئي ته انهن پنهنجون ذميواريون خوش اسلوبيءَ سان سر انجام ڪونه ڪيو هيون پر ان جو اڪيلو ڪارڻ افغانستان جو اڻ چٽو ۽ منجهيل سياسي صورت حال هئي. پهرين ڳالهه ته ڪيس اهو تاثر به ختم ڪرڻو هو ته جا ميڪدار بندوقون، تفنگ کان بهتر هيون. جنهن ڪي انگريزن جي شڪست جو بهانو بنايو هو. ڪيس تفنگ هلائڻ جو ٻين فوجي عملدارن کان وڌيڪ تجربو هو. هن پنهنجي منهن به هن ڏس ۾ ڪي تجربا ڪيا هئا ۽ اها ڳالهه ثابت ڪئي هئائين ته بمبئي واري فوج نائين مار ڪرڻ، هنيار جو پنهنجو ڪمال ڪونه هو پر اهي نڪرين جي چوٽين تان ويهي انگريزي فوج تي استعمال ڪيون ويون هيون. جڏهن ته انگريز فوج هيٺان کان مٿي بندوقن ڪي ڪتب آڻي رهي هئي. دشمن فوج قلعي ڊاهڻ واري لشڪر تي به ڏاڪڻيون رکي نڪرين تان مٿان بندوقون ڇوڙيون هيون.

اپبيت وارين فوجي ڪارروائين کان پوءِ هي پيو پيرو ڪيس پاڻ ملهائڻ جو وجهه مليو هو. پر ان سان گڏ هيءَ حقيقت به ياد رکڻ ڪيي ته هن مائهوءَ جي ڪردار جوڙڻ ۾ سندس عظيم ماءُ جو به هٿ هو جيڪا چارلس پئي جي پڙ پوني هئي. سندس پاءُ وليم ۽ سندس سوٽ ايڊمرل سرچالس نئپيئر سيئي اعلي مرتبي وارا مائهو هئا. ان زماني ۾ لارڊ ايلنبرو نئون گورنر جنرل ٿي آيو هو. هن محسوس ڪيو هو ته افغانستان ۾ انگريزي فوج جي شڪست اتان جي سياسي ابتري ڪري آئي آهي. هن سياسي عدم استحڪام ڪي بنجو ڏيڻ پئي چاهيو. ان ناتي هن افغان جنگ وارن پوين مرحلن ۾ هن هڪ اهم قدم کنيو هيو ۽ سياسي ڪاتي جي عملدارن ڪي فوجي ڪماندرن جي ماتحت ڪري رکيو هئائين. سندس خيال ۾ سنڌ جا حڪمران به انگريزن سان نڀيءَ ۽ دوکي ڪرڻ ۾ رڌل هئا ۽ ساڻن ڪيل عهدنامن تان ڦرڻ جي ڪوشش ڪري رهيا هئا. تنهن ڪري هن چارلس نئپيئر ڪي سنڌ ۾ رهيل فوج جو ڪماندر مقرر ڪيو ۽ اتان جا سياسي اختيار به سندس حوالي ڪري ڇڏيائين. ميجر آئوٽ رام بمبئي واري فوج جو هڪ ڏاهو عملدار هو جيڪو سنڌ جي شڪار جي شوقين حڪمرانن جي دربار ۾ گهڻو وقت ريزيڊنٽ طور رهيو هو ۽

سائين ڪيٽرن معاهدن ڪرڻ ڪري گهڻو مشهور ٿي ويو هو. جڏهن برطانيه سرڪار پنهنجون فوجون افغانستان روانيون ڪيون هيون تنهن زماني ۾ به هو ان دربار سان وابسته هو ۽ اتان جي ميرن سان ڪامياب ڳالهيون ڪري پنهنجي نقطئه نظر جو حامي بنائي ورتو هو. افغان جنگ جي شروعاتي دور ۾ به هن ڪيترريون نمايان خدمتون سرانجام ڪيون هيون. هو هڪ نوجوان سياسي عملدار هئڻ ڪري نئين آيل گورنر جنرل کي ڪونه وڻندو هو. مٿس ڪرنل انگلنڊ جي فوجي دستي تي اوچتي حملي ڪرڻ وقت لڪي وڃڻ جو به الزام هو. جيو ڄجي ته اهي فوجي بنا سوچي سمجهي اوڳن ائن جي وڳ جيان ان واريءَ ۾ ڪاهي پيا هئا جنهن تي دشمن فوج جو اڳيئي قبضو هو. ان زماني ۾فوج ايتري ڪمزور هئي جو ڪماندر طرفان ملندڙ معلومات ۽ پنهنجي بچاءَ تي ڌيان ئي ڪانه ڏيندي هئي. ميجر آئوٽ رام جو نقطئه- نظر اهو هو ته اهي نوجوان عملدار ڪا "نرس" جوڪري ڪانه هئي جوڪين چيني جڳو پلو ڪري ڇڏي ها. اتفاق وري اهو به ٿيو جو اهو نوجوان عملدار زخمن جو تاب نه سهي پاڻ به مري ويو. جنرل نئپيئر جون ميجر آئوٽ رام سان همدرديون هيون جنهن ڪيس مکيه صلاحڪار طور پاڻ وٽ رکيو. هن سندس عوامي خدمتن ڪري ڪيس گهڻو مشهور به ڪيو هو. تنهن ڪري هنن ٻنهي جي جوڙي ڏاڍي سٺي نهي وئي.

نئپيئر سيپٽمبر ١٨٤٢ع ۾ سنڌ پهتو هو. سائنس فوج گڏ ڪانه هئي. ڪراچيءَ جي ننڍي بندر تي فوج اڳيئي موجود هئي. پر سندس هينان ڪم ڪندڙ لشڪر اتر سنڌ ۾ بکر واري پيٽ تي فوجي ڇانوڻيءَ ۾ هو ڪرنل انگلنڊ جي قنڌار مان موٽي اچڻ تائين هن جي فوج جو انگ تمام ٿورو هو. ڪيس اهڙي هدايت مليل هئي ته جڏهن هو سکر واري فوجي ڇانوڻيءَ ۾ پهچي ته بنگال فوج پنجاب رواني ڪري ڇڏي. ان ڪان پوءِ به وٽس ١٢٠٠٠ لشڪر موجود هو. انهيءَ فوج سان، ڪرنل انگلنڊ جي قنڌار ڪان واپس ٿيڻ واري فوج ڪي. جابلو علائقن جي ٻروچن جي حملن ڪان تحفظ ڏيئو هو. ميجر آئوٽ رام نئپيئر جي مکيه صلاحڪار جي حيثيت ۾ انهيءَ مقصد سان ڪوٽيا ويل هو ته جيئن اتان وڃي ماڻهن کي انگريزن خلاف ٿڏو ڪري سگهي ۽ موٽندڙ لشڪر سولائيءَ سان منزل تي رکي سگهي. واپس ٿيندڙ انگريز فاتح فوج جا ٻئي حصا اچي ڪابل ۾ گڏ ٿيا هئا ۽ اهو ائين هو جڻ انگريزن پنهنجي ڪمزوريءَ کي پاڻ ئي قبول ڪري ورتو هو.

سنڌ ۾ انگريزن جو افغانستان مان موٽڻ

جنرل انگلنڊ، ھن جنگ ۾، ھڪ فوجيءَ جي حيثيت ۾ ڪو اعزاز جوڳو نالو پيدا ڪونہ ڪيو ھو. ماڻھن جي وات تي رڳو "ھٽڪلزئي" قبيلي جي بھادريءَ جو نالو ھو. پر جڏھن سنڌس فوج لڪن تان ھيٺ لٿي تہ ھن جي بي شمار فوج جي انتظام کي ڏسي جنرل نئپيئر سمجھي ويو تہ جنرل انگلنڊ ڪنھن وڏي پائي جو فوجي عملدار آھي ۽ ان ڪري ڏانھس مبارڪ باد جو ھڪ خط بہ لکيائين. بعد ۾ کيس معلوم ٿيو تہ سنڌس فوج ۾ نظم ضبط نالي واري ڪا شيءِ ئي موجود ڪانہ ھئي. ھٽڪلزئي قبيلي جي حملن دوران زخمي ٿيل فوجين جي ڪنھن بہ نظر داري ڪانہ ٿي ڪئي. ھو سيپٽمبر جي پڇاڙيءَ ۾ آڪبوٽ وسيلي سکر پھتو ھو ۽ ڪمانڊنگ آفيسر کي حڪم ڪيائين تہ جنرل انگلنڊ جي مونڊز فوج کي وچي سھائتا ڏئي. اتي ئي ميجر آئوٽ رام سان سنڌس پھرين ملاقات ٿي ھئي. ھي ٻئي فوجي ھڪ ٻئي سان ملي ڏاڍا خوش ٿيا. ان کان پوءِ ميجر آئوٽ رام ڏکھي موڪل تي ھليو ويو ۽ موٽيو تہ کيس جنرل نيپيئر جو ڪمشنر مقرر ڪيو ويو.

بنگال- فوج جڏھن سکر مان نڪري پنھنجي منزل مقصود ڏانھن رواني ٿي تہ ان وقت مس وچي سر چارلس سک جو ساہ ڪنيو. چاڪاڻ تہ ھن ۽ بمبئي واري فوج وچ ۾ ھڪ قسم جو ڦيناڙو پئجي ويو جيڪو ھن جي وڃڻ ڪري ماٺ ٿي ويو. بعد ۾ ھن فوج جي بچاءَ لاءِ پڪو بندوبست ڪيو. جيڪو کيس اينڊز اونھاري تائين پورو ڪرڻو ھو. اتان جي اوسي پاسي کي بہ گھمي ڏٺو ھئائين. ھن کان علاوہ سياسي نظم ۽ ضبط کي بہ صحيح ڪيائين جيڪو سنڌس خيال موجب گورنر جنرل پنھنجي قلم جي ھڪ ئي جھٽڪي سان ڏانوا ڏول ڪري ڇڏيو ھو.

ھن وقت گورنر جنرل سنڌ کي فتح ڪرڻ واسطي پڪو پھہ ڪري چڪو ھو ۽ نئپيئر کي بہ ان کان واقف ڪري ڇڏيو! ھئائين. کيس اھو بہ اطلاع ڏنو ويو ھو تہ جڏھن جنرل ناٽ خيبر کان واپس ٿيندو تہ سنڌس فوج بہ ھن جي مھنداري ھيٺ ڪم ڪندي. پر کيس اھا ڳالھہ پسند ڪانہ ھئي. ھن جي مرضي ھئي تہ گھوڙيسوار دستن کي وڏائيجي ۽ ڪئپٽن جيڪب جي ماتحت جيڪي اريگيولر ھارس مري ڳھي رھيا آھن سي سنڌس حوالي ڪيا وڃن. بعد ۾ کيس بہ ريجمينٽون ۹- بنگال ۽ پونا ھارس بہ ڏني وئي ھئي.

جڏھن جنرل ناٽ جون رھيون ڪھيون فوجون قنڌار کان بولان ۽ ڪڇ- گنڌوا وسيلي پھتيون تہ سر چارلس جي ڪنڌ تان بہ ڄڻ بار لھي پيو ھو. ان کان پوءِ کيس خبر ھئي تہ سنڌ تي حملو ڪيو ويندو.

سنڌ جا حڪمران ۽ انهن سان ڪيل عهدنامو

هن کان اڳي سنڌ جي حڪمرانن کي مجبور ڪري هڪ عهدنامون ڪيو ويو هو جنهن ۾ انگريز، ٽالپر ۽ شاهه شجاع ڌريون هئا. اهو صحيح هو يا غلط هو بس ٿي ويو. گهڻي وقت گذرڻ کان پوءِ هائي ته چونداسون ته اهو بلڪل غير واجبي هو. جيڪڏهن هن جنگ جي ناتي، برطانيه سرڪار جي ان وقت جي حڪمت عمليءَ کي جاچي ڏسبو ته اهڙي قسم جو معاهدو وقت جي اهم ضرورت به هو. لارڊ ايلنبرو به خيال هو ته ميجر آئوٽ رام لکيل عهدنامي کي ڏسي هو اڳين معاهدن کان به ڦرڻ جون ڪوششون ڪري رهيا آهن. هن جنرل نيپئير کي سختيءَ سان هدايت ڪئي هئي ته اهو معاهدو ضرور ٿيڻ گهرجي. جيڪڏهن سنڌ جا حڪمران اهو ساڳيو عهدنامون قبول نه ٿا ڪن ته انهيءَ کي ٽورو ڏکهو ڪري ۽ لفظن جي اهڙي ڦير گهير ڪئي وڃي جيئن هن کي اهو عهدنامو قابل قبول نظر اچي. سرچارلس نئپيئر جڏهن اصلي عهدنامون ڏنو ته سمجهيائين ته سنڌ جي حڪمرانن سان ڏاڍي وائني زيادتي ڪئي وئي آهي. ۽ اها سنڌن ملڪ سان دست اندازي ڪرڻ جي برابر هئي. پر اهي بدنام ۽ نهايت گندا حڪمران هئا جيڪي اتان جي اهڙن امن پسند هارين نارين ۽ ڪڙمين ڪاسبين تي ظلم ڪندا هئا جن جهڙو شريف انسان سڄي هندستان ۾ ڪونه هو. جيڪڏهن اهڙي قسم جو عهدنامون ڪانئن لکائي ورتو ويو هو ته سمجهڻ کپي هتان جي غريب ماڻهن جي بهتر مستقبل جو پڌرنامون هو. هن کان علاوه هيءَ حقيقت به ياد رکڻ گهرجي ته هنن ميرن جي ابن ڏاڏن جابلو بروچن جي واهر سان سنڌ جي اڳين حڪمرانن کان تخت ڦريو هو. هائي ته سندن حڪومت انهن قبائلي سردارن جي لٺ ٻاني سان برقرار آهي. ان کان سواءِ هنن ميرن جابلو بروچ ۽ پٺاڻ به پگهارن تي فوج ۾ ڀرتي ڪري ڇڏيا آهن. سنڌجي هنن حڪمرانن انهن کي پليون ٻنيون ۽ جاگيرون ڏئي ڇڏيون آهن. هتان جي اصلي ڌرتيءَ ڌڻين سان ڦهري ڪلور ڪري ڇڏيا اٿن. سنڌين جا ڳوٺ ۽ وسنديون به سندن ڏاڙن کان آجيون ڪونه آهن.

افغانستان واري ڏچي پيري ميجر آئوٽ رام سائن ڳالهيون ٻولهيون ڪندو ۽ کين مات ڪرائيندو آيو. پنهنجي طبيعت ۾ به ڪڏهن من ته ڪڏهن ماسو هوندا هئا. ميجر جون هنن سان همدرديون هونديون هيون. جڏهن هيان ۽ هاري وهندا هئا ته کين آٿت به ڏيندو هو. هينري لارينس جيان هي به ان جاکوڙ ۾ لڳو رهندو هو ته ميرن جي حڪومت ختم ڪرڻ بدران کين آٿاري آٿاري ڪنهن ڳالهه تي

ائجي. ميرن وٽ ويڙهاڪ ماڻهو بہ جام هئا. ڪوٽ تي ڪدرڪون ڪڏ ني وينديون هيون. ميڙي جوندي هٿ ڏن جو دنيون لاءِ جڏيون هيون. سندن گهڻي اپت درياهي تجارتي آمدرفت مان ٿيندي هئي جنهن تي هو ڪُپ ڪوڙيون وٺا هئا. ڪين عوام جي ڀلائين لاءِ ڪا اڻ تڻ ڪانہ هوندي هئي. متي جاتايل فوج قبائلي ٻروچ سردارن ۽ انهن جي ماڻهن تي مشتمل هوندي هئي. پر هن جي فوج ۾ وڏو انگ پناڻن جو هوندو هو.

هو انگريزن سان ڪيل عهدنامن جي شرطن کي پوري ڪرڻ لاءِ گهڻو نٽ نٽاءُ بہ ٻيا ڪندا هئا. اهڙيءَ ريت پنجاب سان ڪيل واپاري ناهہ ۽ تجارتي محصول تي بہ جڻ دلئون راضي ڪونہ هئا. ساڻن نَون عهدنامن ڪرڻ جي تمام گهڻي ضرورت هئي. اهڙيون سڀ ڳالهيون هاڻي جنرل سرچارلس جي حوالي ڪيون ويون هيون. هو بہ هڪ ڳالهہ وارا ڪونہ هئا آليءَ ٻاٻري ڪانيءَ جيان ترين تي فري ويندا هئا. سندن دربار انگريزن خلاف سازشن جو مرڪز بڻيل هوندي هئي. ٻئسي جي ڏيتي ليتيءَ جا بہ ڪوس هئا پيا سياڻي سياڻي ڪندا هئا. ميجر آئوٽ رام جو خيال هو تہ نئين عهدنامي تي هوريان ڏاڍيان ضرور صحيح ڪندا ۽ انگريزن خلاف ڪجهہ نہ ڪرڻ جي بہ پڪ ڏياريندا. پر نيپيئر ۽ سندس ماڻهن کي چڱيءَ ريت خبر هئي تہ سياسي طور خوشفهمين ۽ غلط اندازن لڳائڻ ڪري انگريزي فوج جي افغانستان جي معاملي ۾ ڪيڏي بي عزتي ٿي هئي. ڪين پٺاڻن بابت شڪ شبها ۽ ان جي نتيجي ۾ پيدا ٿيل ڏنڌ اٿيل وابو منڊل دل ۾ هُري رهيو هو. تنهن ڪري هو ميجر آئوٽ رام جو سياسي نقطئہ- نظر ۽ جاسوسي اطلاعن کي مڃڻ لاءِ تيار ئي ڪونہ هئا. سندن ويچار هو تہ آئوٽ رام کي سندس مقرر ڪيل جاسوس غلط اطلاع ڏئي گمراهہ ڪري رهيا آهن. سندس سوچ موجب سچي ڳالهہ اها هئي تہ سنڌ جا حڪمران جهيڙڻ لاءِ سازشون ڪري رهيا آهن ۽ وڏي فوج ڪٺي ڪرڻ جي ڪوشش ۾ رڌل آهن. جيتري قدر لشڪر گڏ ڪرڻ جو سوال آهي تہ آئوٽ رام ڪين يقين ڏياريو هو تہ اهو ڪارو ڪوڙ آهي ۽ مير ڪڏهن بہ اهڙيءَ ڪوشش ۾ مصروف ڪونہ آهن. پر اتفاق سان جنرل نئپيئر کي مليل معلومات بلڪل ڪري ۽ سچي هئي تہ ميرن انگريزن سان جهيڙڻ واسطي پنجاه هزار کان سٺ هزار باقاعده مسلح فوج گڏ ڪري ڇڏي هئي. جنرل نئپيئر گورنر جنرل جي خواهش مطابق عمل ڪري رهيو هو. سنڌ جا حڪمران چاڻي ٻُجهي نئين تيار ڪيل عهدنامي تي صحيحن ڪرڻ کان لنوائي رهيا هئا. ڪيس توقع هئي تہ جنهن هو پنهنجي فوج وٺي حيدرآباد جي ويجهو پهچندو تہ ٽالپر سمجهندا تہ انگريز مٿن ڪاهي اچي رهيا آهن تہ هڪدم ڊِڄ کان نئين تيار ڪيل عهدنامي تي صحيحون ڪري ڇڏيندا. ميجر آئوٽ رام صحيحن ڪرائڻ جي ارادي سان اڳيئي اتي موجود آهي اهڙيءَ ريت نئين

عهدنامي تي صحيحن ڪرڻ ۾ دير اصلي ڪانه لڳندي. مٿي ذڪر ڪيل پرائو ۽ نئون عهدنامو ميرن کي ضابطي هيٺ رکڻ لاءِ ناهيو ويو هو. جيڪڏهن ڏٺو وڃي ته اهي ناهيا به ميرن جي فائدي لاءِ ويا هئا. درياهن جي ڪنڌين ڪنارن سان جيڪي ماڻهو پراڻي طرز جي زندگي گذاري رهيا هئا تن ۾ نواڻ آڻڻ جي ڏس ۾ هيءُ هڪ ضروري قدم هو.

سرچارلس نئپيئر ريجيمينٽ جو هڪ سچو سپاهي هو. فوج ۾ نظم ۽ ضبط پيدا ڪرڻ ۾ خاص خوبين جو مالڪ هو. هن افغانستان مان موٽيل هيانءُ هاريل ڊڳل ڦٽل فوج کي نئين سر منظم ڪري ان کي اتساهه ۽ حوصلو ڏنو هو جيڪا هائي باحوصله ۽ وڙهڻ لائق بنجي چڪي هئي. فوجي اصطلاح موجب سندن" پيچ ڪنڊي تي هو" ۽ ڪنڊيءَ ڪِرڙيءَ کي به وڙهسان وڙهسان ڪندي ٿي وئي. سندن جنگهن کان هيٺ لڙڪيل پيچ ورهن کان پوءِ وري اچي ڪنڊي سان لڳو هو. سندن سپه سالار به اهڙي ڳالهه پروڙي ورتي هئي. سنه ٤٣-١٨٤٢ع وارو سيارو گذري رهيو هو. سنڌ جو سيارو سنڌ جي سخت گرميءَ واري اونهاري سان گڏيل هوندو آهي. سياري گذرڻ کان هڪدم پوءِ اهڙي ڪوسي رت شروع ٿي ويندي آهي جنهن کي سهڻ ڏاڍو ڏکيو هوندو آهي. نئپيئر نئين عهدنامي کان و يسلو ڪونه هو. کيس توقع هئي ته ان جي نتيجي ۾ ضرور ڪجهه ٿيندو. هو عهدنامي بابت ٿيندڙ ڳالهه ٻولهه کي سياري جي اچڻ تائين اينگهائي رهيو هو. سندس خواهش هئي ته موسوم ۾ مانار اچي ته فوج کي ميرن به پاڻي ڪرڻ لاءِ ميدان ۾ لاهجي.

اتر سنڌ واري مير جي راڄڌاني خيرپور هئي جيڪا سکر کان گهڻو پري ڪانه هئي. هتان جو حڪمران مير رستم هو جيڪو قبر ۾ پير لڙڪائي موت جي اوسيڙي ۾ ويٺو هو. جن ميرن ڪلهوڙن کان سنڌ جو راڄ کسيو هو تن مان اڪيلي نشاني وڃي بچيو هو. سندس پٽ جي خواهش هئي ته هو جيئري ئي کيس حڪمران بنائي. رسم ۽ اصول مطابق حڪومت سندس چاچي جو حق هو. اهڙيءَ ريت مير رستم پنهنجي حڪومت مير علي مراد جي حوالي ڪئي. مير رستم جا پٽ ۽ سندس پيا پائر پنهنجي فوج وٺي امام ڳڙهه نالي هڪ قلعي ۾ وڃي ويٺا جيڪو سندن خيال موجب ڪنهن جي فتح جوڳو ئي ڪونه هو. نئپيئر خيال ڪيو ته ٽالپرن جو اهو تصور ختم ڪرڻ گهرجي ته اهو قلعو ڪنهن جي فتح ڪرڻ جوڳو ڪونه آهي. تنهن ڪري هو ٢٦- ڊسمبر تي پاڻ سان فوج وٺي وڃي ڏجيءَ (ڪوٽ ڏجي) پهتو جيڪو سکر کان ٣٠ ميل پري ڏکڻ طرف واقع هو. وڏيڪ فوج اتي ڇڏي ٢٢- پيادل جي ٣٥٠ فوجين کي ساڻ ڪري ۽ ٢٤- پائونڊن جون به توبون ڪٽائي روانو ٿيو. سواريءَ ۽ بار برداري لاءِ جيترا به اٺ ٿي سگهيا ڪتب آندا ويا. هن کان علاوه ١٥٠ سنڌي گهوڙيسوار به پاڻ سان ڪنيائين. پاڻ سان پاڻي ڪٽي وارياسي مان

ٿورو سفر ڪري وڃي تجل پهتا. هيءَ ماڳ نر جي ڪناري ءَ ڪوٽ ڏجي ڪان چاليهه ميل پري هو. هن ٺاڪ ڪان امام ڳڙهه جو قلعو سٺ ميل ڏور هو. ۽ هن اڳتي سفر ڪري ١٢ جنوري ١٨٤٣ع تي وڃي اتي رسيو. پاڻ سان پاڻي ۽ ڪاڌو خوراڪ به ساڻ کنيو هئائين. نئپيئر جڏهن اتي پهتو ته قلعي ۾ وانگي به ڪونه هو. باقي ڏهه هزار پائونڊ دارون پيو هو جنهن سان هن اهو قلعو اُڏائي پٽ ڪري ڇڏيو. اهو قلعو تباه ڪري هن چڱو ڪم ڪيو هو. هيءُ قلعو ميرن پنهنجي اولاد لاءِ تعمير ڪيو جيڪو ڏهڻ ضروري هو. هو اتان پير ابو بڪر ڏانهن روانو ٿيو جيڪو سکر- حيدرآباد واري رستي تي ۽ سکر ڪان چاليهه ميل پري هو. ڪوٽ ڏجي ۾ رهايل فوج کي به اوڏاهين اچڻ جو حڪم ڏنو هئائين. آئوٽ رام کي حڪم ڪيو هئائين ته هو خيرپور وڃي ۽ مير علي مراد جي انهن ماڻهن کي پاڻ وٽ گهرائي جيڪي سندس حڪمران هجڻ جي مخالفت ڪري رهيا هئا. پر اهي مير آئوٽ رام جي سڏ تي وٽس ڪونه آيا. تنهنڪري هن جنرل نئپيئر کي صلاح ڏني ته هو حيدرآباد واري ريزيڊنسيءَ ۾ پهچي ۽ حيدرآباد مير نصير ۽ ميرپور جي مير شير محمد کي نئين عهدنامي تي صحيح ڪرڻ لاءِ مجبور ڪري. نئپيئر کي اهي به خبرون پئجي رهيون هيون ته ميرن جي فوج جي انگ ۾ ڏينهون ڏينهن واڌارو اچي رهيو هو ۽ بلوچستان جي جبلن جا رهاڪو بروچ، رند، لغاري ۽ چانڊيا ڪٽڪن جي صورت ۾ هن جي ڪڍ اڳتي وڌي رهيا هئا. هن سوچيو ته جيستائين هي بروچ حيدرآباد پهچن تنهن کان اڳ هو وڃي ميرن مٿان ڪڙڪي.

هن سان گڏ لشڪر جو انگ تمام ٿورو هو جنهن جو وچور هيٺ ڏجي ٿو.

(١) پونا هارس
(٢) ٩- بنگال- نيم مسلح گهوڙيسوار دستا
(٣) سنڌ هارس
(٤) هز- مئجسٽي- ٢٢- فوٽ
(٥)١- بامبي گرينا ڊيئرس
(٦) ١٢- بامبي- انفنٽري
(٧) ٢٥- بامبي انفنٽري.
(٨) مدراس سئپرس
(٩) هٽ- بئٽريز
(١٠) لائيٽ بئٽريز

سندن ڪل انگ ٢٨٠٠ هو. هيءَ فوج گهڻي بهادر هئي. سازيندڙ گرميءَ ۾ منزلون هڻندي ١٦- فبروريءَ تي مٽياري نالي هڪ ٺاڪ وٽ پهتي جيڪو حيدرآباد کان ويهه ميل اتر ۽ سکر کان ١٦٠ ميل هيٺ ڏکڻ طرف واقع هو.

مياڻيءَ واري خونخوار جنگ

مياڻيءَ وارو جهيڙو انهن مشهور جنگين مان هڪ آهي جنهن ۾ برطانيه سرڪار جي انگريز ۽ هندستان فوج پاڻ ملهايو ۽ بهادريءَ جون روايتون برقرار رکيون. متيارن پرسان فوجي وانڍ ۾ جنرل نئپيئر کي معلومات ملي هئي ته ميرن بيشمار فوج، ڦليلي وهڪري جي پراڻي پيٽ جي اڙ ۾ منزل ڪيو ويٺي آهي. ميجر آئوٽ رام ريزيڊنسي ڪان سنيهه مُجيو هو ته ميرن جي مرضي جنگ ڪرڻ تي ڪانه آهي ۽ مذڪوره ماڻهو ميرن گڏ ڪونه ڪيا آهن. جهيڙي جي نيت سان جيڪي ماڻهو ونن اچي مڙيا هئا تن کي به هنن واپس ڪري ڇڏيو آهي. جڏهن ته جاسوسن نئپيئر کي هن ريت معلومات ڏني هئي ته ميرن جي گڏ ڪيل ٽيهه هزار فوج انگريزن جي فقط ٢٨٠٠ لشڪر ڪان ڏهن ميلن جي فاصلي تي موجود هئي. جيڪا سرچارلس جي حيدرآباد ڏانهن وڃڻ واري رستي کي روڪيو بيٺي هئي. تنهن ڪري هن اها خبر ٻڌي آڌيءَ رات جو مياڻي ڏانهن پيش قدمي شروع ڪئي ۽ ٻره ڦٽيءَ ڌاران ميرن جي فوج سامهون اچي پنهنجي وانڍ هنئين. ان جي ساڄي پاسي ٢٢- فوٽ (پيادل) ۽ کاٻي پاسي گهوڙيسوار دستا هئا. هن لشڪر جي ساڄي طرف، پرسان هڪ وسيع شڪار گاه جي پارهن فوٽ اتاهين ڀت هئي جنهن کي آسانيءَ سان ٽپڻ مشڪل هو. چاٺايل شڪار گاه وارو ٻيلو تمام گهاٽو هو جنهن کي پار ڪري انگريزي فوج وٽ رسڻ گهٽو ڏکيو هو. ان شڪار گاه جي آرپار هڪ ٻهو هو جنهن تي نئپيئر، ٢٢- فوٽ جا سرڦريا نوجوان مقرر ڪيا هئا. کين حڪم هو ته آخري ماڻهوءَ آخري گهڙيءَ تائين دشمن جي ڪنهن به ماڻهوءَ کي هتان لنگهڻ نه ڏنو وڃي. اهڙيءَ ريت فوج جو اڳ، پُٺ ۽ سامان جي بچاءَ لاءِ تمام سٺو بندوبست ڪيو ويو هو.

فوج سان لاڳاپيل سامان پونا هارس جي پهريداري هيٺ رکيو ويو هو. اهڙيءَ ريت جنگ جي تياري مڪمل ٿي چڪي هئي. حملو ڪري دشمن فوج کي پنهي پاسن کان گهيري ۾ آڻو ڪونه هو. هتي فقط هارڻ ۽ جيتڻ جو سوال هو. تلوار جو بندوق جي سنگين سان مقابلو هو. انگريزي فوج، هڪ قطار جوڙي ڦليليءَ جي پيٽ ڏانهن وڌڻ لڳي هئي. جنهن جي اورئين پاسي کان دشمن فوج بندوقن سان مسلح هئي. هنن انگريز فوج کي ڏسڻ سان بندوقون ڇوڙڻ شروع ڪيون. تلوار سان مسلح فوج به حملي لاءِ اڳتي وڌي. پوءِ دست بدست جنگ شروع ٿي وئي. مقابلي کان پوءِ سُٽت ئي دشمن جي تلوارباز فوج پوئتي هٽڻ لڳي. ان کان پوءِ

انگريز فوج جي ٻي مسمار لشڪر تي نظر پئي جيڪو ٿلهن مان مسلح اڳتي وڌي رهيو هو. ڪين مختلف رنگن جا ڪيڙا پاتل هئا ۽ ڏسڻ ۾ جهنگلي پئي لڳا. برطانيه سرڪار جي ڪاٻي پاسي تي موجود گهوڙيسوارن جي حملن ۽ جوابي حملن کان پوءِ دشمن فوج پوئتي هٽڻ لڳي ۽ انگريزي گهوڙيسوار دستن ڦليلي اُڪري ٻيءَ پر تي موجود دشمن تي جُلهه ڪئي هئي. ان ڪري بلوچن ۾ ٿاڪوڙو پئجي ويو. منجهائن ڪي ڀڄڻ لڳا پر گهڻن مڙس تي مقابلو ڪيو. ڏاڍا بانڪا ۽ بهادر جوان هئا. مڙس وجي مڙس کي ڳرو ڏنو. ڪو هوش حوصلو ڪونه هو ته ترار ڪٿان تي اچي ۽ ڪاٿي تي لهي. بروچن مان پنج هزار جوانن پنهنجي جوانيءَ جو نذرانو ڏنو هو. انگريز ۽ هندستاني فوج کي هن قسم جي سخت جنگ جو پهريون تجربو هو. ٢٣- ريجيمينٽ پنهنجي بهادريءَ جو هڪ مثال قائم ڪيو هو. سنڌ جي حڪمرانن ۽ سندن متن مائٽن آڻ مڃي هئي ۽ حيدرآباد انگريزن جي حوالي ڪئي وئي هئي

هن جنگ کان هڪ ڏينهن اڳ ريزيڊنسي ۾ رهندڙ آئوٽ رام ۽ هندستاني فوج تي لغارين وجي حملو ڪيو جن کي وڏيءَ جاکوڙ کان پوءِ مس ڪري پٺتي هٽايو ويو هو. ان ڏينهن ويهه هزار جابلو بروچ درياهه اُڪري حيدرآباد واري پاسي آيا هئا. آئوٽ رام پنهنجا آگبوٽ پوئتي موٽائي جنرل نئپيئر سان سرسبتو احوال اوريو جنهن جنگ واري ڏهاڙي پاڻ سان ٿوري فوج وٺي انهن کي شڪارگاه واري جهنگ مان ڪڍي ڇڏيو هو.

شهر تي قبضي ڪرڻ کانپوءِ قلعي ۾ ٤٠٠ فوجي وهاريا ويا. ان کان پوءِ نئپيئر پاڻ وڃي سنڌوءَ جي ڪناري سان منزل ڪئي هئي ۽ هنگامي ضرورت کي منهن ڏيڻ واسطي اتي ڪاهيون ڪوٽائي مورچه بندي ڪرائي هئي پر پاڻ رهندو ڪليءَ زمين تي هو. هاٿي وٽس باقي ٻه هزار فوج هئي. ٻيو لشڪر ڪرنل رابرٽس ڏانهن سکر ۽ ڪجهه ڪراچيءَ موڪلي ڏنو هئائين. سکر کان حيدرآباد ۽ اتان ڪراچيءَ تائين سنڌوءَ جون ٻئي ڪنڌيون بروچن باري ڇڏيون هيون ۽ انگريزن جا فوجي جٿا ۽ فوجي چونڪيون محفوظ ڪونه هيون. هر پاسي وڳوڙي وايو منڊل هو. لارڊ ايلنبرو کي جڏهن سنڌ جي هنن حالتن جو پتو پيو ته ڊرتي ڏٿين جي اهڙي بغاوت ختم ڪرڻ لاءِ ستلج واري ڇانوڻيءَ ۾ رهيل فوج، سنڌ رواني ڪرڻ جو هنگامي حڪم جاري ڪيو. اسٽئڪ جي مهنداري واري فوج، ٣- بامبي جا نيم مسلح گهوڙيسوار دستا، بلڊ ۽ ليزلي وارا توبخانه ۽ ٻنالنون سنڌ روانيون ڪيون ويون. ٻئي پاسي رابرٽس وٽ سکر ۾ رهيل فوج کي ضروري سامان سميت حيدرآباد ڏانهن وڌڻ جو حڪم ڪيو ويو هو. وقت تڪو تڪو گذري رهيو هو ۽ حالتون جيئن پوءِ تيئن وڌيڪ بگڙنديون گنڀير ٿينديون پئي ويون. ٻئي طرف کان ميرپور جو مير شير محمد ويهه هزار جوان گڏ ڪري اڳتي وڌي رهيو هو جن مان گهڻا مياڻيءَ

جي ميدان تي مُهاڏو ڏئي چڪا هئا. هن جنرل نئپيئر کي بيس ٻونَ جو پيغام روانو ڪيو هو. ڪيس للڪاريو هئائين ته جيڪڏهن بيس نه پوندين ته ماري اهڙو حال ڪندو ساڻ جهڙو افغانستان ۾ اوهان جو ٿيو هو. مارچ تائين سرچارلس وٽ ڪٿان به پهر ڪانه پهتي. جنهن ڏينهن ڪيس خبر پئي ته اسٽئڪ جون فوجون پهچي رهيون آهن ته ان ساڳئي رستي سان نيپيئر به پنهنجي فوج وٽي اڳتي روانو ٿيو. هو مير شير محمد ۽ ان جي فوج ڌهڪائجي ويا هئا. نئپيئر ڪيس پنهنجي فوج بيٺي ڪرڻ جو حڪم ڏنو ۽ جان جيڪب جا گهوڙيسوار دستا به سندس واهر لاءِ روانا ڪيا ويا هئا. انهن ٻنهي جي پٺيان نئپيئر به پنهنجي مضبوط فوج وٺي نڪتو هو. هڪ ڏينهن نئپيئر شير محمد سان مقابلي ڪرڻ ڪان لهرائي ويو. ٢٢ تاريخ تي نيپئر جو سارو لشڪر سنڌوءَ جي ڪنڌي سان اچي ڪنو ٿيو. ٢٣ تاريخ ڪراچيءَ مان به آگبوٽن رستي مدد پهچي وئي. ٻئي پاسي سکر واري طرف کان سنڌوءَ جي سير ۾ سڙهن جون قطارون نظر اچڻ لڳيون جن جو ڪيس ڪو وهم گمان به ڪونه هو. اها فوج رابرٽس رواني ڪئي هئي جنهن ۾ ڪيتريون بٽالنون ۽ ناليرا توبچي هئا.

دبي يا حيدرآباد واري جنگ

اسٽئڪ سان گڏ آيل فوج کي ساهي پٽڻ واسطي هڪ ڏينهن ڏنو ويو. سرچارلس نئپيئر ٢٣- مارچ جي رات جو مير شير محمد ڏانهن پيش قدمي شروع ڪري ڏني هئي. جنهن انگريزن سان ڳالهه ٻولهه ڪرڻ جون سڀ واٽون بند ڪري ڇڏيون هيون. ڏهه ميل خشڪيءَ سان سفر ڪري باک ڦٽيءَ مهل ڪيس سڌس پئي ته شير محمد جي فوج هڪ پراڻي واهه جي ڪاپي ڪناري مورچه بند ٿي ويٺي آهي. جيڪو اڳتي وڃي ڦليليءَ سان ملي رهيو هو ۽ فوج جي ساڄي طرف دبي نالي هڪ ڳوٺ هو. سرچارلس. فوج مير جي نقشي کي ڏسي پنهنجي ڪجهه فوج ان جي سامهون بيهاري باقي بي فوج کي وٺي قطار جي صورت ۾ ان جي ڪاپي ڪان ڦري آيو. ان قسم جي ڪڙي چاڙهڻ جي اڳوائي ٢٢- ريجيمينٽ ڪري رهي هئي. مير شير محمد جي پاسي پندرهن توبون هيون. جڏهن ڪين انگريز فوج جي ويجهي اچڻ جي ڪڙڪ پئي ته پندرهن ئي توبن گولا وسائڻ شروع ڪري ڏنا. انگريزن جي فوج ميرن جي لشڪر ڪان تمام ٿوري هئي پر ميائي واري لشڪر ڪان ٻوءِ به گهٽي هئي. صفبندي هن ريت ڪئي وئي هئي:-

بونا هارس

٩- بنگال- نيم مسلح گهوڙيسوار دستا

٢٢- فوٽ (پيادل)

١- بامبي- نيٽو انفنٽري

١٢- == == ==

٢١- == == ==

٢٥- == == ==

٣- نيم مسلح گهوڙيسوار دستا

سنڌ هارس-

مناسب جڳهين تي ١٩ توبون بيهاريون ويون هيون. انهن سڀني سان فقط هڪ توب وڏيڪ سنو ڪم ڏنو. هيءَ بہ ميانيءَ جهڙي خطرناڪ جنگ هئي. حملي جي شروعات ٢٢- فوٽ ڪئي، جنهن ڦاٽ اڪري وجي ڳوٺ تي گهيرو ڪيو. ٻٽالين پٺيان ٻٽالون.ڪينديون ڪري اڳتي وڌڻ لڳيون ۽ سنڌ جي تلوار باز فوجين جي وچ ۾ اچي پهتيون جتي سنڌي فوج جهنڊا جهليون بيٺي هئي. نئپيئر پاڻ ٢٢- فوٽ کي حملي شروع ڪرڻ جو حڪم ڏنو. دشمن فوج بہ ڪا گهٽ ڪانہ هئي. انهن جون قطارون بہ ڪونڌن سان سنواريل هيون. جيڪي انگريز فوج جي تلوارن جو حملو نہ سهي پوئتي هٽي رهيون هيون ۽ واهہ جي هڪ ڪنار ڪان ٽيي ٻئي ڪناري جي اڙ جهلي رهيون هيون انگريز فوج جا گهوڙيسوار دستا ساڄي طرف بيٺل هئا جن بہ عين وقت تي دشمن مٿان اوچتو حملو ڪري جنرل نئپيئر کي حيران ڪري ڇڏيو. ٽالپرن جي لشڪر انگريزن جي پيادل، گهوڙيسوارن جا زبردست حملا ڏسي ميدان ڇڏڻ لڳا. ڪيترا ماڻهو مير شير محمد جي ڪيڏ وجڻ لڳا جيڪو لکڻ لاءِ تر وجي رهيو هو. جبل واري علائقي سان واسطو رکندڙ لشڪرسنڌو پار ڪري اوڏاهين وجڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳو. جيڪي وري ميدان جا مڙس هئا سي تراريون هٿن ۾ ڪري مرڻ مارڻ لاءِ جمي ويا. مرندا مري ويا پر پٺتي پير بہ نہ هٽايائون برطانيہ سرڪار جي هڪ آفيسر ۽ سندن زال کي تازو قتل ڪيو ويو هو. برطانيہ سرڪار جي هر فوجي سپاهيءَ جي زبان تي انهن ٻنهي جو نالو هو. جيڪڏهن ڪانئن ڪنهن جئدان تي گهريو تہ پلاند وٺڻ خاطر هنن ڪنهن کي بہ جئدان ڪونہ تي ڏنو.

ڏاڍي سخت جنگ لڳي هئي. هن ميدان تي برطانيہ سرڪار جي فوج جا ماڻهو ميانيءَ واري جنگ کان گهٽ قتل ٿيا جن جو ڪل انگ فقط ٢٧٠ هو. جن مان ١٤١ رڳو ٢٢- فوٽ جا ماڻهو هئا. دشمن لشڪر جا پنج هزار جوان پڙ تي پرزا ٿيا. هن کان علاوه پندرهن توبون ۽ سترهن جهنڊا بہ انگريزن کي هٿ لڳا. سندن

ننگ ۽ ناموس کي ڌاڍو ڇيهو رسيو ۽ انگريزن سان وري مهاڏي ڏيڻ جا ارادا بہ ختم ٿي ويا. مير شير محمد جنگ جي ميدان مان نڪري پنهنجي راڄڌانيءَ جو رخ ڪيو هو ۽ پونا هارس سندس ڪڍ هئي. جڏهن اهي ميرپور پهتا تہ اتان جي ماڻهن قلعي جا ڦاٽڪ کولي کين ٻڌايو تہ مير پنهنجي اهل عيال سان نڪري ٿر واري قلعي عمر ڪوٽ ڏانهن هليو ويو آهي. نيپيئر پاڻ ميرپور ڏانهن وڃڻ لڳو. جيڪب ۽ اٿن تي لڏيل قلعي ڍاهڻ وارو سامان عمرڪوٽ ڏانهن موڪليو ويو جنهن سان ٢٥- نيٽيو انفنٽري گڏ هئي. ان واقت تائين سنڌوءَ جي اٿل واري رت بہ اچي مٿان ڪڙڪي هئي. برطانيہ فوج جو ڪمانڊر پنهنجي لشڪر جي پوئتي هٽڻ لاءِ اتاولو هو تنهن ڪري عمر ڪوٽ ڏانهن ڪاهي ويندڙ فوج کي پوئتي موٽائي اچي سنڌوءَ جي ڪنڌيءَ سان ٻيهاريو. توبخاني جي آفيسر ڪمانڊنگ ڪئپٽن وٽلي کي معلوم ٿيو تہ مير شير محمد اهو قلعو ڇڏي ڪيڏانهن هليو ويو آهي تہ هن اهڙو اطلاع ٿي ڏياري موڪليو بعد ۾ کيس قلعي ڏانهن وڃڻ جي موڪل ملي. اتي پهچي کيس معلوم ٿيو تہ قلعي اندر فوج موجود آهي پر مير ڪيڏانهن نڪري هليو ويو هو. اتان جي فوج کي جڏهن توبن ۽ ٢٥- بامبي انفنٽري جي اچڻ جي خبر پئي تہ هنن بہ آڻ مڃي. فتح ڪان پوءِ ان قلعي اندر بہ انگريزن جي فوج رهائي وئي. ٽالپرن جو هيءُ آخري قلعو جيڪو برطانيہ فوج فتح ڪيو ويو ۽ اهو حيدرآباد کان اٽڪل هڪ سو ميل پري هو. هن وقت اونهاري جي ڪوسي رت جوٽ تي پهچي چڪي هئي تنهن ڪري لشڪر کي بچاءَ جي لوڙ هئي. اهڙي ريت سنڌ تي ڪيل ڪاهہ پڄاڻيءَ تي پهتي.

سر چارلس کي هڪدم پوءِ سنڌ جو گورنر مقرر ڪيو ويو هو جنهن کي جلدئي انگريزي راڄ ۾ شامل ڪيو ويو هو. پوءِ هوريان هوريان وڳوڙي ٻروچن کي ماري مڃايو ويو. ان دور کان پوءِ سنڌ جي باضابطہ انتظام جي شروعات ٿي هئي. بعد ۾ غير فوجي انتظاميہ مقرر ڪئي وئي هئي. سنڌ ڪيتري وقت تائين انگريزي عملدار جو پاڻ ڏانهن ڌيان ڇڪائيندي رهي. اهي سرڪاري ڪامورا بہ سر چارلس نيپيئر جيان سنڌ جي هر شيءِ ۾ دلچسپي وٺندا هئا. سنڌ ۾ رهي اهو محسوس ٿيو تہ سنڌ وارا نيهي ۽ نيپاهو مڙس آهن. ڪامورا شاهيءَ ۾ کين امتيازي حثيت حاصل آهي. هتان جي فن تعمير جو بہ هڪ الڳ ۽ نيارو نمونو آهي جيڪو اٺويهن صديءَ تائين قائم رهيو ۽ جنهن جو اثر اڄ سوڌو محسوس ڪيو پيو وڃي. هاڻي هيءُ صوبو جنهن کي سر چارلس نيپيئر آگرين تي ڳڻڻ جيترن فوجين وسيلي فتح ڪيو هو سو هڪ ڀاڱ واري دور مان لنگهي لاٽ واري سان هلڻ شروع ٿيو. سنڌوءَ جو ڀائي بئراج وسيلي پري پري پلين ٻنين تائين پهچايو پيو وڃي. ڪراچي جيڪو اڳي ننڍڙو بندر هو سو دنيا جي وڏن بندرن ۾ شمار ٿئي ٿو. اهو زمانو پري ڪونہ آهي

جو ھي علائقو ساري ھندستان جي وڏن ساھوڪار صوبن ۾ شمار ڪيو ويندو.

ميجر آئوٽ رام ۽ سرچالس نئپيئر جي وچ ۾ بہ ويڇا بڻجي ويا ھئا. ڇاڪاڻ تہ ميجر آئوٽ رام انڊيا آفيس کي پنھنجي نقطئہ نگاہ موجب ياداشت نامو موڪليو ھو جنھن کي سرڪاري ڪاغذن سان شامل ڪري روانو ڪونہ ڪيو ويو ھو. اتفاق سان اھي ڇپجي بہ چڪا ھئا. اھا ڳالھہ معمولي ڪانہ ھئي ۽ پڇائي ڪرڻ جوڳي ھئي. سرڪار طرفان ڪيس ڏاڍو سوڙھو ڪيو ويو ھو ۽ ڏاڍو حيران ۽ پريشان گذاريندو ھو. ساري ھندستان جي فوج جو عام نقطئہ نظر اھو ھو تہ چارلس نپيئر کي پنھنجي مرضيءَ مطابق سرڪاري انتظام ھلائڻ گھرجي ۽ ڪيس پنھنجي اندازن ۽ انومانن تي ڪم ڪرڻ جي اجازت ھجي. ھائي ان ڳالھہ ۾ ڪنھن شڪ شبھي جي گنجائش ڪانہ رھي آھي تہ سنڌ جا حڪمران انگريز فوج جي مقابلي واسطي پنھنجون فوجون ميدان ۾ لاھي چڪا ھئا. جيڪڏھن ميجر آئوٽ رام جي اطلاعن جي آسري لڳي پير پساري ويھي رھجي ھا تہ ماڳھن لوٽي ڪان اپنگ ڳورو ٿي پوي ھا ۽ انگريزن جا پير پٽيءَ تي ٽِڪي ڪونہ ھجن ھا. سر چارلس منھل ۾ مڙس ٿي ڏيکاريو ھو ۽ اَڳرين تي ڳڻڻ جيتري ٿوري فوج جي آھڙ ۽ واھر سان سوڀارو ٿيو ھو. اھا سندس ويڙھو ذھني سگھہ ھئي جنھن جھيڙي سرسي ماٺي ھئي نہ تہ وڏو امڪان ھار جو ھو. ھندستان جو گورنر جنرل ۽ ولنگٽن جو ڊيوڪ ھو بئي ڄڻا برطانيہ سرڪار جي ھن فوج جي ساراہ ڪندي ٿڪبا ئي ڪونہ ھئا. نپيئر کي پنھنجي اختيار ڪيل انتظامي طريقہ ڪار ۾ بہ سندن پٺڀرائي حاصل ھئي. سر چارلس جنھن ڪتاب تي لشڪر ۾ نظم ۽ ضبط پيدا ڪرڻ، فوجي عملدارن کي گھٽي سامان نہ رکڻ جون لکت ۾ ھدايتون ڪندو ھو يا سنڌ فتح ڪرڻ ڪان پوءِ ڄانيل ماڻار تي پنھنجا تاثر لکيا ھئائين سو اڳي بہ مشھور ھو ۽ ھائي بہ مشھور آھي. ان جو ڪارڻ اھو آھي تہ نئپيئر ھڪ اھم ڪردار ھو. جيڪو ڪجھہ ھو چوندو ھو تہ پرپور انداز ۾ بيان ڪندو ھو. سنہ ١٨٤٦ع ۾ پھرين سک جنگ لڳي ھئي تہ ھو پنھنجي فوج وٺي سنڌوءَ ۽ راوي جي سنگھہ واري ٿاڪ وٽ پھتو ھو انھيءَ لاءِ تہ جيئن ھو لارڊ گوف جي لاھور ۾ واھرڪري سگھي. ان ڪان پوءِ لارڊ خلاف شڪايتن جو ھڪ طوفان اٿي کڙو ٿيو ھو جنھن جو لاڳاپو "چليان والا" واري محاذ سان ھو. ان ڪري برطانيہ سرڪار سندس جاءِ تي سرچارلس نئپيئر کي مقرر ڪيو. اھڙو احوال ڪنھن مناسب جاءِ تي بيان ڪيو ويندو سندس ڪمانڊر- ان- چيف واري دور جون ڪيتريون ڳالھيون مشھور آھن. اھو بہ معلوم ٿيندو تہ سندس حڪمَ ۽ ياداشت نامہ بہ بلڪل صحيح ھوندا ھئا. ان جي خوبين جو ھڪ ھيءُ بہ مثال آھي تہ تن ڏينھين طلاق جا معاملہ ڪورٽ مارشل وسيلي نبيريا ويندا ھئا. جيڪڏھن ڪوبہ فوجي عملدار ڏوھي معلوم ٿيندو ھو تہ ان کي فوج مان

ڪڍيو ويندو هو. اهڙي معاملي ۾ هڪ فوجي عملدار کي ڏوهي قرار ڏئي فوج مان ڪڍيو ويو هو. شاهدين مان پتو پيو ته اها طلاق ڏنل عورت ڏاڍي جهيڙالو هئي. جڏهن اهو فيصلو بحال ڪرڻ لاءِ سرچارلس وٽ پهتو ته ان کي رد ڪري چڙيائين ۽ لکيائين ته: "اهڙين فيصلي کي رد ڪريان ٿو. تاريخ ۾ ڪمهن ٻئي يوسف جي گنجائش ڪانه آهي."

لارڊ ڊلهاسي پنهنجي وقت جو ذهين ۽ ذڪيو گورنر جنرل هو جيڪو ڪنهن سان گهٽ نهندو هو. اهڙو دور به آيو جو هن ۽ سرچارلس نئپيئر جي وچ ۾ گهڻي انبنت پيدا ٿي پئي هئي.

افغانستان جنگين لاءِ سنڌ ناني وارو تمغو ڏنو ويندو هو جيڪو اندلث جي شڪل جهڙو اڌ گول هو. حقيقت ۾ اها اپرندڙ سج جي تصوير هئي. گواليار جي سوپ لاءِ ستاري جي شڪل جهڙو تمغو هوندو هو. وقت جي رسم رواج ميانيءَ ۽ حيدرآباد جي جنگين لاءِ به تمغا هئا جن جي مُهر واري پاسي "مياڻي" "حيدرآباد" يا مياڻي/ حيدرآباد لکيل هو ۽ ڊبي واري جنگ کي سرڪاري طور حيدرآباد واري جنگ سڏيو ويندو آهي.

باب پنجون

گواليار خلاف جنگي مهم

مرهٽن جي ملڪ گواليار ۾ وڳوڙ
مشقن لاءِ فوجن جو گڏ ٿيڻ
برطانيه سرڪار جي فوج جو جنگي نقشو
گورنر جنرل جو فوج سان گڏ اچڻ
چمبل درياه وارو رستو
گواليار تي ٻن پاسن کان حملو.
مهراج پور واري جنگ
پُنير واري جنگ

"مرهٽن جي ملڪ گواليار ۾ وڳوڙ"

مرهٽن سان ٿيءَ ٿين جنگ سمجهڻ کپي. توڙي جو هيءَ پنهنجي صورتحال جي نقطهءِ نظر سان نهايت خطرناڪ جنگ هئي. ان هوندي به موجود دور جي ڳالهه ٻولهه موجب اها چڻ وڏي ڏڻ عيد ملهائڻ جهڙي جنگ هئي. هاڻي اسان کي ڪي تاريخي ڳالهيون ياد ڪرڻيون پونديون. هن واقعي کان چاليهارو سال کن اڳ جي ڳالهه آهي ته لارڊ ليڪ ۽ آرٿر، لارڊ مارننگٽن جي حڪمن کي عملي جامون پارائي رهيا هئا. هنن فوجي جنرلن مرهٽن کي ايترو مجبور ڪيو هو جو ماتحت يا ڏن ڀرو حڪمرانن جيان اچي انگريزن جا اتحادي ٿيا هئا. سندن سگهه وارو مکيه علائقو وچ هندستان هو جيڪو سياسي نقطهءِ نظر کان به نهايت اهم هو. انگريزن سان

اتحاد ڪرڻ کان پوءِ بہ سندن فوجن جي انگ ۾ ڪا گهٽتائي ڪانہ آئي هئي. سنڌ يا گواليار جو مهاراجا هو جيڪو ١٨٠٢ع واري ڪيل عهدنامي کان ڪنهن حد تائين ڪونہ ڦريو هو ۽ ١٨١٨ع واري انگريز مرهٽا جنگ ۾ شريڪ ڪونہ ٿيو هو. ان زماني ۾ برطانيہ سرڪار جي دکڻ- اولهہ واري سرحد گنگا جمنا تائين هئي. ٻئي پاسي کان سنڌيا جي علائقن جو بہ ساڳيو ڍنگ هوندو هو. جنرل ايلفن اسٽون جي فوجن افغانستان ۾ سخت شڪست کاڌي هئي. ان ڪري هندستان اندر ايسٽ انڊيا ڪمپني جي مان ۽ مرتبي ۾ بہ گهڻي گهٽتائي اچي وئي هئي. هن کان علاوه جنرل مونسن Monson هولڪر جي مقابلي ۾ پڻ هار کاڌي هئي. هوڏانهن جنرل ليڪ ڀرتپور کي چورن جيئن حملن کانپوءِ بہ فتح ڪري ڪونہ سگهيو هو.

اها ڳالهہ مٿي بہ ورجائي وئي آهي تہ انهن حقيقتن ڪري انگريزن جي اها ساکي مان مرجاتا ڪانہ رهي هئي. افغانستان جي پلاند ڪرڻ واسطي پشاور ۾ جڏهن سنہ ١٨٤١ع ۾ لشڪر گڏ ڪيو پئي ويو تہ انگريزن جون اوٿائي واريون ڳالهيون رنڊڪ بڻيل هيون.

هندستان جي برطانيہ حڪومت کي اها پوري خبر هئي تہ مرهٽا رياستن جو لاهور سان پيدا ٿيل تعلق ڪو غير فطري ڪونہ آهي ۽ لاهور وارو علائقو انگريز سرڪار جي سياسي اثر کان گهڻو پري بہ هو. هن ڳالهين کي غير اهم سمجهڻ نہ کپي ڇاڪاڻ تہ انهن ملڪن جون فوجون بہ وڏيون هيون ۽ سندن جنگ ڪرڻ جا اصول بہ ضابطا بہ اولهہ جي فوجن جهڙا هئا. گواليار تہ ملڪ لاءِ نيم- يورپي قانون نافذ ڪيو هو جيڪو انگريزن لاءِ هڪ شديد خطرو هو. گنگاپار اٺوڏ ۾ بہ وڳوڙي وايو منڊل هو. اها صورت حال بہ پڻ انگريزن لاءِ گهڻ تشويشناڪ ڪانہ هئي. انهن ملڪن جي وچ ۾ انگريزن جي حڪمرانيءَ جي هڪ سوڙهي پٽي هئي جيڪا الله آباد کان ستلج تائين پکڙيل هئي.

افغانستان کان واپس ٿيندڙ فوج جڏهن پلاند چڪائي پنهنجي مختلف فوجي ڇانوڻين ڏانهن ستلج اڪري برطانيہ هندستان ڏانهن وڌي رهي هئي تہ ڏاڍي ٿڪل ٿڪل هئي. هو پنهنجين زالن ۽ ڪٽنبن کان ڏگهو عرصو ڌار رهيا هئا. تنهن ڪري انهن لاءِ ساهہ پٽڻ ۽ آرام ڪرڻ بہ ضروري هو. فوجي چرپر ۽ جنگ ۾ جيڪو عوامي خرچ ٿئي ٿو تنهن جو بہ اونو رکڻو هو. سنڌ جي فتح هن قسم جي جنگين جو ٻيو مرحلو هو جيڪو خير سان هلي پورو ٿيو هو. معلوم ٿيندو تہ مٿي ڄاڻايل جنگ ۾ افغانستان ۾ ڪٽنب آندل فوج کي هٽي ڪم ڪونہ آندو ويو هو. صورت حال مان ٻڪي رهيو هو تہ جنگيون آخر ڪيستائين وڙهبيون ۽ انهن جي تڪ ۾ هائي ڏيرج ۽ ڏيما هئڻ کپي.

پر افسوس جو اھا صورتحال گھڻو ھلي ڪانہ سگھي. گواليار جي راجا اوفنو مائٽھن جي ڇٽي لڳي منهن متي ڪنيو ھو. ٧- جنوري ١٨٤٣ع تي جنڪوجي راءِ سنڌيا مري ويو. ڪيس اولاد ڪونہ ھو. سندس عمر اڃا اينتري ھئي جو ڪيس پنھنجي اولاد ٿيڻ جو آسرو ھو تنھن ڪري ڪو بار گود بہ ڪونہ ورتو ھئائين. سندس گھر واري تيرھن سالن جي ڇوڪري ھئي. ھن پنھنجي مائٽن مان ھڪ ڇوڪري کي پنھنجي گود جو پٽ بڻايو. برطانيہ سرڪار بہ ان کي قبول ڪيو ھو. پر اھم مسئلو اھو ھو تہ ان بار بدران سندس قائم مقام تي حڪومت ڪير ھلائي. جيڪو ماڻھو ھتان جي ملڪن جي راجائن جي رسمن رواجن کان واقف ھوندا تن کي اھو ضرور پتو ھوندو تہ ھن منجھيل مامري کي اڪلائڻ سولو ڪونہ آھي. ھن نبذڙي حڪمران جي قائم مقام ٿيڻ لاءِ بہ ماڻھو دعويدار ھئا جن مان ھڪ ھو ماما صاحب جيڪو اڳئين راجا جو مامون ھو. ٻيو ھو "دادا ڪاسجي ولا" جيڪو ملڪ جو خزانچي ۽ حاجب بہ ھو. ھندستان جي انگريز حڪومت کي مرھٽن جي ھن ملڪ جي ڀلي جي ڏاڍي ڳڻتي ھئي. ھن حڪومت کي ھن ڌرتيءَ جي محصول ۽ ماڻھن جي بہ گھڻي اون ھئي. ڇاڪاڻ تہ اھا ھندستان جي مغل شھنشاھيءَ جي جانشين ھئي. ھندستان جي ملڪن جو اينترو فڪر ڪرڻ سندس فرض بہ ھو. ھنن سڀني ڳالھين کي نظر ۾ رکي ھندستان جي انگريز سرڪار مرھٽن جي ھن ملڪ جي ڀلي ۽ بھبوديءَ خاطر متي ڄاڻايل ماما صاحب کي ان نبذڙي حڪمران جو قائم مقام مقرر ڪيو. جوان راڻي ۽ ان جي پاسي وارا ماڻھو دادا ڪاسجي جي فائدي ۾ ھئا. ڇيو وچي ٿو تہ سندس ڪردار ڪجھہ مشڪوڪ ھو. تنھن ڪري انگريز سرڪار ۽ گواليار جي راڻيءَ وچ ۾ سخت قسم جو اختلاف پيدا ٿي پيو. ھر قسم جو سازشون ڇوٽ ڇڙھيل ھيون ۽ اھي سازشون جڻ تہ زنده رھڻ واسطي ساہ کڻڻ جيتري اھميت حاصل ڪري ويون ھيون. ماما صاحب جي اھڙي مقرريءَ تي سخت اعتراض ڪيو ويو ۽ آخر ۾ راڻيءَ طرفان ان کي رد ڪيو ويو.

گواليار جي فوج نھايت مضبوط ھئي. اينتري مضبوط جيتري قدر انگريز سرڪار جي وچ ۾ موجود ملڪ جي فوج کي سھارو ھجڻ کپي. ھتي گھوڙيسوارن جو انگ ڏھہ ھزار، پيادل ٽيھہ ھزار ۽ بھترين توبخانو ھو جنھن کي ڪائونٽ ڊي بنائڻ پنجاہ سال کن اڳ منظم ڪري ويو. وٽن منھن جي پرڻ واريون بندوقون بہ جام ھيون جن کي ڪتب آڻڻ وارا ماھر نشاني باز ھئا. وقت گذرڻ ڪان منجھن وڏيڪ مھارت ايندي ٿي وئي. فوج ۾ قديم روايتون موجود ھيون ۽ ھڪ ٻن نسلن کان وٺي ھن فوج ڪنھن تي حملو ڪري فتح ڪونہ ڪيو ھو. جڏھن ھن فوج ٻڌو ھو تہ برطانيہ سرڪار ماما صاحب جي مدد ڪري رھي آھي تہ ان جو ھڪ حصو دادا ڪاسجي جي مدد ڪري رھيو ھو. گواليار جي فوج ڪنھن حد تائين جڻ باغي

لشڪر هو چاڪاڻ تہ اهو پنهنجي حڪمران سان بہ گهٽ وفادار هو تنهنڪري هتي ڪجهہ پڌتر وارا احساس هو. نئين صورتحال مطابق اهو تن ڀاڱن ۾ ورهائجي ويو هو. هڪ حصو ماما صاحب جي واهر ڪري رهيو هو. ٻيو دادا ڪاسجيءَ جي پاسي هو. ٽيون حصو ٻنهي کان بيزار هو. دادا جي پاسي واري لشڪر جي مهنداري ڪرنل جنڪب ڪري رهيو هو جيڪو يوريشين نسل سان لاڳاپيل هو. ٻئي مخالف ڌڙا فوجي سپهہ سالارن کي پنهنجي پاسي ڪرڻ ۾ رڌل هئا. سارو ماحول غير يقينيءَ سان ڀريل هو. مهارائي تارا ٻائي ان وقت ٻارنهن تيرهن سالن جي جوان هئي. هن ١٨- مئي تي ريزيڊنٽ کي ٻڌايو تہ هن پنهنجي گود ورتل پٽ جو مڪٽو قائم مقام ماما جي ڀائٽيءَ سان ڪري ڇڏيو آهي ۽ ان جي مڱڻي جي باقاعده رسم ٻئي ڏينهن شام جو ٿي رهي آهي ۽ ٻئي ڏينهن واقعي اها رسم ادا ڪئي وئي، ائين سمجهہ ۾ اچي رهيو هو تہ قائم مقام جو ڀاڳ ستارو افق ۾ چمڪي رهيو هو.

٢١- مئي تي اهو ڪجهہ ٿيو جنهن جي مشرق ۾ توقع گهٽ هوندي آهي. ان ڏينهن مهارائي ريزيڊنٽ کي ٻڌايو تہ هوءَ ماما کان جند آجي ڪرڻ ٿي چاهي. حقيقت اها آهي تہ ڪيس ائين ڪرڻ جو قانوني طور ڪو اختيار ئي ڪونہ هو. هن ڪيس ائين ڪرڻ کان سختيءَ سان منع ڪئي هئي پر هوءَ گمراهيءَ واري گس کان ٻاهر ڪانہ نڪتي. ٺورن ڏينهن کان پوءِ ماما صاحب راڄڌاني ڇڏي هليو ويو. چيو وڃي ٿو تہ مهارائي ان وقت محلات جي هڪ مشهور عورت "نارنگا" جي هٿن ۾ ڪيڏي رهي هئي ۽ جنهن کي ٻاهران ڪو ماڻهو اهڙيون هدايتون ڏيندو هو. دادا جنهن کي ڪرنل جيڪب جي برگيڊ جي پٺڀرائي حاصل حڪومت جو ڪاروبار سنڀالي ورتو.

گورنر جنرل هن نئين صورت حال کان گهڻو پريشان ٿي ويو هو. جيڪڏهن اهڙي صورتحال هن دور ۾ هجي ها جڏهن ڪارون، ريلوي ۽ ٽيليگراف ۽ هوائي جهاز موجود آهن تڏهن بہ حڪومت پريشان ٿي وڃي ها. تڏهن تہ اهي سهوليتون موجود ڪونہ ڪيون ۽ گورنر جنرل کي پريشاني ٿيڻ هڪ لازمي ڳالهہ هئي. لارڊ ايلنبرو ڪنهن سخت قدم کڻڻ کان لهرائي رهيو هو. سندس مرضي هئي تہ هي ڪم ٺڏائي ۽ نهايت ڌاهپ سان ڪيو وڃي ۽ ڪنهن سوچ فڪر واري ماڻهوءَ کي هن ڪم ۾ هٿ وجهڻ گهرجي. اهو بہ معلوم هئڻ گهرجي تہ انگريزن جي ٺاڦيل قائم مقام کي رائيءَ تقرا مٽي تي ڏئي ٻاهر ڪري ڇڏيو هو، جڻ تہ اهو ڪو محلات جو ڪم عام رواجي ڀاريدار هجي ۽ اهو ساور ڪم ريزيڊنٽ جي تنبيهہ ڪرڻ جي باوجود ٿيو هو. ظاهر ۾ تہ ائين ٿي معلوم ٿيو تہ اهو ٻارنهن سالن جي رائي ڀاڻ ڪري رهي هئي. اوپر جو ماڻهو ڪيڏو بہ ذهين هجي ۽ پنهنجي عمر کان ٻلي وڌيڪ ڏاهو بہ هجي اتترو ڳنڀير ۽ سچيت ڪونہ هوندو آهي. جڏهن

ريزيڊنٽ جو ڪو اثر ڪونہ ٿيو تڏھن ھو بہ اسان ٽڪري ڊول پور ھليو ويو. ھن پاڻ کي بي اختيار سمجھيو ھو ۽ حالتون وڳوڙن جي ور چڙھي ويون ھيون. رنجيت سنگھہ جي مرڻ کان پوءِ لاھور جو راجسنڪ وايومنڊل بہ ڊانواںڊول ھوجيڪو ڏينھون ڏينھن ويو ٿي بگڙندو. ھي اھڙيون ڳالھيون ھيون جن ڪري گورنر جنرل گھڻو پريشان رھندو ھو. لاھور ۾ ستر ھزار کان اسي ھزار تائين لشڪر موجود ھو جنھن کي سنڀالڻ وارو ڪونہ ھو. ان جي بغاوت ڪرڻ جو بہ وڏو امڪان ھو. ھن فوج ۾ چاليھہ ھزار اضافي ماڻھو بہ شامل ڪري سگھجن ٿا. ھن کان علاوہ وٽن پنج سو توبون ھيون. حالتون ھوريان ھوريان اھڙيون ٿينديون ٿي ويون جو انگريزن جي دست اندازي جڻ تہ ناگزير بڻجي وئي ھئي. جاڪاڻ تہ ھن ڳالھہ جو بہ قوي امڪان ھو تہ مرھٽا ۽ لاھور فوج پاڻ ۾ ملي ھڪ سگھہ نہ بنجي پون.

اونھارو گذري رھيو ھو ۽ سوچيو ويو ھو تہ ايندڙ سياري ۾ حالتون کي سلجھائڻ ۽ سڌارڻ جا جتن ڪيا ويندا. گواليار ۾ تہ پاڻون چاڻون وڳوڙ ڪاھي پيا ھئا. خاص ڪري انھن جو زور اولھہ پاسي تمام گھڻو ھو جيڪو علائقو جابلو ۽ سفر ڪرڻ جوڳو ڪونہ ھو.

ان زماني ۾ گورنر جنرل اھو سوچيو ھو تہ سياري ۾ جمنا جي ڪنار سان وڏو فوجي مظاھرو ۽ مشقون ڪرايون وڃن. انھيءَ لاءِ تہ جيئن ڪن مٿي ڦرين ماڻھن مٿان ڪو نفسياتي اثر ويھي. ھو افغانستان مان فوجن جي واپسيءَ وقت سندن آجيان لاءِ اتي موجود ھو پر پوءِ اونھارو وڃي ڪلڪتي ۾ گذاريو ھئائين. ھن اھي بہ ھدايتون جاري ڪيون ھيون تہ سندس اجازت کان سواءِ گواليار تي چڙھائي نہ ڪئي وڃي. سندس مرضي ھئي تہ گواليار سان جنگ وقت ميدان تي ڪيس موجود ھجڻ گھرجي. ھن سان گڏ گواليار جي سرڪار سان صلح جون ڳالھيون ٻولھيون ڪرڻ جون ڪوششون بہ ڪيون ويون. سوچيو ويو ھو تہ ھيءُ ڪم ڪنھن سڃاڻ ۽ سچيت ماڻھوءَ کان ڪرائجي. انھيءَ ڪري ڪرنل سليمان جي چونڊ ڪئي وئي. جنھن بنديلکنڊ جي ماٿريءَ کي ٺڳن کان صاف ڪري ھڪ پرامن خطو بنائي ڇڏيو ھو. گواليار سان دوستاڻا لاڳاپا وڌائڻ واسطي سال جي پڇاڙي ڌاران ڪيس دربار ڏانھن روانو ڪيو ويو ھو. مھاراڻي پنھنجي ڪيل ڳالھين بابت پڇتاءُ ڪيو ھو پر تمام ٿورو. پر اھو واعدو ڪونہ ڪيائين تہ دادا کي ڪڏي ھوءَ صلح جو عھدنامون طئي ڪندي. ناھہ جون ڳالھيون ڪندي اھو بہ چيو ھئائين تہ گواليار جي فوج سندس مڪمل ضابطي ھيٺ آھي. وڌيڪ اھو بہ ٻڌايائين تہ دربار جي خواھش آھي تہ فوج تي ايندڙ خرچ کي گھٽائجي پر فوج ائين ڪرڻ تي راضي ڪانہ آھي. ان جي خواھش آھي تہ فوجي خرچ اڃا بہ وڌائجي. گواليار سرڪار وٽ انگريزن طرفان ھڪ مختصر فوج رکيل ھئي جنھن جا عملدار بہ انگريز ھئا. ان

فوج مکيه ڪم اولهه واري سنڌ تي امن امان بحال ڪرڻ ۽ آمدرفت جوڳو بنائڻ هو. انگريز سرڪارجي خواهش هئي تہ گواليار دربار، پنهنجي ٻيءَ فوج کي گهٽائي هن فوج جو انگ وڌائي.

نظم ائين ٿيئي آيو تہ حالتن ڪان مجبور ٿي اهو فيصلو ضرور ڪيو ويندو. ٻر وڌيڪ سياسي احوال اورڻ کان اڳ انگريزن جي هندستان فوج واري موضوع تي بہ ٻول ڳالهجن ٿا.

فوجي مظاهري ۽ مشقن واسطي فوجن جو گڏ ٿيڻ

افغان جنگ جي ٻوين مرحلن دوران، سنڌ تي حملي وقت ۽ ان وقت سياسي صورت حال جي نقطئہ نگاه کان لارڊ ايلنبرو، ونگٽن جي ڊيوڪ سان لڳاتار لهوچڙ ۾ رهندو پئي آيو. هو جيڪي بہ فوجي ڪاروايون ڪندو هو سي ڊيوڪ ڏانهن لکي موڪليندو هو. لارڊ ايلنبرو ڏانهن سندس لکيل خطن مان پتو ٻوي ٿو تہ هو فوجي حڪمت عملين جو هڪ تجربيڪار ماهر ۽ هندستان جي سياسي حالتن کان بہ ٻوريءَ ريت باخبر (۱) هو. اهڙن چٺيل ۽ اڻ ڇپيل خطن مان ڪي نيون حقيقتون جتيون ٿي سامهون آيون آهن. جن مان پتو ٻوي ٿو تہ هن معزز ماڻهوءَ تي جيڪي بہ تنقيدون ۽ جٺرون ڪيون ويون هيون سي بي بنياد هيون ۽ جن الزامن ڪري ڪيس گورنر جنرل جي عهدي تان هنايو ويو هو سي سڀ ڪوڙا ٻوتاميل هئا. هن آگسٽ ۱۸۴۳ ۾ ڪلڪتي مان ڊموڪ ڏانهن هڪ خط لکيو هو تہ هو آگري ۾ فوجي مشقون ڪرائي رهيو آهي جنهن ۾ ۱۲ بٽالنون، ٦ گهوڙيسوار ريجمينٽون ۽ ۴۸ توبون حصو وٺنديون. اهڙيءَ ريت ۴۰۰۰ فوجي جهانسيءَ ۾ فوجي مظاهرو ڪندا ۽ ساڳيءَ ريت ماڳن تي فوجي مشقون ڪيون وينديون. هن قسم جون فوجي مشقون امبالا ۾ رهيل فوجن لاءِ وڌيڪ ڪمائيتون ٿينديون جيڪي پنهنجي سکيا ۾ پڙ نہ آهن.

ان وقت تائين افغانستان مان ورندڙ فوج ٿڪ پٽي تازي تواني ٿي چڪي هئي. فوجي عملدارن کي ان قسم جي زندگي گذارڻ ۾ مزو ڪونہ ٿي آيو. ڇاڪاڻ تہ اهي هندستان ۾ گرم رُت ۾ اچي پهتا هئا ۽ وري موٽي فوجي ڇانوڻين ڏانهن وڃي رهيا هئا. انهن فوجين جي گهرن جا ٻاتي انهيءَ ڳالهہ ڪري ڪجهہ ناخوش هئا. تنهن ڪري سرڪار ڪين فوج مان ڪيي ڇڏيو هو. ڏيهي فوجي ڊگهيءَ موڪل کان واپس ٿي فوجي ڇانوڻين ۾ پهتا تہ ڏاڍا خوش هئا. افغانستان ۾ سندن ڏيکاريل جوان مڙسيءَ ڪري ڪين انعام ۽ آفرين نامہ ڏنا ويا هئا تنهن ڪري سندن حوصلہ

بلند هئا. فقط هڪ ڳالهہ رهيل هئي جيڪا لارڊ اينبرو سمجهي رهيو هو تہ فوجي سپاهين کي گهٽي ۾ گهٽ ڪيئن استعمال ڪجي ۽ ڪين انعام اڪرام جلدي ۽ کهڙي طريقي سان ڏنا وڃن. ڪيس اها بہ هورا ڪورا لڳل هئي تہ هندستاني فوج جي سالميت کي ڪيئن برقرار رکجي. ان ڏس ۾ هن انگلنڊ جي شاهي اختيارن کي ڪتب آڻڻ تي چاهيو تہ اهڙن فوجين کي خوش ڪرڻ لاءِ تمغا ڏنا وڃن تہ جيئن وڏيڪ ڪارڪردگي ڏيکاري سگهن. پر پوءِ اهي ميڊل هڪ اهڙي مقصد سان ڏنا ويا جيڪو اهم ڪونہ هو.

سياري جي رت آئي تہ صبر سان سختيون سهندڙ انگريزن جي هندستاني فوج وري وڃي تنبن ۾ ويٺي ۽ ڏاڍيءَ ڪڙڪ ۽ ڪڙڳائي سان دادا- ماما دنگل ڏسي رهي هئي جيڪو سياسي سگهہ حاصل ڪرڻ جي مقصد سان گواليار جي ڌرتيءَ تي وڙهجي رهيو هو. سگهرن فوجي عملدارن انهيءَ ارادي سان ڀَرين مسواڙن تي بنگلا ورتا هئا تہ جيئن سياري جي ٿڌين مان وڌ کا وڌ لطف اندوز ٿين. هن نون غاليچن ۽ پردن سان گهرن کي خوب سنواريو سينگاريو هو. ڇاڪاڻ تہ هو پورا چار سال افغان جنگ ڪري پنهنجين ونين کان وڇڙيا رهيا هئا ۽ جنگ جي افسوسناڪ واقعن کي جڻ وسارڻ تي چاهيو. انگريز سهاڳيئون ڏهاڳ جا ڏکيا ڏينهن گذاري هاڻي سک جي هندورن ۾ لڏي رهيون هيون ۽ ٻيا سڀ ڪم ڪار ڇڏي ناچ ۽ ناٽ نحرن ۾ ڪپي ويون هيون. فوج هيٺيئن طبقي جي انگريز عملدارن جون زالون بہ ساڳيءَ ريت خوش هيون ۽ پنهنجي پوتي آهر خوشين ملهائڻ ۾ مصروف هيون. پر جڏهن ڪين فوجي مظاهرن ۽ مشقن لاءِ گڏ ٿيڻ جو حڪم مليو تہ اهي بہ ڪي گهٽو خوش ڪونہ هئا. اتر هندستان ۾ فوجي ورديون پائي جڏهن قطارن ۾ بيهي پريڊ ڪندا هئا تہ ڏيک ڏاڍو سهڻو پيو لڳندو هو. ائين محسوس ٿيندو هو تہ جڻ اسڪاٽ لئنڊ يا آئرلئنڊ ۾ موجود آهيون ۽ اهي سپاهي جڻ هندستان بدران اتي پريڊ ڪري رهيا هجن. جڻ اهي ائنڪنس ۾ هجن، جڻ اهي اتان جي گرانڊ ٽرنڪ روڊ سان مشقون ڪندا هجن. اسڪاٽ لئنڊ جيئي، منهنجي سک گلاب جي ڳاڙهي گل جيان نت ڳاڙهي آهي. منهنجو اتساه گاريو ون ۽ لنڪ شائر جي جور شڪارين جيان آهي جيڪي سوئرن ۽ انن لاءِ سارو ڏينهن ڇُونڻ وجهندا وتندا آهن.

انگريزي فوج جو جنگي نقشو

هيءَ جنگي ترتيب امڪاني طور هن نقطئہ نگاه کان بنائي وئي هئي ڇاڪاڻ تہ سياسي ضرورت مطابق وڌ کان وڌ فوج کي ڪتب آڻڻو هو. فوج جي ڊويزن، فوجين جي ان تعداد تي مشتمل هئي جيڪا عام طور تي برگيڊ ۾ هوندي آهي. اهو سمجهيو ويندو آهي تہ ڊويزن پيادل فوج گهوڙيسوارن جي برگيڊ کان وڏي هوندي آهي.

ساڄو پاسو
جنرل سر هيُوِ گوف، هيڊ ڪئارٽر جي عملي سان گڏ
برگيڊيئر ريٽن

گهوڙيسوار ڊويزن
ميجر جنرل ٿئڪ وِلي
هزمئچسٽي-١٦- لانسرس
محافظ دستا
١- نيم مسلح گهوڙيسوار
۴- اريگيولر گهوڙيسوار
لينس ٽرپس
اليگزينڊر ٽرپس

برگيڊيئر اسڪاٽ

۴- نيم مسلح گهوڙيسوار
١٠ نيم مسلح = =
گرانٽس ٽرپس

٢- ڊويزن
ميجر جنرل ڊينس
برگيڊير اسٽئڪي

١۴- ٽِيو انفنٽري
٣١- = =
۴٢- = =
١٧- لائيٽ فيلڊ بئٽري

٣- ڊويزن
ميجر جنرل لٽلر
برگيڊير رائيٽ

۳۹- فوٽ
۵٦- نيٽو انفنٽري
۱۰- لائيٽ فيلڊ بيٽري

۳- برگيڊ
ميجر جنرل وئليئنٽ

۴۰- فوٽ
۲- گرينا ڊيئرس
۱۱- = =
هڪ طاقتور توبخانو جيڪو ۸- انچ هائوزرس تي مشتمل هو.

فوج جو ڪابو پاسو
گهوڙيسوار ريجيمينٽ
ميجر جنرل گري
برگيڊير هاريٽ

۹- لانسرس
۸- نيم مسلح گهوڙيسوار
۸- R. H هڪ ٽرپ

۱- برگيڊ
برگيڊير ڪلونڪ
بفس
۳۹- نيٽو انفنٽري
۲- برگيڊ
برگيڊيئر ائنڊرسن
هزمئجسٽي-- ۵۰- فوٽ
۵۰- نيٽو انفنٽري
۵۸- نيٽو انفنٽري
سيپري مان ايل گواليار فوج

گورنر جنرل جنگي محاذ تي

هن محاذ تي فوجي ڪمان سر جاسپر نڪولس جي هٿ ڪانه هئي پر سندس جاءِ تي سر هيو گوف هو جيڪو پيننزولا ۾ وڙهي چڪو هو ۽ چين ۾ ڪن سوين ڪان بوءِ هتي اچي پهتو هو. قد جو مڌرو پر ڦڙتيلو گهوڙيسوار هو ۽ هتان جي فوج ۾جهٽ ٻٽ مشهور ٿي ويو. ڏاڍو ويڙهاڪ جنرل هو ۽ فوجي حڪمت عمليءَ ۾ وڏي مهارت رکندو هو. جيئن ته گورنر جنرل پاڻ هن محاذ تي اچي رهيو هو. تنهن ڪري فوجي مرڪز ڪانپور کي بڻايو ويو هو. هي ٻهريائين گنگا ڪناري هڪ فوج ڇانوڻي هئي جنهن جا ٻه مقصد هئا. هڪ پاسي کان اَئوڌ جي سياسي حالتن جو جائزو وٺي رهي هئي، ٻئي طرف گواليار تي ان جي مسلسل نظر هئي.

نومبر جي پڇاڙيءَ ڌاران گورنر جنرل آگري ڏانهن روانو ٿيو ۽ ١١ ڊسمبر تي اچي اتي پهتو. ڪرنل سليمان مهارائيءَ سان مسلسل رابطو رکيو پئي آيو جيڪا هائي ڏاڍو ڏڪل هئي. ان سان گڏ هو گواليار جي مکيه ماڻهن سان به لَهه وچڙ ۾ هو. گواليار جنرل چمبل درياه پار نه اکري. اهڙين ڳالهين کي روڪڻ جا حيلا بهانا ته گهڻا ٻئي ڪيا ويا پر اهڙي ڌر يا ڪو اهڙو صلاح مشورو ڪونه هو جنهن سان هي منجهيل مامرو نبري سگهي. گورنر فيصلو ڪيو ته هو پاڻ وڃي هن ڳالهه جي جهيڙي نبيري ڪندو. درياه جي ٻيءَ پر دشمن ڌر جي اڪيچار فوج موجود هئي.

حمله آور فوج جي مکيه حصي آگري کان ١٢- ڊسمبر تي گواليار ڏانهن پيش قدمي شروع ڪئي. ١٣- ڊسمبر تي لارڊ ايلنبرو مهارائيءَ ڏانهن خط لکيو. جنهن ۾ ڏانهس اچڻ جو مقصد واضح ڪيو هئائين. هن خط پهچڻ ڪانپوءِ انگريز فوج جي اڳتي وڌڻ جو ٻڌي دادا ڪاسجي کي فوج جو نه رڳو سپهه سالار مقرر ڪيو ويو پر ملڪ جي هر معاملي کي نبيرڻ جا سڀ اختيار به کيس سونپيا ويا هئا. اهو ملڪ ۾ وڳوڙن کي ختم ڪرڻ ۽ وڏي فوج ڪرڻ ۽ قائم مقام جهڙي اهم مسئلي کي ته حل ڪونه ٿي ڪري سگهيو. بهر صورت فوج اڳتي وڌندي رهي.

ڪنهن وڏي فوجي ٽڪراءَ جو ڪو ڪٿڪو موجود ڪونه هو. وائسراءِ جي اتالي سان گڏ چار عورتون هيون. جنهن جاءِ تي فوج لٿي هئي ۽ آمدرفت وارا وهٽ به بيٺا هئا اتان ڪجهه ڏورڙ اڏامي رهي هئي پر منظر ڏاڍو خوبصورت هو. لشڪر اتر پرديش جي سياري واري سٺي رت ۾ سفرڪري رهيو هو. گواليا جي مهارائيءَ جي مرضي هئي ته انگريز فوج ۽ گورنر جنرل چمبل درياهه پار نه اکري ۽ پار نه

اڪرن لاءِ ڳالهه ٻولهه شروع ٿي وئي هئي.هڪ ٻئي سان ڪي وڏا واعدا به ڪرڻا ڪونه هئا. پر گهڻي دير ٿي چڪي هئي ۽ گواليار ۾ اهڙو ماڻهو به ڪونه هو جو اڪيلي سر ڳنڀير وايو منڊل کي منهن ڏئي سگهي. گورنر جنرل مهارائي ۽ مهاراجا کي ڳالهين واسطي وٽس اچڻ لاءِ پيغام موڪليو ۽ ڪين ڇيو ويو هو ته هو هنگونا وٽ اچي ملن ۽ ٢٦ تاريخ گڏجي گواليار لاءِ نڪربو. هتان جي فوج کي ماضيءَ جي حڪمرانن جي شان ۽ شوڪت بابت ڪو خيال دل تي ويٺل هو تنهن ڪري هنن ائين ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو.

چمبل کي پار ڪرڻ

اهو ضروري ٿي پيو هو ته هي درياه ناتال واري وسڪاري کان اڳي اُڪرجي. سندس وهڪري ۾ ٿي فوٽ وڏيڪ ڄاڙهه اچي ويو هو. هن صورتحال ۾ ٻيڙين جي پل تيار ڪرڻ به مشڪل هو. وڏيءَ جاڪوڙ کان پوءِ جنوري جي پهرئين هفتي ۾ ان پل جو نهي تيار ٿيڻ جو امڪان هو. جنرل هيوگوف مٿي وڃي ان علائقي مان ٻيڙين وسيلي فوج پار پهچائي جتان دشمن فوج جي مقابلي جو وڌو امڪان هو ۽ اها ايراضي ٽڪرائتي ۽ گهارن سان ڇني پئي هئي. ڏيک جي نقطئه نگاه کان به هڪ نهايت دلفريب منظر هو جنهن کي بنگال انجنيئرس جي هڪ ڪئپٽن مسٽر ينگ ماهرانه انداز ۾ چٽيو هو ۽ عنوان ڏنو هئائينس" Passage of the chambal جنهن ۾ ڏيکاريو ويو هو ته صبح جو سوير انگريزي فوج اتان اُڪري رهي اهي. منظر ۾ پتڻ ۽ ٻيڙيون نظر ٿي آيون. چوڏاري ٻاهين جا مچ ٻرپل هئا جتي فوج پنهنجا پنل ڪپڙا سڪائي رهي هئي. ٻاهه جي مچڻ جي دونهين مان اهو تاثر ملي رهيو هو ته ڄڻ اهو جنگ جو دونهون آهي. پس منظر ۾ پنهنجي وردين ۾ نيزي باز فوج بيٺي آهي جن جي ڏڪڻ جي ڦرن تي جڙهيل سفيد ڊڪ ڏسجي رهيا آهن. ڪمانڊر- ان- چيف ۽ ان جو عملو نمايان نظر اچي رهيو هو. جن جي ٽوپلن ۾ لڳل ڪنبي به واضح هئا. پاسي ۾ جوٽيل ڏاند ٻوتن کي ڇڪي ويندي ڏيکاريا ويا هئا. هي فوجي نوعيت جي هڪ اعلي قسم جي تصوير هئي جيڪا رولنڊسن جي تصويرن کان ڪنهن ريت به گهٽ ڪانه هئي.

فوجي هڪ ايڪيري پتڻ وٽان درياه اُڪري ٻيءَ پر پهچي رهيا هئا جتي ننگونا نالي هڪ ماڳ تي فوجي واند هنيل هئي. گورنر جنرل به پرسان اچي منزل ڪئي هئي. ناتال واري ڏينهن گواليار جا به وڪيل جيڪي دربار جي رسد واري

ڪاتي جا عمدار هئا. اهو حڪي اپي هليا ويا تہ ملڪ تي فوج جو ضابطو آهي. تنهن ڪري رائيءَ يا ان جي صلاحڪارن کي هيڏانهن اچڻ ڪونہ ڏنو ويندو.

معلوم ائين ٿي رهيو هو جڻ تہ اها هڪ قسم جي جنگ هئي. اهي حالتون گورنر جنرل، بنديلکنڊ ۾ رهيل فوج کي گواليار ڏانهن پيش قدميءَ جو حڪم ڏنو ۽ جنرل گري حڪم مطابق وڌڻ لڳو. جنگ جو بندوبست ائين رکيو ويو جو شڪست جو تہ ڪو سوال ئي ڪونہ هو. ستلج جي ڀيءَ پر بہ هڪ وڳوڙي فوج بيٺي هئي. اهڙيءَ ريت امبالا ۾ هڪ ٿوري ۽ معمولي فوج جي ڇانوڻي هئي جيڪا سکن جي هڪ وسيع علائقي ۾ ۽ انگريز هندستان وچ تي هئي. فوجي صلاحڪارن ۽ وزارت خارجہ جي سيڪريٽرين گهڻي وقت کان هر دور جي وائسراءِ کي ٻنهي محافظ دستن جهڙي فوج تي هڪ وقت حملي ڪرڻ جون صلاحون ڏنيون هيون.

ٻئي پاسي کان هندستان جي انگريز حڪومت مداريءَ جو ڪردار ادا ڪري رهي هئي ۽ گوليون مٿي هواءَ جو هواءَ جهپي رهي هئي سندس خيال هو تہ جيڪڏهن ڪرتب ڪندي هڪ گولي ڪري پئي تہ ٻي گولي پنهنجو پاڻ ختم ٿي ويندي. جيڪڏهن انهن ٻنهي گولين مان ڪا بہ هڪ هيٺ نہ ڪري تہ پوءِ مستقبل جاتي مستقبل جون حالتون ڇائن. يعني ڇڏ منڊي کي واريءَ ۾.

گورنر جنرل هڪ بهادر ماڻهو ۽ حقيقتن کي مڙس ٿي منهن ڏيڻ جهڙو هو. سندس خواهش هوندي هئي تہ انگريز فوجن کي اڳتي وڌڻ گهرجي ۽ جنگ ڪرڻ کان سواءِ پين قدمن جا هائي ڏينهن ڪونہ رهيا آهن.

جيو ويندو آهي تہ ٽن ڏينهن ڪمانڊر- ان- چيف اهڙو هو جو حالتون جڏهن ڳچيءَ ۾ اچي پونديون هيون تڏهن جنگ لاءِ تيار ٿيندو هو. ان وقت گواليار جون فوجون نفسياتي طور تي مايوس ٿي چڪيون هيون. ان کي هڪ طاقتور لسڪر سان مهاڏي ڏيڻ جي سگهہ اصلي ڪانہ هئي. ڪرنل سليمان ٻڌايو تہ گواليار جون فوجون جئي رهيون آهن تہ چمبل درياہ پارڪرڻ معني جنگ جو اعلان هوندو. سندن اهڙين ڳالهين ڪري انگريز جي هندستاني فوج جو ڪن بہ ڪونہ لڌيو. جهڙيءَ ريت نئبولين اعتماد سان چيو هو تہ جيڪا بہ طاقت سندس فوج جي اڏو ايندي سا رتبون ٿي ويندي. ان وقت بہ انگريز فوج کي بہ اينرو پاڻ ۾ ويساه هو جو جيڪو هن جي مقابلي لاءِ سينو ساهيندو سلامت نہ رهندو. ڪٿانربراس فتح ڪرڻ کان پوءِ فرينچ سهنشاد کي هيءَ ڳالهہ ڳکي وئي هئي تہ سندس مقابلو انگريز ڪري سگهن ٿا. جڏهن هو برسيز ڏانهن وڌي رهيو هو تہ هن ڏٺو تہ سندس مقابلي لاءِ وينگٽن سندرو سانهيو بيٺو هو. جڏهن ايشيا جا ماڻهو پنهنجي فوجن کي يورپي نموني تي سکيا ڏيندا آهن تڏهن انگريز سرڪار سمجهندي آهي تہ اهي فتح ڪرڻ ۾ سولا ٿي پوندا آهن. ٻنهي جنگين ۾ افغانن بہ سخت مقابلا ڪيا

ٻر ٻيڙ ڇمائي وڙهي ڪونہ سگهيا. نوين ڏينهن ۾ بہ سنڌن شڪست ناڪريز هئي. گواليار جي بدقسمت فوج بہ جنگ جون تياريون ڪري رهي آهي سا بہ ڇڻ آپي کان ٻاهر آهي ۽ خود پنهنجي حڪمران سان سينو ساهڻ لاءِ تيار بيٺي آهي. هندستان جي انگريز سرڪار جيڪڏهن سائن ٿوري بہ دست اندازي ڪندا تہ انهن سان بہ وڙهڻ لاءِ ڏوري تي هٿ رکيون ويٺا آهن. گواليار جي دربار سان وابستہ برهمڻن کي بہ پتو پئجي چڪو آهي تہ هندستان جي انگريز سرڪار جون سنگينون ئي کين سڌو ڪري سگهنديون ۽ ان کان پوءِ گواليا جي حڪومت صحيح نموني سان هلي سگهندي انگريز راج خلاف سڀ سازشون برهمڻ ڪري رهيو آهي ۽ وري ماٺ بہ ڏسڻ ۾ ايندو.

فوجي واندڪ واري جاءِ تي ناتال جي خوشيءَ ڪري چوڏاري مچ دکي رهيا هئا. مختلف ريجيمينٽس جا عملدار هڪ ٻئي کي ناتال واڌايون ڏيڻ لاءِ هڪ ڪان ٻئي مچ تائين ٻئي آيا ويا. سنڌن ڪابل ۽ قنڌار وارين فوجن جا عملدار دوست بہ ڏاڍا ريان ڪيان هئا. ونن ڳالهائڻ لاءِ فقط هڪ ئي موضوع هو تہ صفائي ٿيندي الائي ڪانہ ٿيندي. اعلي فوجي عمدار اجرج ۾ هئا. انگريز نوجوان عملدار هندستاني فوجين تي کهڙو نہ عجيب نالو رکيو آهي جيڪي چاڪو Chako ۽ ٻمليڪو طرز جي واڱٽائي ڪوٽ واري لباس ۾ ڪجهہ عجيب غريب لڳي رهيا هئا. اتر هندستان ۾ ناتال جا مچ ڏاڍو سهڻو ڏيک ڏيندا آهن. هن ڀيري جنگ ڪري هن ۾ڪجهہ وڌيڪ رونق هئي. جاڪان تہ اهي جنگ ڪري اداس ڪونہ هئا. اهي ساڳيا ماڻهو افغانستان ۾ بہ جنگ ڪري آيا هئا.

گورنر جنرل واري ڪئمپ اهڙن ماڻهن هڻي هئي جن جو ٻيڙهين ڪان ڏنڌو ئي شاهي ڪئمپون هڻڻ هو. انهن ڪئمپ هڻڻ ۾ پنهنجي نموني سان ڪئمپ هڻي هئي. خاص طور تي اها جاءِ جنهن تي چار معزز عورتون رهي رهيون هيون سا اجا بہ بہ ريتون ڪسر هئي. لارڊ ايلنبرو کي اها سٽس ڪانہ هئي تہ اهي عورتون بہ فوج سان گڏ هونديون.

انهن مان ليڊي ڪوف ۽ بي سنڊس اها ڏيءَ هئي جنهن ڪرنل گرانٽ شادي ڪئي جنهن کي بعد ۾ فيلڊ مارشل بڻترڪ ڪري سڏيو ويندو هو. ٽين مسز هئري سمٿ (٢) ڪرنل هئري سمٿ جي گهر واري ۽ جوٿين هئي مسز ڪرٽس.

گواليار تي ٻه طرفي حملي جو فائدو

گورنر جنرل ناتال واري ڏينهن محاذ تي هو. هو ڏاڍو ڏاهو ماڻهو هو ۽ هن معاملي تي گهرائيءَ ۾ سوچي ڪنهن نڪتي تي پهچي چڪو هو ۽ ان نڪتي کي برطانيه سرڪار جو ڪو ماڻهو اڄ سوڌو سمجهي ئي ڪونه سگهيو آهي. هن توهان انگريزن جو ڪيس ڏاڍي سهڻي نموني سان دنيا آڏو پيش ڪيو آهي. هن اهو ڪونه چيو هو ته هن گواليار تي حملو ڪيو آهي پر هن اعلان اهو ڪيو هو ته هو ننڍڙي راجا ۽ مهارائيءَ جي ملاقات واسطي هتي اچي نڪتو آهي ۽ سندس اچڻ جو خاص مقصد انهن ۽ سندن اعتدال پسند صلاحڪارن کي اتان جي ظالم فوج وٽان آجو ڪرائڻ آهي. وڌيڪ هن اهو به مشهور ڪرايو ته دربار سان ڪجهه عهدناما ۽ ڪجهه صلاح مشورا به ڪرڻا آهن. جڏهن فوج ٽوري هجي ته ملڪ جي حڪومت ڪيئن هلائي سگهجي ٿي. هن ڏس ۾ ٢٨ تاريخ کي هدف مقرر ڪيو ويو هو. منافقين جو هڪ ڏينهن خاتمو ٿيڻ ئي گهرجي.

ان ڏينهن اهو به پتو پيو ته گواليار جي فوج چوندا ڳوٺ پرسان ان جوءِ ۾ وچي مورچه بندي ڪئي آهي، جتان انگريز فوج کي گواليار ڏانهن وڌڻ جي جاءِ ئي ڪانه ملندي ۽ انگريزن جي فوج جي پيش قدمي روڪڻ لاءِ هنن توبون به آڻي بيهاريون آهن.

جيڪڏهن چمبل درياه واري وهڪري کان ٿورو اڳتي وڌبو ته ٽاڪرو علائقو ختم ٿي ويندو ۽ هموار مامداني علائقو شروع ويندو آهي. پر ان ميداني جوءِ ۾ جابلو نين جا گهارا آهن جيڪي جبلن تان ايندڙ مينهن جو پاڻي کڻي چمبل درياه ۾ چوڙ ڪندا آهن جن جي گهرائي ڏهن کان ويهه فوٽ هوندي آهي. گهارن جي وچ تي نظر ايندڙ زمين تي جوئر جو فصل ٿيندو آهي جنهن جو قد ڇهه فوٽ ٿئي. هنن علائقن کي نقشن ۾ غيرآباد ڏسبو ۽ بيڪار پيا پاڻئبا آهن.

جنهن جاءِ تي گوئليار جي فوج مورچه بندي ڪئي هئي تنهن جي سامهون هڪ ڳوٺ ۽ مهراج پور نالي ڪنهن وسنديءَ جو پرائو دڙو هو جنهن تي ڪابه پهر ڪانه هئي. باقي ڪڏهن جور حڪار سو اچي اچي لڪندا هئا. هئري سمٿ فوج جو ائڊجوٽنٽ جنرل هو. هو ٢٩ تاريخ صبح جو سوير جاچ پرتال ڪرڻ جي ارادي سان ٻاهر نڪري ويو. ڪيس معلوم ٿيو ته ٻئي ڏينهن جنگ جي ميدان جي نقشي کي تيار ڪرڻ لاءِ ڊزن عملدار لڳا پيا هئا. پر ڪم ايترو ڪونه ٿيو هو جيترو هجڻ ڪپي ها. انهن ٻڌايو ته مرهٽن جي فوج چوندا ڳوٺ آڏو ميدان ۾ مورچه بند ٿي

ويئي آهي جنهن جي ڪابي پاسي نئين واري ساڳ وهڪرو هو. پر ساڄو پاسو کليل نظر آيو جنهن مان معلوم ٿيو ٿي تہ اجا بہ وڌيڪ فوج اچڻ واري هئي. سمت جي مرضي هئي تہ متن، سندن اضافي فوج اچڻ کان پهريائين حملو ڪيو وڃي يا وري جنرل گري جي فوج اچڻ تائين ترسڻ ڪبي. جنرل هيو گوف بہ وڙهڻ لاءِ سدائين تکڙو هوندو آهي تنهن جو بہ خيال هو تہ مرهٽن جي ٻيءَ فوج پهچڻ کان اڳ ۲۹ تاريخ تي حملو ڪيو وڃي. جونڊا واري ميدان تائين پهچڻ لاءِ اٺ ميل فاصلو هو ۽ مهراجپور ان کان ڏيڍ ميل ڪن اوري هئي.

ميجر جنرل گري بنديل کنڊ واري فوج جهانسي ۽ ڪونچ ۾ آئي گڏ ڪئي هئي جيڪا جهانسيءَ- ڪانپور سڙڪ کان گهٽي پري ڪونہ هئي ۽ ۲۴ ڊسمبر تي ڪونچ واري سڙڪ تي سوندا نالي ماڳ وٽ اچي منزل ڪئي هئي. جيڪڏهن سوندا کان آنتري لڪ رستي گواليار ڏانهن اچبو تہ ڪل فاصلو پنجونجاهہ ميل ٿيندو. پر جنرل کي شڪ ٿيو تہ متان دشمن فوج اچي لڪ تي گهڻ جهڙي گهاڙي ويهي ۽ نقصان پهچائي تنهن ڪري بهتر ائين سمجهيو ويو دشمن فوج کان منزل، جيتري وڌيڪ پري اوتري نهايت جڳي آنتري سوندا کان چاليهہ ميل پري هئي ۽ لڪ بہ سگهارو هو. پنهي انگريز فوجن جو مقصد اهو هو تہ هڪ ٻئي جي ايترو ويجهو هجن جو هڪ ٻئي کي آئيءَ ويل واهر ڪري سگهن. ان ڪري گري کي هدايت ڪئي وئي هئي تہ اجا بہ سٺ ميل اڳتي وڌي سپري- گواليار سڙڪ سان پيش قدمي ڪري جيڪا پنير رستي ناڪرو علائقي مان لنگهندي آهي. ڪيس اهو اطلاع بہ ڏنو ويو هو تہ سپريءَ کان، گواليار ڪنيجنٽ بہ ڪيس اچي ملندي. جنرل گوف کي توقع هئي تہ ۳۰ ڊسمبر تي جنرل گري پنير ۾ پهچي ويندو ۽ سائس رابطو قائم ٿي ويندو ۽ گڏجي ويهي جنگ جي منصوبہ بندي ڪنداسين. حقيقت اها هئي تہ جنرل گري ۲۹ تي آنتري لڪ جي بلڪل سامهون اچي پهتو هو پر ڏنائين تہ توقع مطابق لڪ ني دشمن فوج گهٽ سنباليون ويني هئي. تنهن ڪري پاسو ڏئي هو پنير ڏانهن وڌڻ لڳو.

مهراجپور وارو محاذ

جنرل هيوگوف جي ساڄي پاسي وارو لشڪر ٽن قطارن جي شڪل ۾ ان ٿاڪ ڏانهن وڌيو هو جتي مرهٽا فوج منزل ڪيو ويٺي هئي ۽ ان کان ٽن ميلن جي وٿي رکي ڪيس مورچہ بندي ڪرڻي هئي.

صفا ساڄيءَ قطار ۾ گهوڙيسوارن جو ٽنگ گهٽيو هو ۽ انهن دستن جو مهندار جنرل ٿئڪ ويل هو. فوج جي هن حصي ۾ ڪي ١٦- لانسرس سڏيو ويندو هو. ۽ جڏهن جنگ ڪنهن نازڪ مرحلي ۾ داخل ٿيندي هئي ته ڪيس ميدان تي لاٿو ويندو هو. هن محاذ تي گورنر جنرل جي محافظ دستي سان گڏ هن ٻين ڪيترين جنگي مهمن ۾ هي گهوڙيسوار دستو، ١- لائيٽ ڪيواري، ۴- اريگيولر ڪيولري، سان به گڏ وڙهيو هو. هن کان علاوه ٻيءَ ۽ اليگزينڊر جي گهوڙيسوار دستن آرٽيلري هارس سان گڏ به ڪيترا مارڪا ڪيا ويا. فوج جي قلب ۾ برگيڊيئر واليئنٽ جي برگيڊ کي بيهاريو ويو هو. ڪاٻي پاسي جنرل ڊلر جي فوج هئي، جنهن کي مرهٽا فوج جي ساڄي پاسي واري لشڪر سان به پائي ڪرڻا هئا. سنڌس هٿ هيٺ ٣٩- فوٽ ۽ ٥٦- نيٽو انفنٽري، ڊينس جي برگيڊ ۾ هنڪو توبخانو هو. ان جي پٺيئن حصي کي بچاءَ لاءِ اسڪاٽ واري گهوڙيسوار برگيڊ بيهاري وئي جيڪا ۴- لائيٽ ڪيولري، ١٠- لائيٽ ڪيولري ۽ گرانٽ جي هارس آرٽيلري تي مشتمل هئي. پوئين ناني واري فوجي عملدار کي "جارنس گرانٽ صاحب" سڏيو ويندو هو ۽ توبخاني جي گهوڙيسوار دستن ۾ هڪ ناني وارو بهادر ماڻهو هو ۽ جنگ جي ميدان ۾ ڪڏهن ڪاهي پوندو هو جنهن کان هندستاني فوج گهڻو واقف هئي. جڏهن هو پڙ تي پهچندو هو ته هر ڇيڙ پولڻ شروع ڪندي هئي. پٺيئن پاسي وچ تي توبخانو هو جنهن ۾ هر قسم جون توبون رکيل هيون. منجهن ٨- انچ هائوزرس به هيون جن جي ڇڪڻ واسطي ڏاند ڪتب آندا ويندا هئا.

گورنر جنرل، ڪمانڊر- ان- چيف کان پڇيو ته هو پنهنجي محافظن سان گڏ ڪٿان پيش قدمي شروع ڪري. هن کيس وراڻيو ته هن کي توبخاني جي پٺيئن پاسي کان وڌڻ کپي. تنهن ڪري لارڊ ايلنبرو ڇئن عورتن سان گڏ هاٿيءَ تي سوار ٿي توبخاني جي پٺيان اچڻ لڳو.

فوج جو ڪاٻو پاسو پاڪ ڦٽيءَ کان اڌ ڪلاڪ کن اڳ نڪري چڪو هو. باقي ٻي فوج سج اڀرڻي ڌارن وڌڻ شروع ڪيو. سنڌين وڳين تائين فوج جو هر حصو پنهنجي پنهنجي جاءِ تي مستحڪم ٿي اڳتي وڌي رهيو هو ۽ مهراجپور ناني هڪ ڳوٺ کان هڪ ميل جي وٿيءَ تي پهتو هو. هتري سمت هڪ ڏينهن اڳ هن ڳوٺ مان گهوڙي تي سوار ٿي گذريو هو. ان کان سنت ٿئي پوءِ دشمن فوج اچي اتي پهتي هئي.

معلوم ٿيو ته ٿي هڪ نهايت مضبوط فوج ويٺل هئي. سانس توبون به هيون جيڪي هن پراڻي شهر جي ڊڙي تي بيهاريون ويون هيون. هن صورت حال کي نظر ۾ رکي پيش قدمي روڪي وئي. سوچيو ويو ته ڀهريائين ڳوٺ تي قبضو ڪيو وڃي. ڊلر واري فوج جڏهن سنتي کان ڀهريائين سمر قدمي شروع ڪئي هئي تنهن

هن نئين صورت حال کي ڏسي پنهنجي پيش قدمي به روڪي ورتي هئي. لارڊ هيو گوف پهچي، اڳتي وڃي چاچ پرتال ۾ هڪ ڪلاڪ ڪن گذاري. تنهن کان پوءِ هن پنهنجي توبخاني کي گهرائڻ واسطي پيغام روانو ڪيو جنهن کي هڪ جنگ ۾ استعمال ڪرڻ ئي وساري ڇڏيو هو. هن کان اها ڳالهه به وسري وئي هئي ته هن گورنر جرنل کي چيو هو ته توبخاني پنيان پيش قدمي ڪندو رهي. جنرل هيوگوف جڏهن توبخاني کي اڳتي وڌڻ جو حڪم موڪليو ته گورنر جنرل به ان جي ڪڍ لڳي پيو جيڪو هاٿيءَ تي رکيل هودي ۾ چئن صورتن سان گڏ ويٺل هو. جيڪو هلندو اچي جنگ جي وچ ميدان تي پهتو. مرهٽا فوج جي توبچين جي جڏهن هاٿيءَ تي نظر پئي ته سندن توبون باهه جا شعلا اوڳاڇڻ لڳيون. گورنر جنرل ۽ سندس سونهن پريا ساٿي هن اوچتيءَ آيدا ڪري وسوڙجي ويا. ڪين اهو وهم گمان به ڪو هو ته هو وڃي محاذ جي ميدان تي نڪرندا سو به توبن جي گولن جي منهن ۾. پر گورنر جنرل ته ڪماندر- ان- چيف جي حڪمن تحت توبخاني جي پنيان لڳي پيو هو. جڏهن لارڊ هيوگوف ڏٺو ته لارڊ ايلنبرو هاٿي هلائي اوچتو اچي جنگ جي وچ ميدان ۾ بيٺو آهي ته اجرج کان سندس هينيون هيٺ، متيون مٿي رهجي ويون. پر پوءِ پنهنجي اوٺائيءَ کي ڍڪڻ واسطي چوڻ لڳو ته لارڊ ايلنبرو ڪيڏو نه ڪلنگي ڏر ۽ ڪلاونت مڙس آهي جو ڏسي وائسي باه جي آزاه ۾ ڪڏي ڪاهي پيو آهي ۽ پنهنجي هِنياريءَ جي آڏار تي ليڊيءَ مس هِيوگوف کي به اٽي آرڻ ۾ بيهاريو آهي. (٣)

ساڍي انين وڳين جهيڙي جي شروعات ٿي. ٻهرياڻين گرانٽ ۽ پوءِ اليگزينڊر، توبخاني وارن گهوڙن کي ڊوڙائي توبن کي پنج سو گز پري بيهاري دشمن فوج مٿان گولن جو مينهن وسائڻ شروع ڪري ڏنو. وچ فوج ۾ بيهي وڏي رينج وارين توبن کي ڪتب آڻڻ ڏکيو هو. پر هنگامي حالتن اندر ڪين ائين ڪرڻو هو. لٽلر کي دشمن جي کاٻي ۾ واليئنٽ کي ساڄي پاسي کان حملن ڪرڻ جو حڪم ڏنو ويو هو ۽ اهڙي حڪم تحت اهي ٻئي برگيڊون اڳتي وڌي رهيو هيون. توبون اهڙي طريقي سان گولاٽيءَ ۾ بيهاريون ويون هيون جو جڏهن انهن گولاباري شروع ڪئي پنهنجي ٥٦- نيٽوِ انفنٽريءَ جا ٿي فوجي جوان ماري وڌائون. تنهن ڪري ٥٦- انفنٽري کي حڪم ڪيو ويو ته اها جتي به آهي اتي بيهي وڃي ۽ ٣٩- فوٽ کي حڪم ڪيو ويو ته اها اڪيلي سر اڳتي وڌي. سر هيو گوف جي مرضي هئي ته ٥٦- نيٽوِ انفنٽري به اڳتي وڌي. هيوِ لاڪ سائس گڏ هو جنهن پنهنجي گهوڙي کي اڳتي وڌائي رڙڪري چيو. " اها ڪهڙي ريجيمينٽ آهي."

" ٢٦- نيٽوِ انفينٽري" هن ڪيس جواب ڏنو. " نه..... نه، سندس اصل نالو ڇا آهي؟" هن گرجندي پڇيو. "لٺمبورني جي پلٽڻ" ڪيس جواب مليو. هيءَ ريجيمينٽ انهيءَ نالي سان گهڻي مشهور هئي. عزت ۽ پيار وچان ڪيس انهيءَ نالي سان سڏيو ويندو هو.

"او! واه واه. شاباس. لئمبورني جي پلٽڻ..... بهادرو....... پنهنجا فرض جوان مڙسيءَ نباهيو........ شاباس."

پوءِ لئمبورني جي پلٽن سندس ڪڍ لڳي ۽ ٣٩- فوٽ سان ڪلهوڪلهي سان ملائي وڙهڻ لڳي جنهن جو هن ڪان اڳي گهڻو نقصان ٿي چڪو هو. هئن واليئنٽ جي برگيڊ جي ٤٠- ريجيمينٽ سان گڏ مهراجپور ڳوٺ تي وجي قبضو ڪيو. دشمن جو توبون سندن هٿ لڳي ويون. اڏو دشمن به سخت مزاحمت ڪري رهيو هو، ڳوٺ جو گهر گهر جنگ جو ميدان بڻيل هو. سنگينن جون دست بدست جوٽون هيون. پوءِ ڳوٺ مان باه جا اُلا اڌڻ لڳا. مهراجپور ۾ اها مختصر فوج مکيہ لشڪر کان گهڻو پري هئي ۽ جيڪڏهن شڪست کائي ها ته مڪمل طور تي تباد ٿي وڃي ۽ ڪو پانجهر به ڪونه بچي ها.

جڏهن هي جهيڙو ختم ٿيو ته برگيڊن جي نئين سر جوڙجڪ ڪئي وئي. يو جونڊا ۾ مورچہ بند مرهٽہ مکيہ فوج ڏانهن وڌڻ لڳا. واليئنٽ واري برگيڊ هاٿي لنلر جي فوج جي پٺ ۾ کابي طرف ۽ مرهٽا لشڪر جي ساڄي طرف واري فوج جي سامهون وڌي رهي هئي. جڏهن ته لنلر پنهنجي فوج سان نڪ سامهون سڌو پيش قدمي ڪري رهيو هو جنهن جي کابي پاسي تي اسڪاٽ هو جيڪو مرهٽا گهوڙيسوارن سان جوٽون کائي رهيو هو. ساڄي طرف تي هڪ مضبوط گهوڙيسوار برگيڊ هئي، جيڪا قري مرهٽا فوج جي کابي پاسي کي ڪڙو چاڙهي سوگهو ۽ سوڙهو ڪري وجهي ها ۽ سندن پٺ واري پاسي کي هٿي پڳڙن جيان پيڇي رکي ها پر سائس الائي ڪهڙي ويڌن تي جو پاڻ ڪونہ ملهايائين. ان جو ائين نہ ڪرڻ جو شايد اهو ڪارڻ هوته ان برگيڊ کي پندرهن فوٽ اونهي گهاري مان لنگهي پنهنجي جنگي ڪارروائي ڪرڻي هئي. هن فوج لاءِ ته مينهن پوڻ ڪري جبلن تان لهندڙ پاڻي ڏرتيءَ کي ڪائي گهڻو هيٺ متي ڪري ڇڏيو هو، جن مان اينتريءَ فوج جو آساني سان لنگهڻ اڪ مان ماڪي لاهڻي ڪونہ هئي. هن مان اهو ظاهر ٿي رهيو هو ته عملدار، عام گهوڙيسوار ۽ انهن سان لاڳاپيل ٻيو هينيون عملو سُست رفتاري سان اڳتي وڌي رهيو هو. محافظ دستي سان لاڳاپيل نويلي نالي هڪ خانسامان هو جنهن لکيو آهي ته "ٽي سو گز اڳتي وڃي اهو گهارو هڪدم ختم ٿي ويو ٿي ۽ پوءِ سنئون ميدان شروع ٿي رهيو هو."

عين ان مهل هارس آرٽيلري جون ٽيهہ هلڪيون توبون ۽ توبخاني سان لاڳاپيل ٻہ ٻيون توبون اچي ميدان تي بهتيون جن دشمن جي وڏين توبن سان اهڙي بهادري ۽ ڏاهپ سان مقابلو ڪيو جنهن جي جيتري ساراه ڪجي اوتري ٿوري آهي.

وڏي ڳالهہ اها هئي ته ڳتيل فوج واري حصي مان اهڙي فوجي ڪارڪردگي، سرت ۽ سجيتائيءَ جو وڏو اهڃاڻ هو. ان وقت لنلر ۽ واليئنٽ به اچي

پڙ تي ڀڄنا جن بہ ڦري دشمن جي ساڄي تي حملو ڪيو ۽ ٻهرين، ٽي جلهہ ۾ سندن ٻهرين صف کي اڳتي ٻيهي رهيا. واليئنٽ ڪي. دشمن جي نن مورچن کي تباه ڪرڻ جو حڪم ڪيو ويو هو. هن ائين ئي ڪري ڏيکاريو. پر ۴۰- ريجيمينٽ جا تي مهندار هڪ ٻئي پٺيان مارجي ويا جيڪي دشمن فوج جي توبن جي منهن تائين وڃي پهتا هئا. سندن بهادريءَ جي مهابي دشمن، پنهنجن توبن کي ڇڏي پٺي هليا ويا ۽ پيادل فوج يا تہ پڙ تي پرزا ٿي وئي يا تہ پڇي جان بچائي.

ان جي پڇاڙي ايئن ٿيئي هئي. اها ڪا جنگ ڪانہ هئي جنهن جي سوڀ تي ڪماندر-ان - چيف کي فخر ڪرڻ کپي. ڇاڪاڻ جو هن ڦيٽ ۾ سندس ڪنهن جنگي حڪمت عمليءَ جو دخل اترڪونہ هو. هن جهيڙي ۾ ڪنهن فوجي اصول ۽ ضابطي کي ڏنو ئي ڪونہ ويو هو. هيءَ هڪ کلي جنگ هئي جنهن ۾ هر هڪ سپاهيءَ کي دشمن جي توبن جي قطارن سان سر ترڻ تي رکي ڇوتون ڪاٽيون هيون. اهڙين جنگين ۾ توبون توبن سان مقابلا ڪنديون آهن. گولن جو جواب گولا ڏيندا آهن. تلوارون ۽ بندوقون مينهن کي جونءَ جي ڇڪ برابر هيون. جنرل هيوُ گوف جا ڪماندر جيڪي وڏين توبن جي برگيڊ جا سنبالو هئا سي بي صبريءَ سان اوسيڙو ڪندي رهجي ويا.

چارلي گرانٽ پنهنجي زماني جو هڪ ارڏي ۽ امروٽ فوجي عملدار طور ناليرو هو. هن پنهنجي گهوڙيسوارن سان گڏ ٻارنهن توبن جي هڪ ڏکهي قطار جي سامهون وڃي بيٺو هو جيڪي انگريز فوج جي پيادل تي گولا وسائي رهيو هيون. هن پنهنجي لياقت بهادري ۽ هٿيارن جو خوب استعمال ڪيو ۽ مرهٽا توبچين کي توبن ڇڏي ڀڄي وڃڻ لاءِ مجبور ڪري وڌو. سائس گڏ اگرين ڳڻڻ جيترا گهوڙيسوار هئا تنهن کي دشمن توبچين جهلي ڪونہ سگهيا هئا. هن بهادريءَ جو اهو ڪم گهڻو دير سان ڪيو هو.

انگريزي فوج مان اٺ سو جوان مارجي ويا جن مان پورو اڌ هزمئجستي ۳۹- ۴۰ ريجيمينٽ جي جوانن جو هو. هندستاني فوجن مان ۱۶- گرينا ڊيئرس جنهن افغانستان جي جنگ ۾ حصو ورتو هو تنهن بہ پاڻ ڇگو ملهايو. هن جو نالو جنرل ناٽ جي مشهور ريجيمينٽ طور مشهور هو جنهن اڪيلي سر ۱۷۹ جوانن جي قرباني ڏني هئي.

دشمن جي هيءَ مڪيہ فوج هئي جنهن جو هيءُ حشر ٿيو هو. ۳۰ تاريخ وارو ڏينهن آرام لاءِ هو ۽ جنگ جو ميدان بہ ان ڏينهن صاف ڪيو ويو. ۳۱ تاريخ تي مهارائي پيش پوڻ لاءِ فوجي وانڍ ۾ لنگهي آئي. ان کان پوءِ گواليار ۽ ان جي خوبصورت قلعي تي انگريزن جو قبضو ٿي ويو.

هاٽي فوج جي ان حصي جو ذڪر ڪيو ويندو جنهن جهانسيءَ مان نڪري هڪ زبردست جنگ وڙهي هئي.

پنيير جي جنگ

هن محاذ سان لاڳاپيل حال احوال تمام گهٽ نظر ايندو. " هسٽري آف برٽش آرمي" نالي ڪتاب ۾ سرجان فورٽسڪيو هن جهيڙي جو ذڪر ضرور ڪيو آهي پر مهراجپور واري محاذ جي بيان کان گهڻو گهٽ آهي. ڇاڪاڻ ته اها جنگ، اڳ ڪيل رٿا بنديءَ موجب ڪانه وڙهي وئي هئي.

گورنر جنرل جي حڪم موجب جنرل گري فوج وٺي اڳتي وڌيو ۽ آنتري واري ٽاڪرو علائقي ۾ داخل ٿيو جيڪو مينهن جي نين جي گهارن سان ڇنيو پيو آهي. سندس ساڄي پاسي ٽڪرين جي هڪ قطار هئي جيڪا ڪڏهن ويجهو ۽ ڪڏهن پري ٿي رهي هئي پر گهڻو ڪري اڌ ميل جيتريءَ وٿيءَ تي پوروڇوٽ تي هلندي ٿي آئي. ڪيس پتو هو ته آنتري واري لڪ وٽ دشمن فوجون موجود هيون. پر اهو ڪونه سوچيو هئائين ته انهن جون فوجون هنن ٽڪرين ۾ به ويهي سگهن ٿيون. هو آرام سان اڳتي وڌي رهيو هو. سندس پنيان لشڪر سان گڏ پنج هزار ڏاند گاڏيون هيون جيڪي سامان سڙي سان پريل هيون. هن ۾ غير فوجي لاپرواهي هوندي هئي پر نظر اچي ٿو ته انهن ڏينهن ۾ هر انگريز سپهه سالار ۾ اهڙيون اوڻايون هونديون هيون. لشڪر جڏهن منزل ڪرڻ واري ماڳ وٽ پهتو ته پوئتي اک وتائي ڪونه ڏٺائون ته ڪاڏي خوراڪ ۽ جنگي سامان ڪٺي ايندڙ گاڏيون سلامتيءَ سان پنيان اچي رهيون آهن يا دشمن فوج جي ور چڙهي ويون. گاڏين جو اهو قافلو ڏهن ميلن ۾ پکڙيل هو ۽ پٺ جي رکوالي ڪندڙ فوج به ٿوري مقرر ڪئي وئي هئي. پاسن تي پهريداريءَ لاءِ به ڪا فوج ڪانه رکي وئي جيڪا پروارين ٽڪرين مان حملو ڪندڙ امڪاني دشمن فوج سان مقابلو ڪري. اها فوج هڪ ڊگهي قطار ۾ سفر ڪري رهي هئي. شام جو ٽين وڳين انگريزي فوج پنير نالي هڪ ڳوٺ ويجهو اچي پهتي. اجا هٿيار هڪ جائتا ڪري پير پساريا به مس هئائون ته سندن پٺ وارين توبن جون رعد واريون رڙيون ٻڌڻ ۾ آيون. ٻئي پاسي کان گهوڙيسوار واچ مينهن ڪندا اچي فوجي واند ۾ پهتا. سندن منهن تي هيڊ هاريل هئي. مٿن ڌهڪاءُ ۽ هراس ويٺل هو ۽ ٻڌايائون ته دشمن پُٺ واريءَ فوج تي اوچتو ڇهٽ هنيو آهي، هن وقت تائين اها شايد ڪسي ڳترا ڳترا ٿي چڪي هوندي.

چوڌاري بگل ٻُري ويا. جتي فوجي جتي هو اتان ڊوڙندو قطارن ۾ بيهندو ويو. گهوڙيسوارن به حڪم موجب ڪُميتن جون واڳون ڪٺي ڊيريون ڪيون ۽ ان جونءِ ۾ ڪٺي جُوه وڌائون. جيڏانهون توبن جي گجڪارن جا پڙاڏا ٻُري رهيا هئا. ان وقت لارڊ گري ۽ سندس عملي جي ڌيان ۾ هي ڳالهه اچي وئي ته جڏهن آنتري جي لڪ ۾ ويٺل دشمن فوج کي معلوم ٿيو ته انگريز فوج هن لڪ کان لنوائي ڪنهن

ٻئي گس سان گواليار وڃي رهي آهي ته ان پيش قدمي روڪڻ لاءِ هتي وچ تي گهات هنيو آهي. معلوم ايئن ٿي رهيو هو ته انگريز فوجي منزل پرسان ۽ پنير ڳوٺ ويجهو هڪ ٻيو قلعبند ڳوٺ هو جنهن ۾ هي مرهٽا فوج مورچه بند ٿي رهي هئي. سندن توبون ۽ گهوڙيسوار پنيان ايندڙ انگريزي فوج کي هيسائي دڙٻاتي رهيون هيون. جنرل حالتن جو اندازو ڪري پنهنجي ڪجهه فوج لشڪر قطار ڏانهن روانو ڪيو. سندس خيال هو ته لڪ جي پهريداري ڪندڙ ساري فوج ان ارادي سان اڇي هتي پهتي آهي ته جيئن گواليار ۽ بنديلکنڊ جو رابطو بحال ڪري سگهجي. ائنڊرسن جي برگيڊ، ٥٠- فوٽ ۽ هندستاني فوجين جي ٻن پلٽڻ کي گڏي اڳتي رواني ڪيل فوج جي ساڄي طرف کي سنڀالڻ لاءِ روانو ڪيو ويو. کين حڪم هو ته هو پنهنجي توبخاني جي آڏار تي اڳتي وڌن. ائنڊرسن ڏٺو ته سندن ساڄي طرف اڌ ميل ڪن تي انگريزي فوج ۽ سندن هلڪيون توبون دشمن سان گنڍيون بيٺيون هيون. سندس سامهون ماٿريءَ ۾ دشمن- پيادل بيٺي هئي جنهن جي پٺ تي توبن جون قطارون هيون. هو پنهنجي برگيڊ سان اڳيرين ٽڪرين ڏانهن وڌڻ لڳو ۽ پنهنجي توبن جي گولن جي آڏار تي پٺن جي اڙ ۾ ٻيهي رهيو ۽ مرهٽن جي پيادل فوج تي گولاباريءَ جو حڪم ڪيائين. جنرل ميدان تي ڪونه پهتو هو. ائنڊرسن پنهنجي مرضي موجب احڪام صادر ڪري رهيو هو. هن پنهنجي گرجدار آواز ۾ فوجن کي اڳتي وڌڻ جو حڪم ڏنو ۽ حملي جو اشارو ڪيو جن جهٽ ڏئي ماٿريءَ جي لاهونديءَ ۾ بيٺل توبن تي وڃي قبضو ڪيو. ۽ ساري ماٿري دشمن پيادل کان خالي ٿي وئي.

برگيڊيئر ڪلونڪ ٻي برگيڊ جي مدد سان پارنهن توبن تي وڃي قبضو ڪيو. اهاجنگ گهڻو وقت ڪانه هلي. هن محاذ جي اڳواڻي بفس Buffs ڪري رهيا هئا ۽ واهر طور ٣٩- نيٽو انفنٽر ساٿن گڏ هئي. اها جنگ اتي ئي ختم ٿي وئي جيڪا سج جي پوئين پهر شروع ٿي هئي. جهونجڪڙي وير پڇاڙيءَ کي پهتي. انگريزي فوج جا ٢١٣ ماڻهو مارجي ويا. بفس جا ٧٢، ٥٠- فوٽ جا ٤٢ ۽ ٢٩- نِٽيو جا ٦٢ جوان قتل ٿيل.

هن جنگ جي ڪا اهڙي خاص ڳالهـ ڪانه آهي جنهن تي اوچو ڳاٽ ڪجي پر بفس، ٥٠- فوٽ ۽ ٢٩- نِٽيوِ انفنٽري پٽنگن جيان وڃي مچ ۾ مٿا ڏنا هئا. هنن ڪنهن فوجي جنرل جي حڪم کان سواءِ پاڻون جاٽون هي ڦيٽ ۽ چوٽ ڏني هئي. اهو چيو ويندو آهي ته هن مارڪي کان هڪ ڏينهن اڳ هڪڙي برگيڊيئر پاڻ کي پستول هڻي آپگهات ڪيو هو ۽ اتفاق سان اها سپهه سالاري ائنڊرسن کي ملي وئي هئي. هن محاذ تي انگريزن طرفان گهوڙيسوارن جون ٻه برگيڊون هيون پر هنن ڪک ڀڃي ٻيٽو ڪونه ڪيو. پر جيڪڏهن انگريزي فوج جا گهوڙيسوار ميدان ۾ لهن ها ته مرهٽا گهوڙيسوار کين ڏينهن جا تارا ڏيکاري ڇڏين ها. خير جنگ ته ائين ئي ختم ٿيڻي هئي پر مرهٽن جي فوج کي غلط حڪمن ملڻ ڪري ٻنهي ڌرين جو نقصان گهٽ ٿيو.

ڪمانڊر- ان- جيف جنگ جي فني نقطئه نگاهه کان هڪ نااهل ماڻهو هو. هن پنهنجي غلط حڪمت عمليءَ سبب ساڳئي ڏينهن تي دشمن سان ٻن جڳهين تي جنگيون وڙهيون ۽ اڪيلي سر ٻن محاذن تي مقابلو ڪيو ۽ اتفاق سان ٻنهي محاذن تي فتحون نصيب ٿي ويس. جوندو وري اهو ٿي وتيو ته هڪ ڏينهن تي ٻه فتحون سندس سرت ۽ سچيتائي جو نتيجو آهي. ٻليءَ ڀاڳين جو ڇڪو ڇڇي ته ٻليءَ کي ٻناڪ هڻڻ جو حق ته هوندو آهي ۽ توهان کي ڪنهن سوال پڇڻ جو حق به ڪونه آ.ي سوڪڙي طور مليل گهوڙي جا ڏند ڪونه ڏسبا آهن. ڪوارٽر- ماسٽر جنرل، جنرل چرچل ۽ ليفٽيننٽ ڪرنل- اِي- سئڊرس جهڙا مٽير مڙس ۽ ڪنڌار جوان ڪُسي ويا تنهن جو پڇاڻو ڪير ڪري. اهي رڳو ٻه ماڻهو ته ڪونه هئا، هتي ته الائي ڪيترا جنگ جوان هئا جيڪي رڍءَ ڪُنيءَ موت جي آوه ۾ اچي ويا ۽ مهراجپور جي ماڳن تي مهادي ٿي ويا.

پنير جي ٻڙ ٽيڻ کان پوءِ جنرل گري گواليار جو گس ورتو. وري ڪاڏي لوٽو ڦيري ڪونه ڏنائين، ڪن پوساتيون اڳتي هليو ويو. ٻنهي فوجن هڪ ٻئي سان رابطو قائم ڪيو. انگريز طاقت هن وقت هڪ وڏي سگهه تي اپري هئي. سندس مرضيءَ خلاف حالتون ڪيس مجبور ڪري رهيون هيون ته مغلن جي خالي پيل ڪرسي سنڀالي ۽ ملڪ ۾ جيڪي وڳوڙي سر متي ڪري رهيا آهن تن جي سرن کي پوريءَ سگهه سان چڻي ۽ چيڻاڙي. اهڙيءَ ريت ٻئي فوجون گواليار ڏانهن وڌي رهيون هيون ۽ تاريخ ٣- جنوريءَ تي اچي اتي پهتيون. هن فوج سان مهاراڻي گڏ هئي جيڪا باغي مرهٽا فوج جي قيد مان آزاد ٿي انگريزن جي پناري اچي پئي هئي.

گورنر جنرل پنهنجي سر اچي ملڪ جا منجهيل مسئلا نبيريا ۽ حڪومت هلائڻ لاءِ هڪ مجلس شورا مقرر ڪئي جيڪا ٻاڪنهن ڊپ ڊاءَ جي ننڍڙي حڪمران طرفان ملڪ جو انتظام سنڀالڻ لڳي. جنگ ختم ٿي ته فوج به پنهنجا هٿيار رکيا. ڪين رهيل ٻڳهارون هڪدم اداڪيون ويون ۽ ڪين باعزت رخصت ڪيو ويو. وري انهن کي فوج ۾ ڪيئن ڀرتي ڪيو ويو تنهن لاءِ ايندڙ باب ڏسندا. گورنر جنرل، پنير ۽ مهراجپور جي محاذن تي، بهادريءَ سان وڙهندڙ فوجي عملدارن لاءِ پنج ڪنڊئي ستاري جهڙا تمغا تيار ڪرايا هئا جن جي وچ تي چاندي لڳل هئي ۽ دشمن فوج جي توبن جي ڌاتوءَ مان جوڙيل هئا. اهي نهيل اهڙا هئا جو ڪنهن چين يا پٽيءَ کان سواءِ سڌو ڪوٽ ۾ پائڻ جهڙا هئا. پر بعد ۾ اهو فيصلو ڪيو ويو ته اهي ميڊل جيان هيٺ لڙيڪل هجن ۽ شڪل ۾ اندلت جيان اڌ گول هجن ۽ اپرندڙ سج جيان محسوس ٿين. ان پٽيءَ کي "ملٽري ربن" نالو ڏنو ويو. ساڳيءَ ريت "سنڌ" ۽ "افغان" ميڊلن پائڻ لاءِ به ساڳي ربن منظورڪئي وئي هئي. جڏهن لارڊ رابرٽس ١٨٨٠ع ۾ڪابل کان قنڌار پيش قدمي ڪئي ته ان قسم جي ميڊلن کي "ستار" ۾ بدلايو ويو هو ۽ ڪيس تاري جهڙو ميڊل ڏنو ويو هو.

باب ڇهون

پنجاب جي راڄڌاني لاهور ۾ ڦيٽاڙو

- گواليار جي فتح کان پوءِ ڇا ٿيو.
- پنجاب ۾ ڄمون وارا ڀائر
- پنجاب جون تشويشناڪ حالتون
- دليپ سنگهه جو نالي ماتر پنجاب جي تخت تي وهڻ
- سک فوج ۽ ان جا مشير
- پنجاب جي هٿان وزير ڪي ڦاهي.

گواليار جي فتح کان پوءِ ڇا ٿيو؟

گواليار جون حالتون ايتريون چوٽ تي چڙهي ويون هيون جو ان جو آخري فيصلو ضروري هو. هندستان جي انگريز سرڪار کي اهو گدڙ دل ۾ ڪونه هو تہ ان ملڪ کي فتح ڪري پنهنجي ملڪ سان ملائي ڇڏجي. اهي تہ پنهنجي نيت سچائي، ۽ صفائي سان اهڙا جتن ڪري رهيا هئا تہ جيئن ان ملڪ جون حالتون سڌري وڃن ۽ امن امان قائم ٿي وڃي. هندستان بابت مارڪيوئس ويلزلي جي حڪمت عملي بہ اها هئي. لارڊ ايلنبرو انگريز طاقت ۽ ٻين ملڪن جي وچ ۾ لاڳاپن بابت جيڪو ياداشت نامون پڌرو ڪيو هو اهو هڪ اهڙو عهدنامون هيو جنهن جي

عمل ۾ اچڻ کان پوءِ انگريز ٻيءَ ڏر جي واهر ڪرڻ لاءِ ٻڌل هئا. صحيحن تيئڻ ڪانپوءِ ان کي قانوني حثيت حاصل هئي ۽ ان جي پابندي ڪرڻ بہ نهايت لازمي هو. گواليار جي فوج شڪست کان پوءِ گهٽي گهٽائي وئي هئي. پهريائين ان جو انگ ڇاليهہ هزار هو جنهن کي گهٽائي ست هزار ڪيو ويوهو. ان جي نئين فوج ۾ اڍائي هزار وڌيڪ شامل ڪيا ويا هئا ۽ڪجهہ پراڻا فوجي بہ منجهس ڀرتي ڪيا ويا هئا. انگريز سرڪار جا فوجي عملدار هن فوج کي گهٽو پسند ڪندا هئا. تيرهن سالن کان پوءِ هن لشڪر کي ڪڍي اتي بنگالي فوج کي مقرر ڪيو ويو هو.

گواليار جي نئين حثيت جي بحال ٿيڻ تائين انگريز سرڪار جون فوجون اتي رهيون ۽ بعد ۾ پيش قدمي ڪري پنهنجي ڇانوڻين ۾ وڃي قيام ڪيائون. اهڙيءَ ريت گورنر جنرل بہ ڪلڪتي ڏانهن راهي ٿيو. جڏهن هو گواليار جي وڳوڙي وايو منڊل کي منهن ڏئي رهيو هو تہ سنڌ بابت اختيار ڪيل سندس حڪمت عمليءَ خلاف پريس وٽي اجائي هاءِ گهوڙا شروع ڪئي هئي. هن ڪن منجهيل ماهرن کي نيڪ ڪرڻ لاءِ ڪي ڪوششون ڪيون هيون پر ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ملازمن انهن ڪوششن مٿان پاڻي ڦيرڻ جا جتن ڪيا هئا. ان کان علاوه هن پنهنجي ملازمت دوران ڪن معاملن ۾ سهپ ۽ رواداريءَ کان ڪم ڪونہ ورتو هو.انهن سڀني ڳالهين کي تيليءَ مان ٿنب بنائي اخبار وارن ڪٽي انگهن تي ڪنيو. اهڙيءَ ريت برطانيہ سرڪار جي مرضيءَ سان ڊائريڪٽرن جي ڪورٽ ۾ جواب ڏيڻ لاءِ ڪيس طلب ڪيو ويو ۽ ڪيس ان عهدي تان هٽايو ويو. اجرج جي ڳالهہ اها آهي تہ گورنر جنرل کي مقرر انگلنڊ جو حڪمران ڪندو آهي ۽ برطرف وري ڪمپني ڪندي آهي. لارڊ ايلنبرو جڏهن وطن وريو تہ ڏاڍو ريان ڪيان هو. هن سڪ مسئلي اپرڻ کان اڳي گواليار جي ڏجي کي نبيري برطانيہ سرڪار جي اک ۾ هُرندڙ ڪکُ ڪڍي ورتو هو. سر هينري هارڊنج اڳي سيڪريٽري آف اسٽيٽ فار انڊيا سڏجي ٿو. هن پينزولا ۾ اهم فوجي خدمتون سرانجام ڪيون هيون. بعد ۾ ڪيس هندستان جو گورنر جنرل مقرر ڪيو ويو هو. لارڊ ايلنبرو سمجهي رهيو هو تہ هن سنڌ کي فتح ڪري برو ڪم ناهي ڪيو. پر هن اهو شاندار ڪم ڪيو هو جنهن جي اهميت جي ڪيس بہ خبر ڪانہ هئي. لارڊ ايلنبرو جو مکيہ ڏوهہ اهو هو تہ هن اجڻ سان انگريزن جي منهن تان افغان شڪست جا داڳ ڌوتا هئا. ان لبنگهي لڳڻ ڪري انگريز منهن مٿي کڻڻ جهڙا ڪونہ رهيا هئا. هن کان علاوه هن شخص تي ٻين ٻن جنگين جو بہ ٺڪر ڀڪو ويو هو. ڊائريڪٽرن جي ڪورٽ سندس هن مدائڻ کي بہ معاف ڪرڻ واري ڪانہ هئي ۽ هو انهن جنگي ڏوهن کان ٿنوائي بہ ڪونہ ٿي سگهيو.

جڏهن فوج عملدار کي راجنيتيءَ جا اختيار سونپيا ويندا آهن تہ هو اڏڪو ضرور هوندو آهي هو اتي بہ هو ننهنجد فوجي حڪم هلائيندو. ٿر ڏٺو ويو

تہ سرهاردنج ڏاڍي نرم سپاءُ وارو هو ۽ اتي بہ نرمي اختيار ڪرڻ لڳو جتي اها ڳڇيءَ جو ڳيڙ ثابت ٿيندي آهي ۽ لهٽي بدران ڏيئا ٻئجي ويندا آهن. هو آيو هو تہ دشمنن لاءِ بہ دل ۾ ويا ڪنيون آيو هو، بگھڙ ۽ گھٽي ڪي ايلاز منٿون ڪرڻ آيو هو تہ مهرباني ڪري هو ٻئي جتا هڪ ئي گھيڙ تان پائي پين. سندس ڪوشش اها هوندي هئي تہ هڪ سٺي وائسراء طور ياد ڪيو وڃي. سنڌوءَ جي سنيهہ هڪ پاسي هئي تہ ٻئي طرف مغل شهنشاهيءَ جي ڪمزوري ڪري حالتون جيئن خراب ٿيون هيون، تيئن ئي قائم رهيو، جيڪي نيڪ ٿيڻ جون گھرجائو هيون. انگلنڊ جي وزير ۽ ڪمپنيءَ جا ڊائريڪٽر امن ۽ آشتيءَ لاءِ وهلوريا ٿي وتيا. پنجاب ۾ وڳوڙ ڪاهي پيا هئا. هن وقت صلح سانت لاءِ واجهائڻ ٻيرن ڪان ٻير گهرڻ هو. نہ وري اتان جي با اختيار مائهن مانار لاءِ ڪي هٿ پير ئي هنيا هئا. وڳوڙي وايو منڊل، ڏينهوڻ ڏينهن هٿن مان نڪرندو ٿي ويو جنهن انگريز سرڪار کي منجهائي وائڙو ڪري ڇڏيو هو. اهو جڻ ڪو اگرو سياسي ناٽڪ هو جيڪو وڪٽوريا دور ۾ هندستان ۾ هلي رهيو هو. سائمن ڪميشن بہ اها ڳالهہ ياد ڏياري ٿي تہ هن ڪتاب ۾ ان جو مختصر ذڪر ضرور اچڻ گھرجي. اهو اهڙو ناٽڪ هو جيڪو انگريزن کي پاڻ ڏانهن ڇڪي رهيو هو. هتي فوجي پنچائت جو ذڪر ڪرڻ بہ لازمي آهي جنهن جو رنجيت سنگهہ جي فوج ۾ ١٨٤١ع کان ١٨٤٥ع تائين گھڻو اثر دخل رهيو. ان طريقي ڪار مرهٽن جي فوج کي پُنير ۽ مهراجپور جي محاذن تي ۽ سک لشڪر کي سوبران واري ميدان تي آڻي بيهاريو هو.

پنجاب ۽ جموںءَ وارا پاڙ

پنجاب جي سياست جو ڪجهہ احوال، افغان جنگ واري موضوع ۾ اچي ويو آهي. ڌيان سنگهہ سچيت سنگهہ، جمون جي ڊوگرا راجپوت سردار جا ٽي پٽ هئا. ڊوگر هڪ جابلو علائقي جو نالو آهي جيڪو ڪشمير ۽ پنجاب جي وچ تي پکڙيل نظر ايندو. اهو نالو ڪنهن خاص هندونيات سان واسطو ڪونہ ٿو رکي پر هن ڊوگراديس ۾ رهندڙ هر ماڻهوءَ کي ڊوگرا سڏيو ويندو آهي.

پنجاب جي ميداني علائقن جا سڀ راجپوت مسلمان ٿي ويا آهن باقي روهہ ۾ رهندڙ ماڻهو اڃا بہ ابائي هندو ڌرم سان واڳيل نظر ايندا. سک ڌرم بہ جابلو هندن کي پنهنجي اثر ۾ آڻي ڪونہ سگهيو آهي تنهن ڪري پنجاب جي جابلو علائقي جا رهواسي اڃا سوڌو هندو آهن ۽ ڊوگرن تي سک ڌرم جو ڪوبہ اثر ناهي

ٿيو. هن نيات جا ماڻهو راجپوت آهن تنهنڪري سندن نالن نيان "سنگهه" جو ضرور اضافو ڏسڻ ۾ ايندو آهي. جنهن جي معني آهي شينهن. سکن جي ڏهين گروءَ، گرو گوبند سنگهه جو به نالو اهڙو آهي جنهن جي پٺيان "سنگهه" پد جو اضافو نظر اچي ٿو. تنهن ڪري سندس پوئلڳ اهڙا نالا رکائيندا آهن جن جي پٺيان سنگهه جو واڌارو ڏسبو

مٿي چاتايل ٽئي ڀائر اچي راجا رنجيت سنگهه جي فوج ۽ راجنيتي جي ملازمت ۾ داخل ٿيا هئا. گلاب سنگهه بابت معلوم ٿئي ٿو ته هو سک فوج وٽي پشاور ۽ هزارا تي ڪاهي ويو هو. ڪيمس الله آباد تائين افغان حدن جي آچ ڪئي وٺي هئي.انهن ٽنهي جي سچ سان ته پوندي ئي ڪانه هئي. سازشن ۾ سچيت ۽ سجاڻ هئا. سوڙهه پوندي هئن ته ڊوڙي وڃي جبلن ۾ لڪندا ۽ سر بچاءُ ڪندا هئا. اتان جي ڏونگر جي ڏکين ڏاکن ۽ لڪن ڪان اهڙا ته واقف هئا جو وڏي فوج به مس ڪِن ڏکي ڪيڻ ۾ سوڀاري ٿيندي هئي. اهي سکن جا مقرر ڪيل ڪامورا هئا ۽ سندن ملڪي حدن وڌائڻ جي آڙ ۾ پنهنجا علائقا به گنگت ۽ تبت تائين وڌائي ڇڏيا هئائون. ان ڪري چينين هٿان ڪيترا ڀيرا شڪست به کاڌائون. پنجاب جي وِڱوڙي حالتن جو ذڪر هيٺ ايندو. سکن جي زوال کان پوءِ سيني کان وڏو ڀاءُ پنهنجي هيٺ ايندو. سکن جي زوال کان پوءِ سيني کان وڏو ڀاءُ پنهنجي هڪ نيئڻ حيثيت سان ٿي اڀري آيو. سندس وڏو پٽ پوٿو وري انگريزي قانون جي ڪورٽن ۾ هڪ مشهور شخصيت طور سڃاتو ويندو هو. رنجيت سنگهه جي وفات ويل پيو وڏو ڀاءُ ڏيان سنگهه دربار جو وزير هو.

پنجاب جون تشويشناڪ حالتون.

راجا رنجيت سنگهه جي وفات کان پوءِ پنجاب جون سياسي حالتون ڏينهون ڏينهن خراب ٿينديون ٿي ويون. هن حڪمران ڀِرين افغان جنگ دوران، انهن ورهن جي ڄمار ۾ جون ١٨٣٩ع ۾ وفات ڪئي هئي. هن جواني ۾ ڪيترائي جنگي ڪارناما سر انجام ڪيا. پر پوءِ شراب ۽ شباب جي رنگنين ۾ ڪاهجي پيو. هن پنهنجي حڪمراني جي سنڀي کي قائم رکڻ لاءِ پنهنجي اولاد مان ڪنهن کي اهڙو لائق ڪونه بنايو. سندس حرم ۾ ڪيتريون سهڻيون عورتون داخل هيون پر هن ڪن ٿورن کي پنهنجو جائز پٽ تسليم ڪيو هو. ان کان پوءِ اتان جا ماڻهو فقط سندس هڪ پٽ کڙڪ سنگهه کي پنهنجو راجا ڪري مڃيندا هئا. جڏهن

ڪرڙي سينهن کي اچي سڪرات ورايو پر ڪي جون سا تہ جڏهن مري ويو تہ سندس لاش مير سنڌي جي مقبري تي ڪٺي ويا هئا ۽ ان کي اڳڻ ۾ کهمايو هئائون. ڏيان سنگهہ، چمونءَ جي سردارن مان ٻيو نمبر ڀاءُ جيڪو پنجاب دربار جو وڏو وزير هو سندس مئت جي ڀاسي ۾ هلي رهيو هو ۽ رنجيت سنگهہ جي مرڻھ سان هوريان هوريان ڳالهائي رهيو هو، جڻ ڪانئس ڪا صلاح پڇندو هجي.

راجا رنجيت سنگهہ جي وفات سان گڏ ڪڙڪ سنگهہ جي گادي تي وهڻ جو بہ اعلان ڪيو ويو. تنهن ڪان پوءِ ڏيان سنگهہ کي پنجاب دربار جو وزير اعظم مقرر ڪيو ويو. گڙڪ سنگهہ جي اها تخت نشيني راجا رنجيت جي آخري وصعيت موجب ٿي هئي.ٻيءَ جيان شراب ۽ شباب جو شوقين ۽ ڪمزور هو پر ان سان گڏ دل جو بہ نبل هو. سندس ويچار هو تہ هن جو تخت ۽ تاج سندس دربار ۾ رهندڙ انگريز سرڪار جي نمائندي مسٽر ويڊ جي هٿ وس آهي.

راجا رنجيت سنگهہ جي ٻئي پٽ جو نالو شير سنگهہ هو جيڪو ٻڻ ٻيءَ جي تخت ۽ تاج جو دعويدار هو ۽ ان لاءِ هو گورنر جنرل لارڊ آڪلنڊ وٽ دانهن ويو هو. ڇاڪاڻ تہ ماڻهن جي دلين ۾ اهو احساس ويهي ويو هو تہ جيڪو ماڻهو مغلن جي تخت تي ويٺو آهي سو هڪ بااختيار ماڻهو آهي. لارڊ آڪلنڊ شير سنگهہ جون ڳالهيون ٻڌي کيس چيو تہ ڪڙڪ سنگهہ پنجاب جو جائز حڪمران آهي تنهن ڪري ڪجهہ ڪونہ ٿيندو.

ڪڙڪ سنگهہ هڪ نااهل حڪمران هو پر نونهال سنگهہ نالي سندس پٽ ڏاڍو هوشيار هو. جڏهن مهاراجا رنجيت سنگهہ وفات ڪئي تنهن زماني ۾ هو پشاور ۾ هو. وفات جي خبر ٻڌڻ شرط لاهور هليو آيو. تخت ۽ تاج ملڻ جو اوسيڙو هو. پر سندس پهچڻ کان اڳ سچيت سنگهہ جي ڏڍ تي سندس پيءُ تخت سنڀاليو هو جنهن کي ۹ آڪٽوبر ۱۸۳۹ع تي شاهي دربار جي رهائش گاهہ ۾ قتل ڪيو ويو. هي نوجوان ڏيان سنگهہ ۽ ٻين ڏوگرن کان سخت بجان ڪندوهو. ان نمائندي جي اثر ختم ڪرڻ لاءِ کيس وزير اعظم ۽ ٻين ڏوگرن جي واهر جي لوڙ هئي. هن جي شروعاتي دور ۾ کهڙيون سازشون ٿيون ۽ ڪهڙا واقعا ٿيا تن سان هن ڪتاب جو ڪو واسطو ڪونہ آهي. ڪڙڪ سنگهہ ڪمزور تہ اڳئي هو پر پنهنجي هڪ ويساهہ جوڳي ماڻهوءَ هٿان سري جي سرڪ ٻي ۵- نومبر ۱۸۴۰ع تي پرلوڪ پڌاري ويو.

نونهال پنهنجي ابائي تخت جو فطري وارث هو. جيڪڏهن هو تخت تي ويهي حڪمراني ڪري ها تہ انتظام هلائڻ ۾ ڪنهن بہ ريت پنهنجي ڏاڏي رنجيت سنگهہ کان گهٽ ڪونہ ٿئي ها. پر جنهن ڏينهن هو تخت تي وهي ها ان ڏينهن ئي کيس تقدير وجي تختي تي سمهاريو. ان ڏينهن پيءُ جي مڙهہ کي چتا تي چاڙهي جيئن ڪهر ڏانهن موٽندي هڪ ڦاٽڪ وٽان لنگهي رهيو هو تہ اوچتو اچي اهو

متاثر ڪريو. هن سان گڏ جمون جي گلاب سنگهه جو وڏو پٽ هو جيڪو ڏک لڳڻ ڪري ٽئي ڏينهن مري ويو ۽ نونهال سنگهه کي زخم رسيا ۽ رات جو اهو به وچي پنهنجي پيءُ سان مليو. عام ماڻهن جو خيال هو ته هن کي جمونءَ جي راجا گلاب سنگهه ماريو هو. ڇاڪاڻ ته هو ڊوگرن جو سخت دشمن هو. باقي نوجوان ڊوگر سردار جو قتل اتفاقي ٿي ويو.

دربار جي وڏ وزارت تي ڌيان سنگهه مقرر هو. نونهال جي موت کان پوءِ شير سنگهه تخت جو جائز وارث هو. وزير اعظم ڌيان سڱنهه به ان کي تخت تي وهارڻ پئي چاهيو ۽ انگريز سرڪار جي به اها مرضي هئي. شير سنگهه جي لاهور ۾ عدم موجودگيءَ سبب ڌيان سنگهه کي نونهال جي موت جي اعلان کي التوا ۾ رکڻو پيو. انهيءَ لاءِ ته جيئن شير سنگهه پهچي وڃي.

شير سنگهه پنهنجي سياءَ ۾ ٿڌو ۽ ڌيرج وارو هو ۽ سازشي ذهن ڌيان سنگهه جي قبضي ۾ نونهال سنگهه کان وڌيڪ هو رهڻو وارو هو. عام ماڻهو شير سنگهه کي راجا رنجيت سنگهه جو اولاد ڪونه سمجهندا هئا. ان جو ڪارڻ اهو هو ته هو راجا رنجيت سنگهه جي گهر تڏهن جائو هو جڏهن راجا مڙسيءَ کا ويهي ويو هو. هن کان علاوه شير سنگهه ۾ ڪي خاص خوبيون به ڪونه هيون. جمون سان تعلق رکندڙ هنن ڀائرن شير سنگهه کي مهاراجا ته مقرر ڪيو پر ساري سک جنتا ان جي راڄگدي سنڀالڻ جي سخت خلاف هئي.

وڳوڙي وايو منڊل ۾ مانار آڻڻ لاءِ کڙڪ سنگهه جي زال مائي چند ڪور ڌيان سنگهه جي پٽ هيرا سنگهه کي گود جو پٽ بنائي پاڻ ان جي قائم مقام ٿيڻ جو اعلان ڪيو. ان سان گڏ هن اهو به ٻڌايو ته سندس ننهن (نونهال سنگهه جي گهر واري) اميد سان آهي. ٿوري وقت لاءِ ته مائي چند ڪورڪي هڪ قائم مقام جي حيثيت ۾ مڃتا ملي وئي پر جمون وارا ڀائر ڪن اتفاقن ٿيڻ آسري آڪاس ۾ اکيون وجهيو ويٺا هئا. شير سنگهه پنجاب جو مکي بڻايو ويو ۽ ڌيان سنگهه کي وزارت عظميٰ جو عهدو مليو.

ان وقت سک فوج کي پگهارون ڪونه مليون هيون. ان ڪري انتظاميه تي چڙيا ۽ تتا ويٺا هئا. شير سنگهه وجهه وٺي سائن پگهارن وڌائڻ جو واعدو ڪيو ۽ رومين جيان ڪين کي سوڪڙيون ڏئي راضي ڪري ڇڏيائين. پنجاب جي هن بهادر فوج پوءِ وڃي پنهنجي ئي شهر لاهور تي ڪڙو چاڙهيو. ان کي فتح ڪري واپارين جو الهه تلهه لٽي ڦري ڪهڻو ئي مال غنيمت هٿ ڪيو. جنهن کي چاهيائون قتل ڪري ڇڏيائون. ان قتل عام ۾ هڪ انگريز جوان فائوڪس به قتل ٿي ويو جيڪو سندن ئي فوج ۾ شامل هو. انهن وڳوڙن ڪري ڪيترن ٻين علائقن جا گورنر قتل ڪيا ويا هئا. اهڙيءَ ريت شير سنگهه ٿوري وقت لاءِ پنجاب جو حڪمران ٿي

حڪومت هلائڻ لڳو. نن ڏينهن افغان- انگريز جنگيون اختتام تي پهچي رهيون هيون جن ۾ انگريزن جو گهڻو ڪجهه نقصان ٿيو.ان ڪري سڪن جيڪو انگريزن سان اتحاد ڪيو هو سو به لڏي پيو هو توڙي جو انگريز بويان جهيڙا ڪري پنهنجي وقار ۽ عزت کي گهڻو بحال به ڪري ورتو هو. راجا شير سنگهه جو پٽ پرتاب پنهنجي فوج سان گڏ لارڊ ايلنبرو سان ملڻ آيو. ان زماني ۾ افغانستان کان پلاند ونڻ واريون فوجون ستلج اڪري واپس موٽي رهيون هيون. تنهن وقت گهڙيءَ ڪن لاءِ ائين محسوس ٿي رهيو هو ته جڻ لاهور جي وڳوڙن ۾ مانار اچي ويندي. انگريز سرڪار جي حڪمت عملي به اها هئي ته جيڪو پنجاب جي مائهن وٽ قابل قبول حڪمران هوندو، انگريز سرڪار به تنهن جو پاسو وٺندي. مائي چند ڪور کي سندس ملازمن سنه ١٨٤٢ع ۾ قتل ڪري ڇڏيو هو تنهن ڪري شير سنگهه سياسي طور وڌيڪ مضبوط ٿي ويو هو. پر ان جي قتل پٺيان ڪنهن جو هٿ هو سا ڳالهه گگهوڙ لڳي پئي هئي.

شير سنگهه جي تخت تي وهڻ سان سِندا والا گهراڻي جا ڪي سگهارا سردار لاهور ڇڏي هليا ويا. اهي پراڻي سڪ مسالا يا يا اتحاد جا رڪن هئا. ٿوري وقت کان پوءِ کين اهل پڪ ڪرائي وئي ته سندن سگهه ۽ سات شير سنگهه جي اقتدار لاءِ وڏي واهر آهي ۽ منجهن هڪ ٻئي لاءِ ويساه ۽ اتساه پيدا ٿي پيو هو. پر هتي به ڌيان سنگهه جي ڪيني ۽ ڪپٽ کي مات ڪانه هئي. سندا وار سردار سڪ موٽي اچي لاهور ۾ وينا ته ڪنهن کين پڌايو ته کين قتل ڪرڻ لاءِ گهرايو ويو آهي. اجيت سنگهه ۽ لهڻا سنگهه به مشهور سڪ سردار هئا. هنن کي به اهڙو ئي شيطاني خيال اچي دل ۾ وينو. هنن مهاراجا کي گذارش ڪئي هو اچي سندن فوج جي انسپيڪشن ڪري. جڏهن هو فوج جي انسپيڪشن ڪري رهيو هو ته اجيت سنگهه وجهه وٺي کيس قتل ڪري ڇڏيو. لهڻي سنگهه سٽ ڪري وري سندس پٽ پرتاب سنگهه کي پورو ڪري ڇڏيو. تنهن کان پوءِ اهي ٻئي وڃي وزير ڌيان سنگهه سان مليا ۽ اتان کان ٿيندا شهر روانا ٿيا جتي رنجيت سنگهه جا الائي ڪيترا حلالي حرامي بار اقتدار جي واري جي اوسيئڙي ۾ اونڌيون منجهيون ڪري هڪ ڪنيا ٿيا وينا هئا. ان وقت تائين وزير اعظم ڌيان سنگهه جي ڪَيءِ مان ڪٿا ڪٽي ويا هئا. سندا والا سردارن ان ڏينهن پوياڙيءَ جو سندس چمار جو به سج لاهي ڇڏيو.

دليپ سنگهه جو تخت تي ويهڻ

بد قسمتي سان ڌيان سنگهه جي پٽ هيرا سنگهه کي وساري چڪا هئا جيڪو هڪ سياڻو ۽ سچيت نوجوان هو ۽ اهو پيءُ جي پلاند. ڪنهن وقت به چڪائي سگهيو ٿي.

هو هڪ ڏينهن فوج جي اهم مهندارن سان وچي مليو. ائين هيئيون مليون ٻڌائي وين مهڻا ڏئي مقتول راجا ۽ ان جي وزير جي بلاند وٺڻ لاءِ اياري ڪين ارن ڪان ٿي ٻاهر ڪڍي ڇڏيائين. هن پيري به پنجاب جي هن بهادر فوج وچي پنهنجي شهر لاهور تي ڪرو چاڙهيو. ان حملي ۾ لهڻو سنگهه قتل ٿي ويو. اجيت سنگهه کي مارڻ لاءِ ڪيد نگا جنهن جان ڇڏائڻ لاءِ هڪ اوچيءَ پٽ تان ٽپو ڏنو ۽ مري ويو. ان ڪان پوءِ هيرا سنگهه کي وزير ۽ ننڍڙي دليپ سنگهه کي مهاراجا ٻڌائي وچي پنجاب جي تخت تي وهاريائون. جن مائهن بابت ٿورو به شڪ هوته اهي مهاراجا ۽ وزير جي قتل ۾ شامل هئا تن کي ڳولي ڳولي ڪٺو ويو. جڏهن پنجابين جو هي خوني ناٽڪ هلي رهيو تڏهن گورنر جنرل گواليار تي قبضو ڪري چڪو هو. فطري طور تي ان وقت سندس سارو ڌيان پنجاب تي هو. پنجاب جي هن خوني ناٽڪ جا ڳاڙها رنگ سڪا ئي ڪونه هئا ته هن ڌرتيءَ جي سياسي آڪاس جي افق تي ائٽ جي شڪل ۾ هڪ نئون تارو نڪري آيو. سندس نالو جواهر سنگهه هو. ننڍڙي مها راجا دليپ سنگهه جو مامون ۽ راڻي جندو جو ڀاءُ هو. پنجابي فوج لاءِ جڻ چونڪ جندو ثابت ٿيو. راجا رنجيت سنگهه کي به ننڍڙا پٽ هئا هڪ ڪيس ڪشمير فتح ڪرڻ مهل ڄائو هو ۽ ٻيو هو ۽ ٻيو افغان علائقي پشاور تي سوڀ مائڻ وقت ڪيس توند ٿيو هو. تنهن ڪري هڪ جو نالو ڪشمير سنگهه ۽ ٻئي جو پشاور سنگهه رکيو ويو هو. سندس زور هو ته رنجيت سنگهه جا حقي وارث اهي ننڍڙا شهزادا آهن. جمون ڀائرن مان ٽيون ڀاءُ سچيت سنگهه به ٻان کي مڃائڻ واسطي ڏوتي ڪنجي ميدان ۾ نڪري پيو هو. ڪيس اهو ونڊڪو لڳو پيو ته ڪيئن ڪري پنهنجي ڀائٽي هيرا سنگهه کان وڏ وزارت کسي. هن ڳالهه کي ڳجهو رکي ڪجهه سائي سان ڪري اچي لاهور پهتو.

پنجابي فوج ۾ ان وقت پنچات طريقو قائم هو جنهن جو ذڪر مٿي به ڪيو ويو آهي ۽ اهو طريقو هن وقت مضبوط ٿي چڪو هو. وتس سچيت سنگهه ۽ سندس انعامن اڪرامن يا سوڪڙين پاڪرين جي جاءِ ڪانه هئي. هن لالچي راجپوت سردار سمجهيو هو ته هن اهو ڪسالو اجايو ڪاٽيو هاٿي ته هو تباهه ٿي ويندو. هن

مايوسي کان، پنهنجا ماڻهو سان ڪري قلعي کان ٻاهر هڪ قتل ڳوٺ کي پنهنجو فوجي مرڪز بنائي زبردست حملو ڪيو جنهن جي جواب ۾ فوج مٿس سخت گولاباري ڪئي.

وزير ميرا سنگهه وڏيڪ مقبول ٿي ويو هو. سندس چاچي جي مرڻ کان انڪل ٻه مهينا ڪن پوءِ سندا والا گهرائي مان هڪ سردار عطر سنگهه فوج کي پنهنجي پاسي ڪرڻ لاءِ هٿ پير هڻڻ لڳو. تنهن زماني ۾ فوج آرام سان ويٺي هئي. ميرا سنگهه وقت ۽ حالتن جو اندازو ڪري ۽ فوج جي وڏيءَ سگهه کي پورو سمجهي وقت ٽپائڻ لاءِ ان جو پول ٻڌو ٻانهون ٽي پيو هو. فوج جيڪڏهن چوندي هئي ته ڏينهن آهي ته وزير اعظم هيرا سنگهه رڙ ڪري چوندو هو ها سائين بلڪل منجهند. ڏسو ته سج وچ آسمان تي چمڪي رهيو آهي. جيڪڏهن فوج چوندي ته ڏينهن نه بلڪ رات آهي ته هو به چوڻ شروع ڪندو. بلڪل. ڏسو هو تارا چمڪي رهيا آهن. ظاهر ۾ تخت تي دليپ سنگهه ويٺل هو پر ملڪ جا اصلي طاقتور وارث ۽ مالڪ فوجي هئا. گئو ماتا هئا. ڪنهن ۾ ٿٽيءَ جي ٻار کي اها جرئت ڪانه هوندي هئي جو چئي سگهي ته اي سک فوج تنهنجي منهن ۾ ٻه آکيون. عطر سنگهه پنهنجي سر بچاءَ خاطر اچي انگريزن جي پناري پيو هو. پر جڏهن مئي ۱۸۴۴ع حڪومت ڏنو ته راجڪمار ڪشميرا سنگهه ٻه اچي هن سان مليو هو. وقت جو مشهور سک پنڊت ڀائي بير سنگهه ٻه اچي سائن مليو. سک فوج پنڊت ڀائي بير سنگهه کي ڪانئن الڳ ڪرڻ جي وڏي ڪوشش ڪئي پر ائين ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ڪانه سگهي. تنهن ڪري هن عطر سنگهه مٿان گولا باري ڪرائي جنهن ۾ "ٽيندڙ وزير" ۽ راجڪمار ڪشميرا سگنهه ته مارجي ويا پر سک عالم بير سنگهه به بچي ڪونه سگهيو. هن واقعي ڪري هيرا سنگهه جو هيانءُ ٺري پيو. پر هڪ عام ٻوليءَ ۾ هن اجا ٻه مصيبتن جي منهن سان جند ڪانه ڇڏائي هئي. ڇاڪاڻ ته هتان جو عام پنجابي جمون جي ماڻهن کان نفرت ڪندو هو ۽ سائن ڄڻ ازلي وير رکندو هو. ڌيان سنگهه ۽ سچيت سنگهه پنهنجو وارو ۽ سکن جا وڻ وڃائي هيءُ جهان ڇڏي ويا هئا. ڪراڙو لومڙ گلاب سنگهه سک فوج جا داءُ پيچ ۽ اٽڪلون سٽڪلون سڀ سمجهي چڪو هو. هن وقت اها هيرا سنگهه جي ڏاهپ کي ڌهي رهي هئي. جڏهن هي ڳٺون ٿاڪڙڻ تجوئڻ کان پوءِ جڏهن ڦندي ٿيندي ته ڪيس ٻه لت هئي ٻاهر ڪڍيو ويندو ۽ هن کي ان وقت تائين اوسيڙو ڪرڻو پوندو. هن نوجوان پنهنجي سگهه ۽ سياڻپ کي برقرار رکڻ واسطي هڪ سک پنڊت "جلا" کي پنهنجو پرجهلو بنائي ورتو هو جنهن جو جمون جي برهمڻ گهرائي سان لڳ لاڳاپو گهڻو هو. هو پنهنجي سهڻن سپنن جي آڌار ٽي جي رهيو هو. ڪيس اوسيڙو هو ته ڊوگرن جي غلط حڪمت عملين ڪري سارو پنجاب وڳوڙن جي آڙاهن ۾ چراٽجي ويندو ۽ پوءِ اتي

پيشوا گهرائي جي حڪومت قائم ڪرڻ ۾ سوڀارو ٿي ويندو. ٿين ڪرڻ لاءِ راجا رنجت سنگهه هڪ رستو اختيار ڪيو هو ۽ ساڳئي مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ هو ٻيو رستو اختيار ڪري رهيو هو. ٻين ماڻهن کي به پنجاب تي سڪن جهڙو حق هو. ڇاڪاڻ ته پنجاب جا اڪيلا رهاڪو رڳو سک ڪونه هئا ٻيا ماڻهو به هئا. پنجاب جي ميداني علائقن جا رهاڪو راجپوت به پنجابي هئا پوءِ ڪٿي اهي مسلمان هئا پر ڪين به پنجاب تي سڪن جيترو حق هو. اهو هڪ موهيندڙ منصوبو هو. هن سوچيو ته فوج کي پگهارون ملڻ کين. کيس گلاب سنگهه لاءِ به اتساهه ڪونه هو. سندس خيال هو ته سندس سازشن کي هميشه لاءِ پنجي ڏيڻ لاءِ جموں تي حملو ڪرڻ ضروري آهي.

پنڊت انهيءَ ڳالهه تي ڳت ڏئي ويهي رهيو ان ڪري ٻين امڪاني ڳالهين ڏانهن ڌيان ڏري ڪونه سگهيو. پنجاب ۾ جوڏس وڳوڙ هئا جنهن ڪري هو جواهر سنگهه تي پيو ڏنڪون ننوئون ڪندو ۽ لاهيئون لاهيندو هو. رائيءَ جي هن ڀاءُ ڇا ڪيو جو جموں جي هڪ ٻئي پنڊت لال سنگهه کي اڄي ڪاري جو مالڪ بڻائي ڇڏيو جنهن جو رائي جندوءَ سان عشق محبت جو مامرو پيو هلندو هو. هن هڪ سک جي حيثيت ۾ هڪ سک فوجي کي گذارش ڪئي. اهڙيءَ ريت کيس ٻين سک سردارن جي به پنيرائي حاصل ٿي وئي هئي.

اها ڳالهه اتي ختم ڪانه ٿي. ٢١ ڊسمبر تي هيرا سنگهه ۽ سندس جهت پنڊت ڏنوته هو راند هارائي چڪا آهن. تنهن ڪري هو ٻين ڊوگر سردارن کي ساڻ ڪري پير ٻنن تي رکي وڃي جموںءَ کي اوڏا پيا. پر هيئان وهندڙ تائي ندي پار ٿي ڪانه ڪئي هئائون ته پنيان به پيرا ڪٽي اچي لشڪر مٿان پيو ۽ کين سنگهه ڪري ناس ڪري ڇڏيائون. پنڊت کهٽيون آهون الاهون ڪيون پرسندس توهه پرين تنوارن تي ڪنهن کي به ترس ڪونه آيو. ميرا سنگهه جي موت تي ماڻهن ڏاڍو اوسيس ڪيو. ڇاڪاڻ ته هن پنجابين ڪان ٻيءَ جو پلاند بولائي وتو هو ۽ شان شوڪت سان سندن وزير به رهيو. هن حساب سان پنجابين هي پيو وزير اعظم ڪٿو هو.

راجا رنجيت سنگهه جي نهائيءَ مان باقي راجا پشاورا سنگهه وڃي بڇيو. کيس ڪو سٽ ۽ ڪا سگهه ڪانه هئي. ملڪ جو سارو انتظام جواهر سنگهه ۽ رائي جندو جي چگهه لال سنگهه حوالي هو. فوج کي به اهڙا ماڻهو کپندا هئا جن کي پنهنجي مقصدن حاصل ڪرڻ لاءِ استعمال پيا ڪندا هئا. اهڙي ريت اها فوج جڻ ته وائر لو ڏانهن وڌي رهي هئي. اهو هڪ اهڙو سمون هو جو لاهور جو شهر بدنامين ۽ بڇڙائين جو اهم مرڪز بڻيل هو ۽ بد اخلاقيون جڻ اخلاف جي ضرورت اختيار ڪري چڪيون هيون. هن وقت پنڊت جي جوڙيل منصوبي مطابق گلاب

سنگهه کي سيڪت ڏيڻ لاءِ جموںءَ تي ڪاهڻ لاءِ پنجاب جون فوجون پر ساهي رهيون هيون. پر هو ڪراڙو چالاڪ ڪائنن وڏيڪ سچيت هو. هن ڪجهه ڏئي وٺي ۽ ريهي ريبي سکن جي پن برگيڊن کي پنهنجي پاسي ڪري ورتو ۽ بناڪنهن اڏڪي جي فوج جي واڌ ۾ وچي نڪتو ۽ ان سان گڏ لاهور ڏانهن هلڻ لڳو. جڏهن ڪيس محسوس ٿيو ته جنهن لاءِ هن هيترا ڪشٽ ڪاٽيا آهن سا وزارت ڪيس ملڻ مشڪل آهي ته هن جواهر سنگهه کي پنهنجي ڪيل ڏوهن جو سٽ لک رپيہ ڏنڊ ڏنو. جواهر سنگهه لکي ورتو هو ته سندس سيج سيلهن سان سٽي پئي آهي. هوڏانهن فوج به گلاب سنگهه جا پر ڪٽي اڏامڻ کان اپاهج ڪري ڇڏيو ۽ ڪيس گيسيون ڪرائيندا سندس وطن جموںءَ پهتا هئا انهيءَ لاءِ ته جيئن پيا عقل ۽ اکين وارا اهي گيسا ڏسي اچرج ڪن ته هن پاڻ کي ڪيترو سهانگو وڪيو هو ۽ ڪم ڪڍڻ ڪانپوءِ ڪيترو بي آبرو ٿي وطن واريو ويو هو.

نئين وزير کي ڪيني جا ڪنا اندر م هئا ۽ هن اهي پاڙ پاڙيا. هڪ ڏويزن فوج جي مهندار، ڪيس برطانيہ سرڪار ڏانهن ويندي جهلي وڌو هو. جواهر سنگهه به کي پاڻ لاءِ هاڃيڪار سمجهي رهيو هو. تنهن ڪري سندن نڪ ۽ ڪن وڍي ڇڏي ڏنو يو. اها هڪ سٺي ڳالهه ڪانہ هئي. جواهر سنگهه جي اهڙيءَ با اختيار سگهه فوجين کي ڏاڍي ڏکي لڳي پرڪنهن مناسب وجهه ملڻ لاءِ واجهه وجهي رهيا هئا.

ملتان جو صوبو گهڻو پرانهون هو جنهن کي سنہ ١٨٢٠ع ڌاري سکن افغانن کان فتح ڪري پنجاب سان ملائي ڇڏيو هو. اتي ڪن وڳوڙين سر مٿي ڪنيا هئا. هن علائقي جو گورنر ديوان مولراج هو. سندس پيءُ به مشهور ديوان هو. موجوده گورنر ملتان کي هلائڻ لاءِ سٺو انتظام رکيو هو. ان ۾ وڏي اوٿائي اها هئي ته لاهور کي وقت سر ڏَنُ ڪونہ ڏيندو هو ۽ فوج جي به پنهنجي صُوبي ملتان تي حملي ڪرڻ جي مرضي هئي. هي مامرو اجا اتي ئي هو گلاب سنگهه پنهنجي ٿاڪرو علائقي ۾ آسودو وينو هو ۽ سياسي صُورت حال تي تکي تاڙ رکيو وينو هو. تنهن حالتن جو اندازو لڳائي پشاورا سنگهه کي سيالڪوٽ واري علائقي تي قبضي ڪرڻ جي هشي ڏني پر هو پنهنجي ان ڪوشش ۾ ڪامياب ڪونہ ٿيو. پوءِ گهڻو اتر پار ڏانهن هليو ويو ۽ وجهه وٺي سنڌوءَ جي ڪنڌيءَ سان موجود اٽڪ جي قلعي تي قبضو ڪري مهاراجا هجڻ جو اعلان ڪيائين. سک فوج هن لاءِ تمام گهڻي ڪوشش محسوس ڪئي ڇاڪاڻ ته راجا رنجيت سنگهه جو پٽ هو ۽ ان ڪيس پنهنجو پٽ ڪري قبول به ڪيو هو. پر سندس پنيرائي ڪرڻ جو اهو وقت ڪونہ هو. سک فوجون اٽڪ تي حملي جي ارادي سان اڳتي وڌڻ لڳيون هيون.

پشاورا سنگهه کي محسوس ٿيو ته هن مهاراجا سڏائي سٺو ڪم ڪونہ

ڪيو هو. ٻچڻ جي واهه نه ڏسي هن اُن مهجي ۾ وزير ڪجهه ڪُوءَ ۾ ڪيس ڪُهائي ڇڏيو. هن لاءِ جيڪي سک فوج جا جذبا هئا سي ڪيس ڪم جي ڪونه سگهيا. پر انهن به ڪونه هو اها ڪنهن مناسب موقعي جي تاڙ ۾ هئي.

هڪ ننڍڙو راجا پنهنجي لانگ جوڙيءَ ماءُ سان گڏ لاهور ۾ موجود هو جنهن جي مٿان راجا رنجيت جي ناني جو ڏڪ هو.

سنه ١٨٤٥ع ۾ انگريز سرڪار کي پڪ ٿي وئي هئي ته پنجاب هاڻي اينترو ته ڪنا ڪيڙا ٿي چڪو آهي جو ان جو متحد ٿيڻ ممڪن ئي ڪونه آهي ۽ ان وقت "ائپوڪئليپس" جا چار گهوڙيسوار افق تي پنهنجا ڪميت ڪڏائي رهيا هئا. اها سک فوج ان طرف ايئن وڌي رهي هئي جيڪي وري ڪيس سمنڊ ۾ ٻوڙڻ لاءِ آتا وينا هئا. جنهن جو مطلب ته ڳوهه پنهنجي مدد واسطي شڪارين جا گهر ڳولي رهي هئي.

آخري ڏيک وٺ پهچڻ کان پهرياڻين اهو ضروري آهي ته سکن جي فوج وارو پئنچاتي طريقو سمجهڻ کپي ته هو ڇا آهي جنهن ماڻهن کي هرويرو منجهائي ڇڏيو آهي ۽ جيترو مشهور آهي اينترو ويساهه جوڳو ڪونهي.

سک فوج ۽ ان جو پئنچاتي طريقو

اهو محسوس ڪرڻ ڏاڍو سولو هي ته لاهور جي سک فوج بد اخلاقي ۽ بدناميءَ ۾ ناليِ ڄڙهيل آهي ۽ پنهنجي حڪمرانن جي پيرن ڪڍڻ ۾ پنهنجو مٽ پاڻ آهي. سک فوج کي ڏاڍو تند ۽ تيلو هوندو هو ۽ سمجهندي هئي ته هن جهڙو بهادر پيو ته ٿي ئي ڪونه ٿو سگهي. مذڪوره فوج فقط خالصن جي مفادن جو تحفظ ڪندي هئي. سک يونين جي چونڊ ڪرڻ به انهن جي ذميوارين ۾ شامل هوندو هو. هي اهو اهڙو ورثو آهي جيڪو ڍهون پڪ ڪرو پنهنجي پنيان ڇڏي ويو هو. پئنچات جي ان چونڊ جو طريقو هو بهو روس جي سوويٽ جهڙو هو پر ان جي مقابلي ۾ هن پئنچات جو ڪجهه وسيع دائرو هو.

راجا رنجيت سنگهه جي وفات وقت پنجاب جي ڪل فوج ١٣٠٠٠٠ جنهن مان ٣٧٠٠٠ ريگيولر فوج هئي جيڪا ٣٠ بٽالين ۾ ورهايل هئي. ست گهوڙيسوار برگيڊون هيون جنهن ۾ ٢٧٠٠٠ ريگيولر گهوڙيسوار شامل هئا ۽ ٽي سو توبون هيون جن جي هلائڻ لاءِ ٤٠٠ ماڻهو رکيل هئا. هندستان جي توبچين تي توبن جو هڪ نفسياتي اثر وينل هوندو ۽ پڪل هو بهو اهڙو جهڙو زولا پنهنجي تصنيف "ڊبئڪل" ۾ هڪ مزاحيه انداز ۾ پيش ڪيو آهي. جنهن ۾ هن ورث مان ٻچي آيل

فرينچ فوج جو ذڪر ڪيو آهي. توبن جي سار سنڀال لهڻ نهايت ضروري هوندي آهي. توبچين ۾ ضبط ۽ نظم جي ضرورت هوندي آهي تنهن ڪري سنڌن روبي ۾ ڪجهه ڪاوڙ اچي ويندي آهي. هندستان جي هر جنگ ۾ توبن جو گهڻو استعمال نظر اچي ٿو تنهن ڪري توبن جو هتي ذڪر ٿيڻ ۽ توبچين جو هجڻ غير متوقع ڳالهه ڪانه آهي. رنجيت سنگهه جون توجون انگريز فوجين جي نگرانيءَ ۾ جوڙيون ويندڙيون هيون. سک فوجين جي اهڙيءَ سکيا لاءِ بنگال فوج جا عملدار ڪتب آندا ويندا هئا. اهي اهڙا فوجي عملدار هوندا هئا جيڪي ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي فوج مان پينشن تي لهندا هئا يا فوج ڇڏي ڀڄي ايندا هئا ۽ گهڻو ڪري سنڌن واسطو يورپ سان هوندو هو. اهي توبون پنهنجي ڪارڪردگيءَ جي نقطئہ نگاهه کان نهايت سٺيون هونديون هيون. انهن ۾ ڪم ايندڙ اوزار ۽ انهن جي چرپر به هڪ اهم ڳالهه هوندي آهي.

فوج جا ٻيا ماڻهو جموںءَ جا ڊوگرا راجپوت يا ٻين جاگيردارن جا ماڻهو هئا. سنڌس اريگيولر هارس سک هئا جن کي گهوڙ- چڙها سڏيو ويندو هو. ساري فوج سٺ في صد سکن تي مشتمل هوندي هئي جيڪي مشهور تلوار باز هوندا هئا ۽ مسلمان پنجاب مٿان ڇانيل هئا. گهڻو تعداد مسلمانن جو به هو ۽ ڪجهه گورکا به شامل هئا. سنڌن ورديون چاڪوس Chakos هونديون هيون ۽ برٽش گورکا رائفلس جيان مٿان سايون صدريون ڏڪيندا هئا. سنڌن اريگيولر فوج جي وردي ايسٽ انڊيا ڪمپني جي فوجين جهڙي هوندي هئي. پر سنڌن ڪراس بيلٽ سفيد بدران ڪارو هوندو هو. توبن بدران هو ٻنڪا ٻڌندا هئا.

سنڌن فوج ۾ يورپي به ڀرتي ٿيل هوندا هئا ۽ هر رئنڪ ۾ ڏسبا هئا جنهن جو ذڪر مٿي ڪاٿي اچي ويو آهي. جنرل آلارڊ جو جنرل وينچورا فرينچ هئا. اويتابل اٽلي سان واسطي رکندو هو. سنڌن سکيا ڏنل برگيڊن کي انهن جي نالي پٺيان سڏيو ويندو هو. سنہ ١٨٤٣ع ۾ سک فوج انهن يورپين تي هٿيار کڻي سامهون ٿي جيڪي هنن سان گڏ ساڳي سک فوج ۾ شامل هئا قتل ٿيڻ کان جيڪي بچيا تن انگريز هندستان ڏانهن وٺي ڪڙي ڪئي هئي.

هندستان ۾ ماهوار پگهار ڏيڻ ڏجو هوندو آهي ۽ گهڻو ڪري ساريءَ ايشيا ۾ صورت حال ساڳي آهي. پنجاب ۾ جڏهن راجا رنجيت جي هڪ بهترين حڪومت ختم ٿي وئي ته پوين حڪمرانن جي دور ۾ ڪين پگهارون ملڻ به بند ٿي ويون هيون. ڪيترن جون پگهارون بخشين جي ڊرائي ڪري رڪجي ويون هيون. پوءِ ته فوجين جي ڪاوڙ وار آفيس Waroffice تي چڙهي وئي. جيڪڏهن فوجين جو پگهارون ڪين وقت سر ملنديون رهن ها ته ڪڏهن دربار سان بغاوت نه ڪن ها. جيڪڏهن فوج تمام گهڻي هوندي ته پنهنجو پاڻ ۾ هڪ ٻئي کي هتيا ڪرڻ ۾

دير ڪانه ڪندي. ڪين صحيح وزير ۽ صحيح بخشيءَ جي ضرورت هئي. وڏيڪ هي به ته ڪنهن خالصي فوجي جي توهين نه ڪئي وڃي ته معاملو صحيح پيو هلندو.

راجا رنجيت سنگهه جي پوئين زماني ۾ جڏهن هو وڏيڪ ڪمزور ٿي ويو هو ته هنڪا سلڪا جهڳڙا ٿي پيا هئا ۽ ڪٿي ڪٿي وري بغاوتون به نظر آيون. ان جو خاص ڪارڻ انتظام ۾ ڍلائي اچي وڃڻ هو. پر ان جي وفات کان پوءِ ٻن مهاراجائن جي قتل ٿي وڃڻ بعد جهيڙن جهڳڙن ۽ بغاوتن جي جڙ ته ڪٿي ويامي پئي هئي. سنه ١٨٤١ع شيرسنگ جي تخت هٿ ڪرڻ کان پوءِ ڏاڍي ڌهڪاءَ. قتل ۽ بغاوتن جو هڪ ڊگهو سنگهر ڏسڻ ۾ ايندو جن جو مختصر ذڪر مٿي ڪيو ويو آهي. لاهور تي قبضو ڪرڻ دوران فوج سان ڪي ڪمانڊر ڪونه هئا تنهن ڪري ڪين ڏاڍو هاجو رسيو هو. اهڙي ڏکئي وايو منڊل ڪي منهن ڏيڻ لاءِ ڪن عقلمند فوجي عملدارن پنهنجو پاڻ بندوبست رکيو. ويڙهو سپاهي پنجابي هاري ناري هو. ان جو اهڙي ڳوٺ سان واسطو هو جتي قديم دور کان وٺي پنچاتي طريقو رواج هيٺ هو ۽ اهو طريقو پين علائقن کان پنجاب ۾ وڏيڪ آهي. جڏهن ملڪ وڳوڙن جي ور چڙهي ويندو آهي. امن امان ڏاڙ ڦاڙا ۽ ملڪي انتظام ڪنا ڪيرا ٿي ويندو آهي ته اهي فوجي پنچاتون مانهن کي متحد رکڻ ۾ گهڻيون اڳريون هونديون آهن.

برطانيه سرڪار جو هڪ نمائندو لاهور ۾ رهندو هو ۽ سندس سڌو واسطو لڌيانه سان هو تنهن سنه ١٨٤٣ع ۾ هن ريت لکيو آهي: "موجوده دور ۾ پنجاب فوج جي سکيا ڪماندنٽ ۽ ائڊ جوٽنٽ ڪندا آهن جيڪي هرهڪ يونٽ مان ڪنيل فوجن جي ڪائونسل جي هٿ هيٺ هوندا آهن. انهن فوجن جي ڪائونسلن جو پاڻ ۾ سپنڌ اختيارن جو تعين به اهي پنچاتيون ڪنديون آهن ۽ ملڪ جي حڪمت جي اصلي سگهه به اهي پنچاتيون هونديون آهن. اهو ساڳيو طريقو نه رڳو پيادل فوج ۾ آهي پر گهوڙ- چڙها ۾ به قائم آهي. اهي سڏائين پيادل فوج سان لهه وچڙ ۾ هوندا آهن ۽ انهن جي حڪمن جي تابعداري ڪندا آهن. سمجهه ۾ ايئن اچي ٿو ته پيادل فوج سڀني کان سگهارو ادارو آهي."

ان ساڳئي طريقي کي هن ١٨٤٥ع ۾ وڏيڪ تفصيل سان هن ريت سمجهايو آهي: "پنجاب جي فوج کي ٻين فوجن کان مختلف فرض سرانجام ڪرڻا پوندا آهن. اهي پنهنجين فوجين کي مشقون ڪرائيندا آهن ۽ ڪين جنگين دوران ميدانن تي ويڙهائيندا به آهن. پر انعام. اڪرام ۽ سزا ڏئي ڪونه سگهندا آهن نه وري فوجين تي ٿيندڙ خرچ جو حساب ڪتاب لکندا آهن. اهي سکن جي پنچات جي حڪمن تحت هلندا آهن جيڪا فوج جي هر ڪمپنيءَ مان چونڊيل ٻن ٻن ماڻهن مان ڪنهن خاص اصول تحت جوڙي ويندي آهي. اهي ننڍڙيون جماعتون يا رجيمينٽ- ان- ڪا ونسل هر فيصلي ڪرڻ جو مجاز هوندي آهي ۽ سزا به انهن

جي صلاح مسوري سان ڏني ويندي اهي. فوجي سپاهين جا پان ۾ يا فوجي ۽ عام ماڻهوءَ جي وچ ۾ معاملن جا فيصلا بہ انهن پنچائتن مان جوڙيل هڪ ٽربيونل ڪندو آهي”.

پنجاب جي سک فوج ۾ جيڪي يورپي ماڻهو ملازمت ڪندا هئا سي اهڙيون ڳالهيون قبول ڪونہ ڪندا هئا. اهڙين انحرافين ڪري کين قتل ڪيو ويندو هو يا وري پنجاب فوج سان پڇي هليا ويندا هئا. گهڻو ڪري پنجاب فوج يا وڏا عملدار بہ رنگڪس مان ترقي ڪندا انهن عهدن تائين پهچندا هئا. جاهل جٽ هوندا هئا ۽ اهڙين ڳالهين کي هڪدم قبول ڪري وٺندا هئا.

سنہ ١٨٤٥ع ۾ پنجاب مان لکيل هڪ خط پڌائي ٿو تہ ان زماني ۾ پنجابي فوج پنهنجا رائج ڪيل اصول ۽ ضابطا جڙي چڪي هئي سندس وڏيڪ بيان هن ريت آهي: هن فوج ۾ هڪ خاص ڳالهہ هيءَ ڏسبي تہ ان ۾ هڪ پنچائت ناهي ويندي آهي جيڪا هو هڪ ڪمپني. توبخاني جي يونٽ يا سوارن جي دستي مان بہ بہ ماڻهو جونڊي جوڙي ويندي آهي. ڏقيڙ وارين حالتن کان سواءِ انهن ماڻهن کي ڳالهائڻ جو حق بہ هوندو آهي. توڙي جو اهي فوج ۾ ڪمانڊر هوندا آهن پر پنچائت اندر هڪ ماتحت جيان کين هيٺاهين ڪرڻي پوندي آهي. هن مان ڳالهہ هيءَ ظاهر ٿيندي آهي تہ انهن کي ڪنهن اڳواڻ جي ضرورت هوندي آهي ۽ سمجهندا آهن تہ حڪم ۽ ان جي تابعداري کان سواءِ نہ فوج قائم رهي سگهندي نہ وري ڪو ملڪ ئي هلي سگهندو. اهوئي ڪارڻ آهي جو هنن جي فوج ۾ اعليٰ اختياريءَ وارو ڪو فوجي عملدار ڪونہ هوندو آهي جنهن کي ڪمانڊر-ان- چيف مقرر ڪري سگهن. هتي جي جابلو علائقن جي عورتن جو انگ تمام گهڻو هوندو آهي. تنهن ڪري شهرن جو بازاريون اُن جو واپار سندن هٿ هوندو آهي ۽ فوجي ڇانوڻين ۾ سامان وغيره بہ اهي موڪليندي يون آهن. سندن گڏ ڪيل مال ملڪيت کي چڱيءَ نگاه سان ڏٺو ويندو آهي. سکن جي هن منجهيل فوجي نظام ۾ جڻ نظم ضبط بہ ڏسڻ ۾ ايندو آهي. توڙي جو وڏن فوجي عملدارن جا ماتحت سمجهيا ويندا آهن پر پنچائت جي ناتي سندن هر حڪم اکيون پوري ايئن مڃيو ويندو آهي جهڙيءَ ريت يورپ جي فوجي اعليٰ عملدارن جي حڪمن جي تعميل ڪئي ويندي آهي. يورپ وارا اهو نظم ۽ ضبط ڏسي حيران ٿي ويندا آهن. پر اهي ڳالهيون انتها خراب آهن جيڪي فوجي کي ناس ڪري ڇڏينديون. ڳوٺن ۾ وري هيءَ رواج آهي جو جنهن ماڻهوءَ وٽ زمين گهڻي هوندي آهي تہ اهو ڪم ڪار ڪونہ ڪندو آهي ۽ پنهنجي هو ننڍڙي حڪومت قائم ڪري ڇڏيندو آهي. فوج جي نظام بہ انهن زميندارن جو نقل ڪيو ويندو آهي. پنهنجي ذاتي مفادن واسطي بہ ريجيمينٽون پاڻ ۾ گڏجي ڪم ڪنديون آهن. هي ڳالهہ انهن لاءِ اهڙي جهڙي هوندي آهي جيڪي هندستان جي

زرعي سماج جي اصولن کان بي خبر هوندا آهن."

سنه ۱۸۴۳ع کان ۱۸۴۵ع تائين اهي فوجي پنچاتون پاڻ ۾ نظم ضبط پيدا ڪري اهڙيون سگهاريون ٿي چڪيون هيون جو ڪيترا

وزير اعظم ڪناڻون پر پوءِ به مٿن ڪنهن کي اگر ڪٿڻ جي جرئت ڪانه ٿي هئي. هنن پنهنجا پريا تريا شهر ڦري لٽي پينگ ڪري ڇڏيا. ڪيترن ماڻهن کي قتل جون سزائون ڏنائون. پرڪنهن پاڻ به ڪانه پوئي اها ڳالهه قبول ڪري سگهجي ٿي ته وٽن بي پناه طاقت هئي پر هنن ان طاقت کي ذميواريءَ سان ڪتب ڪونه آندو. اجرج جهڙي ڳالهه اها به آهي نه جڏهن گواليار ۾ فوج بي انتها طاقت جي مالڪ ٿي وئي اتان جي وزيرن ۽ بخشين سان به ساڳي ڪار ڪئي وئي خود اتان جي رائيءَ کي به پوبتيون پڙهائي ڇڏيائون- اڳينءَ حڪومت جو سارو نظام درهم برهم ڪري ڇڏيائون. بعد ۾ انگريزن اچي ان حڪومت جي نظام کي بحال ڪيو هو. هائي پنجاب جي فوج طاقت کي پنهنجي فطري حثيت ۾ رکڻ لاءِ انگريزن کي پنجاب ۾ دست اندازي ڪرڻ مناسب آهي يا نه؟ پنجاب جي فوج کهڻو ڪري ان وزير کي ڪهي ڇڏيندي هئي جنهن بابت ڪيس شڪ هوندو هو ته هو انگريز کان امداد وٺي رهيو آهي. برطانيه سرڪار جي اها مرضي ڪانه هئي ته پنجاب کي فتح ڪري پنهنجي حڪومت سان شامل ڪري پر هن جي مکيه خواهش اها هئي ته پنجاب جي فوج پنهنجي بي پناه طاقت جو جيڪو غلط استعمال ڪري رهي آهي تنهن کي پنجي ڏيڻ لاءِ دست اندازي ضرور ڪري. گواليار جي فوج ۾ ڪجهه طريقه ڪار هو ڪجهه نظم ۽ ضبط هو پر پنجاب جي فوج ۾ جزوابگي هئي. استعمال ٿيل لفظ به مغل حڪمراني جي حدن لاءِ چڻ لازمي هوندو هو. جيڪو به ماڻهو دهليءَ جي تخت تي وهندو هو تنهن کي سنڌوءَ جو موهه ڇڪي آڻي ان جي ڪنڌيءَ تي بيهاريندو هو. سنڌوءَ جي "سنيهه" اهڙي هوندي هئي جو ڪهڙو به حڪمران هجي، ان کان نتوائي ڪونه سگهندو هو. No one saw this more clearly than this old lion him self هن پيري سينهن (راجا رانجيت) کان وڌيڪ ڪنهن بئي ماڻهو "سنڌوءَ جي سنيهه" کي محسوس ئي ڪونه ڪيو هو. چوندو هو ته اهي ڏينهن ڏور نه آهن جڏهن اهو نقشو رت ۾ ڳاڙهو هوندو. هن سان گڏ دهليءَ ۾ مرنڊز هڪ سڪ گروءَ جا چيل لفظ سنڌس سيني ۾ نقش ٿيل هئا جنهن چيو هو ته اهي ڏينهن جلد اچڻ وارا آهن جو مغلن مان ماڻهن جي جند آجي ٿي پوندي. مٿن خدا جي ڦٽڪار هجي. هن ملڪ تي ڪورنر جو راڄ هوندو جن جي مٿن تي ٽوپلا ڍڪيل هوندا.

سڪ فوج جي اڻ پڙهيل ماڻهن کي اهو پڌايو ويندو هو ته برطانيه سرڪار ۽ هندستان جو گورنر جنرل پنجاب کي پنهنجي حڪومت سان ملائڻ لاءِ

اٿ ٿي پهر سارشن ۾ رڌل اهن. هن خوني ناٽڪ جي ڪٿا پڌائڻ کان اڳ پنجاب جي ڇڙواڳ فوج جا ڦهري ڪارناما ڏسون ته ڪيئن هنن جواهر سنگهه سان ليکو ڪتو ڪيو جيڪو سک حڪومت جو هڪ مسلمان وزير اعظم هو.

فوج جو وزير اعظم کي قتل ڪرڻ.

انگريز سرڪار جي فوج جي ڇانوڻي ميان مير (سنڌي)جي مقبري پرسان آهي. هن ميدان تي اهو نالو هڪ بزرگ ميان مير ڪري پيو آهي جنهن جو مقبرو ڇانوڻيءَ جي هڪ ڪنڊ تي آهي. ميدان جي وچ تي پوربيءَ هندستاني فوجن جو بئرڪون آهن. انهن جي بلڪل سامهون گلاب سنگهه جو رهائيش گاه آهي جيڪو ڪنهن زماني ۾ سک برگيڊ ۽ توبخاني جو ڪمانڊر هوندو هو. لاهور ۾ رهندڙ ٻي فوج، مغلن جي ٺهيل پرائي قلعي کان ٻاهر شهر جي سامهون ڇانوڻيءَ ۾ رهندي هئي. هن راجڌانيءَ جي چوڌاري انارڪلي ۽ بيگم پور نالي ٻيون ڇانئه وٿيون به موجود هونديون هيون.

٢۴- سيپٽمبر ١٨۴۵ع تي هنن ڇانوڻين جون گهڻو ڪري ساريون فوجون نڪري ميان مير واري ميدان تي تعمير ٿيل ڇانوڻي ڏانهن وڌي رهيون هيون جتي جنرل آويٽابل ۽ جنرل وينچورا جون برگيڊون رهنديون هيون. هن کان علاوه گلاب سنگهه برگيڊ ۽ شهنشاه جهانگير جي مقبري پرسان شاهدرا وٽ رهندڙ گهوڙ- چڙها برگيڊ پڻ ساڳئي ماڳ ڏانهن وڌي رهيون هيون. توبخاني جا گهوڙيسوار به انگريزي قسم جي فوجي وردين ۾ ميدان تي تيار بيٺا هئا.

ڇا مهاراجا پنهنجي فوج جي انسپيڪشن ڪري رهيو هو؟ ڇا فوج ڪنهن گڏيل دشمن خلاف پيش قدمي ڪري رهي هئي؟ ها ڪنهن حد تائين ائين صحيح هو. سندن اهو گڏيل دشمن وزيراعظم جواهر سنگهه هو جنهن جي ڍياتيءَ جو پيالو هائي ڪنن تائين ڀر ٿي چڪو هو. اهي سيئي فوجي ان وزير اعظم کي ملندڙ سزا پنهنجي اکين سان ڏسڻ آيا هئا. هن ماڻهوءَ خلاف پنجاب جي فوج قتل جو فيصلو صادر ڪيو هو ۽ جنهن کي اهڙي فيصلي ڪرڻ جو حق به هو. پنج ڏينهن اڳ هن وزير کي فوج پنچات سامهون انهيءَ مقصد سان طلب ڪيو ويو هو ته جيئن هو منس ڏريل الزامن جا جواب ڏئي سگهي. ان کان پوءِ هڪ وڏي فوجي ساٿي جي پهريداريءَ ۾ ڪيس هڪ پٽي وزير وٽ آندو ويو جنهن فوجين کي ڪجهه ڏنو وتو هو. اهو ماڻهو قائم مقام رائي جو پاءُ ۽ ننڍڙي حڪمران جو مامون هو منس الزامن جو وحور هيٺ ڏجي ٿو.

(١) هن سرڪاري خزاني کي ذاتي مقصدن واسطي استعمال ڪيو.
(٢) هن ملڪي انتظام کي ڊانوانڊول ڪري ڇڏيو.
(٣) هن غداري ڪئي ۽ اٽڪ جي قلعي ۾ رنجيت سنگهه جي پٽ ڪنور پشاورا سنگهه کي قتل ڪيو جڏهن ته هن تابعداري ۽ اطاعت قبول ڪئي هئي.
(٤) هن آويتابل جي برگيڊ جي جنرل جوڏارام کي پنهنجي پلاند ونڻ خاطر قتل ڪري ڇڏيو.
(٥) هن پنجاب جي خالصه فوج جي نافرماني ڪئي ۽ هن راجنيتڪ مامرن ۾ فوج سان ڪوبه صلاح مشورو ڪونه ڪيو.
(٦) هن فوجي سپاهين جي پگهارن وڌائڻ ۾ لاپرواهي ڏيکاري.
(٧) هن جموں ۾ جي گلاب سنگهه تي حملو ڪندڙ فوج کي ڇهن هزارن روپين ڏيڻ کان انڪار ڪيو.هن کان علاوه هر سپاهيءَ کي واعدي ڪيل سو سو روپيه به ادا ڪونه ڪيو.
(٨) هن انگريز سرڪار سان دشمني ڪري فوج کي تباه ڪرڻ پئي گهريو. وزير هنن سوالن جو ڪو جواب ڪونه ڏنو هو تنهن ڪري ڪيس روبرو هن مقصد سان گهرايو ويو هو ته جيئن اهڙن سوالن جا جواب سڀني جي سامهون ڏئي سگهي.

جيڪڏهن هو انهن سوالن جا تسلي بخش جواب نه ڏئي سگهيو ته فيصلو ڪري متس قتل جي سزا رکي ويندي. ونس جان بچائڻ جو فقط هڪ رستو هو ته ڪهڙيءَ ريت پڇي اچي انگريزن جي پناري بوي ۽ پاڻ سان رانيءَ ۽ مهاراجا کي به ونيو اچي. اتان فيروز پور ڪا گهڻو پري ڪانه هئي. پر فوج ڪن ڪڙا ڪيون خبردار لڳي بيٺي هئي. فيروزپور ڏانهن ايندڙ سڀني رستن تي فوج وهاري وئي هئي. بعد ۾ هن قلعي ۾ وڃي پناه ورتي هئي جتي هن پنهنجي بچاءَ واسطي ني بلٽنون رکيون هيون. هن فوج کان سواءِ ٻاهر توبخانو به هو. جيو وڃي نو ته هن ڪيس هڪ لک روپيه ڏنو هو انهيءَ لاءِ ته جيئن سائس وفادار رهن.

هن قلعي ۾ هو ايترو مضبوط هو جو پنچات کي هو ڪهڙو به رکو ۽ بي ڍنگو جواب ڏئي پئي سگهيو. ان کان جلد ئي بوءِ فوج واري پنچات ملڪ جو سارو انتظام پاڻ سنڀالي ورتو پر ان تبديليءَ کي نالو پنٿ جو ڏنو ويو جنهن وزير اعظم ڏانهن سنيهو مُڪو ته تنهنجي خلاف پنجاب جي فوجي پنچات موت جو فيصلو ٻڌايو آهي. تنهن ڪري بهتر آهي تون پنهنجو پاڻ فوج وٽ ميان مير واري ميدان ۾ پيش ٿيءُ نه ته پئي ڏينهن صبح جو هي طاقتور فوج لاهور جي قلعي تي حملو ڪري ان جون ڏچيون اڏائي اندر ويٺل سڀني مائهن کي ڪهي ناس ڪري ڇڏيندي.

بدقسمت وزير عظم هاڻي اهو ڪجهه ڪٽي رهيو جيڪو هن ڪجهه اڳ

وقت نوڪيو هو. هن ٻيو ٻيرو بہ ٻجڻ جا جتن ڪيا. هن پنجاه هزار روپيہ قلعي واريءَ فوج ۾ ورهايا جن ڪيس قلعي کان ٻاهر وڃڻ جي موڪل ڏني. پر ٻاهرئين فاٽڪ وٽ خالصہ فوج بيٺل هئي جنهن ڪيس نڪرڻ جي اجازت ڪانہ ڏني. ٻئي ڏينهن صبح جو چئن پلٽڻن ۽ توبخاني جي آفيسرن کي حڪم پهتو تہ وزير اعظم کي ميان مير واري ميدان تي وٺي اچن ۽ ان حڪم جي تعميل ڪئي وئي. اهڙو اطلاع ٻڌي قلعي اندر رهيل فوج بہ وزير اعظم جي قتل ٿيڻ وارو تماشو ڏسڻ لاءِ اچي ميان مير واري ميدان تي پهتي. سارو معاملو تيار ٿي چڪو هو. آخري گهڙي اچي پهتي هئي. وزير اعظم ان سزا لاءِ تيار هو.

هن سان، رائي ۽ مهاراجا بہ گڏ هو جنهن جي عمر ان وقت فقط ٻارنهن سال هئي. اهي ٻئي ٻن هاٿين تي سوار هئا. سندن پٺيان ايندڙ ٻين ٻن هاٿين تي سندن نوڪر چاڪر اچي رهيا هئا. جواهر سنگهہ پاڻ سان هيرا جواهر ۽ ٻيو خزانو بہ جام کنيو هو. سندس ارادو هو تہ ان خزاني وسيلي هو آخري گهڙيءَ تائين پنهنجي جان بچائڻ جي ڪوشش ڪندو.

ساري فوج پنهنجي عهدن موجب ميدان تي بيٺي هئي. برگيڊون هڪ ٻئي پرسان بيهاريون ويون. فرانس جي فوجي ترتيب جيان ڪين تيهڙ ۾ بيهاريو ويو هو. انتظار ڪندي ڪين ڪافي وقت ٿي ويو هو. هنن کي توقع هئي تہ وزير کي منجهند کان پوءِ ميدان تي آندو ويندو.

هن ڏيک بابت هڪ اکين ڏٺي شاهد جو بيان هن ريت آهي. قلعي ۽ ميان مير واري ميدان جي وچ تي چار پلٽڻون ۽ توبخاني جا گهوڙيسوار وزير اعظم کي وٺي اچڻ لاءِ بيهاريا ويا هئا جيڪي هڪ خاموش قافلي سان گڏجي پوئتي موٽيا. ساڍي ٽين وڳي شام جو اهو قافلو ميدان ۾ اچي هڪ پاسي بيٺو. پوءِ طبل ۽ نغارن وڄڻ شروع ڪيو ۽ جنرل وينچورا جي برگيڊ سلامي پيش ڪئي. گهوڙ- چڙها جيڪي عام طور ريگيولر فوج جي پٺيان بيهندا هئا هي ان جي سامهون بيهي رهيا. جيئن اهو قافلو ٿورو اڳتي وڌيو تہ ان سان گڏ ايندڙ پلٽڻون ان جي جوڏاري ڪرو ٻڌي بيهي رهيون ۽ ٻئي پاسي کان توبخانو ڦري آيو. وزير اعظم سان گڏ آيل قافلو جڻ مڪمل گهيري ۾ هيو ۽ بچڻ جون سندس سڀ واٽون وارجي چڪيون هيون. اهو قافلو سرڪندو اچي وچ تي پهتو. سڀني کان اڳيان وزير ويٺل هو. ان مهل پيادل فوج جون بہ ڪمپنيون اڳتي وڌيون. هڪ ڪمپنيءَ ان هاٿيءَ کي الڳ ڪيو جنهن تي وزير اعظم سوار هو. ٻي ڪمپني ٻين ٽن هاٿين کي ڇڪي پري ڪري بيهاريو. جن تي ڊنل ۽ هبائل عورتون سوار هيون. جڏهن هنن هاٿين کي ڌار ٿيندي ڏٺو تہ منجهن اچي روڄ ۽ راڙو پيو. ڪين وٺي انهن تنبن ۾ وڃي وهاريو ويو جيڪي خاص انهن لاءِ اتي هنيا ويا هئا.

وزير اعظم واري هاٿيءَ جي مهاوت هاٿي جهلڻ ۽ هيٺ هشائڻ جو حڪم ڪيو ويو. پر وزير ڪيس ائين نہ ڪرڻ جو حڪم ڏنو. انهيءَ تي هڪ سک سپاهي مهاوت جي ڪلهي ۾ گولي هڻين. تنهن کان پوءِ مهاوت هاٿيءَ کي هشايو. هڪ سک پنهنجي چمڪندڙ ڪرپان تان ڏِک لاهي مٿي هاٿيءَ جي هودي ۾ چڙهي ويو. هن مهاراجا دليپ کي وزير جي گود مان ڪڍي ٻئي سک جي حوالي ڪيو جنهن ڪيس ڪڍي وڃي راڻي کي ڏنو جيڪا هر نندي وڏي کي رڙيون ڪندي ايلاز منٿون ڪري رهي هئي سندس ڀاءُ کي بچايو وڃي.

هٿن ۾ بيٺل سک فوجي ماٺ بيٺا هئا. هرڪو ماڻهو ساهه سڪايون پنڊ پاهڻ لڳو بيٺو هو. فوجي خالصہ جي حڪم هرڪنهن کي وڪڙ ۾ آڻي سوگهو ڪيو هو. هودي ۾ چڙهي بيٺل سک مهاراجا کي الڳ ڪرڻ کان پوءِ وزير جي خدمتگارن کي قتل ڪيو. ان ڪانپوءِ هن فوجي خالصہ پنٿ جي ڪيل فيصلي جو وڏي آواز سان اعلان ڪيو ۽ ڪرپان هڻي سندس ٻڇيءَ جا ٻچ لاهي ڇڏيا. پوءِ سندس سيني ۾ ڪرپان ڪڙڪائي ڪڍيو ۽ سندس جسم کي ڌڪو ڏئي هٺ ڪيرائي ڇڏيو. جتي فوجون قطارون ٻڌيون بيٺيون هيون.

مسائن جهڙي ماڻار ۾ رڙيون ڪوڪون پرڻ لڳيون. سکن جي بيٺل فوج وزير سان گڏجي آيل محافظ دستي مٿان اٿلي پئي. پر ماڻهن کان سواءِ منجهائن ڪو وانگي بہ ڪونہ بچيو جن پڇي اچي فيروزپور ۾ انگريز نمائندي سان پنهنجي ڏکن جي ڪهاڻي اوري.

جواهر سنگهہ جو وڍيل جسم ساري رات ميدان ۾ تنبوءَ ٻاهران نڌڻڪو پيو رهيو. هي اهو تنبو هو جنهن ۾ اندر راڻي رڙيون ڪوڪارون ڪري هر نندي وڏي کي پنهنجي ڀاءُ بچائڻ لاءِ منٿون ۽ آهون ڪري رهي هئي.

ٻئي ڏينهن ڪيس پنهنجي ڀاءُ جي لاش کي قلعي ڏانهن کڻڻ وڃڻ جي موڪل ملي. ان ڏينهن شام جو سندس مڙهہ کي چتا تي چاڙهيو ويو. سندس چار زالون بہ رنڊيون رڙنديون هن جي ارٿيءَ سان گڏ وڃي باهہِ ۾ پيون ۽ سڙي رک ٿي ويون. فوجي سپاهي سندس بي عزتي ڪري ڏاڍو خوش ٿي رهيا هئا.

هي قهر ۽ ڪنورتا جو اهڙو ڏيک هو جنهن جهڙو پيو ٿي ئي ڪونہ ٿو سگهي.

ڇيو وڃي ٿو تہ جڏهن وڳوڙ ڪاهجي پيو تہ مارجي ويل ۴۲ ماڻهن جو عورتون پنهنجن ورن لاءِ رڙندي رڙندي وڃي چتا واريءَ باهہ ۾ ڪڏيون ۽ بکي باه ۾ بک ٿي ويون. عام طور اهڙين ستين عورتن جي بي انتها عزت ڪئي ويندي آهي پراهي بي مروت فوجي مٿن ٺٺوليون ۽ چٿرون ڪري رهيا هئا. سندن جسمن تان سون بہ زور سان ڇڪي پٽي لاٿو ويو. هڪ عورت جي ستڻ جو اڱڻ بہ ڇڄو ويو چاڪاڻ تہ ان ۾ سون جا ٺئونر ٽاڪيل هئا. جڏهن فوج انهن عورتن مٿان تيل ۾

ٻنل ۽ سڙندڙ ٽُٽا اڇلائي رهي هئي تہ انهن مان هڪ عورت رڙيون واڪا ڪري ڪين ٻنيو ۽ پاراتا ڏنا هئا تہ فوج ۽ خالصہ هڪ سال اندر تباه ٿي وڃن. اها ٻنڻ واري ڪا هڪ عورت ڪانہ هئي پر اهڙيون ڪيتريون رنوڙ زالون هيون جن جي اندر مان اهي آهون نڪري رهيون هيون. هن ڏک ڀري ڪهاڻيءَ جي اڄهو اها ٻڇاڙي آهي. اهو وقت جو وزير اعظم هو. پر جيئن شيڪسپيئر چيو آهي تہ سندس وفات تي ٻن ڳوڙهن ڳاڙڻ وارو بہ ڪونہ هو. ٿن مهينن جي ٿوري عرصي ۾ پنجاب جي هيءَ فوج ستلج اڪري موت ڪي للڪاريو هو.

باب ستون

سکن جو ستلج پار اکرڻ

- ستلج جي برطانيہ سرڪار واري ڪناري تي موجود حالتون
- سرحد تي برطانيہ سرڪار جي فوج
- سکن جو ستلج اکرڻ
- برطانيہ سرڪار جي فوج جو جنگي نقشو
- ۱۸۴۵ع واري برطانيہ سرڪار جي هندستاني فوج
- مريدڪي ڏانهن پيش قدمي
- مريدڪي جي جنگ.

ستلج جي برطانيہ سرڪاري واري ڪناري تي موجود حالتون

اهو ڪٿي سمجهايو ويو آهي تہ ستلج پار ڪي سک علائقا بہ هئا جتي سک حڪمران پنهنجي فوج رکي ڪانہ سگهندا هئا. افغان جنگ دوران لاهور حڪمت سان انگريز سرڪار جي لهہ وچڙ لڌيانہ ۽ فيروزپور وسيلي ٿيندي هئي. سک معاملا نبيرڻ وارو انگريزي نمائندو بہ لڌيانہ ۾ ويهي پنهنجو فرض سرانجام ڪندو هو. پوئين دور ۾ اهو فيروزپور ۾ اچي رهيو هو جيڪو لڌيانہ بنسبت لاهور کي ويجهو هو. انگريزي نمائندن مان ڪيترا اهڙا مشهور معروف ماڻهو بہ ٿي گذريا آهن جن انگريز- سک تعلقاتن کي دوستائي نموني نڀاهڻ ۾ پان ملهايو

افغان جنگ کان اڳ ۽ ان دور ۾ مسٽر ويڊ اهڙو انگريز نمائندو هو جنهن جي صلاح مشوري کي راجا رنجيت سنگهه تمام گهڻي اهميت ڏيندو هو. سندس وفات کان پوءِ پڻ حڪمرانن ۾ انتظاميہ مسٽر ويڊ کي پنجاب دشمن سمجهيو هو. هن جي بدلي تي وڃڻ کان پوءِ مسٽر ڪلرڪ کي سندس جاءِ تي موڪليو ويو. نئون نمائندو سکن جي سياءَ کان گهڻو واقف هو. ۽ ڪيس اها پڪ پئي پئي ته جاڻ هئي ته اهي ڇا ٿا چاهين. هن کي جڏهن اتر-اولهہ وارن علائقن جو ليفٽيننٽ گورنر مقرر ڪري اگري موڪليو ويو ته ٿوري وقت لاءِ ڪرنل رچمنڊ کي روانو ڪيو ويو هو. بعد ۾ لارڊ ايلنبرو هن فرض کي سرانجام ڪرڻ لاءِ جلال آباد جي محافظ ميجر براڊ فورڊ کي موڪليو. پنجاب جي وڳوڙي وايو منڊل دوران هي ميجر پنهنجا فرض نهايت خوش اسلوبيءَ سان نڀاهيا هئا. هن گورنر جنرل ۽ وزارت خارجہ جي سيڪريٽريءَ کي نهايت خبردار رهڻ لاءِ لڳاتاري خط لکندو رهندو هو. هي ڪين سدائين اهڙي جاڻ ڏيندو رهندو هو ته پنجاب جي فوج مٿن ضرور حملو ڪندي. پتو ناهي ته اها پنهنجي ڏرتي بچائڻ خاطر ائين ڪري رهي آهي يا جواهر سنگهہ خلاف جيڪي هنن الزام هنيا هئا. ۽ پنهنجي فوجين کي انگريزن خلاف اڀاريو هو. تي سگهي ٿو ته اهو حملو پڙڪائڻ جو نتيجو هجي ۽ اهو حملو ڪري پنهنجي ناهليت کي ڍڪيندا هجن. هتي اهو بہ معلوم ٿيندو ته سک فوجي کي اهڙي نقطئہ نظر کان واقف ڪيو ويو هو ۽ ان نهايت ڪاميابيءَ سان حملو بہ ڪيو پر پوءِ جڻ پنهنجي اڏيل کوڙڪيءَ ۾ پاڻ تي ڦاسي پئي. پر جيڪڏهن انگريزن طرفان اهڙيءَ کوڙڪي اڏڻ جي تياري هجي ها تہ حالتون ڪجهہ ٻيون هجن ها.

ڪيترن سٻين ڪري عام سک ۽ فوجي سمجهندا هئا تہ انگريز پنجاب تي حملي ڪرڻ واسطي تيارين ۾ آهن. پر سندن حڪمرانن جي اها سوچ ڪانہ هئي. نيڪن جيڪڏهن هو اڳرائي ڪرڻ جي غلطي ڪندا تہ ڪين ڪنڌا ڪيڏا ضرور پوندا. سک فوج ۾ اها ڳالهہ بہ هوندي هئي تہ جيڪو حڪمران انگريزن سان ويجهڙائي رکندو هو تنهن سان ان جي بوندي ٿي ڪانہ هئي. اهڙو ذڪر مٿي ڪٿي بہ اچي چڪو آهي. پنجاب ۾ سياسي ڦيتاڙو اسري چڪو هو ۽ وڳوڙي وايو منڊل هو. انگريزن حالتن کي ڏسي فوج جو انگ وڌائي ڇڏيو هو. هن نقطئہ نظر کان هو بلڪل صحيح بہ هئا. ٻئي پاسي اها بہ حقيقت هئي تہ اڳوات ئي فوجن ۾ اضافو ڪرڻ. جنگي ٻيڙيون اڻائڻ يا جنگ سان لاڳاپيل ٻيو سامان گڏ ڪرڻ. خراب صورتحال کي وڌيڪ سنگين بنائڻ جي برابر هو.

جنگ جون ڳجهہ ڳوهہ ۾ تياريون ڪرڻ عام ماڻهن کان ڍڪيل ڇپيل هيون ۽ اهي اهڙيون ڳالهيون هيون جيڪي فوج جي ناتي سدائين ڪيون ٿيون ويندڙيون هيون. سنہ ١٨٠٩ع نئپولين جو هندستان تي حملي جو خوف نري ويو تہ

لڌياڻه ڏانهن وڌندڙ انگريزي فوجون جمنا وٽ بيهي ويون هيون ۽ اهڙو اطلاع رنجيت سنگهه کي به ڏنو ويو هو. پر پوءِ ڪي حالتون ابريون جو لڌياڻه کي انگريز فوج جي ڇانوڻي بنائيو ويو ۽ اتي فقط ٻه پلٽڻون موجود رهنديون هيون. نيپال جنگ ١٨١٦ع ۾ پڄائي کي پهتي ته سوباٿو ۾ رهندڙ گورڪا فوج به ٻهري جي نقطئه نگاه کان آئي لڌياڻه ۾ رهائي وئي انهيءَ لاءِ ته جيئن جبل واري پاسي تي اک رکي سگهجي. پٺاڻ ڌاڙيلن تي نظر رکڻ لاءِ ڪجهه فوج ميرٺ ۽ ڪرنال ۾ به رهائي وئي هئي.

١٨٣٨ع تائين لڌياڻه ۾ رهندڙ فوج ڄڻ ته سکن کي منهن ڏيڻ واسطي بيهاري وئي هئي. سنه ١٨٣٥ع ۾ فيروزپور جي اوسي پاسي وارو علائقو انگريزن جي اثر هيٺ اچي ويو. ڇاڪاڻ ته ان علائقي جا سک سردار رنجيت سنگهه جي حملي پٽه ڊڄي اچي انگريزن جي پناري پيا هئا هن کان علاوه فيروزپور ۾ افغان جنگ ڪري سنه ١٨٣٨ع ۾ انگريزن نور- وقتي فوجي ڇانوڻي بنائي ورتي هئي. فوج رهائڻ واسطي ڪرنال مناسب جاءِ ڪانه هئي. ان جو ڪارڻ اهو هو ته اتان جو پاڻي گندو هو ۽ فوج کي پاڻ ڪونه پوندو هو. تنهن ڪري سنه ١٨٤٢ع ۾ اهي فوجون انبالا ۾ رهايون ويون. اها ڇانوڻي هنگامي حالتن ۾ فيروزپور پوءِ لڌياڻه وارين ڇانوڻين کي واهر ڪري پئي سگهي. سملا صحت افزا ماڳ هو. تنهن ڪري اتي انگريزي فوجن جي ڪانوني بنائي وئي هئي جتي بيمار يا زخمي انگريز فوجي پڻ رهايا ويندا هئا. ان نقطئه نگاه کان ڪسائلي، ڊگشاءِ ۽ سوباٿو ۾ ڇانوڻيون بنايون ويون ۽ جابلو علائقن تي نظر رکڻ لاءِ گورکن کي به سهلا ۾ رهايو ويو هو. سو اهڙي قسم جو بندوبست رکڻ ڪو غير مناسب به ڪونه هو ۽ هن مان ڪنهن اڳرائيءَ جو ڪو ارادو به ڪونه هو. پر سک پنهنجي اتحادي گوانيار جي حالتن کان ڊڄي ويا هئاجنهن تي انگريز سرڪار قبضو ڪري چڪي هئي ۽ ڪين شڪ ٿيو ته متان انگريز پنجاب کي به هڙپ نه ڪري ڇڏين تنهن ڪري هنن اڳتي وڌڻ ۾ دير ڪانه لاتي.

لارڊ ايلنبرو جي جاءِ تي سنه ١٨٤٤ع ۾ سرهينري هارڊنج مقرر ٿي ايو. هو هڪ تجربيڪار فوجي سپاهي هو. حالتن مان ڪيس حملي جو سخت خطرو محسوس ٿي رهيو هو. هن هڪدم ئي فوجن کي اهڙي حملي جي منهن ڏيڻ لاءِ اڳواٽ ئي تيار رهڻ جو حڪم ڏنو ۽ سک سرحد تي ڪڙي نظر رکڻ لڳو. ڪيس وري اهو به خدشو ٿيڻ لڳو ته فوج ئي جيڪڏهن اڳواٽ تيار رهڻ جو حڪم ڏبو ته پاڙيسري ملڪ ان کان پيشي تياري ڪندو. تنهن ڪري خطرو رهندو به وڌي ويندو. هن سبب ڪري هن جنگ سان لاڳاپيل ڪيترين ڳالهيون مهمل ڪري ڇڏيون.

هندستان ۾ باربرداري ۾ جنگي رسد پهچائڻ جو نظام اڃا به اهوئي پراڻو آهي ۽ ان جي سست رفتاريءَ جا ڪارڻ به مٿي ڪاٽي ٻڌايا ويا آهن. هن باربرداري واري نظام ۾ ٻي اوڻائي اها به هئي ته جيڪڏهن هڪ علائقي ۾ فوجي آمدرفت ۽ باربرداري لاءِ بندوبست ڪيو به هو ته اها خبر هنڌين ماڳين پهچي ويندي هئي ۽ فوجي تيارين جو راز ڪنهن کان به ڳجهو رهي ڪونه سگهندو هو.

سيپٽمبر ۱۸۴۵ع ۾ پنجاب وارن پنهنجو وزير اعظم ڪُهي ڇڏيو هو جنهن جو ذڪر مٿي اچي چڪو آهي. ساري ملڪ تي فوج قبضو ڪري ورتو هو. نئين وزير کي فوجن جو سختي سان حڪم هو ته انگريزن جي نمائندي سان جيڪي به ڳالهيون يا لکپڙهه ڪئي وڃي سا اسان جي صلاح مشوري ۽ حڪم کان سواءِ نه ڪئي وڃي ۽ اها ڪانئن اڳواٽ منظور ڪرائي وڃي.

جيئو ويندو آهي ته جنهن وقت کان وٺي پنجاب وارن پنهنجي وزير اعظم جواهر سنگهه کي ڪٺو تنهن وقت کان وٺي مينجر فراڊ فوٽ جي اندر ۾ اڱرائي گهر ڪري وئي هئي. هن کي پنجاب وارن جي سپاهه جي ٻليءَ پٽ پروڙ هئي. افغان جنگ دوران جڏهن فوجون پنجاب مان لنگهي رهيون هيون ته هن کي پنجاب خلاف سخت قدم کڻڻ لاءِ مجبور ڪيو ويو هو. افغانستان ۾ انگريزن جي شڪست کان پوءِ پنجاب وارن جو سائن رويو ئي تبديلي تي ويو هو ۽ انگريزن سان آڪڙ ۽ تُند سان ڳالهائيندا هئا. سندس فوج ۽ انهن جي ڪماندرن جي هلت چلت ۾ به وڏو فرق اچي ويو هو. جڏهن افغانستان پلاند وڃڻ واري فوج جڏهن خيبر لڪ مان لنگهي رهي هئي ته پنجاب فوج جو اڻ وهڻ به الائي ڪيئن تي ويو هو. پنجابين جي مٿي ۾ جيڪو واءُ پرجي ويو ۽ تُند ۽ تيلي کان سندن زمين تي پير ئي ڪونه تي ڪنو ته ميجر براڊ فوٽ جي جڻ ڪپڙن کي باهه لڳي تي وئي ۽ اهو سندس هڪ فطري عمل هو. تنهن هوندي به ڪيس اها خبر هئي ته جيڪڏهن ڪوشش ڪري جنگ کان لنوائي سگهجي ته ته پوءِ هرويرو سڏي جنگ کي پنهنجي ڳچيءَ ۾ ڇو وجهجي؟ خاص طور تي جڏهن لاهور ۾ امن امان ۽ صلح سانت آهي ته پوءِ ڪڪر ۾ ڪڙو اڇلائڻ عقلمندي ڪانه ٿيندي.

انگريزن واري پاسي کان به پنجاب جي وڳوڙي وايي منڊل مطابق ڪن ڪڙا هئا ۽ پنجاب جي اڱرائي خلاف جڻ اوڪڙو وينا هئا. ان وقت پنجاب جو وزيراعظم لال سنگهه هو. جنهن کي پنهنجي منهن کان مڪ اڏائڻ جا به اختيار ڪونه هئا. تيج سنگهه راجائي سنگهاسڻ تي ويٺل هو. سندس سيئي عضوا ٻڌڻ تي هئا ۽ اهي ٻڌڻ سڪ فوج جي ڪنٽرول روم ۾ رکيل هئا. سپهه سالارن کي به ڪي اختيار ڪونه هئا. ڪن فيڪون فوجي پنچائت وٽ هئي. هر چيز ان جي اک جي اشاري سان نهندي ۽ ڊهندي هئي.

نئون گورنر جنرل بہ سيپٽمبر ۾ مٽي وڃي ڪمانڊر- ان- چيف ۽ انگريز نمائندي سان ملاقات ڪئي جيڪي سک- انگريز سرحد تي ويهي پنجاب تي عقابي اک سان تڪي رهيا هئا. اتي پهچڻ کان ٿوري دير بعد هن پنهنجو هڪ نقطئہ نظر جنگي ڪائونسل ڏانهن موڪليو جنهن ۾ لکيل هو تہ " هندستان جي انگريز سرڪار کي امن امان واري حڪمت عملي اختيار ڪرڻ ڪري گهڻا ڏک سور برداشت پوندا. ماٺ ساڌڻ ڪري هن کان اڳ ۾ اهڙا ڪيترا ڏچا ڳچي ۾ پئجي ويا آهن. ڪئٽ ناهي تہ هاڻي بہ ڳاٽي ٽوڙ خرچ اچي. خطرو ان کان سواءِ تہ لائي چا ٿئي. ڇاڪاڻ جو سک سرحد سان ڪيتري ئي پنجابي فوج ويڙل آهي. اهو پڻ پهريائين بہ هيو. پر امڪان آهي تہ منجهائن ڪو ساڃهہ پريو پلوڙ ماڻهو پيدا ٿي پوي جو هن ڇڙ واڳ فوجي کي پنهنجي هٿ وس ڪري ۽ هڪ سگهاري سک سرڪار قائم ڪري وجي.

لاهور ۾ بہ انگريزن جي هڪ " سيڪريٽ ڪميٽي" رهندي هئي تنهن ڏانهن بہ هن گورنر جنرل سيپٽمبر ١٨٤٥ع ۾ هڪ خط لکيو هو جنهن جا بول ڪجهہ هن ريت هئا: "هندستان جي انگريز سرڪار پاڻ کي حد کان وڌيڪ روڪيو آهي. هن کان سواءِ پنجاب ڏانهن ڪيترا پيرا چتاءُ بہ لکي موڪليو ويو آهي. انگريزن جي تمنا اها آهي تہ مهاراجا جي سرڪار سگهاري هجي. سندس ملڪ آجو ۽ ريان ڪيان هجي. انگريزن جي اهڙيءَ نيڪ خواهش کان هر ڏاهو سک سردار باخبر آهي. هن قسم جي ڏچن هوندي بہ آءُ هن جاکوڙ ۾ لڳو پيو آهيان تہ ٻنهي ڌرين ۾ جيڪي وِيربون ۽ ويڇا آهن اهي ختم ٿيڻ کپن. ٻنهي کي هڪ ٻئي تي ويساه ڪرڻ گهرجي ۽ دوستاڻا لاڳاپا پيدا ڪرڻ کپن. اهو هڪ اهڙو مخلصانہ مشورو آهي جنهن سان پنجاب کي انگريزن جي دست اندازي کان بچائي سگهجي ٿو.

پر معلوم ائين ٿي رهيو هو تہ ڄڻ ڪو اهڙو سک سردار موجود ئي ڪونہ هو جو پنجاب جي ڇڙ واڳ سک فوج کي پنهنجي هٿ وسيڪو ڪري جيڪا هر قسم جا ليڪا لتاڙي چڪي آهي.

برطانيہ سرڪار جي هندستاني فوج سرحدن تي

هن وقت ڪو ٻيار جي دجي ڪن انگريز وند تي حڪا هئا. ان ڪري فوج جي انگ کي اترين علائقن ۾ وڌائڻ ممڪن ٿي پيو هو. انبالا ۾ ٽيهہ هزار فوج موجود هئي جنهن سان ٦٨ توبون گڏ هيون. اهڙي ريت ميرٺ ۾ بہ ڏهہ هزار فوج ۽ توبن جو انگ بہ مٿي ڏيکاريل مقدار کان گهٽ هو. ڇاڪاڻ فوجون. سر هينري

هارڊنج ۽ سر هيوگوف جي حڪمن موجب هلڻ واريون هيون. فوج جو مکيہ حصو انبالا جي ڇانوڻيءَ ۾ ترسيل هو جيڪو سرحدي شهر لڌيانہ کان اسي ميلن جي پنڌ تي ۽ فيروزپور کان ١٦٠ ميلن جي وڏيءَ وٿيءَ تي هو. ڊسمبر جي شروعات تائين امڪاني حالتن کي منهن ڏيڻ لاءِ پيش قدمي ڪرڻ جو ڪوبہ ارادو ڪونہ هو. توڙي جو ان وقت ميرٺ مان ٩- لانسر ڏڦير فوج رواني بہ ٿي چڪي هئي ۽ فوج جي ٢/٣ حصي جي نقل حرڪت واسطي بار برداري ۽ رسد جي پهچ لاءِ جوڳو بندوبست بہ ڪيو ويو هو. هن جو مطلب اهو هرگز سمجهڻ نہ کپي تہ جنگي تيارين واسطي اهو پورو ۽ مڪمل بندوبست هو.

ميرٺ جي ڇانوڻيءَ ۾ موجود لشڪر کان سواءِ، لڌيانہ، فيروزپور، سملا واري جابلو علائقي ۾ انبالا ۾ ڪل هيءَ فوج هئي.

توبخانو

هارس آرٽيلري -	٧ ٽرپس
فوٽ آرٽيلري -	٦ ڪمپنيون
هلڪو توبخانو -	٤ ڪمپنيون

گهوڙيسوار

برٽش ڪيولري -	٢ ريجيمينٽون
ڏيهي نيم مسلح گهوڙيسوار -	٣ ريجيمنيٽون
اريگيولر ڪيولري -	٢ ريجيمينٽون

انفنٽري (پيادل)

يورپي ماڻهن تي مشتمل -	٥ بٽالنون
هندستاني ماڻهن جون -	١٣ بٽالنون

ساريءَ فوج کي ٽن گهوڙيسوار برگيڊن ۽ ڇهن پيادل جي حصن ۾ ورهايو ويو هو. پيادل فوج جون فقط بہ برگيڊون هيون ۽ اصول مطابق هر برگيڊ ۾ ٽي ريجيميٽون يا بٽالنون هيون. فوج جي اها ترتيب تيستائين عمل ۾ ڪانہ آئي جستائين جنگ جي نقشي، برگيڊيئرن ۽ عملي جي مقرريءَ بابت ڪو اعلان نہ ٿيو. جڏهن فوج جي پهرين چرپر ٿي تہ ان وقت گورنر جنرل پڏتر ۾ هو تہ پيش قدمي ڪندڙ فوج، پنجاب تي حملي ڪرڻ جي خوشيءَ ۾ پنهنجي جذبن جو کليو اظهار ڪري يا نہ ڪري. ٽن ڏينهين هندستان ۾ ريل اچا شروع ڪانہ ٿي هئي. تنهن

ڪري جنگ ۾ فوج جي هر حصي جو هڪ جائزو هڻ ۽ هڪ جائزو وٺڻ جڻ ته مشڪل هو. هنن ڳالهين کي نظر ۾ رکي فوج جي ورهاست ڪئي وئي هئي جيڪا دلچسپيءَ کان خالي ڪانه آهي. فيروزپور ۽ لڌيانه ۾ رهندڙ فوج کي اڳئين برگيڊن ۾ ورهايو ويو هو.

فيروزپور ۾ جنرل لٽلر جي ماتحت:-

هارس آرٽيلري	-	٢ ٽرپس
هلڪو توبخانه	-	٢ ٽرپس
ڏيهي گهوڙيسوار	-	٢ ريجيمينٽون
يورپي پيادل	-	هڪ ريجيمينٽ ۽ برگيڊ گئريسن
ڏيهي پيادل	-	٧ ريجيمينٽون ۽ بٽالين گئريسن

لڌيانه ۾ برگيڊيئر ويلر هيٺ ٥٠٠٠ فوج

هارس آرٽيلري	-	٢ ٽرپس
يورپي	-	هڪ بٽالين
ڏيهي	-	٥ بٽالين
اريگيولر ڪيولري	-	هڪ ريجيمينٽ

امبالا ۾ ميجر جنرل والٽر گلبرٽ جي هيٺ

هارس آرٽيري	-	٢ ٽرپس
يورپين ڪيلوري	-	هڪ ريجيمينٽ
ڏيهي ڪيوري	-	٥ ريجيمينٽون
يورپي	-	٣ بٽالنون
ڏيهي	-	٥ بٽالنون.

سملا واريءَ جابلو ڇانوڻي ۾ رهندڙ فوج

يورپي	-	٢ بٽالنون
گورکا	-	هڪ بٽالين

ميرٺ ۾ رهندڙ فوج

هارس آٽيري	-	٢ ٽرپس
يورپين ڪيلوري	-	٢ ريجيمينٽون

ڏيهي ڪيلوري	-	هڪ ريجيمنٽ
يورپي بٽالين	-	هڪ
ڏيهي بٽالين	-	چار

ديرا دون

گورکا بٽالين	-	هڪ

جيڪڏهن وڌيڪ ضرورت پئي ته دو آبي، ڪانپور ۽ ٻين علائقن مان هيٺيئن تعداد جيتري فوج گڏ ڪرڻ جي توقع هئي.

هارس آرٽيلري	-	هڪ ٽرپ
فيلڊ آرٽيلري	-	چار ڪمپنيون
ڏيهي ڪيلوري	-	چار
ڏيهي پيادل	-	پنج

گورنر جنرل فوج کي ڏاڍيءَ تڪڙائيءَ سان گڏ ڪري رهيو هو. هن کان علاوه لنڊن وارن کي يقين ڏيارڻ لاءِ لکيرڻ به هلائي رهيو. پر وقت تہ پنهنجي مقرر رفتار سان واريءَ جيان سرڪندو ۽ کسڪندو رهيو هو.

نومبر جي پڇاڙيءَ ڏاران ميجر براڊ فوٽ پنجاب جي فوج بابت هڪ تفصيلي اطلاع موڪليو ۽ ٻڌايائين تہ اهو لشڪر ستن ڊويزن تي مشتمل ۽ هر هڪ ڊويزن ۾ ستن کان ڏهه هزار فوج شامل آهي. انهن مان چار ڊويزن فوج روپڙ، لڌيانہ، هري کي پتڻ ۽ فيروزپور جي سامهون بيهارڻ لاءِ پيش قدمي ڪري رهي آهي. باقي فوج اٽڪ، پشاور، لاهور ۽ سنڌ- پنجاب سرحد تي بيهاريل آهي.

پنجاب فوج جو ستلج پار ڪرڻ

هيءَ چوٿين ۽ پنجاب خلاف پهرين جنگ هئي جيڪا هاڻي جلدئي شروع ٿيڻ واري هئي. سر هينري هارڊنج گهڻو ئي پاڻ روڪيو هو جنهن جو ذڪر مٿي اچي چڪو آهي. هو جهيڙي کان ايترو لنوائي رهيو جيترو ڪانءُ ڪمان کان. پهريائين چوندو هو تہ. ڪوءِ جهيڙو- ٻن جهيڙو. پر جڏهن ڳالهہ ڳچيءَ ۾ پئجي ويس تہ چوڻ لڳو تہ نت جهيڙو- سدا جهيڙو. ان جنگي صورت حال کي چڱيءَ ريت منهن ڏيڻ واسطي هن کي ايتري فوج کي چرپر جو حڪم ڏيڻو هو جيڪا پنجاب جي

فوج جي جوابي ڪاروائي لاءِ مناسب هئي. پر هو مجبور هو ءِ جنهن وقت اها فوج ستلج پار ڪري رهي هئي تہ انگريز فوج کين روڪڻ لاءِ موجود ئي ڪونہ هئي.

پنجاب فوج، ١١ ڊسمبر تي، لاهور کان پنجاه ميل ڏکڻ ءِ فيروزپور کان ڏهہ ميل مٿان هري- ڪي پتڻ وٽان ستلج پار اڪري هئي سر هينري هارڊنج پينفزولا جو هڪ مشهور فوجي هو جتي هو هارس گارڊس جو اسٽاف آفيسر ءِ ليفٽيننٽ جنرل بہ رهي چڪو هو. ڪيس هتي بہ سندس فوجي جاڻ ڪري آندو ويو هو ءِ تنهن کي هنن جنگي حالتن کان ايترو باسيرو نہ رهڻ گهربو هو. مٿئين کي هن ڳالهہ جي بہ پوري خبر آهي تہ هن ۴- ڊسمبر تي ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس ڏانهن لکيو آهي تہ هن کي "ائڪين، سئڪ" ڪري لکيو آهي تن کي ستلج اڪرڻ جي همت ئي ڪانہ ٿيندي. هن پڻ نوجوان عملدار ميجر براڊ فوٽ ڏانهن بہ هي لفظ لکيا آهن. "تون بہ فوجي سپاهي آهين ءِ آءُ بہ فوجي سپاهي آهيان. اسان پنهي کي سچيت رهڻ گهرجي تہ متان سپائي اسان کي جنگ اپارڻ جو ڏوهي سمجهيو وڃي"

برطانيہ سرڪار جي وڃهي ۾ ويجهي فوج امبالا واري آهي جيڪا جلد ئي پهچي سگهي ٿي. ستلج واري پاسي پنجاب فوج جو گهٽو پؤ هو. ٨ ڊسمبر تي گورنر جنرل سرهيو گوف کي ٻڌايو تہ هو لڌيانہ رستي فيروزپور ڏانهن وڃي رهيو آهي. جتي ١١ ڊسمبر تي جنرل لٽلر مان فوج جي تعداد جي واڌاري لاءِ ڳالهائيندو. سرهيو گوف، ١٠ ڊسمبر تي هڪ ڪماندر- ان- چيف جي حثيت ۾ يورپي ءِ ڏيهي فوجي عملدارن کي ناچ جي دعوت ڏني جيڪو هندستان جو هر ڪماندر- ان چيف هر سال فوجين کي ڏيندو آهي. ان دعوت ۾ هر فوجي عملدار پنهنجا شاندار ڪپڙا پائي آيو هو. دعوت بہ ڏاڍي خوبصورت پئي لڳي. بلڪل اهڙي جيڪا ايڪٽيهہ سال اڳ برسيلز ۾ ٿي هئي. يقين آهي تہ ان دعوت ۾ موجوده گورنر جنرل پاڻ بہ ضرور موجود هوندو

ٻئي صبح جو سوير هرڪو فوجي پنهنجي فوجي پريڊ لاءِ سڌو ئي ميدان ڏانهن هليو ويو. خير، فوج مهم تي رواني ٿي پر منجهس ترتيب، نظم نالي ڪا شيءِ ئي نظر ڪانہ ٿي آئي. هندستاني فوجين جي حالت بہ ساڳي هئي.

بهر صورت فوج اتان لڌيانہ ڏانهن رواني ٿي. جيڪو اسي ميل پري هو ءِ سارو رستو ڪچو هو. سفر دوران اهو پتو پيو تہ سک پنجابي فوج اڃي سرحد وٽ لٿي آهي. سندن "نيرا پٽڪا" ڳٽڻ کان گهٽا آهن. اهو ٻڌي سندن ٽڪ لهي پيا. وڄندڙ ٻٽنبر جي اواز ۾ مصريءَ جون ترون اوتجي ويون. ائڪين جو چون اهي تہ جنگ، جنگ آهي. سک بہ گهٽ ويڙهاڪ نہ آهن. انگريز سرڪار جا فوجي بہ پنهنجين توبن سان سفر ڪري رهيا هيا. بنگال هارس آرٽيلري جون توبون ميدان ۾ قتل گاهہ جي وڏن ٽبن جيان ڏسجي رهيون هيون. توبن کي ڇڪيندڙ ڏاند جون

قطارون ايئن نظر اچي رهيو هيون جڻ پنجاب جي فوج جا ڳچ ڳاري رکنديون ء ان لشڪر وچان جنرل پنهنجي فوجي وردي ۾ ڏاڍي شان سان گذرندو اڳتي لنگهي ويو.

جنگ جو نقشو

پيش قدميءَ جي ترتيب جو، جنگ جي نقشي تي گهڻو اثر دخل هوندو اهي. ڇانوڻيءَ کان ٻاهر نڪرڻ کان گهڻا ڏينهن پوءِ به پيش قدمي فوجي اصولن مطابق شڪل اختيار ڪري ڪانه سگهي هئي. فوج جي ورهاست هن ريت هئي:-

گهوڙيسوار ڊويزن

۱- برگيڊ- برگيڊيئر هئريٽ
۳- اريگيولر
۸- نيم مسلح گهوڙيسوار (فيروزپور)
۲- برگيڊ- برگيڊيئر گوف
۵- نيم مسلح محافظ دستو
۳- برگيڊ- برگيڊيئر وائيٽ
۳- لائيٽ ڊنرنگ
۴- نيم مسلح گهوڙيسوار
۱- ڊويزن
ميجر جنرل سر هئري سمٿ - ۳۱- فوٽ
۱۸- برگيڊ- برگيڊيئر هڪس ۲۴- نئو انفنٽري
۴۷- = =
۲۰- برگيڊ- برگيڊيئر ريان- ۵۰- فوٽ
۴۲- نيٽو انفنٽري
۴۰- نيٽو انفنٽري

۲- ڊويزن- ميجر جنرل سر ڊبليو. گلبرٽ- ۲۹- فوٽ
۱- برگيڊ برگيڊيئر ٽائيلر ۵۰- فوٽ
۴۱- نئو انفنٽري

٢- برگيڊ- برگيڊيئر مئڪ لارن

١- يورپين لائيٽ انفنٽري
١٦- نئو انفنٽري
٤٥ = =

ميجر جنرل لنٽر جي ڊويزن
١- برگيڊ- برگيڊيئر ريڊ

٦٢- فوٽ
١٢- نئو انفنٽري
١٤- نئو انفنٽري

هئرٽ ڪيولري-
٢٠ برگيڊ- برگيڊيئر آشبورنهم

٣٣- نئو انفنٽري
٤٤- نئو انفنٽري
٥٤ = =
١/٢ لائيٽ فيلڊ بئٽري

١٨٤٣ع واري انگريزي سرڪار جي هندستاني فوج

لڏيانه ڏانهن پيش قدمي ڪندڙ فوج کي جڏهن اها خبر پئي ته سک فوج انگريز سرحدن اندر داخل ٿي چڪي آهي ته اهي خوشيءَ کان ڪپڙن ۾ڪونه ٿي ماپيا. هن فوج جي انگريز عملدار کي پڪ هئي ته پنجاب جي فوج کي وڙهڻ جي ايڏي وڏي سگهه ڪانه آهي. سندن خيال هو ته لاهور اندر جيڪو پنجاب جي سياست ۾ ڦيتاڙو ءِ ڪوس ٿيو آهي تنهن سندن وجود کي ڏوڏاڙي لوڏي ڇڏيو هوندو. سندن فوجي تجربي مان به اها ڳالهه ڄڻي هئي. افغانستان واري جنگ دوران هڪ اتحادي طور هنن کوبه ڀونو ڪونه ڀاريو هو. هو پنهنجي حدن ۾ جبلن اندر، به پٺاڻن جي مقابلي کان ائين حرڪندا هئا جيئن گنجو ڀاڪيءَ کان. جڏهن جنرل پولاڪ ڪابل تي حملو ڪيو هو ته لارينس به ڪين اوڏانهن وڃي وڃڻ لاءِ سائن ڏاڍي منٿاڪٽ ڪئي هئي. انگريز فوج لاءِ سائن مقابلو وڏي ڳالهه ڪانه هئي. هن کان اڳ وڏيون چونون ته مهراجپور ۾ کائي چڪا هئا. راجپوت هنن پنجابين کان وڌيڪ ويڙهاڪ هئا. تنهن زماني ۾ سک اڃا انگريز سرڪار جي فوج ۾ ڀرتي ڪونه ٿيا هئا. پر ريگيولر فوج ۾ پٺاڻ موجود هئا جيڪي جنگ ۾ صفا گيدي هئا. سک به پٺاڻن جهڙا وحشي ۽ جهنگلي ڏسب هئا ۽ اڃا به چار رتيون ڪسر باقي

گهٽيو نہ. ڪنهن زماني ۾ فيروزپور جي اوسي پاسي سک فوج بہ پيرا انگريزي لشڪر سان گڏ جنگي مشقون ڪيون هيون پر نظر ائين پئي آيو تہ هو اينرو ويڙهاڪ ڪونہ آهن جيترا هو لباڙ نا هئن. پنجاب فوج ۾ پئنچات وارو طريقو ڏاڍو منجهيل آهي. جنهن، هنن جي نفسيات کي بہ منجهائي ڇڏيو آهي. عام مائهوءَ جي سمجهہ کان بہ مٿي آهي. رستي جي ڏوڙ اڏامڻ ڪري فوج جي پيش قدمي ڏاڍي ڏکي ٿي پئي هئي. تن ڏينهن هندستان ۾ سفر جوڳا رستا موجود ئي ڪونہ هئا. پين جي پيٽ ۾ پنجاب جي زمين وڌيڪ لتاشي آهي. پر جڏهن اتان پيادل، گهوڙيسوار ۽ توبون هلڻ لڳيون تہ ڏوڙ جا ڪڪر اڏامڻ لڳا هئا.

هندستاني فوج جي چرپر لاءِ باربرداري ۽ آمدرفت جو وسيلو وڌيڪ ڏکيو هو ۽ اهڙو ذڪر لارڊ ايلينرو، ڊيوڪ ويلنگٽن سان بہ ڪيو هو. جڏهن جڏهن انگريز فوج پيش قدميءَ جو حڪم ملندو هو تہ سفر ڪرڻ کان پيا لنوائيندا هئا. فوجي ميس ۽ پيا ڪيترا عملدار پنهنجي خرچ تي گاڏيون پاڙي ڪندا هئا ۽ پنهنجي پسند مطابق سهوليت واري هر چيز ساڻ کڻندا هئا. مغل دور ۾فوجي چرپر وقت سندن سامان ۽ رسد جي ڍوئڻ واسطي تمام گهڻا ماڻهو لشڪر جي ڪڍ لڳي پوندا هئا. اهڙو رواج اڃا تائين هلندو اچي. ڪابل واري محاذ تي انگريز فوج سان بہ تمام گهڻا اهڙا ماڻهو گڏ هئا جن جو جاني نقصان بہ تمام گهڻو ٿيو هو. هاڻي بہ جڏهن انگريز فوج پنجاب تي ڪاهڻ جي ارادي سان پيش قدمي شروع ڪئي، ماڻهن جون ڪدرڪون ڪڍ لڳي پيون. هن جو ڪارڻ شايد اهو آهي تہ هتي هيٺين طبقي جو ماڻهو بي روزگار گهڻو آهي ۽ عام مائهوءَ لاءِ غير فوجي ڌنڌي جا موقعا ڪونہ آهن. عام طور تي فوج جڏهن بہ ڪيڏانهن رواني ٿيندي هئي تہ ان فوج ۾ سڀ ماڻهو ويڙهاڪ سپاهي هوندا هئا. منجهائن ڪو راندو، گاڏر، بيمارن جي ٽهل ٽڪور وارو ۽ اسٽريچر بيئرر ڪونہ هوندو هو. اهڙا ڏاڏا عام مائهو ڪندا هئا جيڪي فوج جي چرپر سان ئي سندن ڪڍ لڳي پوندا هئا. اڳئين دور جا سپاهي ۽ سردار هنن ماڻهن جي موجودگيءَ ڪري پاڻ کي ڪجهہ مٿيرو سمجهندا هئا. آئرلئنڊ جا نواب بہ بنگال آرٽيلري ۾ ملازم هئا جيڪي امن امان جي وقت بہ پنهنجي گهوڙن تي هنو بہ ڪونہ رکندا هئا. گهوڙن جا سئس گهوڙن کي سنجي ناهي اچي سندن آڏو جهليندا هئا جيڪي بئرڪ جي ورانڊ مان ڪنهن شي جي آڌار تي ٽپ ڏئي سوار ٿيندا هئا. گهوڙن جي ٻڌي جوڙي بہ هنن بدران ڪو بيو مائهو ڪندو هو. سندن مقابلو انهن مشرقي فوجن سان هو جيڪي ڪائنن نفرت ڪندا هئا. ٿوري وقت ڪان پوءِ ڪين اهو پتو بہ پوڻو هو هو بہ گهوڙن تي سوار ٿي ڏڦن سان مٿن زوراٿنو حملو ڪندا. هيءَ فوج پنهنجي پاڻ کان پي خبر پنجاب جي نهايت سگهاري ۽ ويڙهاڪ فوج جي مقابلي لاءِ وڃي رهي جنهن جهڙي ساري هندستان ۾

ٻي فوج ڪانه هئي. اها هڪ وڏي پرک مان گذرڻي هئي ۽ هن جنگ جو ٧٥% بار انهن يونٽن تي اچڻو هو جن ۾ انگريز شامل هئا. ڏفن سان حملا به گهڻا مٿن ڪيا ويندا ۽ لوهه جا گلولا به مينهن جيان مٿن وسڪارا ڪندا. جڏهن فوجي جنرل پنهنجي غلطي ڪندو ته ان جو ڪيتو هنن کي لوڙڻو پوندو ۽ ٻلي جي ننهن جيان پنهنجي اوٺاين کي ڏاڍي خوبصورت سان لڪائي ٻه ڇڏيندو.

هتي انگريز جي هندستاني فوج ذڪر نه ڪرڻ مناسب آهي جيڪي مريدڪي Moodkee ۽ فيروزپور کان پيش قدمي ڪري ساري فوج ڏاڍي خوبصورت لڳي رهي هئي. جنگ جي تباه ڪارين کي نظر ۾ رکي فوجي جي وردين ۽ هٿيارن ڏانهن گهڻو توجهه ڪيو ويو آهي. جن يونٽن ۾ انگريز شامل هئا تن جي ڪوٽ جو پورائو ” شاير “ وارن علائقن مان ايندڙ انگريزن کي ڀرتي ڪري ڪيو ويو آهي.

ايسٽ انڊيا ڪمپني جي فوج ۾ ايمبرا لنڊ آئسنس جا ماڻهو ڀرتي ڪيا ويا آهن. ڇاڪاڻ ته اڳين جنگين ۾ انان جا گهڻا ماڻهو مارجي ويا هئا. هر مئجسٽي جي ريجيمينٽ به پنهنجي اعلي ڪارڪردگيءَ جي لحاظ سان پنهنجو بينل اڳيون نالو ۽ سک اجا قائم رکيو پئي اچي. ٻيون ريجيمينٽون به گهٽ بهادر ڪونه آهن ۽ دنيا جي مشهور ويڙهاڪ فوجن مان سر فهرست سمجهيو وينديون آهن. فوجين جي بهتري ۽ بهبودي زندگيءَ جي علامتي هوندي آهي ۽ فوج جي هن حصي. مهذب شهري هجڻ جو مظاهرو ڪيو آهي. هنن فوجين جي ڀرتي به انگريزن جي مهذب طبقي مان ڪئي وئي آهي: ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جو توبخانو به نهايت اعلي آهي. ان ۾ نظم ضبط جي ڪجهه ڪمي آهي. عام طور تي انگريز به ايترو شراب پيئندا هئا جيترو سندن مخالف سک. ائين حيو ويندو آهي ته جهڙيءَ فطرت ۾ عادتن جا هيراڪ ملڪي ماڻهو هوندا آهن تهڙو مزاج ان ملڪ جي فوج جو هوندو آهي. پر برطانيه سرڪار جي فوج پنهنجي عوام کان شراب پيئڻ جي معاملي ۾ به رتيون ڪسر. ڏاڍي هئي ڏهه ته توڏو هئي تيڙهن وارو مثال شراب پيئڻ ڪري ڏيڙن هڻڻ واريون ڳالهيون به هرويرو وڏائي ڀڏيون وينديون آهن. سنڌ ۽ ذميوار فوجي شراب کان اڄ به ونئن ويندا باقي گندي ذهنيت وارا فوجي شراب لاءِ جڙ ته پائيءَ جا پؤنئرا. ڇوندا آهن ته تنگ پڳو مڙي وڃي پر هير هريو نه مڙيءَ ڳڙ مان نهيل شراب پئڻ جي برائي عادت به اڄا ماڻهن مان ڪانه وئي آهي. پڻندا به ڏاڍي شوق سان آهن. سنه ١٩٣٣ع ۾ ڪنهن خاص موضوع تي فلم ڏيکاريو ويو هو جنهن مان پتو پيو هو ته نيوي فوج ڳڙ مان ناهيل شراب لاءِ صفا ڇري آهي. پر هاڻي ته خشڪيءَ جو فوجي سپاهي يا وري نيويءَ جو خلاصي هن قسم جي شراب کي هٿ به ڪونه لائي. پر جيڪي اهڙو شراب پيئندا آهن تن جو انگ تمام ٿورڙو آهي ڪُر

جي شراب سان شوق ڪندو آهي يا وري خشڪيءَ جو سپاهي پاڪ فتح مهل جڪڙي چاڙهي ڇڏيندو آهي جنهن کي هودوا سمجهندو آهي. پر هتي دوا ۽ سرور حاصل ڪرڻ واسطي جڪڙيون چاڙهڻ ۾ ڪجهه فرق سمجهڻ گهرجي. بنگال آرٽيلري ۾ شراب پيئڻ ذميوارين ۾ رخنو ڪونه وجهندو آهي. هنن مان ڪي وري پرهه جا بياڪ اهڙا به آهن جو وات تان وٽيون پري ٿي ڪونه ڪن. پر منجهائن ڪي وري اهڙا موجد ملندا جيڪي شراب ڪان جرڪندا بيا جهڙو ڪر واٽيون ڪلمي ڪان. انهن شراب ڪان پاسو ڪري جڻ دولت ۽ شهرت به ڪمائي.

انگريز فوج ستلج ڏانهن هيج ۽ هيانءَ سان ائين وڌي رهي هئي جهڙيءَ ريت هوءَ افغانستان ۽ گواليار ڏانهن پيش قدمي ڪري رهئي هئي. ساري فوج پوري ورديءَ ۾ ملبوس هئي. باقي عملدارن کي ڍگها ڪوٽ پاتل هئا. ڪن ريجيمينٽن کي "شيڪائو" پهريل هئا. ڪن کي ٽوپيون نه ڪن کي ڍگها ٽوپا مٿن ۾ هئا. ته سياري جي رت ۽ بوهه جا پارا هئا. سيءُ به چوي ته اڄ نه پوان نه ڪڏهن نه پوان. ساري رات ويندي صبح تائين قهر جو سيءُ. ڏينهن جي اتر جي گهاڙ نه گهلندي هئي ته ڏينهن ڏاڍو مزيدار ۽ ڪليل هوندو هو. ۽ ڪجهه اتت ۽ اڪرس پئي پائنبي هئي.

هندستان ۾ گهوڙن جي مدد سان هلندڙ توبخانو ٿورو هوندو هو. ان جو ڪارڻ اهو هو هتي نيو ساؤٿ ويلس جو انگريزي گهوڙو ناياب هو. هتي وري اهڙا گهوڙا موجود ٿي ڪونه هئا جيڪي توبن کي سولائيءَ سان ڇڪي سگهن ۽ انهن گهوڙن جو ايران، افغانستان پاڪيپ وسيلي هسيتائين پهچڻ به هڪ وڏو مسئلو هو. هلڪين سلڪين جي توبن جي چرپر واسطي ڏاند ڪم آندا ويندا هئا. گهوڙن جي مدد سان ڇڪيون ويندڙ توبون وڏ ۾ وڏ ڇهن پائونڊن واريون هيون هيون (٣) هلڪين توبن ڪان سواءِ هي خاص قسم جون توبون هيون جيڪي گهوڙن جي مدد سان ڇڪيون ويندڙيون هيون.

بنگال هارس آرٽيلري سدائين نڪل پئي ڏسبي هئي. ڪوسر رُت آئي ته هو نڏا ٿي ويندا هئا. فوج جي ان ڪاتي سان لاڳاپيل عملدارن کي پتل جا خول پاتل هوندا هئا جن تي چيتي جي کل جي پٽي مٿن ڪرمچي رنگ جي بوجر ڏسبي هئي ۽ اڇيءَ کل جا جئڪيٽ ۽ نئپولين قسم جا بوٽ پاتل هوندا هئا. هاڻي ڏسڻو پوندو ته ان زماني ۾ جئڪيٽ جومطلب ڇا هو ۽ انگريز عملدار جئڪيٽ جو اشارو ڪنهن ڏانهن ڪندا هئا. منسٽن مهل اهي فوجن کي پاتل هوندا هئا ۽ جڏهن قطارون بڌي بيهندي هئي ته ڏاڍي سهڻي پئي معلوم ٿيندي هئي. ڪرزي رنگ جي ننڍن ڪوٽن مٿان سفيد ڪراس- بيلٽ به واهه جو ٺاهوڪو لڳندو هو. شيڪائو ڪاري رنگ جو هوندو هو جيڪو گهڻو ڪري ڊرل- ڪور سان پايو ويندو هو. ڪي ماڻهو چوندا هئا ته انهن ڪپڙن ڪري برطانيه سرڪار جا فوجي باندر ٿي پوندا آهن. اهاپه

حقيقت آهي تہ انھن ڏينھن ۾ انگريزي فوج ائوڌ ۽ بهار جي هيٺين طبقي سان واسطو رکندي هئي. پر سنڌ ن قد ڪاٺ جو خيال ضرور رکيو ويندو هو. تہ اهي فوجي اصول موجب هجڻ گهرجن. جڏهن اهي ڪجهہ جهونڙا ٿي ويندا هئا تہ مچن کي ڇوٽ ڇڏي ۽ انهن جي چوٽين کي وچون ڏنگ ٻٽائي ڇڏيندا هئا. لباڙ ۾ ڪنهن کي وٺ ڪونہ ڏيندا. سنڌ ن تعلق هوندو وچولي طبقي سان هو پر سڏائيندا سدائين خان هئا. ان جي باوجود بہ هنن افغانستان ۾ واه جو مڙسي ڏيکاري ڪين تہ ڪجهہ ڳگاٽي رکيو هو. جنگ دوران سنڌن جاتي نقصان بہ گهڻو ٿيو هو بيماريءَ بہ کين سيڪاٽي رکيو. تنهن ڪري هندستان ۾ سنڌ ن طبقي مان فوج ۾ ڀرتي گهٽجي وئي هئي. ان ضرورت کي منهن ڏيڻ واسطي هيٺين طبقي مان ڀرتي ڪئي وئي. قد ڪاٺ وارن فوجي ضابطن کي ڪونہ ڏٺو ويو نہ وري ڪنهن بيمار سيمار جو خيال ڪيو. بس جيڪي آيا سي اگهيا. هيٺين درجي جي فوجي سپاهين کي ڪوٺ تہ ڏنا ويا هئا پر هئا سادا. تنهن ڪري سرڪار نامدار جي بلند اقباليءَ ۾ ڪجهہ مڙئي گهٽتائي اچي وئي هئي. اها ڳالهہ ڪري انگريزن جڻ پنهنجو پاڻ تي ڪوڙهہ جو چنو لائي ورتو هو. سک مذهبي طور گهڻي ڀاڱي هندو آهن. انگريزن جي هندستاني فوج ۾ بنگال جي پيادل جو انگ تمام گهڻو اسي ۽ اهي بہ هندو آهن. اهو چيو ويندو آهي تہ فوجي سپاهي ويڙهو سگهہ جي دل هوندو آهي. انگريزي فوج جڏهن گواليار تي حملو ڪيو هو تہ ان فوج ۾ موجود هندو سپاهين گواليارن سان ١٨٤٥ع واري جهيڙي ۾ اهي ڦڙڪيون ڪونہ ڏيکاريون هيون. تنهن ڪري انومان هو تہ متان هائي بہ ايئن ٿئي ۽ رائي وڪٽوريا جي فوج کي ڪي ڏکيا ڏينهن ڏسڻا پون. نظر تہ سڀ ڪجهہ ٺيڪ اچي رهيو هو. پوءِ جهيڙي ۾ اهڙي قسم جي ٿڏائي جو اهو هڪ جواز تہ ضرور موجود آهي.

جيڪڏهن اسان هن جنگ جي ڪن ڳالهين تي ويچاريندا سون تہ ڏسڻ ۾ ايندو تہ هنن پنهنجو فرض ايئن ادا ڪونہ ڪيو هو جيترو ان کي ادا ڪرڻ گهربو هو ۽ خاص طور تي ٻهرين ٻن جنگين ۾. پر گهڻن واقعن ۾ ايئن ڪونہ ٿيو ۽ نظر آيو تہ ساڳي ذات پات ۽ ڌرم ڪري، ڪيترن فوجين اهڙا ڪارناما ڪري ڏيکاريا جو ڏنديں آڱريون اچي ويون ۽ ڪيتريون ريجيمينٽ سر ترين تي رکي نهايت بهادريءَ سان اڳوائي ڪئي.

لارڊ هارڊنج بنگال سپاهين لاءِ چوندو هو تہ اهي هوبهو پيننزولا جي اسپينين جهڙا آهن جيڪي برطانيہ سرڪار جي فوجن سان گڏ وڙهندا هئا. هو ڪڏهن اهڙي بهادري ڏيکاريندا هئا جو خود انگريز حيران ٿي ويندا هئا ۽ ڪڏهن وري ايترا گيدي ٿي وڙهندا هئا جو مايوس ٿي وڃبو هو. اهي ماڻهو جيڪي دنيا جي ٻهرينءَ عظيم جنگ کان پوريءَ ريت باخبر آهن سي جين بٽيسٽ کان ضرور واقف هوندا.

مُريدڪيءَ ڏانهن پيش قدمي

پنجاب فوجي پيش قدميءَ بابت پڪيون خبرون پهچي رهيون. هن فوج ۾ هڪ سو توبون ۽ پنجاه هزار لشڪر هو جنهن مان ٽيهه هزار ريگيولر فوج هئي. اهو به ٻڌڻ ۾ آيو ته ان ١١- ڊسمبر تي ستلج پار ڪيو هو ۽ فيروزپور کان ڏهه ميل مٿان هري-ڪي-پتڻ وٽان درياه اڪريو هو. جنرل لٽلر به پنهنجي فوج وٺي ان جي سامهون ٽيڻ لاءِ اڳتي وڌيو. سک پئنچات، تيج سنگهه کي فوج جو ڪمانڊر-ان-چيف مقرر ڪيو هو ۽ اهو به پنهنجي لشڪر کي وٺي لڌياڻه ڏانهن وڌي رهيو هو. کيس خبر هئي ته انگريزي فوج به ان ماڳ ڏانهن پيش قدمي ڪري رهي آهي. ڪننگهام به پنهنجي پر ۾ خوش هو ته هو پنجاب فوج جو ستياناس ڪري پوءِ ساه پٽيندو. تنهن ڪري هن فيروزپور ۾ رهندڙ فوج ڏانهن ڪو ڌيان ئي ڪونه ڏنو. هينري لارينس جي معلومات نهايت سچيءَ ڪري هوندي هئي ۽ سچ ڄاڻڻ جو کيس وجهه به ملي ويندو هو. هن پڪ سان چيو هو ته جنگ ۾ ڪنهن غداري جو ڪو امڪان ئي ڪونه آهي.

بهر صورت تيج سنگهه سان پنجاب جي هڪ نهايت سگهاري فوج هئي ۽ جنرل لٽلر جي فوج جي ڇُرپر جي ڏس پتي لاءِ جاڪوڙ ۾لڳو پيو هو. هن پنهنجي فوج جو وڏو حصو فيروزپور شهر يا فيروزشاه نالي هڪ ڳوٺ ڏانهن موڪلي ڇڏيو هو. درحقيقت هن ڳوٺ جو نالو فيرروز شهر يا فيروزشاه هو (۴) ۽ پاڻ جنرل لٽلر جي سامهون منزل ڪري ويهي رهيو.

فيروزپور ڏانهن انگريزي فوج لڌياڻه رستي اڳتي وڌئي هئي جتان ستلج کي اوپر پاسي هڪ وڏو وڪڙ هو. هتي برگيڊيئر ريان جي برگيڊ اچي سر هينري سمٿ جي ڊويزن ۽ ٧٣- نِنو انفنٽري سان ملي هئي. ان وقت هو، مئڪ ڪاسڪل، برگيڊيئر ويلر کان الڳ ٿي چڪو هو جيڪو پنهنجي دور جو هڪ بهادر ويڙهاڪ هو ۽ لڌياڻه واري هڪ خطرناڪ جڳهه تي مقرر ڪيو ويو هو ۽ کيس رڳو ڀه پلٽڻون ڏنيون ويون هيون. اها فوج هاٿي باسين واري لتاشيءَ زمين مان ڌوڙ اڏائيندي اڳتي وڃي رهي هئي. هن علائقي مان فوج جي رسد جو گهٽو ڪجهه بندوبست ڪيو هو پوءِ ڳهندو هجندو ١٨ ڊسمبر تي پوپاڙيءَ جو اچي مريدڪي نالي هڪ ڳوٺ پرسان فوجي واند هنئي هئي. هيءَ ماڳ امبالا کان ١٥٠ميل پري هو ۽ ويهه ميل منزل هئي اچي هتي پهتو هو انگريزي فوج پنهنجي توبن جي اوسي پاسي ڄانهه پاٽي

۽ نيرن ٽاهن جو بندوبست ڪيو هو. ٻنيان ايندڙ سامان ۽ مائهو گهڻي دير سان پهچڻ وارا هئا. فوج رات جو ٻه ٽورو آرام ڪندي هئي. وٽن نه اينرو ٻاٽي موجود هو نه ڪاڌو خوراڪ هئي. سندن سارو وقت اڌ بکيو گذريو هو. انگريزي فوج ۾ اهي افواه پکڙجي ويا هئا ته سر هارڊنج پنهنجي ڳهرائيءَ کان ڪاڏي پيتي جو مناسب بندوبست ڪري ڪونه سگهيو آهي. ٻيو ته ٺهيو پر ڪنهن اگهي فوجيءَ لاءِ سُٺي ڦڪيءَ دوا دارون به موجود ڪانه هئي. سڀني جو خيال هوته لارڊ ايلنبرو هن قسم جي ڪوتاهي ڪانه ڪري ها. پرهائي حالتون ڪجهه ٻيون هيون.

مريدڪي واري جنگ

فوجون گوڏو ڪوڙي ڪافي ٻيڻ لڳيون هيون. هندستاني فوج به ورديون لاهي ماني کائڻ مس شروع ڪئي. ڇاڪاڻ ته هندو وردي پائي ماني ڪونه کائيندا آهن. ايئن اوچتو جنگ جي تياريءَ جو بگل وڄي ويو. اسان کي هيءَ ڄاڻ، سرجنٽ، ڪيو. ايم- بئنڪروفٽ جي ناٽي مني آهي جيڪو ان زماني ۾ ٢/١ هارس آرٽيلري ۾ ملازم هو. سندس بيان آهي ته هو توبن پرسان بيٺا هئا جو جنگ لاءِ بگل جو پڙاڏو ٻُرڻ لڳو. هن ڏٺـو ته ڪمانڊر- ان- چيف ۽ سندس عـملو ڏهلاري ۴- لائيٽ ڪيولري سان واسطو رکندو هو جيڪو گهوڙي کي سرٻور ۾ هنيون ٿي ويو ۽ بگل ٿي به ڏونڪي جو زيبٽ هو. پڌڻ ۾ ائين پئي آيو ته پنجاب جي پيـادل جو انگ پندرهن کان ويهه هزار هو ۽ انهن سان ڇاليهه توبون. ۽ بي انداز گهوڙيسوار هئا جنهن جي مقابلي لاءِ انگريز فوج ايئن اوچتو اڳتي وڌي رهي هئي. سچ جو پڇيون پهر هو انگريزن جي گهوڙيسوار دستي کي دشمن جو دير سان پتو پيو جيڪڏهن سچيٽائي کان ڪم ورتو وڃي ته اها نه سٺس ڪجهه سوبلو ڊهي ها.

مهراجپور ۾ اهڙي خبر دير سان ۽ اوچتو پئي هئي. چيـن والا ۾ جدهن پنجابين سان پيو پاٽي ٿيو ته به اها ساڳي ڳالهه واقع ٿي هئي. سر هيوگوف ماتحت هڪ مضبوط گهوڙيسوار دستو مقرر هو جنهن جو ڪم ٿي اڳتي وڃي دشمن جو ڏس پتو لهڻو هو پر هو پنهنجو فرض نڀاهڻ ۾ اوڻا نوٽا ٿي پيو. گهوڙيسوار دستن معرفت اڳتي نڪري دشمن جو پتو ڳرو لهڻُ انگريزي لشڪر لاءِ ڪا نئين ۽ اوپري ڳالهه ڪانه هئي. پيننزولا ۾ فرينچ نوجوان شڪايتون ڪنديون هيون ته انگريز نوجوان فوجي عملدار پلن گهوڙن تي چڙهي فرانس جي لشڪر جي جاسوسي ڪندا تا وٽن. سندن گهوڙا اهڙا نه ٻلاءِ سڌايل آهن جو ڙي هن نه ڇانگ ڏئي ٻنهن کان

پار پئيو وڃن. ششڪر سان ڪڏن ۽ گهارن مان بہ ڏوپار ۽ فرانس جي فوج جي منزل کان هڪ سو قدمن تي بيهي پيا بي ڏڙڪ جاسوسي ڪندا ۽ هر چرپر جو مشاهدو ڪندا هئا. پر هتي اهڙي جاسوسيءَ کان ڪنڌ چو ڪڍايو ويو هو تنهن پتو ڪونہ آهي.

پنجاب فوج طاقت ۾ انگريز لشڪر کان گهٽي هئي ۽ پوري ريت مسلح ۽ جهيڙي لاءِ تيار هئي. انگريزي توبن وارا گهوڙا هڪ تہ گهڻو سفر ڪري پهتا هئا. ڪِن ڏبن ۽ تلائن جو پاڻي پئندا جي مس هتي پهتا هئا. جڏهن توبچين ڪي جهيڙي جو اوچتو پتو پيو تہ هنن پنهنجن گهوڙن ڪي تڙتڪڙ ۾ سنجي اچي توبن سان جونيو. اهڙي ريت توبخاني جا پنج يونٽ گهوڙن ڪي ڊوڙائيندا وچي محاذ پيڙا ٿيا گهوڙيسوار برگيڊ جي برگيڊيئر پنهنجي مٿي مٿان تلوار گهمائي ڪين پوئتي هٽي پٺ ونئي بيهڻ جو اشارو ڪيو. توبن ۽ گهوڙيسوارن جي پٺين پاسي فوج صفبندي ڪري رهي هئي ۽ ٻوءِ هڪ ڪڙي جي صورت ۾ پنجاب فوج ڏانهن وڌڻ لڳيون. انگريزن جي هن اوچتي حملي ڪري سک بہ وائڙا ٿي ويا هئا ۽ ڪين ڏسي انهن پنهنجن ڪونڌن ڪي قطارنِ ۽ صفون سنوارڻ شروع ڪيون. هيءَ ڳالهہ بہ ڏيان ۾ رکڻ گهرجي تہ سر هيو گوف جي لشڪر جو هڪ ٿورڙو ڀاڱو جيهڙي لاءِ سنبهي نڪتو هو. ١- ڊويزن سر هئري سمٿ جي ماتحت هئي. باقي بي فوج ٽڙي پکڙي ڪٽان جو ڪٽي ويني هئي. گورنر جنرل بہ لڌيانہ ۾ اچي لشڪر سان مليو هو ۽ اتي فوجي وانڍ ۾ موجود هو. سائس گڏ عملو ۽ سازو سامان بہ گهڻو هو جنهن تہ رهندو بہ باٽيءَ ۽ ڪاڏي خوراڪ جي مسئلي ڪي مُنجهائي وڌو هو. ان وقت ڏينهن جا ٽي وڃي چڪا هئا. پنجاب ۾ سياري جا ڏينهن نهايت ننڍڙا ٿيندا آهن. سک فوج پنهنجي توبن جا منهن ڪوني ڇڏيا هئا. چوڌس ڌماڪن جا ڌڪاءِ ٻري رهيا هئا. هارس آرٽيلري جا گهوڙا اڳتي وڌي رهيا هئا انهيءَ لاءَ تہ جيئن دشمن فوج ڪي گولي جي مار ۾ آڻي سگهجي. دشمن توبن جا گولا سندن پيرو ڪري رهيا هئا. علائقو ميداني هو جتي چاگري پير ۽ لاءِ (سنهون لٺو) تمام گهاٽي هئي: ڪٿي وڏن ٻيرن جون هڙيون بہ هيون جن ۾ دشمن فوج جا گوريلا لڪا ويٺا هئا. پهريون ڀاڱي جهيڙي جو هڪ ڪلٽي پٺ ۽ پڌر ۾ ٿيو هو. رڳو جهنگ جهاتڙي هئي ۽ ٻيو سياري جي ٿڌي پوپاڙي وارو دستوري ڏنڏهو. بنجاب فوج ان وقت پنهنجي لشڪر جي صفبندي پوري ڪري چڪي هئي. ان وقت ٩- اريگيو ڪيولري ۽ ۴- لائيٽ ڪيولري بنجاب جي ڪابي پاسي تي دباءَ رکيو. جڏهن تہ ٢- ۽ ٣- ڪيلوي مندس ساڄي پاسي تي سٽ هنئي. هن دستي جي اڳواڻي. ٣- لائيٽ ڊرئگون ڪري رهي هئي جنهن وچ جا وراڪا ٻڄي وچي مٿانئس ڪڙڪي جيڪا پنجاب فوج جي پيادل ۽ توبن جي ساري پٺ کان گهيرو ڪري ڦري آئي هئي. هن اوچتيءَ سٽ ڪري

پنجاب جون توبون ٽوريءَ جهڙ لاءِ ماڻ تي ويون هيون. لائيٽ ڊرئگون هن واقعي کري اينري نانءَ چڙهي وئي جو ان کي سڏيندا ئي " مريدڪي والا" هئا. انهيءَ کان اڳ جو هو پنهنجو بچاءُ ڪن تيستائين پنجاب فوج سندن پاڳا ڪڍي ڇڏيا.

انگريزي فوج جي پاسي کان جيڪو پيادل لشڪر تيار هو سو هينري سمٿ جون فقط ٻه برگيڊون هيون. ان سان گڏ، ٢- ڊويزن جي هڪ برگيڊ جون چار پلٽڻون ۽ جان مڪ ڪاسڪل جي ٣- ڊويزن جي هڪ برگيڊ به سائنس شامل هئي. اهي چارئي برگيڊون قطار جي صورت ۾ اڳتي وڌي رهيون هيون. اڳوائي ٨٠- فوٽ، ٩- فوٽ ۽ ٣١- فوٽ ڪري رهي هئي. پيادل فوج جو جهونجهارڪو جهيڙو جهونجهڪڙي شروع ٿيو. حملو ايڏو ته زور دوار هو جو پنجاب فوج کي پوئتي هٽڻ کان سواءِ ڪو بيو گس ڪونه بچيو ۽ پاڄ ۾ ٢٢ مان ١٧ توبون به ڇڏي وئي.رات چانڊوڪي هئي، ان هوندي به جهيڙي ۾ ڏاڍي مونجهه ٿي رهي هئا. آڌي مڙي هئي جو انگريزي فوج موٽي اچي ڇانوٽي پهتي. گهايل فوجي به پاڻ سان کڻي آيا هئا. سچ اپرئي تائين پئي سندن چيٽ ۽ ٽهل ٽڪور ڪيائون.

ٻئي ڏينهن صبح سان ئي مريدڪي ڳوٺ سامهون صفون سنواري وڃي پنجاب فوج جي آڏو بيٺا ته متان هو اڳتي نڪري اڳينءَ پوزيشن تي بيهي. پر دشمن هڪ وک به اڳتي وڌي ڪونه سگهيو هو. ١٩ تاريخ جي لڙي سنجها جو گورنر جنرل جي بئنڊ جو آواز ڇانوٽيءَ ۾ ٻرڻ لڳو. جوڌس خوشيءَ جون واڌايون وري ويون. هن سان گڏ بنگال لائيٽ انفنٽري ٢٩- فوٽ، ١١- نيٽو انفنٽري ۽ ٤١ نيٽو انفنٽري پنجويهه تيهه ميل في ڏينهن جي رفتار سان سملا کان هٽ اچي پهتيون هيون جن سان ڪجهه وڏيون توبون به گڏ هيون. بيو ڏينهن جنگ واري ميدان کي صاف ڪندي گذري ويو. هن جهيڙي ۾ ٣٨٥٠ يورپين ۽ ٨٥٠٠ ڏيهي مائهن حصو ورتو هو جن مان ٨٧٢ مائهو مارجي ويا ۽ وڏو تعداد يورپين جو مئو هئو. جلال آباد جي مارڪي واري مشهور جهونجهار سر رابرٽ سيل پنهنجي جنگهه وڃائي ۽ ميجر جنرل سر جان مڪ ڪاسيڪل پنهنجي جان ڏني جنهن کي سيني.۾ توب جو گولو لڳو هو.

دشمن فوج جا ڪيترا ماڻهو مئا تنهن جو اتو پتو ڪونه هو پر ايتري پڪ ضرور هئي ته انهن جا لاش پورڻ کان گهڻا هئا. هن واقعي مان برطانيه سرڪار جا فوجي عملدار هي انومان ڪڍڻ لڳا ته هي فوج پنجاب لشڪر جو ٿورو حصو هو. سندن اصلي مکيه فوج فيروزپور ۾ هئي. هن لشڪر کي انهيءَ مقصد سان موڪليو ويو هو ته جيئن ڪين مورچه بندي =رڻ ۾ مناسب وٿي ملي وڃي. ڏهه هزار گهوڙيسوارن جو به ڪنهن اريگيور هارس سان واسطو هوندو. ان فوج سان توبن جو انگ به ججهو هوندو جنهن مان ٢٢ کي هن محاذ تي استعمال ڪيو ويو ۽ انهن مان ١٩ انگريزن کي هٿ لڳي ويون ۽ فوج پڇي جان ڇڏائي.

باب انون

فيروز شهر واري جنگ

- فيروز شهر جي جنگ جي شروعات
- جنگ ۾ ”آڌي مات واري چانوٽي“
- صبح واري زبردست فتح
- انگريزي فوج جي ستلج ڏانهن پيش قدمي
- سکن ۾ قوت

فيروز شهر جي جنگ جي شروعات

انگريز فوج کي يقين ٿي ويو هو تہ سکن جي مکيہ فوج فيروز شهر جي اوسي پاسي موجود آهي. (تنهن زماني ۾ فيروزپور کي انهيءَ نالي سان سڏيو ويندو هو) ۽ اڌ گول جي شکل ۾ مورچہ بندي کيو ويٺي هئي. سرهيو گوف فيصلو کيو تہ لٽلر کي گهرايو وڃي. اهو مقصد رکي ٻئي فوجون فيروزپور ڏانهن ويندڙ رستي جي اولهہ پاسي اچي مليون. تيج سنگهہ جي فوج سامهون لٽلر جي فوج منزل کيون ويٺي هئي. سندس مرضي هئي تہ ان جو پاسو کري ۽ ٢١- تاريخ تي صبح جو دشمن فوج جي مورچن تي وڃي حملو کري. سر هينري هارڊنج، سر هيوگوف جي سيکنڊ-ان- کمانڊ جا اختيار سنڀاليا. جنگ جي حالتن ۾ اهڙيءَ صورتحال جو پيدا ٿيڻ هڪ عام ڳالهہ هوندي آهي جنهن ۾ گورنر جنرل کي کمانڊر-ان- چيف جي حڪمن کي رد کرڻ جو اختيار بہ هوندو آهي.

انگريز فوج ۾ گهوڙيسوار فوج ۾ توبخانو اهو سڀ گيو هو جيڪو هنن مريد ڪيءَ جي محاذ تي استعمال ڪيو هو. پر هن سان گڏ ڳرين توبن جون ٻه ڊويزنون ويون هيون ۽ اهڙيءَ ريت دشمن تي حملي جو ٽائو-۴ صبح جو مقرر ڪيو ويو هو. سر هيوُ گوجي کي ڪاوڙ ڪندي تي چڙهيل هئي هو پيش قدمي ڪندو اچي پنجاب فوج جي پرسان پهتو. ڪيس اتي پهچي پتو پيو ته ڪئي ڪيل فيصلي موجب لٺلر موجود ڪونه هو. هي ماڳ اهڙو هو جو ٻنهي لاءِ پيش قدمي جو فاصلو هڪ جيترو هو. پر ڇئين وڳين ٻدران پورا اٺ وڄي چڪا هئا پر مفرر جاءِ تي اڃان به پهچي ڪونه سگهيو هو. هن تڪيل پيغام وسيلي سر هيوگوف کي ٻڌايو ته گورنر جنرل کيس ان وقت پيش قدمي لاءِ حڪم ڪيو هو. سر هيو کي خبر هئي ته وٽس حملي ڪرڻ لاءِ تمام ٿورو وقت وڃي بچيو آهي. هن گذريل ساري رات مريد ڪيءَ پرسان دشمن سان جهيڙي ۾ گذاري هئي. هاڻي به سندس اها مرضي هئي ته جنگ جي هن وقت ئي شروعات ڪئي وڃي. ڪيس اها به ڄاڻ هئي ته لٺلر گهڻو وقت اڳ پهچي چڪو هوندو ۽ هو سندس محفوظ فوج جي حيثيت ۾ واهر ڪندو.

جنگ ۾ آڌي رات واري ڇانوڻي

صبح جا ۳۰-۱۰ ٿيا هئا. ڏينهن صاف هو. تڏ به ٿاهوڪي هئي. ان مهل گورنر جنرل پنهنجي عملي سان گڏ نيرن ڪري رهيو هو. فوجون به پرسان منزل ڪيو ويٺيون هيون ۽ اهي به ان ويل نيرن ڪرڻ ۾ مصروف هيون. جنهن جو وڏي اهتمام سان بندوبست ڪيو ويو هو. سر هيوگوف اڳتي وڌي دشمن بابت جاچ پرتال ڪري مٽي اچي گورنر جنرل سان مليو هو. هن اچڻ سان گورنر جنرل کي چيو. "سر هينري! جيڪڏهن هڪدم ئي حملو ڪيو ويو ته مان يقين ٿو ڏيان ته فتح اسان جي آهي." گورنر جنرل سمجهيو ته سر هيوگوف لٺلر جي پهچڻ کان پهريائين حملو ڪرڻ ٿو چاهي. هن هڪدم کيس پنجاه قدم پري ٿي بيهڻ جو حڪم ڪيو. پر جنرل هيوگوف سندس اهڙي حڪم مڃڻ کان انڪار ڪيو ۽ بحث ڪرڻ لڳو. ان کان پوءِ گورنر جنرل چوڻ لڳو، "سر هيو، تنهن جي معنيٰ ته مان گورنر جنرل جا اختيار ڪم آڻيان ۽ لٺلر جي پهچڻ تائين حملي کي روڪي ڇڏيان. وڌيڪ چوڻ لاءِ ته ڪا شيءِ رهي ئي ڪانه هئي. ڪمانڊر-ان- چيف ۽ سندس عملي گهڻو ڪجهه سوچيو ويچاريو ۽ بعد ۾ ڏکئي ڏانهن ان وقت تائين پيش قدمي ڪرڻ لاءِ سوچيو جيستائين لٺلر جي ٻنڌ فوج جي ڏاڍندڙ ڏوڙ نظر نه ٿي اچي.

فوج جي هر ڪمانڊر لاءِ هن قسم جي صورتحال ڏاڍي منجهيل هوندي آهي ۽ ان جو نتيجو بہ سيني جي آڏو هو. بوري ٣-١ شام جو فيروزپور کان ايندڙ فوج ظاهر ٿي. دير واسطي قانوني پڇا ڳاڇا کان پوءِ لشڪر جي صفبندي شروع ڪئي وئي ۽ جنگي حڪمن جي جاري ٿيڻ کان پوءِ مس ۴- وڳي ڌاري اهڙي صفبندي تڪميل تي پهتي.

لٽلر واري فوج تي ڪجهہ اضطرابي ڪيفيت ڇانيل هئي. ان جو ڪارڻ هو تہ پنجاب فوج ستلج پار ڪري مٿن حملي لاءِ اڳتي وڌي رهي هئي. اها فوج صبح جو پنج توبون ڇوڙي پيش قدميءَ جو اعلان ڪندي هئي ۽ توبن جي ڌڪائڻ مان پتو پوندو هو تہ هو سندن ويجهو اچي رهي هئي. ڪپن مريڊڪي جي خبر بہ هڪ سک گهوڙيسوار وسيلي پئي هئي جنهن کي ٣- ڊرئگون جهلي ورتو هو. هن ڪپن ٻڌايو تہ سخت جنگ کان پوءِ پنجاب فوج ۾ ڀاڄڙ پئي جيڪا پنهنجون توبون ۽ ميدان ۾ ڇڏي آئي هئي.

انگريز فوج پنجاب لشڪر جي اولهہ ۽ ڏکڻ پاسي کان ورچ بندي ڪري ويهي رهي هئي. گلبرٽ جي ڊويزن ساڄي پاسي هئي. ان کان پوءِ ٣- ڊويزن جي برگيڊ بيهاري وئي جنهن جي مهنداري برگيڊيئر والس ڪري رهيو هو. کاٻي پاسي لٽلر جي فوج بيٺل هئي ۽ ان جي کاٻي پاسي ڪيولري برگيڊ کي مقرر ڪيو ويو هو. برگيڊيئر وائيٽ جي ڪيولري برگيڊ صفبنديءَ جي ساڄي پاسي هئي. لٽلر ۽ والس جي فوجن جي وچ تي برگيڊئر گوف جي فوج متعين هئي. اهو ڏينهن ٢٢ ڊسمبر ۽ پوياڙيءَ جا چار وڳا هئا. هٿر سمت جي ١- ڊويزن کي محفوظ فوج طور پاسي تي بيهاريو ويو هو. ان وقت جنرل اهو اعلان ڪيو تہ ڪنهن بہ ڊويزن جي ڪمانڊر کي هدايتون ڪونہ ڏنيون ويون آهن. پنجاب فوج ڪٿي آهي ۽ ان جو جنگي نقشو ڪهڙو آهي. تنهن جو پورو پتو ڪونہ پيو هو. پر جيئن ئي صفبندي پوري ٿي تہ پنجاب فوج طرفان ڳرين توبن جا منهن کلي ويا. توبخاني وارا گهوڙا توبن کي صحيح جاءِ تي بيهارڻ لاءِ هيڏي هوڏي ڊوڙڻ لڳا. ان کانپوءِ هنن بہ پيرا جايون بدلايون انهيءَ لاءِ تہ جيئن دشمن جي ڳرين توبن کي پنهنجي توبن جي مار ۾ آڻي سگهجي. لٽلر واري فوج جي برگيڊ قطار جوڙي ساڄي طرف وڌڻ لڳي ۽ ان جي اڳواٽي ٦٢- فوٽ ڪري رهي هئي ۽ اٽڪل ١٥٠ گزن تي ويجهو پهچي دشمن جي مورچن تي حملي جي ڪوشش ڪئي پر جڏهن پنجاب فوج جي بندوقبازن ۽ توبن فائر ڪيا تہ ڪين واپس موٽڻو پيو هو. ٦٢- فوٽ اڪيلي سر پيش قدمي ڪئي هئي. ٻيا فوجي ساٿي ساڻن گڏ ڪونہ هئا. جيڪڏهن دوست فوجين طرفان ڪين ڪا واهر ملي ها تہ پنجاب جي فوجي مورچن تائين پهچڻ ۾ سوڀارا ضرور ٿين ها. جيڪڏهن اهي واهر ڪن بہ ها تہ دير سان ڪن ها. ڇاڪاڻ تہ ٦٢- فوٽ وارو حملو نهايت

ابهرائيءَ سان ڪيو ويو هو. لنڊر جي هيءَ هڪ ننڍڙي ڪوشش ۽ ناڪاميءَ سبب سندس دل پڇي پئي هئي ۽ غلطي بہ سندس پنهنجي هئي. ٦٢- فوٽ هن ٿوري عرصي ۾ پنهنجا ١٧ فوجي عملدار ۽ ١٨٨ جوان مارائي وڌا هئا ۽ بعد ۾ ڪين پوئتي هٽڻ جو حڪم مليو هو. هن ڊويزن ٣٣ ريجيمنٽ ڪان سواءِ جهيڙي ۾ ڪو حصو ڪونہ ورتو. ان ڪي بہ ٻڻ ڀُنتي هٽڻ جا حڪم ملي چڪا هئا. ٻنهنجي پر ۾ گلبرٽ ۽ والس جون ڊويزنون نڪا نوڪي ڪي لڳيون پيون هيون. ٻئي پاسي پنجاب- فوج ۾ فتح جي نعرن جي گونج هئي جيڪا انگريزي فوج تائين چتي پئي پڌي. انهن نعرن جو گلبرٽ تي ڪو اثر ڪونہ ٿيو هو نہ وري سندس پيش قدميءَ جي رفتار ۾ گهٽتائي آئي هئي. هو دشمن جي مورچہ بندي ڏانهن وڌي رهيو هو جيڪا فيروز شهر پرسان قائم ڪئي وئي هئي. لنڊر جي برگيڊ ۾ ٢٩- فوٽ ۽ ٨٠ فوٽ موجود هيون جيڪي برگيڊ جون اڳوائي ڪري رهيون هيون. هن سڄي حملي جي سپہ سالاري ڪماندر- ان- چيف جي هٿ ۾ هئي ۽ گورنر جنرل ڪابي پاسي کي سنڀالي رهيو هو. انهيءَ پويان مئڪ لارن جي برگيڊ هئي جيڪا ٣١- فوٽ جي اڳوائيءَ ۾ اڳتي وڌي رهي هئي. ٻنهي ڊويزنن جي وچ تي والس جي ڊويزن هئي جيڪا ٻڻ ٩- فوٽ جي اڳوائيءَ ۾ پيش قدمي ڪري رهي هئي. اهڙيءَ ريت انگريز فوج پيش قوجي ڪندي وڃي پنجاب فوج جي مورچہ بندي ويجهو پهتي هئي ۽ دشمن ڏر بہ مات ڪيو ڪانہ ويٺي هئي. سندن توبون دوزخ جا الا اوڳاڇي رهيون هيون. گولا وسائي چڻ وچ تي هڪ سرحد بنائي ڇڏي هئي جنهن کي پار ڪرڻ ڏاڍو مشڪل هو. سخت حملي ۾ ڪيتريون انگريزي توبون بہ بيڪار ٿي ويون هيون. هڪ ٻئي تي ڇتا حملا هلي رهيا هئا. ڏيهي پلٽڻون اهڙن سخت حملن جو تاب نہ سهي پوئتي هٽي ويون هيون ۽ يورپي فوجون هلڪو سلڪو ساٿ ڏئي رهيون هيون ان ڪري هن ۾ ڪيتريون گهاريون پئجي ويون هيون ۽ انگريزي فوج ۾ هڪ قسم جو مونجهارو چائنجي ويو هو. جيڪا مرندي ماريندي هٽندي هڪليندي اڳتي وڌي هئي ۽ نيٺ وڃي پنجاب فوج جي هڪ حصي وٽ پهتي. پنجاب فوج وٽان بندوقن جي نڪاون ۽ توبن جي ڌماڪن ڪان سواءِ بي ڪابہ شي ڪانہ ٿي ڏني. جنگ جو سارو ڏيک مَڌيءَ ولوڙو بڻجي ويو هو. پنجاب فوج جي زبردست گولا باريءَ ڪري انگريزي فوج جو قلب لڏي ويو هو. ان وقت اوچتو سر هنري سمٿ واري محفوظ برگيڊ اچي ڳارو ڏنو. سائنس والس واري برگيڊ ڪلهو ڪلهي سان ملائي اڳتي وڌڻ لڳي هئي. آڏو توبن جون گجڪارون ۽ بندوقن جا واڪاها رت جي هوليءَ ۽ لاشن جا ڍير هئا پوءِ بہ اهي ٻئي برگيڊون سينا تائيون ڳاٽ اوچا ڪيون اڳتي وڌي رهيون هيون ۽ وڃي فيروز شهر م ڪاهي پيون ۽ دشمن کي سنگنين سان ڪٽي ڏنو جتي ڳچين جي ڳچن ۽ ڪلهن جي ڪورڻ جو حساب نڳو پيو هو جتي موت مات هو - سنگينون

ڪُڏي رهيون هيون جتي لال لهوءَ جا جهرڻا پلنجي پيا هئا جنِ ريتي رت جي اتر جي اوڪ شروع ٿي ويئي هئي. هتي جنرل نيپيئر جي اختيار ڪيل حڪمت عملي ڪم آئي. ٥٠- فوٽ هڪ بهادر ريجيمينٽ هئي جنهن سکن جي چئن بٽالين کي ڊوڙائي ميدان ڇڏائي ڇڏيو جن جو جنرل آوينابل جي برگيڊ سان تعلق هو.

رات جو سمون هو. چوڏهينءَ جو چنڊ چمڪي رهيو هو چوڌاري پنجاب جي فوج بيٺي هئي جن جي وچ تي انگريزي لشڪر جي هڪ برگيڊ هئي جنهن جو پنهنجي فوج سان تعلق ٽٽي چڪو هو. سر هئري سمٿ پنهنجي فوجن جا سٿا ٿيل لاش ڏٺا جيڪي دشمن فوج جي ڇوڙيل توبن جي گولن سان ماريا ويا هئا. هن ڏٺو تہ ڪيترين جڳهين تي انگريز ويڙهاڪ نهايت ثابت قدميءَ سان اڳتي وڌي رهيا هئا. ڪين اها بہ خبر ڪانہ هئي تہ ٻي فوج ڪٿي آهي ۽ ڇا ڪري رهي آهي. اٽڪل ٣٠٠ وڳين هنن سکن ريان جي برگيڊ کي پنتي ڌڪي ڇڏيو. هن سان گڏ ٻين برگيڊن جا هرڪاريا ماڻهو بہ ساڻ هئا جيڪي هن فوجي حصي سان گڏ اڳتي وڌي رهيا هئا. اڳتي وڃي ڪيس معلوم ٿيو تہ هو مصري والا نالي هڪ ڳوٺ وٽ پهچي چڪو آهي جيڪو پنجاب فوج جي مورچہ بندي واري ماڳ کان هڪ ميل پري ۽ فيروزپور شهر واري رستي سان واقعي هو جتي جنرل لٽلر جي ڊويزن منزل ڪيون ويٺي هئي ۽ فوج جا بهترين يونٽ جنگي حڪمت عمليءَ موجب مورچہ بندي ڪيون ويٺا هئا.

مٿي اهڙو ذڪر ڪيو ويو آهي تہ گلبرٽ جي فوج پنجاب لشڪر جي مورچن تي وڃي سڌو حملو ڪيو هو. هڪ ڀيري تہ منجهن اندر بہ ڪاهي پيو هو. بعد ۾ ڪاٻي ڪان سندن توبن جي پنيان ڦري وڃي فيروز شهر پهتو هو. پر سامهون جڏهن بندوقن سان گڏ جوابي حملو ڪيو ويو تہ هو بيهي رهيو ۽ سندس ڪيترا ماڻهو سر هئري سمٿ جي ور چڙهي ويا. لارڊ گوف هنن سان گڏ هو. حالتن جي نزاڪت کي محسوس ڪندي هو پنهنجي فوج سکن جي مورچہ بندي کان ٣٠٠ گز پري صفا ٿي ويو ۽ اتي چپ ڪري ويهي رهيا. سر هينري هارڊنج ڪمانڊر- ان- چيف سان گڏ هو. ٻئي فوجي واند کي سڙندو ڏسي رهيا هئا. هڪ طرف کان نعرن ۽ ٻئي طرف کان جوابي نعرن جو پڙاڏو هو. ٻئي ڄڻا جڪ ڪائي رهي هئا تہ باقي فوج ڪهڙا ڦاڙها ماري رهي آهي. لشڪر سان رابطہ ختم ٿي چڪو. لشڪرجي مهنداري ختم ٿي وئي هئي. وايو منڊل ڏاڍو ڳنڀير هو. هن مريدڪي واري فوجي واند ڏانهن پيغام موڪليو تہ سرڪاري خفيہ ڪاغذ ساڙي تباہ ڪيا وڃن انهي ڊڄ کان تہ متان دشمن جي هٿ لڳي وڃن. اهي ڪاغذ لارڊ ويلنگٽن ڏانهن روانا ڪرڻا هئا. پروشيا جي شهزادي والڊير کي حفاظت لاءِ فيروزپور روانو ڪيو ويو. هن سان گڏ ڪوبہ ماڻهو قتل ڪونہ ٿيو هو. گورنر جنرل سان گڏ سندس عملو هو جنهن

وِنگ ڪمانڊر طور سندس حڪمن جيءَ سر ترڻ رکي بوئواري ڪئي هئي. اهي گهڻو ڪري پنهنجا فرض سر انجام ڪندي يا قتل ٿي ويا هيا يا ته گهائجي پيا هئا سندن ڪوبہ پتو ڪونہ هو ته اهي مري ختم ٿي ويا آهن يا ڪيڏانهن ٽڙي پکڙي ويا آهن.

مٿان آسمان ۾ چوڏهينءَ جو چنڊ چمڪي رهيو هو. هيٺ ڌرتيءَ تي فوج واندي هنيون ويني هئي. سر هِيُو گوف ۽ سر هينري هارڊنج بلنٽي ماريون هيٺ وينا هئا ۽ پرسان پيادل ويٺي هئي جنهن جي مارٽن ڏاڍي سٺي تصوير چٽي هئي ۽ ان جي هيٺان لکيل هو ”آڌي رات جي ڇانوڻي“

هن جي پرسان ڪجهہ فاصلي تي باهيون ٻري رهيون هيون. ڪٿان بندوقن جا ٺڪاءَ ۽ ڪيڏانهن توبن جا ڌماڪا ٻُري رهيا هئا. ڪٿان مار جيتريءَ پنڌ وٿان وڏيون توبون گولا اوڳاڇي رهيون هيون. نيٺ لارڊ هارڊنج ڪمانڊنگ آفيسر کي پاڻ وٽ گهرايو جنهن ۸۰- ريجيمنٽ کي اڳتي وڌڻ لاءِ حڪم ڏنو. هن سان گڏ بنگال جا يورپي دستا بہ پيش قدمي ڪرڻ لڳا.سپني کي ٻڌتر ۽ هورا ڪورا هئي ته الائي ڇا ٿيندو. هيءُ بہ جڻ ٻارن ٻچن سميت لهي پيو هو.فوج رات جو وڙهي وڙهي ٿڪجي پئي هئي. ٻيون پهر هو جو فوج خالي پيٽ هٿيار ڪٽي ميدان تي لهي پئي هئي. هوڏانهن سر هئري لٽر جا فوجي بہ جڻ گهر مان ڇرڪ ڀري جاڳيا هئا ۽ انگريزن وارو پاسو بہ ٺڪاوَن ۽ ڌماڪن سان ٻري اٿيو. لارڊ هارڊنج کي ۹-،۲۹، ۳۱ءِ ۵۰ ريجيمنٽ جو فوجون هوريان ملنديون ويون. اهي سارو ڏينهن هن سان گڏ ميدان تي وڙهي ۽ رڙهي رهيا هئا ۽ رات جي وِڳڙي ۾ ڪانئس وڇڙي ويا هئا ۽ سمجهيو هئائين ته اهي ڪانئس هميشہ لاءِ ڌار ٿي ويا. جڏهن ڪيس اهي پيهر زنده ملي ويا تہ هڪ ٻئي کي جيئرو ڏسي ونئي خوشيءَ ڪان هُل مچايو هئائون. جيڪي فوجي جهيڙي ۾ گهائجي پيا هئا تن پائڻ پنيون ٻڌي گهڻو ڪجهہ ڪري ڇڏيو هو ۽ هر وڻ هيٺ چوياري مچايون وينا هئا. ساڳيءَ ريت ريجيمينٽ جا ڊاڪٽر ۽ سندن هيٺيون عملو بہ اهڙن وٽن هيٺان اسپتال ٺاهيون. ڦٽين جي چيتا ۾ رڌل هئا. ڪيترا جوان جا ٽي ڪريا هئا اتي ئي مري ويا هئا.

اڳينءَ شام جو ٻنهي توبخانن پاڻ ۾ ڏاڍيون ڦيٽون ڪاڏيون هيون ۽ ڪِپلنگ سِنارليو سان هميشہ لاءِ واڳجي ويو هو. لکيل حقيقت موجب اهو بئنڪروفٽ جي توبخاني جو نهايت ٻوائتو واقعو آهي. سينارليو بہ گهوڙن جي مدد سان هلندڙ توب جو نالو آهي. هن توبخاني ڪمانڊر ”ڊي. آرڪي. ٽاڊ“ ڪري رهيو هو جيڪو دشمن جي گولا باري ۾ مارجي ويو. سندس لاش هڪ توب تي رکيو ويو. دشمن جي گولي سندس مڙهہ کي بہ اڌ ڪري ڇڏيو. اهو ساڳيو قصو بئنڪروفٽ پاڻ بہ ٻڌايو هو.

صبح واري زبردست فتح

هئري سمٿ ڏنو تہ هيڊ ڪوارٽر واري عملي جو هڪ فوجي عملدار چريو ٿي پيو هو. هن سمٿ کي فيروزپور ۾ داخل ٿيڻ جو حڪم ڏنو. جيڪو بہ عملدار ڪيس اک تي چڙهيو ٿي تنهن کي فيروزپور تي حملي جو حڪم ٿي ڏنائين. سمٿ ڪمانڊر- ان- چيف جي شخصي حڪم ملڻ کان سواءِ ميدان ڇڏڻ کان انڪار ڪيو. هن پنهنجي فوج جي صفبندي ڪري لٽلر جي ڏِگل ۽ هيائل لشڪر مان نڪري جنرل گوف جي مورچہ بنديءَ ۾ بيٺل فوج مان اڪري اڳتي وڌي ويو. هن ڪاروائي ۾ هڪ فوجي عملدار سندس رهنمائي ڪئي هئي. رات جي وِڳڙي ۾ فيروزپور مان ڪيترين توبن اچي جنگ ۾ حصو ورتو هو. باک ڦٽيءَ کان ٿورو پوءِ سيءَ ۾ سيڪائيل ۽ بک ۾ باه ٿيل فوج خاص طور تي يورپي، نيئن ڏپ ۽ ڏيل سان جنگ ۾ جنبي ويا. هندستاني فوجي بہ سائن شامل ٿي ويا ۽ هڪ ڀيرو وري پنجاب- فوج جي مورچہ بندي ڏانهن وڌڻ لڳا هئا. انگريزي فوج جا اعليٰ عملدار هيءَ ڳالهہ معلوم ڪرڻ جا منتظر هئا تہ فيروزپور ۾ تيج سنگهہ ڇا ڪري رهيو آهي ۽ انهن سان ڪنهن عملدار انهيءَ طرف وڌڻ لاءِ ڪا جاکوڙ ڪانہ ڪئي هئي. پنجاب فوج کي انگريزي لشڪر جي تيارين جو آواز ڪين ضرور ڪنين پيو هوندو. پر پنهنجي روايتي ٿڏائي موجب اڃا صفبندي ڪري ڪونہ سگهيا هوندا. تنهن ڪري سوچيو ويو تہ تيج سنگهہ جي اچڻ تائين متن اوچتو وڃي حملو ڪجي. سندن اهو فيصلو صحيح بہ هو. انگريزي فوج کي رات سخت نقصان رسيو هو. هاڻي پنهنجيءَ سگهہ کي گڏ ڪري حملي جي ڀيهر تياري مڪمل ڪري چڪي هئي ۽ اها سندس مستقل مزاجي بہ هئي. پنجاب- فوج ۾ ايتري ڦڙتي ۽ چستي ڪانہ هئي جو انگريز لشڪر جيان جلديءِ ۾ تيار ٿئي ۽ صفبندي ڪري سگهي. انگريز پاسي واري فوج ٿڪجي چڪنا چور ٿيل تہ ضرورو هئي پر پوءِ بہ بهادرن جيان اڳتي وڌي هئي. ان جي سنواريل صفن ۾ دهل دماما وڄي رهيا هئا ۽ فوجين کي مختلف قسمن جون رنگين ورديون پاتل هيون. سندن اڳوائي ڪمانڊر-ان- چيف ۽ گورنر جنرل پاڻ ڪري رهيو هو ۽ هڪ پاسي کان هڪ ۽ ٻئي پاسي کان ٻئي فوج جي ڪمان ٿي ڪئي. فيروزپور ڏانهن گذريل رات جي جنگي ترتيب مطابق وڌندا ٻئي ويا ۽ اڳيئن جيان پنجاب- فوج جي مورچہ بنديءَ جي ڪاٻي طرف کان ڦري آئي هئي. پنجاب جي فوج سندن اهڙو اوچتو حملو ۽ جنگي ترتيب ڏسي وٺي ڪڙين تي زور رکيو. توبون ۽ ٻيو

جنگي سامان جو جتي هو اتي ڇڏي وڃي ستلج وٽ ساھ پنيائون ۽ ٽڪل ٽٽل فوج جيان هڄندا ڳهندا مس وڃي اتي پهتا هئا پر سندن هٿن ۾ ڇيت ٻـ ڪانـ هئي. ان ڪان پوءِ فوج کي فيروزپور ڏانهن پيش قدميءَ جو ٻيو حڪم مليو. پوءِ لشڪر ان جوءِ ڏانهن وڌڻ لڳو جتان تيج سنگهه پنهنجي فوج سان لنگهڻ جو امڪان هو. ٻئي اڳواڻ فوجي جي مهنداري ڪري رهيا هئا جنهن صبح جو پنجاب فوج کي مورچن مان ڌوڙائي ڪڍي ڪرامت جهڙي فتح حاصل ڪئي ۽ خوشيءَ وچان نعرا هڻندي فيروزپور ڏانهن وڃي رهي هئي. رات جو مايوسيءَ ڪانپوءِ هيءَ سندن هڪ تاريخي فتح هئي. هيءَ ڳالهه لکت ۾ موجود آهي ته جڏهن اهي هندستاني فوج وارا خوشيءَ وچان نعرا هڻي رهيا هئا ته هڪ آفيسر رڙ ڪري چيو. " سائين انهن تي اعتبار اصلي نـ ڪجو ڇاڪاڻ تـ انهن مان هڪ ٻـ رات مون سان گڏ ڪونـ هو. واقعي اها حقيقت بـ هئي. هنن سان گڏ لنڊر واري ڌويزن بـ ڪو پوئتو ڪونـ پاريو هو. جيڪڏهن عملدار سڀني ڪارڪردگي ڏيکارن ها تـ هڪ عام سپاهي بـ سرترئي رکي وڙهي ها.

جڏهن خوشي وارا اهي نعرا ختم ٿي ويا ۽ وايو منڊل ۾ ماٺار ڇانئجي وئي تـ فوج هڪ وري قسم جو ادڪو ۽ هتڪتو پيدا ٿي ويو. ان جو ڪارڻ اهو هو تـ گهوڙيسوار دستن تيج سنگهه جي اڳتي وڌندڙ لشڪر تي وڃي ڄلهه ڪئي هئي. انگريزي توبخانو تـ ساڻ هلي رهيو هو پر گولا بارود کٽي هو تنهن جي ڪَل ڪنهن کي ڪانـ هئي. پيادل وٽ ڪجهه باروت هو پر جن اٺن تي محفوظ حصي واري فوج جا هٿيار ۽ باروت رکيل هو سي لشڪر جي ڪهڙي حصي ۾ موجود هئا تن جي ڪنهن کي ڄڻِ ڪَنِ ڪانـ هئي.

تيج سنگهه پنهنجي پوري فوجي سگهه سان اڳتي وڌي ۽ مناسب جاءِ تي لشڪر جي مورچه بندي ڪئي ۽ توبن کي مناسب جڳهه تي بيهاري گولا باري شروع ڪري ڏني. سندس گهوڙيسوارن ١٥٠ قدمن تي ٻچي هڪ قطار جي صورت ۾ انگريز فوج جي چوڌاري ڪڙو چاڙهڻ شروع ڪيو. ٣- ڊرئگون پنهنجي هڦجي پيل ٿڪل گهوڙن کي تيز ڪري هڪ ڪمزور قسم جو حملوڪيو ۽ منجهن اندر ڪاهي پيا. تنهن ڪان پوءِ هن سمجهيو تـ هو تمام دير سان پهتو آهي ۽ سندس مورچه بند فوج فقط بدن وارن ٽن ڪپڙن ۾ ٻچي وڃي ستلج جي ڪڙ تي بيٺي آهي. هن ڪان علاوه اهو بـ ڪيس محسوس ٿيو تـ هن جي فوج کي ڪپڙا تـ شاندار ۽ ڪرمزي رنگ جا آهن پر سندن منهن پيلا ۽ پَنَ آهن. پوءِ وڙهڻ جو ست نـ ساري جلاهون آيو هو اوڏانهن هليو ويو. گهڻي وقت تائين سندن ڪيڏ پوڻ لاءِ سوچيو ويچاريو ويو. نيٺ ڳالهه وڃي هتي بيٺي تـ فوجي بکايل ۽ ٿڪل آهن. گهوڙن کي بـ گاهه ٻائيءَ جي ڪهڙي نوڙ آهي. گهايل فوجين جي گهڻائي ساڻ آهي تن جو بلو ڪرڻ

به ضروري هو. انگريزي فوج سنگينن جي زور تي پنجاب فوج کان پوريون پنجهه صحيح توبون هٿ ڪيون تن کي ڇڪڻ جو بندوبست ڪرڻو هو وتنهن ڪري پنجاب جي پڇندڙ فوج جي ڪڍ لڳڻ بدران آرام ڪرڻ صحيح ٿيندو.

هيءَ پنجاب فوج مٿان هڪ زبردست فتح هئي. ڪمانڊر-ان- چيف وڏيءَ دليري کان ڪم ورتو هو. انگريزن جي ٿڪل مئل فوج ۽ تعداد ۾ به ٿوري هئي. ٻئي پاسي پنجاب فوج جي انگ جو انت شرو ئي ڪونه هو. امڪان ته تباهيءَ جا هيا پر ڳچي ۾ فتح پئجي وئي. هن جهيڙي ۾ انگريزن جي ست بٽالين، ۳- ڊرئگون ۽ هارس آرٽيلري زبردست ڪم ڪري ڏيکاريو. جاني نقصان جا انگ اکر هن ريت آهن. انگريز عملدار ۳۷ ۽ عام سپاهي ۴۶۲ هئا. انگريز عملدارن مان زخمين جو انگ ۷۸ ۽ سپاهين جو تعداد ۱۰۵۴ هو. ڏيهي فوجين مان ۱۷ عملدار ۽ ۱۷۸ سپاهي مارجي ويا. جڏهن ته زخمي عملدارن جو انگ ۱۸ ۽ سپاهين جو تعداد ۵۷۱ هو. اهڙي ريت مارجي ويلن جو ڪل انگ ۶۹۴ ۽ زخمين جو انگ ۱۷۲۱ هو.

انگريزي فوج جنگي ميدان ويجهو وانڍ هڻي هئي. ان ڏينهن گورنر جنرل ۽ ٻيا فوجي جنرل گهوڙن تي چڙهي ميدان ڏانهن وياجني فوجي ڪئمپ کي باه وجهڙيل هئي ۽ اتي رکيل گولا باروت ڦاٽي رهيو هو ۽ انگريز فوج جا ڪيترا ماڻهو مري چڪا هئا.

انگريز فوج جي ستلج ڏانهن پيش قدمي

سخت شڪست کان پوءِ پنجاب جي فوج ڀاڄ ڪندي ستلج پار اڪري ٻيءَ ڪنار سان وڃي وانڍ هڻي ۽ ٻئي دشمن ڌرين جي وچ تي ستلج وهي رهيو هو. ٻنهي فوجن جون ورديون هڪ جهڙيون هيون ۽ پنجاب وارن انگريزن جو نقل ڪري انهن جهڙيون ورديون پاتيون هيون. سر هيوگوف ۲۴- تاريخ اڳتي سلطان خان والا ڏانهن وڌڻ شروع ڪيو. اتان جو پاٽي تمام سنو ۽ ستلج کان پنجن ۽ فيروز پور کان ستن ميلن جي وٿيءَ تي هو. ان فوجي وانڍ ۾ گورنر جنرل به اچي خيما کوڙيا هئا. گهايلن جي چيٽ ٿهل ۽ ٽڪور به اتي ٿي رهي هئي. شهزادو والڊمر به هتي اچي ساٿن مليو جنهن جو اردلي فيروز شهر ۾مارجي ويوهو.هتي فوجي وانڍ ۾گورنر جنرل به اچي خيما کوڙيا هئا. گهايلن جي چيٽ ٿهل ۽ ٽڪور به اتي ٿي رهي هئي. شهزادو والڊمر به هتي اچي ساٿن مليو جهن جو اردلي فيروز شهر ۾ مارجي ويو هو. هتي فوجي وانڍ ۾ نهايت آرام سان پنهنجي زندگي گذاري رهيو هو. انگريز

فوج کي چا ڪرڻو ءِ چا نہ ڪرڻو هو ءِ ستلج کي ڪڏهن ءِ ڪٿان پار ڪرڻو هو. اهو سڀ ڪجهہ هتي سوچڻو هو. پيون فوجون جيڪي هن محاذ تي وڙهڻ واسطي اڳتي وڌي رهيون هيون تن لاءِ بہ هتي ويهي انتظار ڪرڻو هو. هن کان علاوه وڌيڪ فوج گڏ ڪرڻ لاءِ بہ هتي ترسڻو هو. خاص طور تي توبخاني کي وڌيڪ مضبوط ڪرڻو هو. نہ تہ اڳي ايئن ٿيندو هو هارس آرٽيلري ءِ ملڪي توبخاني کي دشمن جي وڏين توبن سان منهن ڏيڻو پوندو هو. اهي توبون جڏهن گولاباري ڪنديون هيون تہ صفون هيٺ مٿي ٿي وينديون هيون ءِ هلڪين توبن کي اڏائي ڇڏينديون هيون.

٦- جنوري تي لشڪر جو هڪ وڏو تعداد فوجي واند ۾ اچي پهتو هو. سر جان گري ميرٺ مان ٩- لانسر ١٦- لانسر، بہ گهوڙيسوار ڪاربس، ١٠- فوٽ ءِ ٽِنو انفنٽري جو بٽالنون وٺي آيو هو. ٻئي پاسي کان برگيڊيئر گاڊباءِ لڌيانہ کان اچي پهتو هو جنهن سان سيرمور ءِ ناسري گورکا بٽالنون، ٣٠- ٽِنو انفنٽري ءِ گهوڙيسوار ريجيمينٽ گڏ هئي.

سيئي گهوڙيسوار ريجيمينٽون گڏجي هڪ مڪمل ڊويزن بڻجي پئي هئي جنهن جو مهندار سر جوسف ٿٽڪ ويل کي بنايو ويو هو. ٥- ڊويزن جان گري جي حوالي ڪئي وئي هئي. سر رابرٽ ڊڪ کي مٿڪ ڪاسڪل واري ڊويزن ءِ ٽين برگيڊ ڏني وئي. هاڻي سندس هٿ هيٺ هڪ ڊويزن ءِ ٻہ برگيڊون ڪم ڪري رهيون هيون.

٣- ءِ ٥ ڊويزن ۾ ٽي ٽي برگيڊون شامل هيون. ساري فوج ۾ چار ڪيولري برگيڊون ءِ ٻارنهن پيادل برگيڊون شامل ڪيون هيون. هن کان علاوه توبخانو بہ اڳيئن کان وڌيڪ مضبوط هو. ءِ تمام گهڻي دير ٿي وئي هئي ان ڪري پنجابين جي دل وڌي وئي هئي. هنن بہ تازيءَ فوج جون ڪيتريون ڊويزنون شامل ڪيون هيون ءِ اڪڙ کان مٿو آسمان سان گسڻ لڳو هون. سکن کي پوري خبر هئي تہ سندس سپاهي ميدان تي وڙهڻ کان ڪيڏي نہ ڪني ڪترائيندو آهي. اها ڳالهہ ساري هندستان ۾ مشهور هئي ءِ هرشهر جي بازار ۾ جڏهن چار ماڻهو مڙندا هئا تہ وات تي پنجاب فوج جي سپاهين جو قصو هوندو هون. هندستاني فوجي عملدارن ۾ نظم ءِ ضبط جي ڪوتاهي هوندي هئي. اخبارن جا نمائندا فوجي ريجيمينٽن سان گڏ ڪونہ هوندا هئا پر مٿن مائٽن دوستن احبابن ذاتهن چٺيون جماٽيون لکي سڀ احوال اوري وجي مٿي چڙهندا هئا ءِ ڪين جنگي حڪمت عملي جي ڪابہ خبر ڪانہ هوندي هئي. جيڪڏهن جنگي طريقئہ ڪار ۾ ڪماندر ان- چيف ٿوري گهڻي غلطي ڪندو هو تہ چوڏس چوبول مچي ويندو هو. سمجهہ ۾ ائين ايندو هو تہ سارو هندستان اهڙين ڳالهين ٻڌڻ لاءِ ڪن ڪڙا ڪيون اوسيئڙي ۾ ويٺو هوندو آهي. هندستان جو هر هڪ ماڻهو سمجهي رهيو هو تہ پنجاب جي فوج ناس ٿي ويندي ءِ

ان فوج ۾ جيڪو پئنچاتي سرشتو آهي سو بہ پنهنجي پڄاڻيءَ ڪي پهچندو ۽ اها هڪ غير فوجي حڪمت عمليءَ جي تابع ٿي ويندي. پر ائين چوڻ سولو ۽ ڪرڻ ڏکيو آهي. اها ڳالهہ بہ ممڪن نظر اچي رهي هئي تہ سک فوج ستلج پارڪري پنهنجي بهادريءَ جو مظاهرو ڪندي.

انهيءَ مقصد واسطي سک ڪمانڊر بن سوبرا نالي ڳوٺن جي وچ تي ٻيڙين جي پل جوڙي ورتي. هڻ ٻنهي سوبرا ڳوٺن کي "سوبران" جي هڪ گڏيل نالي سان بہ سڏبو ويندو هو. ان ڪان پوءِ ستلج جي ٻئي پاسي بہ فوج گڏ ٿيڻ شروع ٿي وئي هئي.

انگريزن کي خبر هئي تہ سک پار اڪري رهيا آهن پر لنوائي ڇڏيو هئائون. دهلي ڪان جڏهن گولا باروت پهتو تہ بہ جهيڙي ڪان لنوائي رهيا هئا. سمجهہ ۾ ائين پئي آيو تہ جڻ ٻي جنگ ڪان ڪتا ٿي پيا هئا ۽ وڏيڪ فوجي دستن ۽ رسد جي سامان پهچڻ تائين اتي ويٺا رهيا.

پنجاب جو وايو منڊل

جڏهن پنجاب جي سک فوج پار ڪري اچ ستلج جي ٻي پر ورتي تہ سمجهيو وڃي ٿو تہ لاهور ۾ جڻ ٻڙ ڏڪ مچي ويو هوندو. راڻي تہ ضرور خوش ٿي هوندي تہ سندس فوج کي ضرور سبق سکڻ گهرجي. پر ان سان گڏ اهو بہ سوچي رهي هئي تہ هن ڪان پوءِ انگريزن جي مرضي پنجاب کي فتح ڪري ان کي پنهنجي ملڪ سان ملائڻ جي آهي. اهڙو اڌڪو ۽ هتڪتو انهن ماڻهن کي هو جيڪي ملڪي ناٽي کي پنهنجن ذاتي مقصدن واسطي ڪتب آڻيندا هئا. اهي ڏاها ۽ چالاڪ قسم جا ماڻهو هئا ۽ ڪين انگريزن خلاف واهر ڪري رهيا هئا. هن وقت پنجاب جون حالتون نہ سڌرڻ جوڳيون هيون. هتي فقط هڪڙو ماڻهو هو جنهن جي ڏاهپ، سچيتائي ۽ تجربو پنجاب جي بگڙيل صورتحال کي سنئون ۽ سڌو ڪري سگهيو ٿي. هو وايو منڊل کي عقابي اکين سان ماٺ ڪيون ڏسي رهيو هو. ڪيس ڪابہ ڀڪ ڪانہ هئي تہ ڇا ٿيندو ۽ ڇا نہ ٿيندو. پر ڪيس ايترو يقين ضرور هو تہ پنجاب کي هن ڏيڻ مان ڪڍڻ واسطي ڏاڍ ڪان ڪم ونٺو پوندو. هو ڄمون جي پائرن مان هڪ هو جيڪو اڃا بہ جئرو هو يعني گلاب سنگهہ راجپوت. پنجاب جي عام ماڻهوءَ ڪيس موٽائي آندو هو ۽ دربار بہ هن کي وزير ۽ عوامي اڳواڻ سمجهڻ لڳي هئي. باقي تيج سنگهہ ۽ لال سنگهہ ياراڻي هن بابت ڇا سوچي رهي هئي تنهن جو پتو ڪونہ هو. ڪي ٻيا ماڻهو بہ فوج جيان سوچي رهيا هئا تہ پنجاب کي پاڙيسري ملڪ جي حوالي ڪجي جنهن ڪان هو نفرت ڪندا هئا. راجا دليب سنگهہ ڪلهہ ننڍڙو هو ۽ اڃ ڪجهہ وڏو هو ۽ ڏڃا پيدا ڪري وڏا هئائين تنهن تي بہ ضابطو رکڻو هو. ماڻهن جي خواهش هئي تہ هن ننڍڙي مهاراجا جي ڄڙواڳيءَ ۾ ملڪي حالتن تي ضابطي رکڻ لاءِ ڪو غير سک ماڻهو هجي ۽ اهو فقط گلاب سنگهہ ٿي سگهيو ٿي.

لاهور ۾ تہ هي ڪجهہ ٿي رهيو هو پر فوج ۾ قائم ٿيل پنچات، فوج جي نئين سر تعمير ڪرڻ واسطي هٿ پير هڻي رهي هئي. انگريز جيڪڏهن فيروز شهر کان انهيءَ جي ڪڍ پون هان تہ ايئن ڪري سگهن ها. پر هنن ايئن ڪونہ ڪيو هو. ليڪن اها اينرو تہ ڏهي ٻئي هئي جو اجا تائين پاڻ سنڀالي ڪانہ سگهي هئي. ٻئي پاسي کان وري اها ڳالهہ بہ هئي تہ سر هيو گوف جي فوج انوقت اهڙي حثيت ۾ ڪانہ هئي جو پنجاب جي هن پڇنڌڙ فوج جي ڪڍ پئي سنڌن وار بہ ونگو ڪري سگهي. پوءِ وري ڪي پٽڻ جي مٿان ۽ هيٺ ستلج جي ٻنهي ڪنارن سان ۽ سوبراُن جي وچ تي سکن جي ٻي شمار توبن جون قطارون بيهي ويون هيون.

پنجاب فوج ان وقت نيئن سگهہ سان اڀري رهي هئي منجهن هڪ نئون حوصلو ۽ نئون اتساهہ پيدا ٿي چڪو هو. جنگي مهم جي جي شروع ڪرڻ لاءِ ڏاڍا اتاولا هئا ۽ ستلج جي پار ڪرڻ واسطي واجهہ وجهي رهيا هئا. سکن واريءَ فوج ۾ پناڻ بہ گهڻا هئا ۽ روهيلن جو تعداد بہ چڱو خاصو هو جيڪي ستلج جي ٻئي پار ڏرم ڪوٽ جي قلعي ۾ انگريزن سان مقابلي لاءِ تيارين ۾ رڌل هئا. قلعي اندر بہ رڳو توبون نظر ٿي آيون ۽ اهي بہ هندستان ڏانهن وڌڻ لاءِ تيار هيون. هن کان علاوه رنجور سنگهہ جي اڳواڻي ۾ پنجاب فوج جو هڪ حصو ستلج پار ڪري ڦلور نالي قلعي وٽ اچي پهتو هو ۽ لڌيانہ تي حملي ڪرڻ جو سوچي رهيو هو.اها حقيقت هئي شڪست ڪاڌل هي فوج پنهنجي نئين تعمير ڪري پاڻ ۾ بلند حوصلا پيدا ڪرڻ چڪي هئي. اڳين جنگين ۾ سنڌن شڪستون بہ فتح جي ويجهو ويجهو رهيون هيون. پر سنڌن هاڻوڪيون تياريون اڳين تيارين کان گهڻو وڌيڪ هيون. گلاب سنگهہ سفارتي پيچيدگين کان گهڻو واقف هو. ان وقت هن گورنر جنرل سان هڪ خفيہ رابطو قائم ڪيو هو. ڪيس اهو اشارو ڏنو هئائين تہ دربار انگريز سرڪار سان ڳالهين ڪرڻ لاءِ تيار آهي. لارڊ هارڊنج جي مرضي هئي تہ اهڙا ڪي قدم کنيا وڃن جو منجهيل مامرا صحيح نموني سان نبري وڃن.

انگريزن وڏن ڏچن کانپوءِ فتحون حاصل ڪيون هيون. سندس مرضي هئي تہ انگريزن جي اڳين ساک بيهارڻ واسطي ضروري آهي تہ پنجاب فوج جو مٿو چڱيءَ ريت چٿجي. ان ناتي هن پهرين ڳالهہ اها سوچي تہ انگريزن تي ٿي ٿيندڙ اوچتا حملا ڪنهن ريت بہ ختم ٿيڻ گهرجن. وڏيون توبون گولا بارود بہ تمام گهڻو آٽي ستلج جي ڪنار سان آٽي گڏ ڪجي تنهن کان بعد ئي انگريز هندستان جي هڪ غالب سگهہ بنجي سگهندا ۽ ستلج جي ڪنارن سان هڪ طاقت جي نالي طور سڃاتا ويندا. اهڙين ڳالهين جو ڪهڙي طريقي سان بندوبست ڪيو ويو يا بعد واريون جنگيون ڪهڙي طريقي سان وڙهيون ويون؟ اهو احوال ٻئي باب ۾ پڙهي سگهندا. آخري جنگ البت انگريزن جي وڏي فتح هئي ۽ ان ۾ ڪي ڏکوئيندڙ واقعا بہ ٿيا هئا.

باب نائون

علي وال ۽ سوبران ۾ انگريزن جون زبردست فتحون

سکن جو لڌيانہ تي حملو
علي وال واي جنگ
سوبران واري جنگ جي شروعات
وڏي جنگ
درياه جي ڪنار سان شڪست جو احوال
انگريز لاهور ۾

سکن جو لڌيانہ تي حملو

سکن جڏهن پنهي سوبران شهرن جي وچ تي ستلج تي ٻيڙين جي ٻل جوڙي تيار ڪئي تہ سرهيوگوف پنهني فوج وٺي اڳتي وڌيو ۽ سکن جي سامهون درياه جي ٻيءَ پر تي وچي مورچہ بندي ڪئي. ١٧- جنوري تي سر هئري سمٿ کي هڪ برگيڊ پيادل ۽ هلڪو توبخانو ڏئي ڌرم ڪوٽ جي فتح لاءِ روانو ڪيو ويو. انهيءَ سمي ڪمانڊر- ان- چيف کي سڌس پئي تہ رنجور سنهہ قلور جي ماڳ وٽان درياه پار ڪري ٻئي پر منزل ڪئي آهي ۽ سندس ارادو لڌيانہ تي حملي ڪرڻ جو آهي. پر هن ان جاءِ تي اچي واندي هنئي جتان انگريزن ڏانهن ايندڙ رسد گذرئي هئي.

لڌياڻه ۾ گادڊباءِ جي برگيڊ موجود هئي. ان کان سواءِ ٥٣- فوٽ ۽ شيڪا وٽي واري اريگيولر برگيڊ جيڪا باسين ۾ رهندي هئي سندس واهر لاءِ اڳتي وڌي رهي هئي. حالتن جي نزاڪت کي محسوس ڪندي سو هيوُ گوف ڪرتن جي ڪيولري برگيڊ ۽ برگيڊيئر ويلر جي ماتحت جنرل هئري جي برگيڊ کي به لڌياڻه جي بچاءَ لاءِ موڪليو ويو. کين حڪم ڏنو ويو هو ته لڌياڻه ڏانهن ويندڙ رستي تي واقع جاگراؤن نالي هڪ تجارتي شهر وارو رستو ڏيون گذرن.

هي ٢٠- جنوري تي جاگرائون پهتو ۽ اتي ١٦- لانسر ۽ ٥٣- فوٽ اچي مليا هئي. اتي پهچي کيس اهو به پتو پيو ته رنجور سنگهه "باران هارا" ڳوٺ وٽ منزل ڪيو ويٺو هو جيڪو ستلج جي ڪنار سان واقع هو. هن پنهنجي فوج جو هڪ حصو پڊو وال قلعي ۾ رهايو هو ۽ حصو هن گنگرانا جي هڪ مضبوط قلعي ۾ رهايو هئائين جيڪو پڊو وال کان ڏهه ميل ڏکڻ پاسي واقع هو ۽ اهو انگريزي فوج ڏانهن ويندڙ رسد جي رستي سان هو. ان وقت لڌياڻه ۾ رهندڙ فوج جي سربراه برگيڊيئر گادڊباءِ واهر لاءِ ٻاڏايو هو. هن پنهنجي پٺيان ايندڙ باربردار ڊگهو قافلو جاگرائون پرسان ڇڏي لڙيءَ آڏمي لڌياڻه ڏانهن روانو ٿيو. علائقو اهڙو ڏکيو هو جو سامان وارو بار بردار قافلو گهڻو وقت لاءِ ڇڏي ها ۽ لڌياڻه ڏانهن وڌڻ وقت پڊو وال سندس ساڄي طرف هو. ساڳئي وقت هن گادڊباءِ ڏانهن سنيهو موڪليو ته هو اچي سائس "سنهيٺ" ماڳ وٽ ملي جيڪو پڊو وال کان ٽي ميل پري هو. گادڊباءِ سک حملي جي خوف هوندي به پنهنجو لشڪر تيار ڪري ڪونه سگهيو هو ۽ ناهيل ٿام موجب سائس سنهيٺ واري جابلو ماڳ وٽ ملي ڪونه سگهيو. هئڙي چانڊ ڪي رات دوران سفر ڪندو رهيو ۽ جڏهن پڊو وال کان به ميل ڪن پري هو جو سائس گادڊباءِ اچي مليو جنهن کيس ٻڌايو ته رنجور سنگهه پنهنجي فوج وٺيون اتي پهچي چڪو آهي ۽ لڌياڻه ڏانهن هر ايندڙ ويندڙ جي رستا روڪ ڪيون بيٺو آهي.

هاٺي سمت لاءِ ٻه رستا هئا. هڪ ته هو مورچه بند سک لشڪر جي وچان نڪري هليو وڃي يا وڏو وڪڙ ڪري لڌياڻه پهچي. جيڪڏهن هو پنجاب فوج جي منزل واري ماڳ وچان ويندو ته کيس هڪ وڏي مهاڏي سان منهن ڏيڻو پوندو. فوج جي وڏي نقصان جو به انديشو هو ۽ شڪست جو به امڪان هو. ٻنهي حالتن ۾ گادڊباءِ کي سخت هاڃو رسي ها. تنهن ڪري هن ڏکڻ پاسي کان موجود واريءَ پاسي پٽ کان ڦري اچڻ جو فيصلو ڪيو ۽ فوج کي ان جي ڏکڻ پاسي کان ڦرڻ ۽ پيش قدمي ڪرڻ جو حڪم ڏنو. جيڪڏهن اتفاق سان سکن سان مقابلو ٿي ويو ته مڙس ٿي منهن ڏيڻ جو فيصلو ڪيو ويو. انگريز فوج فيصلي موجب اڳتي وڌڻ شروع ڪيو. هوڏانهن سک به کن ابڙا ڪيون ويٺا هئا ڪين. ساري سڌ هئي ته انگريزي فوج ڇا ڪري رهي آهي. انگريزن لڌياڻه ڏانهن وڌڻ شروع ڪيو ته سکن

بہ پوروچوٽ تي پيش قدمي سروع ڪئي. انگريزي فوج ڊبن ۽ پٽن مان سفر ڪري رهي هئي جڏهن تہ سک فوج هڪ خشڪ زمين مان ۽ گسن پيچرن وسيلي اڳتي وڌي رهي هئي.

سک فوج سان چاليهہ توبون ساڻ هيون. سمت سان ۱۸ توبون هيون جن مان ۱۲ هارس آرٽيلري، ٦ فيلڊ گن، ۽ اهي نون نونَ پائونڊن واريون هيون. پنجاب فوج اڳتي وڌي انگريزي فوج تي گولاباري شروع ڪري ڏني. سکن جون ٻين توبن انگريزي لشڪر پٺيان ايندڙ سامان واري قافلي مٿان گولا وسائڻ شروع ڪيا. سکن هڪدم حملو ڪري سامان سان لاڳاپيل قافلي تي حملوڪري پنهنجي قبضي ۾ ڪري ورتو. ڀت انن جون مهارون ڦٽيون ڪري جان بچائي ڀڄي هليا ويا.ان سامان ۾ توبن جا گولا ۽ باروت ۽ توبون بہ هيون جيڪو سکن جي قبضي ۾ هليو ويو. هن قافلي سان ڪيترا جنگي گهايل بہ هئا جن جي لاهور ۾ نمايش ڪئي وئي. رنجور هن حملي ڪانپوءِ هڪدم ئي سمت جي پٺيئن پاسي تي دباءُ رکيو. پر هارس آرٽيلري جي جوابي گولا باري ڪري هو اڳتي وڌي ڪونہ سگهيو. بعد ۾ هن پنهنجي جنگي حڪمت عمليءَ تحت انگريزي فوج جي پاسي ۽ پٺيئن طرف کان ست بٽالنون حملي ڪرڻ لاءِ مقرر ڪيون هيون. سمت بہ اياڻو ڪونہ هو ۽ اهڙي سک للڪار کي منهن ڏيڻ لاءِ تيار ويٺو هو. پر افسوس تہ هن سان آيل فوج ايڏي وڏي مقابلي لاءِ تيار ڪانہ هئي. ان جو ڪارڻ اِهو هو تہ هوءَ ساري فوج رات سفر ۾ گهندي ۽ هجندي آئي هئي ۽ دنيا کي خبر ئي ڪانہ هئي تہ جٺري آهي يا مري وئي. سائس گڏ انگريز بٽالين جو بہ حال ساڳيو هو. ۳۹- ريجيمينٽ جو مريد ڪي ۽ فيروز شهر واري محاذ تي سخت نقصان ٿيو هو تنهن جو ازالو هن وقت تائين ڪونہ ڪيو ويو هو. ان ريجيمينٽ ۾ مائهن جي گهٽي ڪوٺ هئي ان ڪري ڪمزور هئي. ۵۳- بٽالين ۾ نوجوان سپاهين تي مشتمل هئي تنهن لاءِ رات جي وڳڙي ۾ زبردست جنگ وڙهڻ ممڪن ئي ڪونہ هو. اڳيون سارو ڏينهن، اڪرس ۽ ڪاڙهہ ۽ هواءِ جي بہ بُت هئي. پنجاب جي ٿڌيءَ رت ۾ جڻ اوچتي گرمي اچي وئي هئي. ان ڪري سمت پيش قدمي روڪي ڇڏي ۽ سندس بٽالنون وچي هڪ جاءِ تي سوڙهيون ٿيون هيون. ڪرٽن سان گڏ تي گهوڙيسوار ريجيمينٽون ۽ هارس آرٽيلري واريون توبون هيون. جنهن پنهنجي لشڪر جي پٺ جو خوب تحفظ ڪيو هو. سک هڪ ڳوٺ تي قبضو ڪري چڪا ۽ ان کي خالي ڪرڻ لاءِ تيار ڪونہ هئا جيڪو رسد واري رستي سان هڪ اهم جڳهہ تي واقع هو. جڏهن انگريزي پيادل فوجون هن ڳوٺ کان اڪري اڳتي ٿيون تہ بنا ڪنهن روڪ رنڊڪ جي لڏيانہ ڏانهن وڌڻ لڳيون هيون ۽ جهونجهڪڙي مهل اچي فوجي چانوٺيءَ پيڙو ٿيون. پيادل، گهوڙيسوار ۽ هارس ڪيولري بہ هيڏانهن هوڏانهن ڦرندا سي بہ ان سمي اچي اتي سهڙيا هئا.

هيري سمت پيننزولا جو هڪ نهايت بهادر برگيڊ ميجر هو جيڪو فوج جي بي ضابطگيءَ سهي ڪونہ سگهندو هو ۽ جنگي غلط طريقئہ ڪار ڪان بہ ونئن پيو ويندو هو ۽ ان وقت سندس ساري فوج بد نظميءَ جو شڪار هئي ۽ اڪين سان ڏسي رهيو هو. ايئن بہ چئي ڪونہ ٿوسگهجي تہ اها سندس غلطي هئي پر رستي ۾ ڍبن ۽ پٽن جي موجودگي، گرم ڏينهن، پاڻي جي کاڻ هئي. هي سڀئي ڳالهيون فوج جي چرپر دوران نمايان ڪردار ادا ڪنديون آهن. ٻئي پاسي کان دشمن فوج بہ اچي هڪ هنڌ گڏ ٿي هئي. مقابلو ٿيو تہ انگريزي فوج جو نقصان ايترو گهڻو ڪونہ ٿيو هو.

لڌيانہ ۾ پهچڻ تي پتو پيو تہ گاڏباءِ کي اڳتي وڌڻ جون هدايتون مليل چڪيون هيون پر هن پيش قدمي دير سان ۽ غلط طرف ڪئي هئي. هو اوندهيءَ جو فائدو وٺي مات ڪري اڳتي نڪري ويو- ٢٢- سان سارو ڏينهن ساه پٽيو. ڪن يونٽن ۾ موجود اوٺاين جو پورائو ڪيو. چاڪاڻ تہ کين سکن سان هڪ ڀرپور مقابلو ڪرڻو هو.

٢٣- تاريخ تي هن گاڏباءِ کي ساڻ ڪري بڌووال پهتو. کين پتو پيو تہ رنجور سنگهہ اتان منزل ٿيي وڃي ستلج جي ڪناري سان واند هنئين آهي. هو اتي ست ڏينهن وينو رهيو. ان جاءِ تي ڪيس جنرل هيوگوف جو پيغام پهتو تہ ويلرجي برگيڊ ۽ نيٽو ڪيولري سندس واهر لاءِ رواني ڪئي وئي آهي. هن کان علاوه باسين ۾ رهندڙ شڪاوتي واري اريگيولر ۽ ٽيلر واري برگيڊ کي ڏرم ڪوٽ ڏانهن وڌڻ جو حڪم ڏنو ويو آهي انهيءَ لاءِ تہ جيئن ضرورت وقت پنهنجي سهائتا ڪري سگهي. هڻ مان ٽيلر واري برگيڊ هن واپس ڪري جڏي چاڪاڻ هتي کاڌي خوراڪ ۽ گاه پاڻيءَ جو بندوبست گهٽ ٿي سگهيو ٿي. هو انهيءَ طريقي سان رنجور سنگهہ جي لشڪر جو چڱي ريت مقابلو ڪري سگهيو ٿي.

علي وال واري زبردست جنگ

هن وقت ٻئي دشمن ڌريون ان ماڳ تي پهچي چڪيون هيون جتي خاص طور تي پنجاب جي سک ڪمانڊرن لاءِ جنگي طريقئہ ڪار ۽ صحيح اندازي بابت هڪ ڪڙي پرک رکيل هئي. هنگامي حالتن کي منهن ڏيڻ لاءِ انگريزن امبالا ۾ فوج جي ٽڪڙي پرتي ڪئي هئي. ۽ هتي سکن جي فوج جو مقابلو ٿيو هو. براڊ فوٽ ۽ سندس جاءِ تي آيل ٻين فوجي عملدارن هتان جي ٻهراڙيءَ ۾ وڃي زبردستيءَ سان

ڪاڏي خوراڪ جون شيون حاصل ڪيون هيون جيڪي رسد واري ڪاتي سان لاڳاپيل عملدارن کي اتان جي واپاري مُهاڪڙين پهچائي ڏنيون.

ڪوشش ڪري هر پاسي کان فوج کي مضبوط بڻايو ويو هو.

جڏهن هيڏانهن هوڏانهن واري فوج مڙي هڪ جائتي تي ۽ فوج مان سان واسطو رکندڙ بئي سامان جي پورت تي وئي تہ هئري سمت جنگي نقشو تيار ڪيو جيڪو ٻن گهوڙيسوار برگيڊن، پيادل چئن برگيڊن ۽ توبخاني جي ٻن بٽالين تي مشتمل هو:-

گهوڙيسوار ڊويزن جنهن جو ڪرٽن نگران هو.

برگيڊيئر

١٦- لانسر

٣- لائيٽ ڪيولري

۴- اريگيولر ڪيولري

برگيڊيئر - اسٽيڊمن

محافظ دستو

١- لائيٽ ڪيولري

۵- لائيٽ ڪيولري

شڪاوتي ڪيولري

هارس آرٽيلري- ٣- ٽرپس

پيادل

١- برگيڊ برگيڊيئر، هڪس	٣٩- فوٽ ٢۴- نِٽو انفنٽري ٢٧ = =
٢- برگيڊ = ويلر	۵٠- فوٽ ۴٨- نِٽو انفنٽري سير مور گورگا
٣- برگيڊ- برگيڊيئر ولسن	۵٣- فوٽ ٣٠- نِٽو انفنٽري
۴- برگيڊ- برگيڊيئر گادباءِ	٣٦- نِٽو انفنٽري نسيري گورگا

توبخانو

٢ (ٻہ) بٽالين

ٻہ- اٺ انچ هائوزرس

نئين جنگي صورتحال موجب رنجور سنگهه علي وال ڳوٺ پرسان مورچه بندي ڪئي هئي. هيءُ درياه جي ڪنار سان واقع هو. هيڏانهن هوڏانهن جون ٻيڙيون ٻه آئي گڏ ڪيون هئائين. سائس اويتابل جي برگيڊ ٻه گڏ هئي جنهن جا ۴۰۰۰ ماڻهو وِيتول صاحب جي ڪمانڊ هيٺ تيار هئا. هئري سمٿ فيروز شهر پرسان سندن مقابلو ڪري چڪو هو. گوسپ، رنجور سنگهه کي جنگ جا ٿي نقشا سمجهايا هئا. ان وقت لڌيانه ۾ انگريزن جي ايڪڙ ٻيڪڙ ڪا فوج موجود هئي. هن ڪيس صلاح ڏني هئي ته اول ته لڌيانه تي ڪاهيو وڃي. جيڪڏهن ايئن نه ٿو ڪري سگهجي ته ٻڌو وال نه ته جاگرائون تي ته ضرور حملو ڪيو وڃي.

پر هيڏانهن ٻه هئري سمٿ تارا ٽيون ء ڪن ڪڙا ڪيون پنجاب فوج جي جڻ پچ تي لت ڏيون وينو هو. هو، جنهن ماگ ڏانهن وڌي پيا ته هيري سمٿ جڻ ته سندن سامهون بيٺو هو. ۲۸- جنوري تي پنجاب فوج اتر- اولهه پاسي هڪ کليئي ميدان ڏانهن پيش قدمي شروع ڪئي جيڪو ستلج جي ڪناري سان واقع هو ۽ هراول طور مناسب گهوڙيسوار دستو روانو ڪيو انهيءَ مقصد سان ته جيئن انگريزي فوج جو واءُ سواءُ لهي سگهجي- هو جنگي نقشي موجب اِڳتي وڌي رهيو هو. منڍ ۾ گهوڙيسوار اسڪئاڊرن جي صورت ۾ ۽ قطارن ۾ پيش قدمي ڪري رهيا هئا. وچ تي هلڪو توبخانو هو. پٺيان پيادل فوج هئي جيڪا برگيڊ جي شڪل ۾ وڌي رهئي هئي. اهڙيءَ ريت هو اٺ ميل پنڌ ڪري اٽڪل ۱۰- وڳين صبح جو پڙيان نالي هڪ ڳوٺ وٽ پهتا. ان ڳوٺ جي هڪ گهر جي ڇت تي جنرل ويٺو هو ۽ اوچتو سندس نظر وڃي دشمن تي پئي. سندس آڏو ٻه ميل ڪن هڪ کليل ميدان هو جيڪو هڪ ميل ويڪرو هو. اها فوج ان وقت ٻن ڳوٺن وچان لنگهي رهي هئي جنهن جي ساڄي پاسي علي وال ۽ کاٻي طرف ڀوندڙي هو. جنهن ماگ وٽان گذري رهيا هئا مورچن جون ڪجهه قطارون هيون پر پنجاب فوج ان جو خيال ڪونه ڪيو. سندن مرضي جاگرائون ڏانهن وڃڻ جي هئي. اهڙو اطلاع ڪجهه وقت اڳ جاسوس سپاهي ڏئي چڪو هو ان وقت هئري سمٿ جي فوج ڪين سامهون نظر آئي جيڪا پنهنجي فوجي وردين ۾ صفبندي ڪيون تيار ٿي بيٺي هئي. پنجاب فوج جي جڏهن مٿن نظر پئي ته هنن مورچه بندي شروع ڪئي جيڪا ٽن ميلن اندر ڦڪڙيل هئي ۽ ٻنهي پاسن ڪان ڳوٺ هئس. علي وال هڪ قلعبند شهر هو جڏهن ته ڀوندڙي هڪ دڙي تي آباد هو ۽ سندس سامهون گهاٽا وڻ ڏسڻ ۾ پئي آيا. سامهون وارو علائقو جابلو نه پر ميداني هو جيڪو ستلج جي ٻنهي ڪنارن سان هلندو ٿي ويو. سمجهه ۾ ايئن پئي آيو ته رنجور سنگهه درياه کي پٺي ڏئي دشمن سان ڦيٽ ڏيندو. ان مقصد سان هن فوج جي ٽپڻ لاءِ ٻيڙيون ٻيهاري ڇڏيون آهي. پرسان پتڻ وٽ پاڻي ٻه تار آهي. خدا سندس سڻائي ڪندو. هئري سمٿ ٻه دل ۾ ٻاڏائي رهيو هو ته "مولا جيڪڏهن تون منهنجي واهر نه ٿو ڪرين ته منهنجي ويريءَ جي واهر نه ڪر".

انگريزن جي فوج هڪ دڙي جي ڪناري تي موجود اهو سڀ ڪجهه ڏسي رهي هئي. پنجاب لشڪر جي اڳيان وڌڻ واسطي هڪ ڪليل ميدان هو ۽ وڏين چاليهن توبن کي استعمال ڪرڻ واسطي به انهن کي هڪ قسم جو سهوليت ميسر هئي. انگريزي فوج وٽ ٨ انچيون ۽ هائوزر ۽ بيون هلڪيون توبون هيون. هائوزرس جو طريقه ڪار جدا هو. ننڍين توبن کي گهڙي گهڙي ڇڪي اڳتي ڪرڻو ۽ رنجور سنگهه جي توبن جي سامهون آڻڻو هو. دشمن جي وڏين توبن جي سامهون وڃڻ ۽ پنهنجي فوج مان ڪجهه ماڻهو نه مارائڻ ڪا اڪ جي ماکي ڪانه هئي پر رُڪ جا چڻا چٻڻا هئا. اهڙو ڪارنامو فقط راڻيءَ ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپني جا انگريز فوجي ڪري سگهيا ٿي.

سر هئري سمٿ گهوڙيسوار برگيڊ کي حڪم ڪيو جنهن دشمن جي ساڄي ۽ کاٻي پاسي تي وڃي گهيرو ڪيو. پيادل ۾صفون سنواري اڳتي وڌڻ شروع ڪيو.اهو ڏيک ڪهڙو نه سهڻو هوندو جڏهن ڇهه برگيڊون فوجي وردين ۾ ملبوس ميدان عمل ۾ مصروف هونديون. جنگ وارو اهو ساروميدان ڊپ ۽ وڏي گاهه سان ڍڪيل هو جيڪو گهوڙن جي ڊوڙ ۽ فوجي چرپر واسطي ڏکيا ئي پيدا ڪري رهيو هو. هڪس، ويلير ۽ ولسن جون برگيڊون سامهون وارين منهن ڪان کاٻي ۽ وچ واري فوج ڪان پاسي هيون. گاڊباءِ واري برگيڊ ساڄي واري فوج جي پٺ سنڀاليون بيٺي هئي. شڪاوتي واري فوج کاٻي پاسي اسٽيڊمن واري گهڙيسوار برگيڊ ساڄي طرف ۽ مئڪ ڊويل جي برگيڊ کاٻي طرف بيهاري وئي ۽ هن جنگي نقشي موجب انگريزي فوج اڳتي وڌڻ شروع ڪيو هو. آڪاش ڏنڌ ڪوهيڙي ڪان صاف هو. سج پنهنجي پوري آب تاب سان چمڪي رهيو هو. جنگي صورت حال ويهه اٿويهه هو. پڪ ڪانه هئي ته سوڀ جو ڇٽ ڪهڙي ڌر تي جُهلندو. معلوم ٿيڻ لڳو ته پنجاب فوج جو کاٻو طرف انگريز فوج جي ساڄي ڪان گهڻو اڳتي وڌي نڪري ويو آهي. صورتحال جي نزاڪت کي محسوس ڪندي سر هئري سمٿ پنهنجو ڪميت ڪُڏائي وڃي پنهنجي کاٻي پاسي واري لشڪر جي آڏو ٿي بيٺو ۽ ان پاسي واري فوج جي ڪمان پاڻ سنڀالي. ان ڪري هن پاسي واري فوج جون دليون وڌيون ٿي ويون. هن ڪان علاوه فوج کي فتح جي تمنا ۽ توقع هئي. انگريزي فوج جو جنگي نقشو به اهڙو ناهيو ويو هو جنهن ۾ فتح جو امڪان وڌيڪ هو. هن ڪان علاوه انگريزي فوج ڏاڍي مستقل مزاجيءَ سان وڙهي رهي هئي جنهن مان بڻ سمجهي رهيو هو ته فتح اوس به انگريزن جي ٿيندي. انگريزي فوج جنگ ۾ جديد طريقه ڪار پنهنجايو ۽ ورتايو هو ۽ فوج جي مهاڙيءَ جي پُٺِ وارو پاسو، پُٺِ سنڀاليندڙ فوج سان ڳتيو بيٺي هئي. سر هئري سمٿ جو پنهنجو شخصي اثر به هو هن ڪان علاوه هو فوج جو سچو سپاهي هو. اهڙو تجربيڪار سپهه سالار هو جنهن کي پوري پروڙ

ھئي تہ ڪھڙي جنگ ڪھڙي طريقي سان وڙھي سگھجي ٿي. ھن جنگ ۾ بہ ھن ڏاھي فوجيءَ ڏاڍي سرت ۽ سجيتائيءَ سان جنگي نقشو جوڙيو ھو. ھن پڌو وال ۽ فيروزپور شھر وارن واقعن کي ھڪ پنوائتو خواب سمجھي وساري ڇڏيو ھو.

انگريزي فوج جي ڪابي طرف فوج اچا سنہري بيٺي ئي ڪانہ ھئي تہ پنجاب فوج طرفان توبن گجڻ شروع ڪيو. سر ھئري سمٿ ساري صورت حال کي سمجھڻ واسطي ٿوري گھڙيءَ لاءِ ماٺ ۾ اچي ويو. ھن فيصلو ڪيو تہ علي وال طرف ڪان جنگ جي شروعات ڪجي. ھن گاڊباءِ واري برگيڊ کي اڳتي وڌڻ جو اشارو ڪيو. ان سان گڏ مھڙ ۾ بينل ھِڪس واري برگيڊ کي بہ اڳتي وڌڻ جو اشارو ڏنو جن علي وال ڳوٺ کي فتح ڪري پنجاب فوج جي ان پاسي جي نڙيءَ تي وچي لت ڏني ۽ سٽ ڏئي بہ وڏيون توبون ھٽ ڪري ورتائون. ھيڏانھن ھي جھيڙو اڃا ڳنڍيو ئي پيو ھو جو ويلر ۽ ونسن جي برگيڊن وڏي وچي پنجاب فوج جي مھاڙيءَ تي جُلھہ- ڪئي ۽ سنگينن جي سگھہ ۽ آڏار سان ڪين ڏکي سندن مورچن ڪان ئي ٻاھر ڪيڏي ڇڏيائون. ھن انگريزي فوج سان چوٽون بہ ڪاڏيون پر سندن وار ونگو ڪري ڪونہ سگھيا ھئا. ھائي پوندڙي جو اڪيلو ڳوٺ رھجي ويو ھو جيڪو انگريزي فوج جي تلوار ڪان بچي ويو ھو. علي وال جي فتح ٿيڻ ڪانپوءِ انگريزي فوج ساڄي پاسي ڪان اڳتي وڌي رھي ھئي. رنجور سنگھہ ان نيئنءَ صورتحال کي منھن ڏيڻ لاءِ پنھنجي گھوڙيسوار دستن کي اڳتي وڌڻ جو اشارو ڪيو.پر اسٽيڊمن واري برگيڊ وچي سائس جھانيوٽجي پئي جنھن جي ڪمان پاڻ ڪرٽن ڪري رھيو ھو. پنجاب فوج ھن حملي جو تاب نہ سھي پوئتي ھٽڻ شروع ڪيو ۽ ان جي صفن ۾ ٽاڪوڙا مچي ويا. علي وال ڳوٺ ڪان ٻئي پاسي ۾ درياہ جي ڪنار سان پنجاب فوج جي وڏي ڪئمپ قائم ھئي. برگيڊيئر گاڊباءِ پنھنجي ماتحت فوج کي اوڏانھن وڌڻ جو اشارو ڪيو. ھن ڪئمپ ۾ فقط پنجاب جي پيادل فوج موجود ھئي. پوندڙي کي پنجاب فوج جي گھوڙيسوار ساڄي ڪان حملو ڪيو ۽ ٻئي پاسي ڪان چوٽ ڏيڻ واسطي ٥٣- فوٽ وڏي اچي ڳاڙو ڏنو. جنھن ھن محاذ کي بہ ڪٽي ورتو. اوينابل جو بٽالنون مدافعت لاءِ ننھن چوٽيءَ جو زور لائي رھيون ھيون. دست بدست جنگ جاري ھئي. سنگينن جو سنگينن سان مقابلو ھو. انگريزي فوج ان مھل اُگھاڙيون تلوارون سامھون جھلي اوسر جي روپ ۾ آنڌي بڻجي اڳتي وڌڻ لڳي. پنجاب فوج جون صفون لڏي ڊانواندول ٿي ويون ۽ پوئتي درياہ وارن پتڻن ڏانھن ھٽڻ لڳا ھئا. انگريزي فوج پنھنجي صفن کي سڌو ڪري پنجاب فوج مٿان ڪڙڪي پئي. ٻئي پاسي ڪان توبون بہ پنجاب فوج تي ٻُھڪڻ لڳيون. ان قوت برطانيہ سرڪار جون فوجون ستلج ڏانھن گوني ڪنڌ تي وڌي رھيو ھيون. پر نئين صورتحال موجب ڦري سڌو منھن ستلج ڏانھن ڪيو ھٽائون. ان مھل پنجاب فوج جا

ٻيڙيون ٻيڙين اکڙي ڇڪا هئا ۽ آنڌاري آڌو هڪ ڪک پڻ جيان توائي ٿي چڪي هئي. ٻاڇڙ ۾ ٻيڙين واريءَ پل تي اينرو بار ٻيو جو اها بہ ٻاڻ جهلي ڪانہ سگهي ۽ ٻڇي پئي، پوءِ تہ وچي ٻيڙين ۾ ٻاڻ ستياڻون. رنجور سنگهہ پنهنجي توبن ڪي بچائڻ لاءِ گهٽي جاڪوڙ ڪئي. انهيءَ وٺ پڪڙ دوران بہ توبون وچي واريءَ ۾ ڦاٿيون ۽ بہ توبون ڪاهي وڃڻ ۾ سوڀارا ٿيا. باقي سندن ٦٥ توبون انگريزي فوج جي قبضي ۾ اچي ويون. ساري فوجي ڇانوٽي دشمن جي هر مال مڏيءَ سميت انگريزن جي هٿ لڳي. درياه جي ٻيءَ ڀر پهچي پنجاب فوج ڦبٺ لاءِ صفون سنواريون پر جڏهن انگريزي فوج جي توبن مٿانئن ڀُهڪڻ شروع ڪيو تہ ميدان ڇڏي ڀڄڻ ۾ ڪمال ڪري ڏيکاريائون. توبون بہ ڇڏي هليا ويا هئا جيڪي پوءِ انگريزن ٻيڙين وسيلي ٻيءَ ڀر پهچايون.

پنجاب فوج جي هيءَ زبردست شڪست هئي. انگريزن جي پاسي کان ٥٩٠ ماڻهو قتل ٿيا. هن جنگ ۾ فوج جي اڳوائي ١٦- لانسرس ڪئي هئي جنهن جا ٥٨ فوجي قتل ٿيا جڏهن تہ ٨٦ گهائجي ٻيا هئا. هنن حملن مٿان حملا ڪري هيءَ سوڀ ماڻي هئي. پنجاب فوج جا ٽي هزار ماڻهو مئا هئا. ڇيو وچي ٿو تہ جڏهن لنگهڻ واسطي ٻيــڙين واري جوڙيل پل پوري ڪانہ پئي تہ ٻاڻ وچي ٻيــڙين ۾ ستيائون. پنجاب فوج تعداد ۾ تمام گهٽي هئي ۽ پويان دشمن جي دٻ پوءِ تہ پل ۾ ٻيڙين جي تات طلب ڇڏي نڪ سامهون درياه ۾ ڪاهي پئي، نہ اوتڙ ڏٺائون نہ سوتڙ. ڇيو وچي ٿو تہ انگريزن ايترا قتل ڪونہ ڪيا هئا جيترا درياه ۾ ٻڏي مئا هئا.

رنجور سنگهہ جو اهو جاني نقصان ان ڪري ٿيو جو هن درياه ڪي بچاءُ سمجهي ۽ پنهنجي فوج جي پٺ اوڏانهن رکي.

هن جنگ ۾ پنجاب فوج ۾ پندرهن کان ويهہ هزار ماڻهو هئا ۽ انگريزن جي فوج جو انگ تڏهن هزارن کان ٿوروگهوڏيڪ هو. جڏهن هن سوڀ جي خبر ڊيوڪ آف ويلنگٽن کي پهتي تہ ڏاڍو خوش ٿيو ۽ فوج جي ٽنهي حصن جو پاڻ ۾ رابطو ۽ گڏيل ڪوشش جنگ جي هن نتيجي لاءِ ڏاڍي موثر ثابت ٿي هئي. لارڊ هيوگوف کي بہ هن قسم جي فتح جي خبر جو ڏاڍو انتظار هو جيڪو پنهنجي اندر ۾، نظر نہ ايندڙ توبن جا گجڪار ۽ ڀُهڪار ٻڌي رهيو هو. جڏهن ڪيس سوڀ جو ڪريون خبرون ڏهيون تہ خوشيءَ کان سندس پير پٽيءَ تي اصلي ڪونہ ٿي ڪُتا.

پنجاب فوج جي هن زبردست شڪست جو نتيجو اهو نڪتو تہ ستلج پار جيڪي بہ سک لشڪر موجود هو تنهن کي سوبران کان سواءِ واپس گهرايو ويو. لارڊ گوف بہ پنهنجون فوجون جيڪي ستلج جي ڪناري، مختلف ماڳن تي بيهاريون ويون هيون آٿائي ورتيون. ان وقت سر چارلس نيپئير جي فوج بهاولپور پرسان سنڌوءَ ڪناري سان موجود هئي. گورنر جنرل ڪيس مٿي اچڻ جو پيغام موڪليو.

سوبران جي جنگ جي شروعات

سر هئري سمٿ تاريخ ٣- جنوريءَ تائين واندو ڪونه هو جيڪو پنجاب فوج واريون فتح ڪيل توبون هڪ جائتن ڪرڻ ۾ رڌل هو ۽ پوءِ واپس وريو هو. هيءُ ويلر جي برگيڊ جي حالتن سنڀالڻ واسطي پنيان ڇڏيون ويو هو جنهن ستلج جي مٿئين طرف وڃي منزل ڪئي هئي. اهڙيءَ ريت هو اوڪا بوڪا پلي هڪ منو تي ٨ جنوريءَ تي اچي فوج جي مکيه واندي ۾ پهتو هو ۽ اتي رهيل لشڪر سندس مانائتي آجيان ڪئي هئي. اختياريءَ وارا مٿيان ماڻهو هن سوڀ ڪري ڏاڍا سرها هئا ڇاڪاڻ جو انگريزي فوج جا حوصلا تمام گهڻا بلند ٿي ويا هئا ۽ فوج جي ٻين ڊويزنن تي به ان جو خوشگوار اثر ٿيڻو هو. ساري هندستان جي ماڻهن جون نظرون ستلج ڪناري، محاذن تي ڪتل هيون. رنجور سنگهه ستلج اڪري انهيءَ ڪناري اچي منزل ڪئي هئي جنهن پاسي انگريزي فوجون موجود هيون. انهيءَ ڪري ساري هندستان ۾ چوٻول پئجي ويو هو ته سک فوجون وري درياه پار اڪري انگريزن سان مقابلي لاءِ پهچي ويون آهن. پتو ناهي ته اهي خبرون ايترو جلدي ڪيئن پکڙبيون آهن. خبرن پکڙڻ جو اهو نمونو قديم زماني کان وٺي رائج آهي. پر هنن خبرن سان گڏ علي وال جي فتح جي ڪري خبر جو به چوڌس چوٻول هو. ان ڪري انگريزن جي دشمنن جا سر شرم کان جهڪيل هئا ۽ سوچي رهيا هئا ته منجهن ايترين سوبن جو ٻلُ نه آهي. لاهور ۾ گلاب سنگهه ۽ دربار منجهي پيا هئا ته ڇا ڪجي ۽ ڇا نه ڪجي. نيٺ سوچي ويچاري گورنر جنرل سان ڳالهائڻ جو پڪو پهه ڪيو. ڪيس الائي ڪنهن پٽي پڙهائي هئي ته انگريز فوجي ڏچي کان آجا ٿي لاهور حڪومت ڏانهن ڏيان ڏيندا ۽ ان سان صلح جي ڳالهه ٻولهه ڪندا.

پنجاب فوج، حڪومت کي ٽڇ سمان به ڪين ٿي سمجهيو ۽ انگريزن سان جنگ ڪرڻ واسطي اوڪڙو ويٺي هئي. جنهن سمي رنجور سنگهه ٽلور. وٽان ستلج پار ڪئي ته ان ٿائي تيج سنگهه به پنجاب جي ساري فوج آڻي ستلج جي ڪنار سان بيهاري هئي. سندس لشڪر ۾ چاليهه هزار جوان ۽ سٺهٺ توبون هيون. پنجاب فوج جڏهن فيروز شهر پرسان شڪست کاڌي هئي ته ان جي جوابي ڪاروائي لاءِ وڏي فوجي ڀرتي ڪئي وئي هئي. هن ڪيترن انگريزي فوجي چوڪين تي حملا به ڪيا هئا. ڪين انگريزن سان جهيڙي ڳنڍڻ جو ڏاڍو شوق هو. هنن ماڪيءَ جي مک جيان ٻورهيو ڪري ڪچا قلعا ۽ منجهن چبوترا اک ڇنبي ۾ جوڙي ورتا هئا. ٻئي پاسي کان سر هيوگوف پنهنجي ڪاٺڻ پٽڻ ۾ رڌل هو ۽ پنهنجي فوج

کي هوريان هوريان اڳتي وڌائي رهيو هو. گورنر جنرل فيروز پور ۾ موجود هو ۽ اتي ويهي اهو ڪجهه ڪري رهيو هو جيڪو کيس ڪرڻ مناسب هو.

٧- فيبروري تي ساري فوج پنهنجي گهٽي سامان سان اچي پڄ تي پهتي. متان هٿري سمت جي لشڪر به اتي اچي لڏا لاٿا. وڏيون ١٩ توبون هاٿين جي مدد سان ڇڪي آڻي ميدان تي بيهاريون ويون هيون جن مان پنج، ١٨- پائونڊرس ۽ باقي بيون سڀ ٨- انچ هائوزرس هيون. انهن جي پنيان هر قسم جو گولا بارود ججهي مقدار ۾ موجود هو. انگريز فوج وڏي ناٽ ناٽگر سان پهتي هئي جنهن مان محسوس ٿي رهيو هو ته فوجي سپاهين ۾ جنگ لاءِ ڏاڍو جوش ۽ جولان هو جيڪي توبن جي پاسن سان ڪلندا ڪڏندا اچي رهيا هئا ۽ خوشيءَ وچان توبن جي نالين تي ٿڦڪيون هڻي رهيا هئا. هتي پهتل فوج الهه آباد ۽ بين علائقن کان گهرائي دهليءَ ۾ ڪني ڪئي وئي. پوءِ دهليءَ کان خشڪيءَ وسيلي سوين ميل سفر ڪري هجي هفجي هتي اچي پهتي هئي. جڏهن سر هٿري سمت جي فوج واپس اچي هن لشڪر سان ملي ته سڀ ستائي تي وئي ۽ سينو تاڻي جنگ لاءِ تيار ٿي بيهي وئي. ٨- تاريخ گورنر جنرل پاڻ اچي هن فوجي واندي ۾ منزل ڪئي. ساتس ١٨- پائونڊرس توبون به گڏ هيون. سندس انهيءَ ڳالهه تي زور هو ته فيروزپور وٽ بيڙيون هٿ ڪيون وڃن جن جي مدد سان فوج کي ستلج جي ساڄي ڪناري پهچائي رات جو پنجاب فوج جي پٺين پاسي کان زورائتو حملو ڪجي. گورنر جنرل جي هن رٿ سان سر هيوگوف سهمت ڪونه هو. نظر اچي ٿو ته ڪمانڊر- ان- چيف پنهنجي نقطهءِ نظر ۾ صحيح هو. هارڊنج جنهن مهڙ واري حملي کان لنوائي رهيو هو سو سندس خيال موجب وڏيڪ ڪارائتو هو. جاڪاڻ ته هن فوج سان گڏ تمام بهترين توبون هيون ۽ انهن توبن جي گولاباري اهڙي ته طاقتور هئي جنهن جو مثال ساري هندستان ۾ ملڻ ئي مشڪل هو. جيڪڏهن سکن کي انگريزي فوج جي انهيءَ چرپر جو پتو پئجي ويو ته پنهنجي لشڪر کي به آئي ساڄي طرف بيهاريندا. پر جيڪڏهن پنجاب فوج سندن تيار ٿيل فوجي نقشي موجب وڙهي ته پوءِ سندن شڪست مقرر بڻجي چڪي آهي ۽ پوءِ پاڻ ئي صلح لاءِ ڳالهه ٿي ڳاڻائيندا. ڪين اهڙي شڪست نصيبن ۾ لکيل آهي جهڙي سر هٿري سمت رنجور سنگهه کي رسائي هئي. اها رٿ لاچار گورنر جنرل منظور ڪئي.

٩- تاريخ تي، سر هيوگوف هر ڊويزن جي ڪمانڊر کي هدايتن ڏيڻ لاءِ پاڻ وٽ گهرايو. اڳي ٻڌايل سندس جنگي نقشي ۾ ٿوري ڦير ڦار ڪئي وئي. جيڪا موجود سهولتن جي نقطهءِ نظر کان مناسب هئي. لٽلر فيروز پور ۾ موجود هو ۽ سکن جي چرپر تي ڪرڙي نظر هئي ته متان اهي ستلج پار ڪن. گري ساڻس مسلسل رابطي ۾ هو. سر هيوگوف هيٺ ٽي ڊويزن فوج هئي. ٽين ڊويزن ڊڪ واري

هني جنهن کي بدلي ڪري ڪاسڪل جي جاءِ تي رکيو ويو هو. هن برگيڊ جون چار بٽالنون ۽ هڪ وڏو برگيڊ ڪئمبيل جي هٿ هيٺ ۽ محفوظ فوج طور رکي وئي هئي.

جيئن ڏينهن گذري رهيا هيا تيئن سکن جي مورچہ بندي وڌيڪ مضبوط ٿيندي پئي وئي. هن لسڪر جي چوڌاري اونهيون کاهيون کوٽي وڌيڪ محفوظ ڪري ڇڏيو هو. هن کان علاوه مٽيءَ جا ڪچا قلعا تعمير ڪري ايڪپرا چبوترا بہ جوڙي ورتا هئا جن تائين ڏاڪڻين وسيلي پهچڻ بہ ڏکيو هو. ٻي ڳالهہ اها بہ نظر پئي آئي تہ درياهي واهڙن جي وڪڙن ۾ مورچہ بندي ڪئي وئي هئي ۽ هر اڌ گول جهڙو وڪڙ چار هزار گز ڊگهو هو.

انگريزي فوج هتان کان ميل ڏيڍ جي فاصلي تي ستلج جي ٻرائي پيٽ ۾ مورچو هيون ويٺي هئي ۽ اها جاءِ پنجاب فوج کان ڪاٻي پاسي جي بلڪل سامهون هئي. هن ٻنهي ماڳن جي وچ تي انگريزي فوج جي هڪ حصي وچي پنهنجي مورچہ بندي قائم ڪئي هئي جنهن جي پرسان روڊا والا نالي هڪ ڳوٺ واقع هو. وچ تي واهڙن جا ڪيترا سڪا پيٽ هئا جيڪي پنجاب فوج جي مورچہ بندي جي نقطہ نگاه کان سندن فائدي ۾ هئا ۽ اهي مورچہ بندي واري جوءِ جي پور وچوٽ تي ۾ گوني ڪنڊ تي واقع هئا. جنرل گوف ١٠- تاريخ تي هڪ جنگي نقشو تيار ڪيو هو جيڪو ڏاڍو سولو هو. انگريزي فوج جي ٽنهي ڊويزنن کي سکن جي مورچہ بندي واريءَ ايراضيءَ پرسان وڃي وڃڻو هو جنهن جي ساڄي پاسي سمت. گلبرٽ قلب ۾ ۽ ڊڪ جون ٽي برگيڊون کاٻي طرف رکيون ويون هيون. رٿ مطابق توبن کي جهونجهڪڙي کان ٻوءِ سندن مار کي نظر ۾ رکي بيهارڻو هو ۽ گولاباري باک ڦٽي سان شروع ڪرڻي هئي. طئي اهو ڪيو ويو تہ ڊڪ پنجاب فوج جي ان حصي تي حملو ڪندو. جيڪا انگريزي فوج جي کاٻي پاسي جي سامهون هوندي بہ ٻيون ڊويزنون اڳتي وڌي دشمن تي حملو ڪنديون پر خيال اهو رکيو ويندو تہ شروع ۾ زوردار حملو نہ ڪيو وڃي.

٩- تاريخ واري سڄي رات تياريون ڪرڻ ۾ گذري وئي. وڏين توبن لاءِ گولا بارود جو بندوبست ڪرڻ ڪا ٻرائي ڳالهہ ڪانہ هئي جنهن جو جنرل گوف کي احساس گهٽ هو. اهو پڻ طئي ڪيو ويو هو تہ ٿئڪ ويل جي ماتحت گهوڙيسوار دستا فوج جي کاٻيءَ ٻانهينءَ پٺ ۾ بيهندا ۽ ڪرٽن واري برگيڊ هري-ڪي- پتڻ تي نظر رکندي جتي لال سنگهہ جي ڪمان هيٺ گهوڙيسوار دستا منزل ڪيو ويٺا هئا.

رات جو سيءَ بہ ڪلور ڪري ڇڏيو. رات تہ ڏاڍي صاف هئي پر صبح سان ڌنڌ ڇانئجي ويو هو. باک ڦٽيءَ تائين هر فوجي پنهنجي جڳهہ تي ڪن ڪڙا ڪيو سجيت لڳو ويٺو رهيو. توبون دشمن ڌر کان هڪ هزار گز جي فاصلي تي ڌنڌ

دور نه ٿين جي اوسيڙي ۾ هيون ته هيڏانهن ڏنڌ اوچيڙو ڪري ته هيڏ نهن توبون پنهنجي وقت مان اڳ اوڳاڇڻ شروع ڪن. ڇاڪاڻ جو ڏنڌ ڪري توبچين جو دڙ ئي ڪونه ٿي پيو. وڏين توبن تي ڪم ڪندڙ توبچين جو انگ ٿورو هو تنهن ڪري هارس آرٽيلري جا ڪجهه ماڻهو هن فرض جي ادائگيءَ لاءِ مقرر ڪيا ويا هئا ۽ پنهنجي واري جي اوسيڙي ۾ وينا هئا. بئڪروفٽ هن توبخاني جي تصوير ڏاڍي سهڻي نموني سان ڇتي آهي جنهن ۾ توبچي ڏاڍا خوش نظر اچي رهيا آهن ۽ هڪ ٻئي سان ٻوڳ چرچا ڪري رهيا آهن.

وڏي جنگ

سج نڪرڻ کان ٿورو اڳ ۽ ٻاڪ ڦٽيءَ کان ڪلاڪ کن پوءِ ڏنڌ ختم ٿي ويو. وڏين ۽ هلڪين توبن گولا ٻاڪڻ شروع ڪيو. هوڏانهن پنجاب فوج ۾ ٻاڪر ڪٽو پئجي ويو. هوءَ اهڙي اوچتيءَ حملي لاءِ تيار ڪانه هئي. ان کان پوءِ فرانس جي فوج جهڙا طبل وڄڻ شروع ٿيا جيڪي هلڪي ڏنڌ کي چيريندا انگريزي مورچه بنديءَ تائين پهچي رهيا هئا ۽ پيننزولا ۾ وڙهندڙ فوجي جڳيءَ ريت سمجهي رهيا هئا ته اها وڄت فرينچ فوجي طرز سان واسطو رکي ٿي ۽ اهو فوجن کي گڏ ڪرڻ جو آواز هو. تنهن زماني ۾ اهي وڏيون توبون ميدان تي نيون نيون آيو هيون ۽ سندن ڀڪڙ ۽ ٻاڪڻ جو آواز ٻڌي گهڻن فوجين جا وات ئي گودا ٿي ويا هئا. ساري فوج خوشيءَ ۽ اچرج ۾ وڪوڙيل هئي. دشمن فوج پنهنجن زخمين ڍوئڻ ۽ انهن جي دوا دارونءَ ۾ پوري هئي. گورنر جنرل فوجي وانڍ مان اڪائي وڃي فيروزپور پهتو هو. اتان سنيهو مڪو هئائين جيڪو جنرل گوف کي غلط نموني ڏنو ويو ۽ هن ۽ ان مــهل ٻڌو اڻ ٻڌو ڪري ڇڏيو. ان وقت توبخاني جو گــولا بارود ختم ٿي ويو ۽ توبخاني جي مهندار جي منهن تي سرهائي نچي رهي هئي جنهن لاءِ "روزالي" توب جڻ ته ڪا سهڻي ڇوڪري هوندي هئي. "سر رابرٽ ڊڪ کي چؤ ته "خدارا اڳتي وڌڻ جو حڪم ڏي" هن گجگوڙ جهڙي آواز ۾ رڙ ڪندي سر رابرٽ ڊڪ کي چيو.

اسٽڪي جي برگيڊ ۾ چار بٽالنون هيون جن مان ۾ ۱۰ ۽ ۵۳ يورپي هيون. هن پنهنجي توبخاني کي گولا باري جو حڪم ڏنو ۽ ان وقت صبح جا ۹- وڄي رهيا هئا. ان جي واهر لاءِ هارس آرٽيلري پهچي وئي جيڪا دشمن ڌر کان ٽي سون گزن جي فاصلي تي وڃي بيٺي. پنجاب فوج جون توبون ـــ مانڪ ڪونه هيون. تنهن هوندي به اسٽڪي جي فوج پنجاب فوج جي قلب ۾ پهچي رڳي توبن تي قبضو

ڪيو. هي اوچتو حملو ڏسي دشمن فوج جو صفون لڏي ويون. پر پوءِ پنهنجي طاقت کي گڏ ڪري زبردست نموني سان مدافعت شروع ڪري ڏني. اسٽئڪي کي وچ فوج ۾ ورهندو ڏسي باقي ٻه برگيڊون سندس واهر لاءِ اڳتي ڊوڪڻ لڳيون. هوڏانهن سرِگوف، سمٿ ۽ گلبرٽ کي دشمن تي سخت دٻاءُ رکڻ جو اشاروع ڪيو.

ڏِک پنجاب فوج تي مارو پڏيون پيو هو. پر ٻي پاسي کان اسٽئڪي ۽ ان جي مددگار فوج کي سکن جي ترارين ۽ بندوقن ڪٽي ڏنو جيڪي سندن حملي جو تاب نه سهي پوئتي هٽندا ٿي ويا. انگريز فوج جي پهرين جٿهه ڪامياب وئي پر گهڻي وقت تائين سندس صفن ۾ يڪسانيت نه رهي هئي.

اهو حال ڏسي جنرل گوف سمٿ ۽ گلبرٽ کي اشارو ڏنو ته مدافعتي جنگ ڇڏي اڳتي ڊوڪي پون. برگيڊون پنهنجي ڪمانڊر جي اشاري ملڻ شرط آنڌاريءَ جيان اڳتي اُبڙڻ اُبڙڻ شروع ڪيو ۽ گولن ۽ گولين جي وڏقڙي مان ائين لنگهڻ شروع ڪيو جيئن گلاب جي گلن جي قطارن مان باد سحر ڪسڪي نڪري ويندي آهي. سک پيادل فوج جبل جيان بيٺي هئي جيڪو به سندس مار ۾ ٿي آيو پلي جيان پِگهڙا ٿي ويو ٿي. هٺري جي برگيڊ جي آمهون سامهون هڪس جي برگيڊ سکن جي چبوترن تي ڌاڪٽيون رکي متو ڪاهي ويو. پر اهي ڌاڪٽيون چبوترن جي اچائيءَ کان ننڍيون هيون پوئتي ڪري پيون ۽ هڪس جي فوج جون صفون ڊانواڊول ٿي ويون. اهو حال ڏسي بيني جي برگيڊ اڳتي وڌي جاءِ سنڀالي ورتي انهيءَ لاءِ ته جيئن هڪس جي فوج پنهنجي ترتيب سنڀالي وني. هوڏانهن گلبرٽ جي ڊويزن جي ٻن برگيڊن ڌاڪڻ وسيلي چبوترن تي چڙهڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ ڪامياب ڪونه ٿيا رهندو به سندن ٻه برگيڊيئر مئڪ لارن ۽ ٽيلر مارجي ويا ۽ برگيڊن کي سخت جاني نقصان رسيو. گلبرٽ جي فوج جيڪا پهريائين دشمن پوئتي هٽائي ڇڏي هئي تنهن اڳتي وڌي حملا ڪرڻ شروع ڪري ڏنا. سندن مقصد چبوترن تي قبضي ڪرڻ جو هو. کابي پاسي کان به کي ماڻهو پنهنجي پورهئي کي لڳا پيا هئا. قلعي کي ڪاٽ هئڻ واري جٽي ان پاسي کان ڪوٽي ڪچي قلعي ۾ هڪ وڏو پرڳهل ٻٽائي ڇڏيو هو جتان ٽئڪ ويل پنهنجي گهوڙيسوارن کي هڪ هڪ ڪري ٽپايو ۽ هتي به مريد ڪيءَ جيان ٣- ڊرئگون کي پنهنجي بهادري ڏيکارڻ جو موقعو مليو. هڏهن اهي سکن جي فوجي واند مان گذريا ته سندن ڪيڍ پيا گهوڙيسوار به لڳي پيا.

سمٿ ۽ گلبرٽ جي فوج دشمن لشڪر تي سخت دٻاءُ رکيو جهن ڪري ڏِک جي فوجي کي وري صفبندي ڪرڻ جو هڪ ٻيو موقعو ملي ويو. پوءِ هوريان هوريان هڪ چبوتري ٻنيان ٻيو چبوترو فتح ڪندا نيٺ مورچه بنديءَ وارو سارو علائقو پنجاب فوج کان خالي ڪرائي ورتائون.

درياه ڪناري سان شڪست جو احوال

ٺيڪ ويل جا گهوڙيسوار دستا زور سان نعرا هڻندا دشمن فوج کان هڪ ٻئي پٺيان چبوترا خالي ڪندا ٿي ويا. اهو حال ڏسي پنجابي فوج کين روڪڻ جون زبردست ڪوششون ڪيون. پر ڪامياب ڪونه ٿيا ۽ انگريز فوج جا گهوڙيسوار دستا هڪ ٻئي پٺيان قلعي جي پڪل چبوترن جي وٿين مان اندر داخل ٿيندا رهيا. هنن کان پوءِ ڪمپني جي فوجن صفون درست ڪري، نعرا هڻڻ ۽ اڳتي وڌڻ شروع ڪيو. پنجاب فوج جي پيادل وک وک تي سندن مقابلو ڪري رهي هئي. اهڙي مقصد واسطي هنن تي قطارون جوڙي ورتيون هيون ۽ سنگين جي زور تي انگريز فوج کي پوئتي هٽائڻ جا جتن ڪري رهيا هئا. پر سندن اهڙيون سڀ جاکوڙون اجايون ويون. هارس آرٽيلري جي گهوڙن تي سونٽن جو سٽڪو لڳو پيو هو جن توبن کي ٽڪڙو ٽڪڙو ڪري مورچن جي مناسب وٿين ۾ بيهاريو ٿي. جيڪو به پنجابي فوجي مارجي دائري ۾ ٿي آيو تنهن جو جسم مڇيءَ جيان ٻيرا ٻيرا ٿي ويو ٿي. پوءِ ته پنجاب فوج ۾ ڀاڄوڙا پئجي ويا. هرڪو جان بچائي ڀڄڻ لڳو. بس ائين سيڙهو ڪري ٻيڙين ڏانهن وهي ٻيا. سندن ڪوشش اها هئي ته پٽل جي چمڪندڙ توبن جي مار کان جيترو ٿي سگهي ايترو جلدي پري پڄي پنهنجي جان بچائي سگهن. ڪن وري ٻيڙين وسيلي ستلج اڪرڻ واسطي پتڻ ڏانهن رخ ڪيو. پنجاب- فوج، ڏڦير گهوڙيسوارن ۽ خود پاتل تلوارباز گهوڙيسوارن کان ونئن ٿي وئي جيڪي هنن لاءِ عزرائيل جو آواز بنجي سندن ڪيڏ دوڙي اچي رهيا هئا. هنن خلاف قضا جو ٻيو قلم به وهي چڪو هو جو هماليه جبل جي هينئن پاسي سياري جو سخت مينهن پيو هو ۽ ستلج ۾ پورا ست انچ پاڻيءَ جو چاڙهه اچي ويو هو. لانگهن ۽ پتڻ جا نشان پتا ئي ميسارجي ويا هئا. پاڻيءَ جي چاڙهه ڪري پل پاٽمرادو ٽڙڪاٽ ڪري رهي هئي. پنجاب فوج، هن وقت فوجي ضاطبا ۽ اصول پڇي ڪڙين تي زور رکيو هو. ٻني ڪني اذ ۽ ڪڏ جو ڪين حوصلو ئي ڪونه هو. انهن کي اهو به هوش ڪونه هو ته ايتري ساري ڀاڄوڪڙ فوج جو پل بار ڪٿي سگهندي به الائي نه. هارس آرٽيلري ۽ راهل بردارگورکا سندن پيڇو ڪري رهيا هئا. دشمن پٺيان ڏسي، نڪ سامهون درياه مان وهي ٻيا. جيڻ ڪارڻ جيڏيون وڏا ڪيم وس. اهڙيءَ ريت هزارين ماڻهو مري ويا. سندن ٻڏڻ جو ايڏو ته ڏکوئيندڙ منظر هو جو سندن دشمن انگريزي فوج جو هٿيان ڦسي پيو هو. اها هڪ ڏکي گهڙي هئي. فاتح فوج جو اهو فرض هو

تہ دنيا جي امن امان ۽ صلح سانت ڪارڻ گجر موريءِ جيان سندن جسمن کي ڳترا ڳتر ڪري سندن هيءُ حال نہ بنايو وڃي. سک بهادر تہ هئا پر جي رحم ۽ ڪنور بہ بي انتها جا هئا پنهنجن زخمين کي ماريندي دير ڪونہ ڪندا هئا. زخم ۽ ديا جي تہ کين سنڌي ئي پيل ڪانہ هئي. انهيءَ مهل انگريزي فوج طرفان پل تي گولا باري ڪئي تي وئي. جنرل گوف اهڙي ريت پل تي گولا باري ڪرائي رهيو هو جهڙيءَ نئپولين روسين کي پري رکڻ واسطي سئجسن وارين ڍنڍن مٿان گولا باري ڪرائي هئي. علي وال محاذ وٽان رنجور سنگهہ جي فوج جو وڏو حصو ستلج ۾ ٻڏي مري ويو هو جو انگريز فوج سندن پيڇو ڪري رهي هئي ساڳيءَ ريت سوبران واري محاذ تي پنجاب فوج، پيڇو ڪندڙ انگريزي فوج کان ڊڄي پل رستي وڃڻ بدران نک سامهون درياهہ پار ڪندي ٻڏي مري وئي هئي. اتان جي ماڻهن درياهہ ۾ ٻڏي مرڻ وارن لاءِ لوڪ گيت ناهيا ۽ ڳايا هئا جيڪي اڄ سوڌو بہ موجود آهن. ڪيترا جهونڙا ڳالهيون ڪندا آهن تہ پنجاب فوج جي ڪيترن توبچين مايوس ٿي پنهنجي جيلهہ سان ٻڌل شراب جون بوتلون ڪڍي اجلايون ۽ پنهنجي توب جو آخري گولو پنهنجن ڳوتن ڏانهن ڇوڙي وٺي ڀڳا هئا. ڇاڪاڻ تہ انگريز فوج جي هٿ ۾ رائفلون هيون. جنگ ڪري سندن منهن ڳاڙها هئا ۽ سک سندن ڏڄ ۾ هر چيز ڇڏي دشمن فوج وٺي ڀڳي.

ڪجڙيءَ منجهند ڌاران پنجاب فوج کان ٻڙ پالها لڳا پيا هئا. جنرل گوف پنهنجن سرفروش فوجين جي مدد سان هيءَ جنگ ائين کٽي هئي جيئن کٽڻ جا حق هوندا آهن ۽ هر وڙهندڙ فوجي بهادريءَ پنهنجو سڪو جمائي ورتو هو. جڏهن ڪمانڊر- ان- چيف پنهنجي فوج وٽان گذريو تہ فوجين جوش ۾ اچي نعرا هنيا هئا. ڇاڪاڻ تہ اتفاق سان ان وقت ٻيگل پل جا ٽڪرا ٽوٽا پاڻيءَ مان لڙهندا اتان اچي گذريا هئا. ان کان پوءِ فوج صفبنديءَ ڪري پنهنجي واند ڏانهن ائين وڃڻ لڳي جڻ ڪنهن جنازي سان گڏ وينديءَ هجي. ڪجهہ ٻيا ماڻهو زخمين کڻڻ ۽ ميدان صاف ڪرڻ ۾ لڳا پيا هئا. انگريزي فوج واري پاسي جا اينترا ماڻهو قتل ڪونہ ٿيا هئا جيتري فتح شاندار هئي ٢٢٨٣٠ ماڻهن جو جاني نقصان ٿيو جن مان ٣٢٠ ماڻهو مارجي ويا. هن جنگ جو گهڻو ڪري سارو بار يورپي پيادل تي هو. جاني نقصان ۾ ڏري گهٽ هڪ جيترا شريڪ هئا. پنجاب فوج جا ويهہ هزارن مان ڏهہ هزار مارجي ويا- ٦٧ توبون ۽ ٢٠٠ زمبروڪ بہ انگريزن کي هٿ لڳيون. اهي توبون انن جي پاڪڙن تي ويهي جوڙيون ويندڙيون هيون. جڏهن زمبروڪ توبون هٿ ڪيون ويون تہ اهي انن جي پاڪڙن تي رکيل هيون جيڪي ڪجي قلعي جي چبوترن مان ڇوڙيون ڦٽي ويون.

انگريز لاهور ۾

گونر جنرل پنهنجي سر جنگي محاذ تي موجود هو جيڪو پوءِ ان شام جو فيروز پور ڏانهن هليو ويو. چاڪاڻ تہ لتلر جي هراول فوج کي تڪڙ ۾ ٻيڙين وسيلي درياه پار ڪرائڻو هو ۽ ان کان پوءِ ڪيس ٻيڙين واري پل تيار ڪرائي هئي جيڪا ١٢- تاريخ تي جڙي راس ٿي. بعد ۾ برطانيہ سرڪار جي فوج اتان پار ڪري قصور پهتي جيڪا فيروز پور کان سورنهن ميل پري هئي ۽ اتان کان ٻتيهہ ميل سفر ڪري ١٣- تاريخ تي خير سان وڃي لاهور پهتي. ان فوج سان ڪمانڊر-ان- چيف گڏ هو. هڪ ڊويزن فوج پوئتي جنگي ميدان واريءَ جوءِ ۾ ڇڏي وئي هئي. لاهور ڏانهن ويندڙ رستي کان گهڻا فوجي عملدار واقف هئا چاڪاڻ تہ اهي ڪابل ڏينهن ايندي ويندي ان گس سان متيندا هئا. سيل، مئڪ ڪاسڪل ۽ ٻين ننڍن وڏن عملدارن افغانستان واريءَ جنگ ۾ حصو ورتو سي هن سڪ جنگين دوران مارجي ويا هئا. ان ڪري فوج ۾ برطانيہ سرڪار کي انڌ ميو جيهو رسيو هو. باقي زنده فوجي بہ سياڻا ۽ سچيت هئا ڪين پورو پتو هو تہ جنگ دوران ڪيئن وڙهجي. مٿي بيان ڪيل فتحن ڪري ننڍو وڏو فوجي ڏاڍو سرهو هو. سوبران جي جنگ کان پوءِ هن نئين ملڪ ۾ فوجن سڪ جو سچو ساهہ کنيو ۽ ساهي پٽي هئي. ١۴- تاريخ جنوري تي لارڊ هارڊنج، بہ پيش قدمي شروع ڪئي.

١٥- تاريخ تي چالاڪ لومڙ گلاب سنگهہ بہ اچي پهتو جيڪو تن ڏينهن ۾ سڪ دربار ۾ وزيراعظم جي عهدي تي فائز هو. هن سان صلح ڪرڻ وارو وفد بہ گڏ هو جنهن کي فاتحن طرفان مڙهيل عهدنامي تي صحيح ڪري ان ناه کي قبول ڪرڻو هو. پنيان ساري هندستان جا ماڻهو انگريزن جي پلن پاڳن کي ڏسي اچرج ۾ هئا. وٽن ٻيو چارو بہ ڪونہ هو.

پنجاب فوج جو باقي نالي ماتر ڪو حصو وڃي بچيو هو جيڪو افغان- پنجاب سرحد سان موجود هو. سائس ٿوريون ٽڪيون کي توبون بہ هيون. هن کان علاوه ڪجهہ باروت ۽ خزانو بہ هو. انگريز اختياريءَ وارن جڏهن انهن سڀني شين جي ڪاٿئڻ گهر ڪئي تہ هن اڪيون ٻوتي ها ڪئي ۽ ان جي خلاف ڪا ٻُڙڪ بہ ڪانہ ٻوليائون. پنجاب جي باقي بچيل فوج سکن جي پوتر شهر امرتسر پرسان فوجي ڇانوڻيءَ ۾ ويٺي هئي ۽ پنهنجا زخم چٽي رهي هئي. سندن مکيہ فوجي عملدار مارجي ويا هئا ۽ ونن جنگين سان لاڳا پيل کي اڌورا سپنا هئا ۽ بس.

هن وقت برطانيہ سرڪار جيڪو اعلان ڪيو هو سو بامقصد ۽ مختصر هو. هن راجا دليپ سنگهہ کي پنجاب جو حڪمران تسليم ڪيو. ڪيس، ستلج ۽

بياس وارو دوآبو انگيزن کي ڏيڻ لاءِ چيو ويو انهي لاءِ تہ جيئن سندس ملڪ جو صحيح معني ۾ تحفظ ڪري سگهجي. هن کان علاوه پنجاب سرڪار انگريزن کي پندرهن لک روپيہ جنگ جو هرجانو ڏيڻ بہ قبول ڪيو. وڌيڪ ڪين چيو ويو تہ ننڍا وڏا ٻيا شرط شروط لاهور پهچي طئي ڪيا ويندا. ٢٥ نومبون جيڪي مختلف دورن ۾ ستلج کان ٿيائي آنديون سي بہ انگريزن جي حوالي ڪيون ويون. هن کانسواءِ اهو بہ طئي ڪيو ويو تہ پنجاب جي فوج جو انگ ايترو هوندو جيڪو راجا رنجيت سنگهہ جي دور ۾ هوندو هو يعني پنجويهہ بٽالنون پيادل ۾ ٻارنهن هزار گهوڙيسوار. ناهہ جا مٿيان شرط گلاب سنگهہ ۽ ان آيل ناه واري وفد ٿوري ڪرِ ڪرِ کان پوءِ قبول ڪيا. ان کان بعد مهاراجا دليپ ٢٠- تاريخ تي ٻاهر انگريزي فوج جي ڇانوڻيءَ ۾ پهتو جيڪا ان وقت لاهور کان پري ليلان واري ماڳ تي رسيل هئي. بعد ۾ هو گورنر جنرل ۽ ڪماندر- ان- چيف سان گڏجي لاهور ۾ داخل ٿيو. انگريزي فوج ميان مير واري ميدان ۾ وانڍ هڻي ويهي رهي جتي ڪجهہ عرصو اڳ پنجاب جي فوج وزيراعظم جواهر سنگهہ کي قتل ڪيو هو. ٿوري وقت بعد اها مغل قلعي ۾ وڃي ويٺي. ان وقت سر چارلس بہ سنڌ مان ڪهي اچي لاهور پهتو هو.

هاڻي گلاب سنگهہ نئين پنجاب جي وزيراعظم ٿيڻ لاءِ سوچي ويچاري رهيو هو ۽ پنجاب جي حڪومت لاءِ نئين گهرائي واسطي هٿ پير هڻي رهيو هو. پر سر هارڊنج جي حڪمت عملي ڪجهہ ٻئي رنگ ڍنگ واري هئي. سندس مرضي هئي تہ جمونءَ ۽ راجپوتون جي روهہ واري جوءِ کي پنجاب کان الڳ، هڪ آجو ۽ جدا ملڪ بڻائيندو. هن اهو بہ فيصلو ڪيو تہ مغلن وارو ڪشمير وارو علائقو جيڪو سکن افغانن کان سنہ ١٨٢٠ع ۾ فتح ڪيو هو سو بہ جمون سان ملائي ڇڏي. هن کان علاوه بچاءَ جي ضمانت طور ڪجهہ رقم گلاب سنگهہ کي انگريزن کي ادا ڪرڻي هئي. پر پنجاب جو خزانو خالي هو. هن کان سواءِ انگريزن ڪشمير، جمونءَ سان ملائي گلاب سنگهہ جي حڪومت ۾ شامل ڪيو هو. ان جي معاوضي طور بہ گلاب سنگهہ کي مقرر رقم انگريزن کي ڏيڻي هئي. اهو علائقو هزارا وارن ماڻهن جي هٿ ۾ هو. انگريزن ان جو معاوضو هڪ ڪروڙ روپيہ مقرر ڪيو هو. پر هيڏانهن گلاب سنگهہ جي گهر ۾ ڪوڏي بہ ڪانہ هئي. انگريزن ڪيس اهڙي موڪل ڏني هئي تہ هو پنهنجي مري ويل ڀاءُ سچيت سنگهہ جي خزاني مان ادا ڪري سگهي ٿو جيڪو بنا فيصلي جي فيروزپور ۾ موجود هو.

گلاب سنگهہ جي من جون مرادون پوريون ٿي رهيون هيون تنهن ڪري هو خوشيءَ کان ڪپڙن ۾ ڪونہ ٿي ماپيو. انگريز ١٥- مارچ ١٨٤٦ع تي دربار منعقد ڪئي جنهن ۾ گلاب سنگهہ کي مهاراجا جو خطاب عطا ڪيو ويو. ان ڪري هيءَ انگريزن جو نهايت کان بہ گهڻو وڌيڪ شڪر گذار ٿيو ۽ اعلان ڪيائين تہ هو "انگريز سرڪار جو زر خريد غلام آهي".

هيءَ ڳالهہ بہ دلچسپيءَ کان خالي ڪانہ آهي تہ جڏهن انگريز سرڪار

پنجاب جا ڀاڱا ڪري ان جي ونڊ ورهاست ۾ مشغول هئي ته تيج سنگهه ۽ جهوني جهڙي خبرات لاءِ سڃاڻ هئي ۽ گذارش ڪيائين ته پنجاب جو هڪ ٽڪرو ڪيس به پنهنجي حڪمراني قائم ڪرڻ دان دان ڪيو وڃي جنهن لاءِ هو پنجويهه لک روپيه ڏيڻ لاءِ تيار آهي.

جيئن ته پنجاب جي راڄڌاني لاهور ۾ انگريز سرڪار جي ويهه هزار فوج اچي ڪٺي ٿي هئي تنهن ڪري پنجاب فوج جي ڪين ضرورت ڪانه هئي ۽ ڪين پگهارون ڏئي گهر موڪليو ويو. ان وقت سنڌن وات ڇهرا هئا. سنڌن سپاءِ ۾ ننڊ ۽ نيلو گهر ڪري ويو هو ۽ خالصه ڌر ۾ سنڌن ويساه وڌيڪ ڄمي ويو ڪين پڪ هئي ته سک ڌرم ۽ سک پائيبندن جو مستقبل نهايت روشن آهي. امرتسر ۾ وري سکن جي پنڊتن هڪ نئون گس اختيار ڪيو هو. هنن برطانيه سرڪار جي فوجي فتح تي ڪين واڌيون ڏنيون هيون ۽ چيو هئائون ته انگريز ايشور جي ديا ٻڌجي ڪين مسلمانن جي ٻَرَ ڪان بچائي ورتو آهي. هن ڪان علاوه پنهنجي هن خيال جو به اظهار ڪيو ته سک ڌرم تمام وسيع آهي ۽ دنيا جي ماڻهن جي قبول ڪرڻ لائق آهي. جيڪي ماڻهو گرنانڪ جي اصولن ڪان پوري ريت ڄاڻ رکندا هوندا سي ضرور هن حقيقت ڪان واقف هوندا ته سک ڌرم عيسائين جي ڪيترو نه ويجهو آهي. پوئين دور جي گرو گوبند سنگهه ۾ سک ڌرم جا متا اپترا ته وسيع آهن جيڪي جديد دور جي مڙني تقاضائن سان ٻيچي ۾ مٿي قربين "مسلمان جاتن" جي ڇنڇري لاهڻ جي قابل آهن.

پنجاب جي وزيراعظم جي عهدي لاءِ ڪوبه موزون ماڻهو نظر ڪونه آيو. تنهنڪري لال سنگهه کي مقرر ڪيو ويو. بنگال آرٽيلري جي هڪ عملدار ميجر لارينس کي سک دربار جو ريزيڊنٽ بنايو ويو ۽ ڪيس حڪومت کي ان ڳالهه جو تابع بنايو ويو ته سنڌس صلاح مشوري ڪان سواءِ ڪوبه قدم نه کڻن.

هيءُ قصو هتي ختم ٿي وڃي ٿو جنهن مان پتو پوندو ته پنجاب فوج کي سڌي ڪرڻ لاءِ انگريز سرڪار جي خواهش ڪيتري، نه صحيح ۽ اها ڳالهه هندستان لاءِ ڪيتري نه فائديمند هئي. عام ماڻهوءَ جو خيال هو ته اهڙي سک حڪومت گهڻو وقت جٽاءُ ڪري ڪانه سگهندي. ڪين دل ۾ جڻ هيءُ ڳالهه کُڪي رهي هئي ته مغلن جي حڪومت سنڌوءَ جي وهڪري تائين قائم هئي تنهن ڪري هندستان جي حڪمران جو اقتدار انهن ساڳين حدن تائين قائم رهڻ گهرجي. گورنر جنرل جو خيال وري ڪجهه مختلف هو. هو گهڻو بيمار رهندو هو تنهن ڪري ٿورو عرصو گورنر جنرل رهيو. وڃڻ وقت هيءُ اڳڪٿي ڪئي هئائين ته هاڻي هندستان ۾ گهڻي وقت تائين توبون هلائڻيون ڪونه پونديون. هرهڪ جي ڪوشش هئي ته سنڌس هي ڳالهه پوري ٿئي. هن حقيقت مان اهو به معلوم ٿيندو ته "سنڌوءَ" جي ڪپڙي نه "سنيهه" هئي جو هر انگريزن کي موهي ۽ پنهنجي جادوءَ ۾ جڙي ڇڏيو هئائين. هن بابت وڌيڪ احوال ايندڙ باب ۾ پڙهندا جن ۾ وڪٽوريا عهد جي پنجين جنگ جو احوال اوريل آهي ۽ ان ڪان اڄ واري هندستان جي نئين تشڪيل ڏسبي.

باب ڏهون

پنجاب ۽ ملتان

لاهور
دربار وارو دور
ملتان وارو ڏڪوئبندڙ واقعو
هربرٽ ايڊورڊ جو قصو
جنرل وش جو ملتان ڏانهن اسهڻ
پنجاب ۾ بغاوت
برطانيہ سرڪار جي جوڙيل پنجاب جي انگريزي فوج

لاهور

نظر ائين اچي رهيو هو تہ سک- انگريز ناه ڪري هڪ اهڙيءَ حڪومت جو بنياد رکيو ويو هو جيڪا مضبوط ۽ حناءَ ڪرڻ واري هئي. پر ان حڪومت کي سگهاري بنائڻ واسطي بنهي ڌرين کي ڪوشش ڪرڻي هئي. عام ماڻهن جو خيال هو تہ ڪمائڻ ڏل جي زوري اوڳاڙي ڪٽي ويندي. ان ڪري ڪيترن علائقن جي ماڻهن ۾ تاءُ هو ۽ بغاوت ڪرڻ جي ويجهو وڃي پهتا هئا ننڍڙو مهاراجا مضبوط ماڻهوءَ جي ضابطي هيٺ هو. سندس ماءُ کي وٺي اچڻ وڃڻ جي کلي موڪل هئي جيڪا ختن جي سٺي ڪاڻ هئي. هينري لارينس نهايت سگهارو ۽ سچيت ماڻهو هو جنهن ٿوري وقت ۾ تنخواه جي ڏيڻندڙ ماڻهن کي موهي وڌو هو.

پنهي ڌرين وچ ۾ ڪيل ٺاه موجب انگريزي فوج لاهور ۾ رهئي هئي ۽ سنه ١٨٤٦ جي پڇاڙيءَ تائين جنهن جو خرچ پنجاب سرڪار کي ڀرڻو هو. ان کان پوءِ اهو سوچيو پئي ويو ته پنجاب فوج جو انگ گهٽئو گهٽايو ويندو ۽ ان جي رستن جي سار سنڀال ۽ آمدرفت جي امن امان بابت به جاکوڙيو ويندو. بياس جي ٻيءَ پر برگيڊيئر جنرل ويلر جي مهنداريءَ ۾ فوج رهندي هئي. هن کان علاوه ڇانوڻيءَ ۾ رکڻ ۽ سرحدن جي نظرداري واسطي پنجاب فوج لاءِ ڪي ماڻهو ڀرتي ڪرڻا هئا. انگريز سرڪار کي پيادل جون چار ريجيمينٽون ضرورت ۾ هيون جيڪي هر طبقي جي ماڻهن مان چونڊيئون هيون. ڪن پنهنجي نقطئہ نظر موجب هڪ توبخانو به تشڪيل ڏيڻو هو. ٿوري وقت کان پوءِ اها چونڊيل فوج پنجاب اريگيولر فورس جي نالي سان مشهور ٿي بعد ۾ ان کي پنجاب- فرنيئٽر فورس سڏيو ويندو هو.

مٿاڇري تي ته ماٺار نظر اچي رهي هئي پر اندر ۾ ڪا ڇڪتاڻ بڪي رهي هئي. سک دربار کي اعتراض هو ته جيڪڏهن ڊسمبر ۾ پنجاب جي ماتحت فوج جو انگ گهٽجي ويو يا ان کي ختم ڪيو ويو ته اها هنگامي حالتن کي ڪهڙيءَ ريت منهن ڏئي سگهندي. سر جان لٽلر جي مهنداري هيٺ فوج. ٻن پيادل برگيڊن هڪ برٽش ۽ اٺ انڊين ڪاربس. گهوڙيسوارن جي هڪ ونگ ۽ ٻن ملڪن توبخانہ يونٽن تي مشتمل هئي جيڪا انهن ڏينهن ۾ نهايت مضبوط فوج سمجهي ويندي هئي.

انگريز- سک لاڳاپن ۾ ڏڦير پوڻ ۾ دير به ڪانہ لڳي. مئي مهيني ۾ ڪشمير جي گورنر شيخ امام الدين گلاب سنگهہ کي ڪشمير ڏيڻ کان انڪار ڪيو. انگريز ريزيڊنٽ هڪدم دربار ۾ پهچي حڪومت کي مجبور ڪيو ته ڪشمير جي گورنر کي اهڙي حڪم مڃڻ لاءِ پابند ڪيو وڃي. ان کان پوءِ پنجاب فوج جنهن انگريزن کان بريءَ ريت شڪستون کاڌيون هيون سا پير پنجال واري پاسي کان انهيءَ مقصد سان ڪشمير ڏانهن وڌي رهي هئي ته جيئن پنهنجي نوڪر کي زوريءَ مڃائي سگهي ته پنهنجي علائقي جو هڪ حصو گلاب سنگهہ کي ڏئي ڇڏي. اها ڳالهہ نہ رڳو انگريز وقار لاءِ ضروري هئي پر سڪن جي عزت ۽ احترام لاءِ به لازمي هئي. پنهي ڌرين جي وچ ۾ مفاهمت موجود هئي ۽ سڪن سان مدد ڪرڻ انگريزن مٿان لازم به هو. اهڙي ريت پئي فوجون ڪشمير ڏانهن وڌي رهيو هيون. ويلر پنهنجي فوج جي مختصر حصي سان ڪاهيندو پير پنجال جي جابلو علائقي وٽ ۾ وڃي پهتو هو. هي جبلن جون اهي برفاني قطارون آهن جيڪي ڪشمير کي پنجاب کان الڳ ڪنديون آهن. هن جي واهر لاءِ هينري لارينس پنهنجي مددگار عملدار ليفٽيننٽ نڪولسن سان گڏ اچي رهيو هو جن سان سک فوج به گڏ هئي. جڏهن ڪشمير جي گورنر امام دين ڏٺو ته لارينس سان گڏ سک فوج به موجود آهي ۽ سهجهيائين ته معاملو ٺيڪ ٺي ڇڪو آهي ته هن مقابلي نہ

ڪرڻ جو اعلان ڪيو. ان سان گڏ هن لارينس کي هيءَ ڳالهه ٻڌائي ته لال سنگهه جو ڳجهو حڪم اهو آهي ته ڪشمير وارو حصو گلاب جي حوالي نه ڪيو وڃي. مان مسلمان آهيان پر گورنر سکن جو آهيان ۽ مجيندس به اهو جيڪو حڪم اهي ڪندا. هينري لارينس امام دين کي ورائيو ته جيڪڏهن تون سکن جو اهڙو تابعدار ۽ نمڪ حلال آهين ته اهڙي ثابتي ڏيڪار.

امام الدين جو بيان ڇرڪائيندڙ هو. لارينس دربار ڏانهن اهڙي وضاحت ڪرڻ لاءِ لکي موڪليو ۽ چيو ته لال سنگهه تي اهڙو مقدمو هلايو وڃي. اهڙي ريت منس ڪيس هلايو ويو ۽ هن تي ڏوهه ثابت ٿي ويو. بعد ۾ هن کي ڪائونسل آف ريجينسي بي ڏوهو قرار ڏئي آجو ڪري ڇڏيو. ان کان پوءِ برطانيه سرڪار پنجاب حڪومت ڏانهن هدايتون موڪليون ته لال سنگهه ملڪ بدر ڪري انگريز-هندستان ڏانهن موڪليو وڃي جنهن جي رهائش جو خرچ انگريز سرڪار پاڻ پريندي. اها ڳالهه به مڃي وئي ته پنجاب فوج ۽ سک سردارن جيڪو ڪشمير تي ڪاهيو هو سو دربار جي حڪم تحت ۽ صحيح هو. گورنر جنرل حالتن مان محسوس ڪيو ته ڪيس يا ته پنجاب ڇڏي هليو وڃڻ کپي يا وري ڪيس سختيءَ کان ڪم وٺڻ گهرجي. ڇاڪاڻ ته مائهن هن سک حڪومت خلاف نفرت ڪرڻ شروع ڪيو هو. پنجاب حڪومت پاڻ به ڊڄي وئي هئي ۽ ان گورنر جنرل کي گذارش ڪئي هئي ته "سبسيڊيئر فورس" کي پنجاب کان ٻاهر نه ڪڍيو وڃي. پنجاب حڪومت سمجهيو هو ته جيڪڏهن اها فوج پنجاب مان نڪري وئي ته سندن حڪومت هفتو هلي ته وڏو ڇهه ڪيائين. ڪجهه سال تيندا جو وڳوڙن ۽ ڏڦيڙن ملڪ کي لوڏي رکيو ۽ ايتري رتو ڇاڻ ٿي هئي جنهن جو ڪو مثال ٿي ڪونه هو.

دربار وارو دور

گورنر جنرل به اها ڳالهه قبول ڪئي ته جيستائين انگريزن جي سنيال هيٺ پنجاب ۾ امن امان بحال نه ٿو ٿئي. تيستائين انگريز فوج پنجاب ڪانه ڇڏيندي. هي ڳالهه سيني سک سردارن اتفاق راءِ سان قبول ڪئي. اهڙيءَ ريت "پيرو وال" واري عهدنامي تي لارينس ۽ سک سردارن صحيحون ڪيون جنهن جا طئي ڪيل شرط انهن جي گهرجن ۽ مرضيءَ مطابق هئا جن مان مکيه شرط هي هو ته جستائين مهاراجا سورهن سالن جي عمر جو ٿئي تيستائين سندس ٻاران ڪائونسل آف ريجنسي حڪومت هلائيندي. جنهن جو وڏو انگريز ريزيڊنٽ هوندو. ڪيس انتظامي معاملن ۾ دست اندازي ڪرڻ جا پورا اختيار هوندا. رائيءَ جندو جو ملڪي معاملن سان ڪوبه واسطو ڪونه هوندو ۽ ڪيس گذر سفر لاءِ مقرر رقم ملندي رهندي.

هينري لارينس سان گڏ اڌ ڊزن - کن پنهنجا نوجوان ماڻهو هئا جيڪا ريزيڊنٽ جي عملي طور سنڌس ماتحت هئا. کين سک گورنرن جي صلاحڪار طور مقرر ڪيو ويو. ڏکئي وقت گورنرن کي صحيح صلاحون ڏيڻ، غلط ڳالهين کي روڪڻ، فوج ۽ نيم فوجي دستن کي مقرر ڪرڻ مهل صلاح مشورو ڏيڻ سندن ذميوارين ۾ شامل هو. انگريز حڪومت جي ساري دور ۾ نوجوان عملدارن جي اهڙي چونڊ نہ اڳي ٿي نہ وري ڪڏهن پوءِ ڪئي وئي هئي. بياس جي هن پر واري علائقي ۾ هينري لارينس جي ڀاءُ جان لارينس کي برطانيہ سرڪار جي صوبي جو غير فوجي اعليٰ عملدار ڪري مقرر ڪيو ويو هو.

هنن پنهي عملدارن جو هن علائقي ۾ اثر دخل تمام گهڻو هو. ماڻهو بہ سندن گهڻي عزت احترام ڪندا هئا. پاڻ مطالعي جا شوقين هئا. ڏيهي عملدار بہ کين گهڻو مان مرتبو ڏيندا هئا، انتظامي اوٽاين تي نظر رکڻ سندن ذميوارين ۾ شامل هوندو هو. اهڙي ريت پنجاب جون بگڙنديءَ حالتون مستحڪم ٿي ويون ۽ انگريزن خلاف نفرتون ۽ ڪدورتون دور ٿي ويون هيون ١٨٤٧ع ۾ هارڊنج جيڪو ان وقت وسڪائونٽ ٿي ويو هو تنهن پنجاب بابت لنڊن ۾ هن ريت لکيو. "هر معاملو بلڪل صحيح نموني هلي رهيو آهي." خطري واري ڳالهہ فقط اها هئي تہ سنڌوءَ جي ڪناري اهي سک فوجي مقرر هئا جن ستلج جي ڪناري انگريز فوجن سان مقابلو ڪونہ ڪيو هو ۽ پنهنجي شڪست واري ذلت کان اڻ و ٺ هئا.

نوجوان انگريز عملدار پنهنجن عهدن تي نهايت ڏاهپ سان ڪم ڪري رهيا هئا. افغانستان جي سرحدي علائقن ۾سندن ذميواريون ڪجهہ ڏکيون هيون ۽ اهي بہ شاندار نموني سان نباهي رهيا هيا. هر برٽ ايڊ ورڊ ديره جات ۾، رينيل ٽيلر بندن ۾، ريزيڊنٽ جو ڀاءُ جارج لارينس پشاور، هربرٽ اٽڪ ۾، جان نڪولسن هزارا ۾ نهايت ديانتداريءَ سان پنهنجو فرض سرانجام ڪري رهيا هئا. ہ نسل اڳ انگلنڊ ۾ هندستان جو هر گهر هنن نالن کان واقف هو.

پشاور وارو علائقو گهڻو ڏکيو هو. جنرل اويٽابل پنهنجي مشهور برگيڊ سان گڏ هتي رهندو ۽ حڪومت ڪندو هو. سندس باغ جي هر ڪنڊ ۾ ڦاسيءَ جا ڏورا پيا لڙڪندا هئا ۽ اهو ڪو نياڳو ڏينهن هوندو هو جو ڏورا ڪنهن انساني جسم کان سواءِ خالي لڙڪندا هجن. ٻہ چار سال ڪن ٿيندا جو جنرل اويٽابل پنهنجن حڪمن ۽ سزائن سميت هتان نڪري ويو اهي. جارج لارينس لکيو آهي تہ ماڻهو ويڳاڻا ۽ نراس نظر اچن ٿا. جيڪڏهن ڪشمير واري بغاوت کي وقت سر ختم نہ ڪيو وڃي ها تہ هتي بہ ضرور باهہ ٻري پوي ها.

فبروري ١٨٤٧ع ۾ لاهور ۾ وڳوڙن منهن ڪڍيو هو. هتان جي ڪن ماڻهن انگريز ريزيڊنٽ سميت دربار جي معتبر رڪنن کي قتل ڪرڻ جو منصوبو تيار ڪيو هو جيڪو ظاهر ٿي پيو. جيو وڃي ٿو تہ ان منصوبي ۾ رائيءَ جو وڏو هٿ هو جنهن کي شيخاپوره ۾ نظر بند ڪيو ويو. ١٨٤٧ع وارو سال انگريزن لاءِ سڌورو ثابت ٿيو. هينري لارينس بيمار ٿيو ۽ ڊگهيءَ موڪل تي هليو ويو. هن جي جاءِ تي مسٽر "ڪري" کي مقرر ڪيو ويو. لارڊ هارڊنج بہ وڃي وطن جا وڻ واڇيا جنهن جي جاءِ تي ١٨٤٨ع جي شروع ۾ ارل آف ڊلهائوسي مقرر ٿي آيو هو.

ان زماني ۾ هڪ اهڙو واقعو ٿيو جنهن بابت ڪنهن کي ڄاڻ ڪِن به ڪانه هئي ۽ جنهن جا نتيجا به اڻچرج جهڙا نڪتا. ان وقت تائين انگريزن لاءِ لاهور ائين هئي جهڙيءَ ريت ۱۸۴۰ع ۾ ڪابل هو. انگريزن جيڪا حڪومت بنائي هئي سا سندن سهائتا کان سواءِ هڪ وک به هلي ڪانه ٿي سگهي. تنهن ڪري حالتن انگريزن کي پنجاب ۾ رهڻ لاءِ مجبور ڪري وڌو هو. پر ڪابل جي ڀيٽ ۾ هتي اهڙا ماڻهو مقرر ڪيا ويا هئا جيڪي هتان جي ماڻهن لاءِ قابل قبول ٿي ڪونه هئا.

ملتان جو ڌڪوئيندڙ واقعو

سنه ۱۸۴٦ع جي پڇاڙيءَ ڌاران ڀيرو وال جو عهدنامون ٿيو هو. ۱۸۴۷ع وارو سال به خير خوبيءَ سان گذري ويو لارينس هڪ نوجوان عملدار هو جيڪو سدائين پنهنجي ڦلائيندو هو ۽ گورنرن کي پنهنجي مرضيءَ مطابق ڪا ڳالهه ڪرڻ ئي ڪونه ڇڏيندو هو. سندن خواهش هوندي هئي ته راڄينتي مامرن ۾ نياءَ ۽ نيت سان هلڻ گهرجي ۽ انتظامي طور ڪم جي اڪلاءَ ۾ تبزي هجڻ گهرجي. ملتان وارو صوبو افغانستان کان سنه ۱۸۱۹ع ۾ فتح ڪيو ويو هو. ان کان هڪ سال اڳ ڪشمير پنجاب سان ملي چڪو هو. ملتان واري علائقي ۾ پٺاڻن جي آبادي به گهڻي هئي ۽ زمين جي وڏي حصي جا مالڪ به هوندا هئا. هاري به سائن گڏ آيل پٺاڻ طبقو هو. ٿورا ڪڪا هندو به هارپو ڪندا هئا. پنجابي مسلمانن جو انگ تمام گهڻو هو جيڪي بکيا ڏکيا ۽ ڪنگال هئا. شهر ۾ هڪ اهم تجارتي مرڪز هو. واپاري طبقو هندو هو جنهن جو واپار افغانستان ۾ وچ ايشيا جي ملڪن سان هلندو هو. هيءَ شهر هندستان ۾ نهايت اهم ناڪ تي قائم آهي جتي غزني ۽ قنڌار کان ايندڙ رستا مختلف لڪن مان لنگهي هن شهر وٽ اچي گڏبا آهن. ماضيءَ ۾ سڀ حملہ آور ڌريون ٻهريائين هن شهر ۾ پهتيون آهن ۽ پوءِ هندستان تي حملو ڪيو آهي. سيئي رستا ان ڪري هتي اچي گڏيا هئا جو هيءُ شهر انهن مشهور ماڳن کان هيٺئين طرف آهي جتي وڏا درياه اچي پاڻ ۾ سنگم ڪندا هئا. اهي ڇاٽايل رستا پاڻيءَ جي اٿاٿ وارين ايراضين کان وڪڙ ڪري لنگهندا هئا. اها صورتحال برطانيہ سرڪارجي آبپاشي نظام شروع ٿيڻ کان اڳ واري دور سان واسطو رکي ٿي.

ملتان جو ديوان يا گورنر پاڻ پنهنجي علائقي جي ڍل ۽ محصول جو تعين ڪندو هو ۽ اوڳاڙي ڪرائيندو هو ۽ مرڪزي سرڪار کي اوڳاڙيل ڍل جو حصو پنهنجي مرضيءَ موجب ڏيندو هو. اوڀارين ملڪن ۾ محصول جي اوڳاڙيءَ جو طريقہ ڪار اهو هوندو هو. ڪيس لاهور ۾ گهرائي ليکي چوکي بابت ڪائنس پڇاڻو ڪيو ويو. سندس اوڻاين کي نظر ۾ رکي سندس ملازمت کي ختم ڪيو ويو هو. ريزيڊنٽ ڪيس مارچ ۱۸۴۸ع تائين پنهنجا فرائض سرانجام ڏيڻ لاءِ زور پريو هو.

اپريل ۾ ديوان مولراج جي جاءِ تي هڪ سک گورنر ملتان موڪليو ويو جنهن سان وانس ائگنيو به گڏ ويو. هيءُ ريزيڊنٽ جي عملي ۾ هڪ پوليٽيڪل

عملدار طور ڪم ڪندو هو ۽ اصولن ضابطن موجب ڪيس هن گورنر جو صلاحڪار بنايو ويو هو. بمبئي جي يورپين ريجيمينٽ جو هڪ ليفٽيننٽ انڊرسن کي نائب طور سائس شريڪ ڪيو ويو. صوبي جو انتظام سنڀالڻ سندن ذميواري هئي. ڪين اهو به ڏسڻو هو ته جيئن هي نئون گورنر ڪم جي شروعات چڱي نموني سان ڪري. هڪ فوجي جٿو جيڪو گورڪن تي مشتمل ۽ سک فوج جي ماتحت هو سائن گڏ روانو ڪيو ويو هو جنهن ۾ ڪجهه توبون ۽ گهوڙيسوار به شامل هئا.

١٧- اپريل تي اچي ملتان جي اوڏڙو رهيا. هو ٻئي ڏينهن مرڪي شهر جي ٻاهران هڪ عيدگاهه وٽ پهتا جتي ڪين پنهنجي رتبيل ستاءَ موجب ترسڻو هو. ملتان جي ديوان سندن نه جهڙي آجيان ڪئي ۽ مسٽر وانس ائگنيو کي فوج ۽ قلعيءَ پاندن جي معائني ڪرڻ لاءِ گذارش ڪئي.

اهڙي معائني ڪرڻ لاءِ ١٩- تاريخ مقرر ڪئي وئي. اپريل مهيني ۾ ملتان وارو علائقو گرم ٿي ويندو آهي. صبح جو سوير ٻن انگريز عملدارن نئين ديوان "سردار خان سنگهه مان" سان گڏجي معائني لاءِ روانا ٿيا گورڳن جو فوجي دستو به هنن سان گڏ هو جيڪو ٻن ڪمپنين ۽ پنجويهن ترپرس تي مشتمل هو. اڳيون ديوان هنن کي قلعي جي ڪار ڦاٽڪ وٽ اچي مليو. قلعي جي ٻاهرئين ڦاٽڪ وٽ بيٺل هڪ ننڍڙيءَ ديوان کان پڇيو ته انگريز عملدارن لاءِ سندس ڪهڙا حڪم آهن. ديوان ڪيس وراڻيو ته هي صاحب آهن ۽ قلعي جا مالڪ آهن. ديوان اتي اهو به حڪم ڪيو ته سندس نوڪر چاڪر قلعي اندر داخل نه ٿين. وان ائگنيو پاڻ سان گورڪن جي هڪ ڪمپني ساڻ ڪئي ۽ ڪين حڪم ڪيائين ته قلعي اندر اهي جايون وڃي سنڀالن جيڪي اڳيئن گورنر جا مقرر ڪيل فوجي سنڀاليندا هئا.

قلعي جي معائني کان پوءِ وانس ائگنيو، ديوان مولراج، ديوان خان سنگهه مان ۽ انڊرسن ٻاهر نڪتا. قلعي واري سرڪٽي پل وٽ بيٺل هڪ ماڻهوءَ وانس ائگنيو تي ڏڦي سان جلهه ڪئي ۽ ڪيس ٿورو ڪجهه گهائي وڌائين. ان کان پوءِ هڪ فوجي سپاهي سٽ ڏئي مياڻ مان تلوار ڪڍي انگريز تي وار ڪيو ۽ ڪلهي وٽ ڪيس ڦٽي وڌائين. ائگنيو ان ماڻهوءَ کي سوني هٿي ڪيرائي وڌو. اتي مسلمان فوجي به بيٺا هئا سي به تلوار اڀيون ڪري انڊرسن تي جلهه ڪري آيا ۽ ڪيس ان جهيڙي ۾ چڏ وٽ واري وايو منڊل ۾ پنج گهاءَ رسيا هئا. هي وڳوڙ اچا هلي رهيو هو جو ديوان مولراج گهوڙي تي سوار ٿي "عام خاص" ۾ وڃي نڪتو جتي هو عام خاص ماڻهن سان ملاقاتون ڪندو هو. ان وقت اهو ڏٺو ويو ته جنهن وقت زخمي انگريز آفيسر عيدگاهه ڏانهن نيا پئي ويا ته سندس ماڻهو تر تڪڙ ۾ توبون ٻاهر ڪڍي رهيا هئا.

عيدگاهه وٽ پهچي زخمي ائگنيو ٻي خط هڪ بهاولپور جي مسلمان حڪمران ڏانهن، ٻيو ديره جات جي انگريز ڪمانڊر ان چيف وان ڪورٽ لئنڊ ڏانهن ياد رهڻ گهرجي ته ديره جات جو علائقو سنڌوءَ جي ڪنار سان واقع آهي. ٽيون خط هن ديوان مولراج ڏانهن لکيو هو جهن ۾ چيو ويو هو ته هو ڪيس ان واقعي جو ڏوهي ڪونه ٿو سمجهي. هن ڪيس جوابي خط لکيو هو ته هو ڪيس ڏسڻ

لاءِ اچي رهيو هو پر هو ائين ڪري ڪونہ سگهيو. پٺي قلعي مان عيد گاه تي گولاباري ٿي هئي. سک فوج جون توبون جيڪي گورڪا فوجن سان گڏ هيون تن سارو ڏينهن قلعي تي جوابي گولا باري ڪئي. رات ٿي تہ ديوان جي فوجن عيدگاه تي حملو ڪيو. ٽئين گورنر سان گڏ آيل گورڪا فوج ۽ توبون بہ وڃي سائن مليون. سک گورنر "خان سنگهہ مان" کي گرفتار ڪيو ويو. انگريز عملدارن کي ڪهي سندن ڌڙن کي ننگي ڇڏيائون ۽ سندن وڍيل سر ديوان مولراج جي سامهون پيش ڪيا ويا ۽ سندن سارو سامان ڦري لٽي ڌڙي دفن ڪري ڇڏيائون.

اهو قصو ائين ٿي ويو. هن ڏکوئيندڙ واقعي جي جواب ۾ سپ ڪجهہ ٿي پئي سگهيو. لاهور ۾ رهندڙ ريزيڊنٽ کي جڏهن هن وڳوڙي واپو منڊل جي سڌس پئي تہ هن لاهور جي ڪمانڊر- ان- چيف کي گذارش ڪئي تہ هو فيروزپور مان مناسب فوج گهرائي ۽ لاهور جي فوج سان گڏ يورپي عملدارن کي بچائڻ واسطي ملتان روانو ٿئي. پر جڏهن ڪيس يورپي عملدارن جي ڪسي وڃڻ جي ڪل ڪئين پئي تہ سندن خونن جي پلاند وٺڻ ڪاڻ فوجي پيش قدميءَ ڪان پهريائين مولراج کي ختم ڪرڻ ضروري سمجهيو ويو نہ تہ وڳوڙ وڌي وڃڻ جو انديشو هو. ان ڪان پوءِ هن پنجاب جي انگريزي فوج کي ملتان تي حملي ڪرڻ لاءِ روانو ڪيو. ڇاڪاڻ تہ هن وقت جي سک دربار خلاف بغاوت ڪئي هئي. هن پهريائين موجود سک ريجيمينٽ جي بي انداز اريگيولر فوج رواني ڪئي جنهن سان گڏ توبخانو بہ هو. بعد ۾ جنرل ڪورٽ لئنڊ کي موڪليو ويو جيڪو سک حڪمرانيءَ جو هڪ پرائو فوجي عملدار هو. ڪيس حڪم ڪيو ويو هو تہ اسماعيل خان مان فوج وٺي مناسب توبون سان ڪري. ملتان تي ڪاهي وڃي.

٢٢- تاريخ "ڪريءَ" گورنر جنرل کي اطلاع ڏنو تہ پنجاب جي سک حڪومت ملتان جي سورش کي ختم ڪرڻ لاءِ چرپر ۾ اچي وئي آهي. سندس فوج ۾ پيادل جون ست بٽالنون، بہ گهوڙيسور ريجيمينٽون. توبخاني جا ٿي يونٽ ۽ ١٢٠٠ اريگيولر هارس شامل آهن. مسٽر ڪري اهو بہ ٻڌايو تہ مولراج ملڪ ۾ مقبول ڪونہ آهي. ڪيس ننهنجي. ڪجهہ ٿورو فوج ۽ توبون آهن. پر ملتان جو قلعو وڏيڪ مضبوط ۽ منجهن وڏيون توبون رکيل آهن. سندس خيال هو تہ ملتان تي گهيرو گهٽي وقت تائين هڻڻ گهرجي. هن خواهش ڏيکاري هئي تہ لاهور ۾ رهندڙ فوج جنرل ڪورٽ لئنڊ جي مهنداريءَ ۾ ملتان ڏانهن وڌي. ان سان گڏ فيروزپور مان بہ فوج جو حڪو خاصو انگ بہ ملتان تي حارهي موڪليو وڃي. پر اها رُت نهايت ڪاڙهہ واري هئي ۽ سمجهيو ويو تہ موسم ڪري جاني نقصان تمام گهڻو ٿيندو. انهيءَ ڪري يورپي فوجن کي اوڏانهن ڪونہ موڪليو ويو.

ساڳي وقت اهو بہ محسوس ڪيو ٿي ويو تہ جيڪڏهن گهڻي دير ٿي وئي تہ برطانيہ سرڪار جي ڪمزوري کي کلو نگي ويندو ۽ مولراج کي بہ قيمت ڏيڻ واسطي موقعي وڃهہ ملي ويندو.

هربرٽ ايڊ ورڊ جو قصو

جنگ جو نئون نموني اختيار ڪيو ويو جيڪو وڏيڪ بهادرانه هو. ليفٽيننٽ هربرٽ ايڊ ورڊس ديري فتح خان ۾ ريزيڊنٽ هيٺ سنڌوءَ جي ڪنار سان واقع آهي. وانس ائگنيو ملتان ۾ جڏهن زخمي ٿيو ته هن جنرل ڪورٽ لئنڊ ڏانهن هڪ خط لکيو هو. اهو خط ڦري جڏهن هربرٽ ايڊ ورس کي مليو ته هن اهو پڙهي سک فوج وٺي هڪدم ملتان تي حملي ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. هن فوج ۾ ٻه توبون ويهه زمبوراڪ، ٣٢٠ گهوڙيسوار ۽ پيادل جون ٻارهن ڪمپنيون هيون. هن ٻنون ۾ رهنڊڙ رينيل ٽيلر ڏانهن سنيهو مُجيو ته اتان پٺاڻ فوج جون ٻٽالنون چار گهوڙن جي مدد سان ڇڪجڻ واريون توبون ٻيڙين وسيلي "ليا" موڪلي ڏئي جيڪي پنجاب جي پاسي سنڌوءَ جي ڪنار سان هڪ اهم شهر آهي ۽ پاڻ ٻه اوڏانهن وڃڻ لڳو. جڏهن ڪيس انگريز عملدارن جي ڪسي وجڻ جي ڪَل ڪَنين پئي ته هن ٻيش قدميءَ جي رفتار تيز ڪري ڇڏي. ليا ۽ رهنڊڙ سک عملدارن کي مولراج وٽان اڳئي حڪم پهچي چڪو هو ته جيڪا ٻيڙي ليا وٽ پتڻ ڪري ماري وڃي ۽ ٽن هزارن تائين فوج گڏ ڪري حالت کي منهن ڏيڻ تيار ٿي وهي. انهيءَ حڪم تحت هن ٻيڙيون مارڻ شروع ڪيون پر جڏهن هربرٽ ايڊ ورڊس اتي پهتو ته هن ٻيڙين مارڻ وارو ڪم بند ڪرايو.

ايڊ ورڊس جوليا تي قبضو مولراج لاءِ صدمي کان گهٽ ڪونه هو. چناب ۽ سنڌوءَ جي وچ وارو سارو علائقو ٻروچن ۽ پٺاڻن سان ڀريو پيو هو جيڪي ڏاڙن ۽ ڦرين جي ڪرت سان لڳا پيا هئا. ايڊورڊ ڇا ڪيو جو ليا جي بچاءَ جي نقطئه نظر کان ڪين فوج ۾ ڀرتي ڪرڻ شروع ڪيو. علائقي جي صورت حال ايڊورڊس جي فائدي ۾ ڪانه هئي. پندرهن ڏينهن لنگهي ويا پر ڪاڏهون ٻه ڀهر ڪانه پهتي. ٻئي پاسي سندس ئي فوج ۾ مولراج جا ماڻهو ڀرتي ٿي ويا هئا ۽ ڳجهه ڳوه ۾ پنهنجي ڪم کي لڳا پيا هئا.

ايڊورڊس بهادر ماڻهو هو. هن سان گڏ پنجاب جو مسلمان سردار فوجدار خان ٻه هو جنهن جو واسطو ڪنهن امير گهراڻي سان هو. هو پنهنجي ڀرتي ڪيل فوج سان چوٽ ڏيڻ لاءِ تيار ويٺو هو. ٢٩- تاريخ تي مولراج پنهنجا ٤٠٠٠ ماڻهو موڪليا جيڪي ١- مئي تي وجي ليا پهتا. هن وقت مقابلي ڪرڻ لاءِ ڪيترا طريقا هئا. هو سنڌو پار ڪري اينڊڙ فوج جو انتظام ڪرڻ لڳو. هن کان علاوه هن سنڌوءَ پار قلعن مان سڪن کي ٻاهر ڪڍڻ جو حڪم ٻه ڪيو هو ۽ انهن جاين تي هن پنهنجا فوجي مقرر ڪري روانا ڪيا. ١٥- مئي تي ايڊورڊس سان گڏ ليا ڏانهن وڌي رهيو آهي. بست هزار لشڪر ١٥ توبن سان گڏ ليا ڏانهن وڌي رهيو آهي. ان زماني ۾ ايڊورڊس پنجاب ۾ سک حڪومت خلاف مولراج جي بغاوتن کي ختم ڪرڻ واسطي ساري جنگي ڪاروائي جو مدار المهام هو. هن بهاولپور جي حڪمران

بهاول خان کي حڪم ڪيو هو تہ هو بہ پنهنجي فوج وٺي ملتان هيٺان ستلج اڪري. مولراج طرفان موڪليل هراول دستا ايڊورڊس هٿان شڪست کائي چڪا هئا. ان فتح جي ڪري ڀهراڙيءَ جي ماڻهن تي وڏو اثر پيو ۽ جون جي پهرئين هفتي دوران سنڌوءَ جي ٻئي پار وارو هن فوجي جو علائقو صاف ٿي چڪو هو. هن ڇا ڪيو جو مولراج کي بي خبر رکندي ساريون ٻيڙيون پنهنجي قبضي ۾ ڪري ساري فوج سنڌوءَ پار پهچائي ڇڏي. ليفٽيننٽ ليڪ جو انجنيئرس سان واسطو هو. لاهور جي ريزيڊنٽ ڪيس حڪم ڪيو هو تہ هو وچي بهاولپور جي فوج سان گڏجي ۽ هربرٽ ايڊورڊس جي وچي واهر ڪري. ايڊورڊس هڪ نوجوان فوجي عملدار جيڪو پنهنجي عهدي ۾ ننڍو هو پر پاڻ ڪان تمام وڏيون ذميواريون سنڀالي رهيو هو. هزارين فوجي سندس ماتحت هئا. سک فوج جو جنرل وان ڪورٽ لئنڊ بہ هن جي حڪم هيٺ ڪم ڪري رهيو هو. سک فوجي ۾ پنجاب جي مسلمانن جو تمام گهڻو انگ هو. هندستاني بہ سک فوج ۾ شامل هئا سي سڀ سندس ماتحت هئا. مسلمان فوجي پنهنجي دل جي گهراين سان هاڻي برٽش جي پاسي هئا ۽ سک دربار جي سچي سگهہ هئا.

نيٺ ايڊورڊس کي وچي پتو پيو تہ سال جي هن ڪاڙهہ واريءَ رت ۾ انگريز سرڪار پنهنجي فوج رواني ڪانہ ڪندي ۽ اهم ذميواري سک حڪومت تي پنهنجي ڪلهن تي رکڻي پوندي. پوءِ پاڻ ملتان تي ڪاهي وڃڻ لاءِ اڳتي وڌي مولراج کي سندس پنهنجي قلعي ۾ وچي سوگهي جهلڻ جو فيصلو ڪيائين. هن ڪان علاوه ٻيا بہ ڪيترا اهم واقعا ٿيا جن کي هتي بيان ڪرڻ ضروري ڪونہ آهي. قصو ڪوتاه تہ هن ١٦ جون تي پنهنجي لشڪر کي پيش قدمي ڪرڻ جو حڪم ڏنو جيڪو سنڌوءَ سان وڌندو وچي چناب جي ڪنار سان سفر ڪرڻ لڳو هو. سندس ارادو ”ڪنري“ پتڻ پهچڻ جو هو. بهاولپور واري فوج بہ چناب جي ڪاٻي ڪناري سان گهڻو هيٺ منزل ڪيون ويٺي هئي. مولراج پنهنجي لشڪر سان اڳتي وڌي رهيو هو. سندس مقصد هو تہ هو هربرٽ ايڊورڊس کي درياه اڪرڻ نہ ڏئي. ١٧- تاريخ تي بهاولپوُر جي دائود پوٽن بہ ”ڪنري“ ڏانهن وڌڻ شروع ڪيو. انهيءَ لاءِ تہ جيئن ايڊورڊس جي پهچڻ تائين انهيءَ پتڻ جو بچاءُ ڪري سگهي. هربرٽ ايڊروڊ پتڻ تان پار ڪري رهيو تہ ڪيس توبن جي گولا باري جو آواز ٻڌڻ ۾ آيو. هن ٿورو اڳتي وڌي ڏٺو تہ اها داؤدپوٽن جي فوج هئي جيڪا مولراج سان مهاڏي ڏيڻ واسطي اتالي ويٺي هئي. هن دائود پوٽن کي گولا باريءَ کان روڪيو ۽ کين چيائين تہ جيستائين سندس فوج ۽ لشڪر ٽپ پار نہ ٿو ٿئي تيستائين ڪجهہ بہ نہ ڪيو وڃي. ٽين وڳين ڌاران ٻئي فوجون تيار ٿي بيٺيون ۽ جهيڙي جي شروعات ٿي وئي. متي چاٽايل ٽنهي فوجن جي وچ ۾ ”ڪنري“ پتڻ وٽ پوريون ست جنگيون لڳيون. سخت گولا باريءَ ۾ دست بدست جنگ کان پوءِ مولراج هارايو ۽ سندس فوج جا ٥٠٠ جوان مارجي ويا. جڏهن تہ انگريزن جي پاسي کان ٥٨ ماريا ۽ ٨٩ گهائجي پيا ۽ بهاولپور وارن جا هڪ سو ڪن ماريا ۽ زخمي ٿيا. مولراج جي فوج ۾ ست هزار مائهو هئا ۽ ملتان کان ٤٦ ميل وڙهيل هن جنگ کان اهو تعداد وچي ٣٠٠٠ بيٺو هو.

لاهور جي ريزيڊنٽ انگريز سرڪار کي فتح جون خبرون ٻڌائيندي پان کي مبارڪن جو مستحق سمجهيو آهي ڇاڪاڻ تہ هن ئي ملتان تي ڪاهي وڃڻ جون هدايتون ڏنيون هيون. هن وڏيڪ ٻڌائيندي لکيو آهي تہ ملتان کي فتح ڪرڻ واسطي ڪيس ڪيتري نہ هورا ڪورا لڳل هئي. لاهور ۽ پشاور جي وچ تي موجود سک فوج بہ هن فتح جي خبرن واسطي ڪنايون ويني هئي. هن ڪان پوءِ لکيو اٿائين تہ نہ سک فوج اتي پهچي هربرٽ جي ڪا واهر ڪئي نہ وري دربار جي منتظمين سان ڪنهن اتي ڪو ٻوتو ٻاريو. رڳو شير سنگهہ ۽ ٻيا ڪي سک سردار اچي ميدان تي تلوار ڀائي ٿيا هئا جن جس لهڻو سندس مڙسي ڪري سيني سک سردارن تي ويساه ڪري سگهجي ٿو. اها ڳالهہ ائين ڪانہ آهي. حقيقت اها آهي تہ لک شاٻسون پنجاب جي مسلمان فوجين ۽ ليويز کي آهن جن پنهنجا سر ترين تي رکي انگريزن جي پاسي ڪان مڙس تي مهل ڪئي. هن ڪان علاوه برٽش سرڪار جا بہ ڪجهہ انگريز سپاهي هئا جن بهادريءَ جو مظاهرو ڪري هيءَ سوڀ ماڻي.

معلومات ملڻ ڪان پوءِ لارڊ ڊلهائوسيءَ کي بہ احساس ٿيو تہ حالتون ڪهڙيون نہ سنگين هيون. ان ڪان پوءِ هربرٽ پنهنجي ڊائود پوٽن واري فوج ۽ وان ڪورٽ لئنڊ جي ريگيولر وني ڏکڻ- الهندي پاسي ڪان ملتان ڏانهن وڌڻ لڳو. سراج خوند واهہ وٽ هڪ ٻي زبردست جنگ لڳي. هن سان گڏ ان وقت ۱۸۰۰۰ ماڻهو هئا. ليفٽيننٽ ليڪ، وان ڪورٽ لئنڊ، سندس ڪلرڪ ڪئن، بهاولپور فوج جو ڪئپٽن ميفرسن جنهن جو لمهڊينس سان واسطو هو ۽ ٻيا بہ چار يورپي ۽ يوريشين نوجوان سندس ٻانهن ٻيلي هئا. هن فوج سان مختلف قسم جو ۲۲ توبون هيون. متي چاٽايل فوج جي پاڻ مهنداري ڪندي مولراج سان مهاڏي ڏيڻ واسطي اڳتي وڌڻ لڳو جيڪو ۱- جولاءِ تي پنهنجو لشڪر وٺي هڪ واه پرسان ساڏو سائينءَ جي ماڳ وٽ مقابلي لاءِ اچي پهتو هو.

سخت مقابلي ٿيو جنهن ۾ مولراج هارايو. وٽس ڪل ۱۱ توبون هيون. وڏي جاني نقصان کان پوءِ هو شهر ڏانهن ڀڳو. ايڊورڊس جي پاسي کان ۲۸۱ جانيون ضايع ٿيون. فاتح فوج ملتان قلعي تائين سندس ڪڍي لڳي وئي.

شير سنگهہ پنهنجي ريگيولر ۽ ۸۰۰۰ اريگيولر سان هوريان هوريان پيش قدمي ڪندو اچي ايڊورڊس سان مليو هو. ان وقت ايڊورڊس جي دل وڏي وئي ۽ جهيڙڻ لاءِ اتاولو بينو هئو. هن ريزيڊنٽ ڏانهن لکيو تہ ڏانهس ڳهيري واريون توبون موڪليون وڃن. انهن سان ميجر نئپيئر (لارڊ نيپئر آف مگدالا) کي روانو ڪيو تہ هو پاڻ اچي توبخاني جي ان يونٽ جي مهنداري ڪري. ان وقت ڪئپٽن نئپيئر پنجاب جي نين سٽڪن جي اڏاوتن جي پرگهور ڪري رهيو هو. سندس ويچار هو تہ برطانيہ سرڪار جي هڪ برگيڊ بيادل ۽ انهن سان گڏ توبون ملتان جي فتح لاءِ گهٽيون آهن. هن ڪان سواءِ جنرل گوف اڳيئي حڪم ڪري ڇڏيو هو تہ گهيري واريون توبون ڪتب نہ آنديون وڃن جيڪڏهن ڪيڏانهن موڪليون وڃن تہ انهن جي حفاظت لاءِ سائڻ مناسب لشڪر ضرور گڏ هجي. جنگ ۾ حصي وٺڻ لاءِ جڏهن "ڪري" هڪ برگيڊ فوج گهُر ڪئي تہ ڪيس انڪار ڪيو ويو. ان جو

ڪارڻ اهو هو تہ هڪ تہ سخت گرميون هيون ۽ ان ڪري بہ تہ فوج جي سخت جاني نقصان جو پوءِ هو. ٻي ڳالهہ تہ ملتان تي حملي واسطي برطانيہ سرڪار جي حڪمت عمليءَ تي بحث مباحثو ڪونہ ڪيو ويو هو تہ ان معاملي ۾ انگريزن ڪي ڪيترو حصو وٺڻ کپي. جنرل گوف جو خيال هو تہ جيڪڏهن انگريز سرڪار طرفان ملتان تي حملو ڪيو وڃي تہ اهو مڪمل تيارين سان هجڻ کپي ۽ ان موسم دوران ڪيو وڃي جيڪا حملي ڪرڻ لاءِ ممڪن هجي. جنرل ۽ سندس عملي جو خيال هو تہ هن حملي واسطي ان سک فوج کي ڪتب آندو وڃي جنهن انگريز فوج جو مقابلو ڪري انهن هٿان شڪست نہ کاڌي آهي. تنهن ڪري اتر پاسي واري سک فوج کي ميدان ۾ لاٿو وڃي. ٻي اهم ڳالهہ اها بہ هئي تہ فوج جو انگ ايترو تہ گهٽايو ويو هو جو جيڪڏهن ٻئي پاسي بغاوت منهن ڪڍي ها تہ ان سان منهن ڏيڻ ڏاڍو مشڪل هو.

جنرل وش جو ملتان ڏانهن اسهڻ.

آخر ڳالهہ ان جاءِ تي بيٺي تہ سياسي شعبي جي ماڻهن کي ساريءَ فوج جي مهنداري نہ سونپي وڃي ۽ اهي فقط پنهنجي ليويءَ جي ڪمان ڪن. جنرل گوف ۽ گورنر جنرل اهو حڪم ڪيو هو تہ ريزيڊنٽ جي خواهش پوري ڪرڻ واسطي جنرل وش کي لاهور ۽ فيروزپور مان هڪ گهوڙيسوار برگيڊ ۽ بہ پيادل برگيڊون ڏئي ملتان واري جنگي محاذ ڏانهن روانو ڪيو وڃي ۽ ان سان سک فوج ۽ هربرٽ ايڊورڊس وارو لشڪر بہ گڏ هجڻ گهرجي.

يورپي فوج راوي ۽ ستلج وسيلي ٻيڙن سان رواني ٿي. باقي هندستاني لشڪر رات جو ڪنارن سان اڳتي وڌڻ لڳو. چاڪاڻ تہ ڪاڙهہ ۾ رڳهہ تمام گهٽو هو.

جنرل وش جڏهن ملتان پهتو تہ کيس معلوم ٿيو تہ هربرٽ ايڊورڊس شهر جي ڏکڻ پاسي کان فوجي واند هنيون ويٺو هو. هن بہ ساڻس گڏ وڃي ڪئمپ ڪئي. باقي لاهور ۽ فيروزپور کان آيل لشڪر شهر کان بہ ميل اوپر ١٨ اگست تي پنهنجون ڪئمپون قائم ڪيون. ان تاريخ تائين وانس ائگينو جي قتل کي پريا چار مهينا ٿي چڪا هئا. جنرل وش کي ويجهو ٿيڻ واسطي ايڊورڊس ۽ شير سنگهہ پنهنجيون ڪئمپون ٿوريون سرڪاريون چاڪاڻ تہ جنرل ڏکڻ پاسي ۽ صفا ڪاڀي طرف وانڍ هنيو ويٺو هو.

شهر ۽ قلعي تي حملي ڪرڻ واسطي اجا طئي ڪونہ ٿيو هو. شهر جي چوڌاري مضبوط قلعو هو جنهن جون پتيون گهٽيون اڃيون هيون. بچاءَ واسطي سگهارا چبوترا تعمير ٿيل هئا جن ۾ بندوقن چوڙڻ لاءِ مارن جي تعمير ٿيل هئي. ڪچي قلعي جي پٽ گهڻي موڪري هئي جنهن کي ڊاهي ناس ڪرڻ سولو ڪونہ هو. قلعي اندر شهر کي ڏنل عالم پناه بہ ڏاڍي مضبوط هئي ۽ شهر کان گهٽو متي هئي. غزني واري قلعي ۾ بہ اهڙي عالم پناه هئي. جنرل وش کي ڀرتپور تي ڪيل حملي

جو تجربو هو ۽ هڪ توبچيءَ جي حيثيت ۾ توبن سان گولاباري ڪرائي نهايت ڏکيائيءَ سان پڳو هو. جيڪڏهن هتي لارينس هجي ها ته هڪدم چئي ڏئي ها ته ڇڏيوس اک ڇنڀ ۾ ٿو ڊاهي ڏيانو. پر حقيقت اها هئي ته جيڪڏهن قلعي اندر بچاءَ جو پورو بندوبست ٿيل هجي ها ته قلعو فتح ڪرڻ جوڳو بلڪل ڪونه هو.

فوجي ترتيب:

ڪيولري برگيڊ- برگيڊيئر سالٽر
٧- اريگيولر ڪيولري
١١- اريگيولر ڪيولري
١١ لائيٽ ڪيولري

١- پيادل برگيڊ - برگيڊيئر هروي
١٠ فوٽ
٨- بنگال نيٽو انفنٽري
٥٢- بنگال نيٽو انفنٽري

٢- پيادل برگيڊ- برگيڊيئر مرڪم
٣٢- فوٽ
٤٩- بنگال نيٽو انفنٽري
٥١- = = =
٧٢- = = =
ٻه ٽرپس هارس آرٽيلري
چار ڪمپنيون فوٽ آرٽيلري.
چار ڪمپنيون بنگال سئپرس
پايونيئرس- چار ڪمپنيون.

گهٽي بحث مباحثي کان پوءِ طئي ڪيو ويو ته جنگ جي شروعات قلعي جي اتر ۽ اتر- اوڀر کان ڪئي وڃي. پنجاب جي ان وقت سياسي صورتحال ڪجهه ڊانوانڊول هئي. انهن ڳالهين کي نظر ۾ رکي ڏکڻ پاسي کان حملي ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ويو. انهيءَ طرف شهر جي پر وارين وسندين ويجهو دشمن جي مورچه بندي به ٿيل هئي جنهن کي فتح ڪرڻ کان پوءِ خوني برج واري پاسي کان شهر تي حملي ڪرڻ لاءِ سوچيو ويو هو.

٦- تاريخ تي قلعي تي گهيري وارو سامان ۽ هٿيار پهچي ويا. هن کان ٻه ڏينهن اڳ ٣- تاريخ تي جنرل وش قلعي جي اختياريءَ وارن کي اٽ مڃڻ لاءِ سنيهو موڪليو ۽ ڪين اهو به جوائي موڪليائين ته هي حملو سک دربار طرفان نه پر برطانيه سرڪار طرفان آهي. پر ڪيس ڪابه ورندي ڪانه ملي. هن ٦- تاريخ تي ڪاڙهه رُکهه جي هوندي به قلعي جي ٻاهر واري ايراضيءَ کي پنهنجي قبضي ۾ وٺڻ شروع ڪيو. ڪجهه هلڪا سلڪا حملا ڪري ساري ايراضي پنهنجي هٿ وس

ڪيائين. انهن ڪاروائين ۾ سنڌس ٢٥٥ مائهن جانيون ڏنيون. ١٢- سيپٽمبر تي دشمن سخت مقابلو ڪيو جنهن ۾ سنڌس ٥٠ ماڻهو مارجي ويا.

ان کان پوءِ هڪ اهرج جهڙو واقعو ٿيو جنهن ساري وايو منڊل کي ڦيرائي ڇڏيو.

شير سنگهه کي پنهنجي حملن جو پورو پورو حصو ۽ معاوضو ملندو رهيو. ١٤- تاريخ تي جا ٿيو جو هو پنهنجون توبون ۽ لشڪر وٺي اندر قلعي ۾ داخل ٿي مولراج جو ساٿي بڻجي ويو ۽ اندر قلعي جي هڪ پاسي کان اندر ان ۾ مورچه بند ٿي ويهي رهيو. جنرل وش نئيپئر سان صلاح ڪري هن نڪتي تي وچي بيٺو ته شير سنگهه مولراج سان ملي هڪ ٿي ويو آهي. تنهن ڪري ملتان مٿان ڪڙو انگريزن جي فائدي ۾ ڪونه ويندو. بعد ۾ هو شهر تان گهيرو پٽي "ساڌ سائين" واري ماڳ ڏانهن هليو ويو. جنهن ٿاڪ تي ڪجهه عرصو اڳ ايڊوردس ۽ مولراج جو مارڪو ٿيو. هو هن ٿاڪ تي ويهي بمبئي، لاهور ۽ فيروزپور سان رابطو قائم ڪري بيٺي سگهيو. ونس ڏيهي ساخته جون بيڙيون ۽ انڊس فلوٽيلا جو هڪ اسٽيمر به هو.

چاڙهه جي رت هئي. درياهن اٿلي سارا علائقا پاڻيءَ هيٺ آڻي ڇڏيا هئا ۽ جنگ ڪرڻ جو ڪو امڪان به ڪونه هو. ڪاڙهه رگهه ۽ چتي گرمي مائهن جو ساهه سڪائي ڇڏيو هو. تنهن ڪري شير سنگهه کي جوڳي سيڪت ڏيڻ به ڏکيو مامرو ٿي پيو هو.

شير سنگهه جي بچي وڃڻ ڪري پنجاب ۾ سک- مسلم دشمنيءَ جو ڪارڻ بڻجي پيو هو ڇاڪاڻ ته سک ڌرم هندو مذهب جو ٻيو روپ آهي.

پنجاب ۾ بغاوت

سچيت ۽ ڏاهن مائهن هن جي اڳڪٿي اڳيئي ڪئي هئي ۽ جنهن جون نشانيون هاڻي ظاهر ٿي رهيون هيون. هن صورتحال جو ڪنهن تي به ڏوهه مڙهي ڪونه ٿو سگهجي. ڇاڪاڻ ته ته ننڍڙي مهاراجا جي نالي جيڪا سک حڪومت قائم ڪئي وئي هئي سا ناڪام ثابت ٿي هئي. هن ۾ سڀني لاڳاپايل ڌرين جي ڪوتاهي سمجهڻ کپي ۽ ائين اوس به ٿيڻو هو.

جڏهن وسڪائونٽ هارڊنج هندستان ڇڏي هليو ويو ته هن وڃڻ مهل هيءَ اڳڪٿي ڪئي هئي ته هاڻي هندستان ۾ ڪنهن به ڏکي عرصي تائين توبن کي هلائڻو ڪونه پوندو. ان جو ڪارڻ اهو هو ته گواليار واري جنگ تي انگريز سرڪار جو گهڻو خرچ اچي چڪو هو. ان کان سنت ئي پوءِ سکن واري پهرين جنگ شروع ٿي هئي. هن کان ٿي سال اڳ افغان جنگ وڙهي وئي هئي جنهن تي پڻ گهڻو ناڻو خرچ ٿيو هو. ان نقصان جي ازالي ڪرڻ واسطي لارڊ هارڊنج ٻين ڳالهين ڪرڻ کان سواءِ گاڏيون ۽ وهٽ وڪڻي ڇڏيا هئا. فوج به گهٽائي ڇڏي هئائين. سندس هي ڪم عاقلانه ۽ مدبرانه هو. جيڪڏهن ڪيس موجوده دور وارو (Reserve

محفوظ فوج) رکڻ جو خيال اڃي ها تہ وڏيڪ چڱو ٿئي ها. هن ايئن تہ ڪونہ ڪيو پر رهندو بہ هو پاڻ هليو ويو.

لارڊگوف حالتن کان پوريءَ پوءِ ريت واقف هو. وٽس آمدرفت جا وسيلا بہ ڪونہ هئا. ڪيس اها بہ پليءَ پت ڄاڻ هئي تہ جنرل وِش ڪٿان ڪان فوج وٺي ڪٿي ملتان ويندو. ڪيس اتي فوج سميت رسائڻ لاءِ ڪهڙي شئي جي ضرورت ڪانہ پوندي. هن اهڙين ضرورتن کي منهن ڏيڻ لاءِ حڪومت وٽ پنهنجا وسيلا هئڻ گهرجن ۽ ان ڪان سواءِ فوج جو هڪ مائيهو بہ اڳتي وڌي ڪونہ سگهندو. اهو ١٨٤٨ع وارو زمانو هو. هندستان ۾ ريل جو هڪ ميل بہ تيار ڪونہ هو. هن حڪومت کي پڻ اهو مشورو ڏنو هو تہ ملازمت مان ڪڍيل فوجين کي وري ڀرتي ڪيو وڃي ۽ جنگ واسطي نيرن بنالنون ۽ ريجيمنٽيون ٺاهيون وڃن. لارڊ ڊلهائو سي هڪ جديد سوچ فڪر جو مائهو هو. هن پنهنجي جوانيءَ ۾ وڏا ڪم ڪري ڏيکاريا هئا. هو فوجي ذهن رکندو هو ۽ ٧٩- هاءِ لئنڊرس ۾ ملازمت ڪري چڪو هو. سندس مرضي هئي تہ هندستان زراعت جي جديد لاڙن موجب اڳتي وڌي، آمدرفت ۾ ترقي ڪري. هن چاهيو پئي تہ هندستان ۾ تيليگراف، ريلوي، اسڪول، ڪاليج ۽ مناسب سٽڪن جي تعمير ٿئي. پر فوجي مقصدن تي وڏيڪ خرچ اچڻ ڪري انهن ڳالهين کي هٿ ۾ ڪٿڻ ڏکيو هو. جو تہ هن قسم جي ترقيءَ تي پئسي جي تمام گهٽي ضرورت هئي. تنهن ڪري ٿوري وقت لاءِ هو هنن ڳالهين تي چڙيو رهيو. ڪمانڊر- ان- چيف کي پورو پتو هو تہ جنگ وارو مامرو اڪلائڻ ايڏو سولو ڪونہ آهي. جيڪڏهن ٿوري دير ٿي وئي تہ هر ڳالهہ هٿ مان نڪري ويندي. ڪيس اهو بہ معلوم هو تہ هو اڪيلي سر ڪجهہ بہ ڪري ڪونہ سگهندو ۽ جيڪو گورنر جنرل ڪان گهُري رهيو آهي سو بہ ڪيس ڪونہ ملندو. هي ڪمانڊر- ان- چيف نو سال پوءِ جڏهن بنگال جي فوجين بغاوت ڪئي هئي تڏهن بہ ڪجهہ ڪري ڪونہ سگهيو هو. پر فرق آهو هو تہ اها فوجي بغاوت قدرتي طور اڀري هئي. سکن جو مٿي اڀري اچڻ سکن جي قومي هلچل جو حصو هو ۽ ان کي دٻائڻو بہ ضرور هو. مٿي شير سنگهہ جو قصو بيان ٿي چڪو آهي جنهن ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ هو پنهنجي ساري فوج ۽ توبن سميت پڃي وڃي انگريز دشن مولراج سان مليو هو. هاڻي هتي انهن ڳالهين جو بيان ڪيو ويندو جن جي رد عمل طور شير سنگهہ دشمن فوج سان وڃي شامل ٿيو هو. جڏهن جنرل گوف اهڙين ڳالهين جي گورنر جنرل کي خبر ڪئي تہ ان کي بہ ڏيان ڏيٺو پيو.

معلوم ٿئي ٿو تہ مولراج حالتن ڪان مجبور ٿي ايئن ڪري رهيو هو. وانس اڳنيو ۽ انڊرسن جو قتل يا انهن جي لاشن جي توهين ڪنهن اڳواٽ رٿابنديءَ موجب ڪانہ ڪئي وئي هئي. جڏهن اهي واقعا رونما ٿيا تہ انهن سيني ڳالهين جو پاڻ کي ذميوار سمجهڻ لڳو ۽ وٽس بغاوت ڪرڻ ڪان سواءِ ٻيا سڀ رستا بند هئا. تنهن ڪري هن سيني سکن کي لکي موڪليو تہ پنهنجي آزاديءَ واسطي هڪ ڀيرو ڀرپور ڪوشش ڪن. طاقتور سک سردار سمجهي رهيا هئا تہ ريزيڊنٽ جا نوجوان انگريز نمائندا سندس سگهہ کي ڪٿي ڪوري ڪائي رهيا آهن. اڳي اهي ڏاڍ ۽

ڏهڪاءُ پکيڙي هاري ناري ۽ هنرمند کي هيسائي ڪانئن ڏن دولت نپوڙي ڪڍي وٺندا هئا. هنن انگريزن جي موجودگيءَ ڪري هو هاڻي اهڙي طريقي سان ميڙي چونڊي خزانا ڀري ڪونه سگهندا هئا. اوپر وارن ملڪن ۾ سرڪاري ڪامورا ابوجهه ماڻهن کي ڦري لٽي خزانن جاکوڙ لاءِ ڇڏيندا آهن.

ڏکويل ۽ ڏهڪايل ماڻهن هاڻي ڏينهن جي روشني ڏٺي هئي. اتان جي سرڪاري ڪامورن ۽ گورنرن سندن نقطئه نظر کي محسوس ڪونه ڪيو هو. انگريزن جي مقابلي ۾ ميدان تي نه لٿل فوج کي سوين جون وڏيون آسون اميدون هيون. اهي ماڻهو جن کي انگريز سرڪار فوجي ملازمت مان ڪڍي ڇڏيو هو سي به گهڻا سڙيا وينا هئا. مولراج ڪمزور دربار جي هن حڪم مڃڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو هو. اتان جي انگريز ريزيڊنٽ جي ڇئي آڪـئي تي به ڌيان ڪونه تي ڏنائين. اهو وايو منڊل ڇئن مهينن تائين هلندو رهيو. مولراج سک ڪونه هو پر پوءِ به ماڻهو کيس فوجي جهونجهار سمجهڻ لڳا هئا. شايد هو پنهنجي حڪومت جي بنياد رکڻ لاءِ سوچي رهيو هجي. هن دوست محمد کي اهو وچن ڏنو هو ته سندس امداد عيوض جيڪي افغان علائقا سکن پنهنجي قبضي هيٺ ڪيا آهن سي هن کي واپس ڪيا ويندا. وايو منڊل ائين اندران ئي اندران ابري رهيو هو. اهي ڳالهيون ٻڌڻ ۾ ڪونه ٿي آيون. انگريزي فوج لاءِ گاڏين جو بندوبست ٿي رهيو آهي يا نه. ڇاڪاڻ ته انهن گاڏين وسيلي انگريزي فوج جي آمدرفت ممڪن ٿي سگهندي هئي.

سنڌوءَ جي ڪنار سان ۽ ڪشمير سان دنگئي هزاري جي علائقي تي سردار شير سنگهه جو پيءُ چتر سنگهه گورنر هو. اهو هڪ سرحدي علائقو هو تنهنڪري ونس گهڻي فوج رهندي هئي. جارج لارينس اٽڪ ۾ ريزيڊنٽ جي نمائندي طور ڪم ڪري رهيو هو. ميجر ائبٽ، هزاري واري علائقي ۾ ريزيڊنٽ جو نمائندو هو. چتر سنگهه ڪنهن وڏي حملي لاءِ تيار ڪونه هو پر ننڍا ننڍا حملا ضرور ڪندو هو. هن فوج جي هڪ حصي کي لاهور تي حملي ڪرڻ لاءِ روانو ڪيو. ائبٽ کي جڏهن اها ڪڙڪ پئي ته پنهنجي مسلمانن تي مشتمل فوج وٺي جبلن وارا گهٽ جهلي ويهي رهيو. سک فوج ۾ ڪئنورا نالي هڪ آمريڪي ڪرنل هو. چتر سنگهه کيس حڪم ڪيو ته توبون سان ڪري هو جبل وارا لڪ دشمن-فوج کان ڇڏائي ۽ سک فوج واري لاهور- ڪاهه کي ممڪن بنائي. هن چتر سنگهه جي اهڙي حڪم مڃڻ کان انڪار ڪيو، تنهن ڪري کيس ان ميدان تي قتل ڪيو ويو جتي توبون بيهاريون ويندڙيون هيون. هن آمريڪي بهادر فوجي مرڻ ڪري سارو توبخانو ڄڻ ڪم ڪرڻ کان بيڪار ٿي ويو. چتر سنگهه هاڻي صفا ظاهر ٿي، انگريز- دشمن هلچل ۾ سندرو ٻڌي ڪاهي پيو. هن سڀني ٻهراڙيءَ جا سڀ ماڻهو مسلمان هئا. سندن علائقو ١٨٢٠ کان ١٨٣٧ع تائين ختم ڪيو ويو هو. هتان جو هر مسلمان جنهن ۾ سک جو ور ورايو هو انگريزن جي پاسي هو. چتر سنگهه دوست محمد کي ايلاز منٿون ڪري رهيو هو ته هو مڙسي ڪري پشاور مان انگريزن کي لوڌي ڪڍي ۽ ان علائقي کي پنهنجي حڪمرانيءَ ۾ شامل ڪري. جان نڪولسن حا ڪيو جو ننهنجي فوج جا ڪي ليويز اٽڪ قلعي ۾ وڃي

وهاريا ۽ ان سان گڏ هزارا- راولپنڊي جي وچ تي جابلو گهٽن ۾ پنهنجي فوج وهاري ڇڏيائين. هن نئين صورتحال ڪري سک ڪجهه هتري بيهي ويا. ملتان، انگريزن سان اڃا بـ جنگ ۾ جُتو بيٺو هو ۽ ۱۴- تاريخ تي شير سنگهه بـ ڦري اچي مولراج سان انگريز- دشمنيءَ ۾ پٺ تي بيهي رهيو.

پشاور ۽ بنون ۾ رهندڙ سک فوج بغاوت ڪري هندستان طرف رواني ٿي. برطانيہ سرڪار جي فوج جا عملدار جيڪي پشاور ۾ رهندا هئا سي ڪوهاٽ ڏانهن روانا ٿيا جيڪو ڪنهن زماني ۾ افغانستان جو علائقو هو. اتان جو گورنر بارڪزئي پـائرن سـان هڪ هو جن هنن کي پناه ڏيڻ جي آڇ ڪئي هئي. پوءِ هنن پٺاڻڪيءَ رڳ جو مظاهرو ڪندي کين سکن جي حوالي ڪري ڇڏيو. بنون ۾ گورنر فتح خان ٽوانا ۾ ڪرنل جان هومس کي قتل ڪرڻ کان پوءِ عيسيٰ خيل وٽان سنڌو اڪري پنجاب ڏانهن پيش قدمي شروع ڪئي. رستي ۾ جيڪو ڪين مسلمان نظر آيو تنهن کي قتل ڪندا اڳتي هلندا ويا ڇاڪاڻ تہ اهي ان وقت انگريزن سان پٺ تي سکن سان وڙهي رهيا هئا. آڪٽوبر جي آخري هفتي تائين راويءَ کان پار سڀ سک انگريزون جي خلاف بغاوت ۾ رڌل هئا. ان بغاوت ۾ حصي وٺڻ لاءِ پنهنجي پاءُ کي پنج هزار فوج ڏئي روانو ڪيو. انگريزن لاءِ اهو پهريون ۽ آخري پيرو هو جو پٺاڻ- سک هٿ ۾ هٿ ڏئي انگريزن خلاف ميدان ۾ نڪتا هئا. جڏهن هنن سنڌو پار ڪئي تہ محسوس ٿيو تہ اتان جا ماڻهو ڪانئن گهڻي نفرت ڪندا هئا. گهڻو وقت ڪونہ گذريو هو جو هنن پٺاڻن ڏاڍ ڌهڪاءُ ڪيس ۽ ڪلور جا سڀ ليڪا لتاڙي ڇڏيا هئا ۽ سندن ڌرتي تامون ڪري ڇڏي هئي.

برطانيہ سرڪار جي جوڙيل پنجاب واري انگريزي فوج

هيءُ هڪ بِرڪ وارو دور هو جنهن ۾ سياسي شعبي جا عملدار برطانيہ سرڪار کي فوج رواني ڪرڻ واسطي ٻاڏائي رهيا هئا. هيڏانهن گورنر جنرل ۽ ڪمانڊر- ان- چيف سندن واڪن ورنائڻ کان ڪن ۾ ڪيهہ وجهي گهڻ ٻوڙا ٻڻجي ويا هئا. جنگ جڻ تہ اچي ٻنپي وٽ بيٺي هئي.ٻر سندن ڪونہ ٿي لڏيو.

انهيءَ ساري وايو منڊل کي مَڙسيءَ سان منهن ڏيڻ واسطي فوج بہ تيار هئي. سيپٽمبر جي شروعات ۾ گورنر جنرل ڊهائوسي بہ محسوس ڪري چڪو هو تہ جنگ ڪرڻ کان سواءِ ٻيو ڪُتو ڪونہ هو. ان کان پوءِ مس وڃي گورنر فوج کي طاقتور بنائڻ لاءِ ”ها“ ڪئي. انهيءَ نقطئہ نظر کان ۲۵۰۰۰ فوج واڌائي وئي، جنهن ۾ملتان تي حملو ڪري واري فوج بہ شامل هئي.

جڏهن جنرل گوف کي شير سنگهہ جي ڇڏي وڃڻ ۽ دشمن فوج سان هڪ ٿيڻ جي خبر پئي تہ هن هڪ ٻيءَ بنگال برگيڊ کي جنرل وش جي واهر لاءِ ملتان موڪليو. هن کان علاوه هن ڪرنل کي بہ حڪم ڪيو تہ هو پنهنجي ڪيولري برگيڊ کي ستلج اڪاري لاهور وٺي وڃي ۳۰- سيپٽمبر تي جنرل گوف کي،

جنگ جي تياريءَ لاءِ وڏيڪ فوج ڀرتي ڪرڻ جا اختيار سونپيا ويا. هن سان گڏ جنرل سنڌ ۽ بمبئي مان بہ فوج طلب ڪئي. هن ساريءَ فوج کي پنجاب فوج جو نالو ڏنو ويو جنهن ڀرچئن برگيڊن تي مشتمل هڪ ڪيولري ڊويزن هئي ۽ ان جو مهندار برگيڊيئر ڪرٽن مقرر ٿيو. هي مشهور فوجي عملدار هو جيڪو هيئان ترقي ڪندو اڃي فوج جي هن اعلي عهدي تي پهتو هو. جنهن کي ملتان واري محاذ کي جنرل وِش جي ماتحت رهڻو هو. ٻي ڊويزن ميجر جنرل سر والٽر گلبرٽ هيٺان رکي وئي. ٽينءَ برگيڊ جو سربراه ميجر جنرل سر جوزوف ٿئڪ ويل هو. هو هن وقت تائين اهو گهوڙيسوار دستن جو مهندار رهيو هو. توبخانہ برگيڊ کي برگيڊيئر ٽينان جي ماتحت رکيو ويو جنهن ۾ ٨ هارس آرٽيلري ٽرپس، ٣- لائيٽ فيلڊ بيٽريز، فوٽ آرٽيلري جون ٨ ڪمپنيون ۽ قلعي جي گهيري سان لاڳاپيل ڳوريون توبون بہ شامل هيون. فوج جي ترتيب هن ريت رکي وئي هئي:

١- ڊويزن

١-ڪيولري برگيڊ- برگيڊيئر وائيٽ	٣- لائيٽ ڊرئگون ٥- لائيٽ ڪيولري ٨- لائيٽ ڪيولري.
٢- برگيڊ- جنرل وِش ماتحت	_______
٣- برگيڊ- برگيڊيئر پوپ	٩- لانسر ١- لائيٽ ڪيولري ٦- لائيٽ ڪيولري
٤- ڪيولري برگيڊ- برگيڊئر هيئرسي	٣- اريگيولر ڪيولري ٩- = = = ١٢ = = =

٢- ڊويزن

٣- برگيڊ- برگيڊيئر بيڪ فورڊ	٢٩- فوٽ ٣١- بنگال نتو انفنٽري ٥٦- = = =
٤- برگيڊ برگيڊيئر گاڊباءِ	٢- بنگال يورپين ٤- بنگال نتو انفنٽري ٧٠- بنگال نتو انفنٽري
٥- برگيڊ- برگيڊيئر هووي	١٣- بنگال نتو انفنٽري ٣٠- = = ٥٢= =

٣- ڊويزن

٦- برگيڊ- برگيڊيئر پينيوڪ

٢۴- فوٽ
١٥- بنگال نيٽو انفنٽري
٢٥- = = =

٧- برگيڊ- برگيڊيئر ييلي

٢٠- بنگال نيٽو انفنٽري
٢٢- = = =
١٩- = = =

پر هيءَ فوجي ترتيب هڪدم بوءِ تبديل ڪئي وئي.

مثال طور جڏهن ڪرنن جي برگيڊ ستلج اڪري پار ٿي تہ ان پاسي جيڪا بہ فوج اڳي ييلي هئي سا سندس ماتحت رکي ان برگيڊ کي جنگي ترتيب ڏيڻ کان پوءِ هو راوي اڪري ملتان جي اترئين پاسي ٦ ميل پري وڃي منزل ڪيائين- انهيءَ مقصد سان تہ لاهور وارن طرف کان ڪاهي ايندڙ دشمن کي منهن ٽوڙ مهاڏو ڏئي سگهجي. گورنر جنرل ريزيڊنٽ ڏانهن خط لکيو هو جنهن ۾ ڪيس ٻڌايو هئائين تہ سکن طرفان هلايل هلچل جو مول مقصد رکو پنجاب مان سندن پير ڏاهڻ نہ آهي پر انهن جون ساري هندستان مان پاڙون پٽڻ آهي. هن اَس ظاهر ڪئي هئي تہ فيروزپور ۾ گڏ ٿيندڙ فوج ۾ اينرو پاٽي آهي جو انهن سکن جي ڏاڏي مڃ ڏار ڪري ڇڏيندي جيڪي پاڻ ۾ موڙي پڌڻ لاءِ هٿ ٻير هئي رهيا آهن.

ڪلڪتي کان اسهڻ کان اڳ ۾ هن هڪ عام دعوت ۾ پنهنجي اندر جي ٻاڦ ٻاهر ڪڍندي چيو هو تہ سکن پاڻ جنگ جو ڪيڙو پٽ تان ڪئي مٿي ۾ وڌو آهي ۽ خدا جو قسم، سندن اها آس بہ پوري ڪئي ويندي. ان جنگ جو سارو بار وڃي هڪ تي پيو.

٩- نومبر تي لارڊ گوف پنجاب جي اها فوج وٺي ستلج پار ڪري لاهور روانو ٿيو. هٽندو مارييندو اچي ١٣- تاريخ لاهور پرسان لڏا لاٿائين. جن مائهن جي دل ۾ اڳيئي گوڙ هو سي پنهنجيءَ ڪڌي ڪرت سان اڳيئي لڳا پيا هئا. ٽي ڏينهن وسرام ڪري ١٦- تاريخ راوي اڪريو. لاهور جي ريزيڊنٽ پڙهو ڏياريو جنهن ۾ چيو ويو تہ پنجاب جي مائهن کي خبر هجڻ گهرجي تہ انگريزن کي جنگ ڪهڙيءَ ۾ پئجي وئي آهي. اهي ماڻهو جيڪي باغين سان شريڪ نہ ٿيندا تن جو بچاءُ انگريزن جي ضمانت آهي.

شير سنگهہ پنهنجي فوج گڏ ڪيو چناب جي ٻئي پاسي رام نگر پرسان منزل ڪيو ويٺو هو جيڪو وزيرآباد ويندڙ مڪيہ سڙڪ کان ٢٥ ميل هيٺ، جهلم- لاهور سڙڪ جي ڪناري تي ۽ درياهہ جي ڪنار سان واقع هو. ڪيس توقع هئي سندس پيءُ چتر سنگهہ واري فوج بہ اچي سائس هٿي ملندي جنهن جي مٿي ۾ اهو سوداءُ اچي سمايو هو تہ هو اٽڪ جي قلعي تي گهيرو ڪري جتي نڪولسن قلعي جي نظرداريءَ لاءِ هربرٽ کي ڇڏي آيو هو. هو قلعي ۾ اڪيلو ڪونہ هو. سائس گڏ بي شمار مسلمان ليويز بہ هئي. هن کان علاوه هن سان پانهن ٻيلي طور هڪ اهڙو ماڻهو هو جيڪو ڪابل جي امير دوست محمد کان گهٽ ڪونہ هو.

گهڻو هيٺ ڏکڻ جنرل وش پنهنجي فوج ونسون مولراج کي تاڙيون ۽ گهاڙيون وينو هو. کيس اوسيڙو هو تہ سندس واهر لاءِ سنڌ ۾ بمبئي مان لشڪر ضرور ايندو. ۹- آڪٽوبر تي شير سنگهہ ملتان جي اتر کان پنهنجي منزل پٽي هليو ويو. جنرل وش کي هڪ برگيڊ جي واهر ملي وئي هئي. سندس خيال هو تہ ٻي واهر پهچي تنهن کان اڳ هو ملتان تي وڃي گهيرو ڪري.

۱- نومبر تي مولراج قلعي کان ٻاهر نڪري اهڙيءَ جاءِ تي اچي منزل ڪئي هئي جتان هو سولائيءَ سان ساڌ سائين ماڳ وٽ ترسيل انگريزي فوج تي گولا باري ڪرائي پئي سگهيو. ۷- نومبر تي جنرل وش، مرڪز جي نگرانيءَ ۾ فوج رواني ڪئي تہ جيئن هو ملتان کان ٻاهر وينل فوج تي وڃي حملو ڪري. هن فوج سان ايڊورڊس ۽ ليڪ بہ گڏ هئا. هيءَ جنگ سکن هارائي ۽ پنج توبون ميدان تي ڇڏي ڀڄي ويا. هن جهيڙي ۾ انگريزن جي پاسي جا ٦١ ماڻهو ۽ اتحادين جون فوجون ملتان شهر تي ڪڙي چاڙهڻ لاءِ اڪٽي وڌيون

۲۲- ڊسمبر تائين جستائين بمبئيءَ کان واهر نہ پهتي تيستائين ملتان تي گهيرو جهڙو تهڙو ٻي ڏيو رهيو. هن لشڪر ۾ هارس آرٽلري هڪ ٽروپ، هلڪي توبخاني جا ٻہ يونٽ. فوٽ آرٽيلري ٻہ ڪمپنيون، نئپرس جون ٻہ ڪمپنيون، هندستان گهوڙيسوار ٻہ ڪاربس. ٻہ يورپي ٻٽالنون، ۲ هندستاني ٻٽالنون شامل هيون. ان وقت جي حساب موجب هڪ گهوڙيسوار برگيڊ ۾ هڪ ڊويزن پيادل بہ هن فوج ۾ شامل سمجهڻ گهرجي.

ملتان فتح ڪرڻ ۾ انگريزي فوج ڏاڍي دير لاتي هئي جنهن جو ڪوبہ جواز ڪونہ هو. پر ان جو اثر اهو ٿيو هو جو باغي فوجون جنرل گوف جي مقابلي لاءِ تيار ٿي ڪونہ سگهيون هيون. ٻيءَ ڌر کي باغي ان ڪري سڏيو وڃي ٿو جو راجا رنجـ ـت سنگهہ جو ننڍو پٽ لاهور ۾ تخت تي موجود هو ۽ سائس لاڳاپيل ماڻهو ان ٻيءَ ڌر ۾ موجود ڪونہ هئا ۽ راجا جي حڪومت انگريزن جي حڪمت عمليءَ جي پئيرائي ڪري رهي هئي.

جنرل وش ملتان سامهون واهر لاءِ ايندڙ فوج جي دڳ ۾ اکيون وجهيون وينو ڪانگ اڏائي رهيو هو. ٻئي پاسي کان هور گوف جهيڙي فيتاڙو بہ پيـ ـي پيو ۽ جهيڙو قوهہ تي پهچڻ کان اڳ رحم جو هڪ اعليٰ مظاهرو بہ ڪيو ويو. دربار جي طرفداري ڪندي گجرات ۾ وڙهيل هن جنگ کي جهونڙو ڪرام وئل " ڪرائو ننگ مرسي " سڏيندو هو.

باب ٻارهون

رام نگر ۽ چلبيان والا

چناب ۽ رام نگر ڏانهن پيش قدمي
چين جي درياه مان پار ٽپڻ
سعد الود پور وارو محاذ
چليان والا ڏانهن پيش قدمي
ايپيرس جي بادشاه پائرس جهڙي فتح
”ٽريز اباٺوٽ“ جو قصو
ٻيو صبح

چناب ۽ رام نگر ڏانهن پيش قدمي

وڪٽوريا دور جي هيءَ مشهور ۽ ڀنجين جنگ هئي. جيڪا اڄ ڪوني انگريزن جي ڳچيءَ ۾ ڦٽجي وئي هئي. هن جنگ ڪري گهٽو ڪجهه ڦيتاڙو به ٿيڃي ويو هو جيڪو لارڊ گوفي جي فوجي زندگيءَ لاءِ هڪ ٽڪو هو. انگريز فوجين پنهنجي سورهيائي جو سڪو جمائي يورپي فوجين جو نانءُ روشن ڪري ڇڏيو هو. پر هنن چليان والا واري محاذ تي نڪ ٻوڙي ۽ اڳيون ڪيو ڪَرتيو پاٽيءَ ۾ لوڙ هي ڇڏيو. پر جيڪڏهن جنگ ڪي ماهرانه چاڻ موجب هلايو وڃي ها ته ايئن ڪونه ٿئي ها. شايد انگريز عملدارن سمجهيو هوندو ته سڪ انگريزي فوج جي اک ڏسي چڪا آهن ۽ هاڻي مهاڏي ڏيڻ جي منجهن ٿوم ئي ڪانه آهي، جيڪي ڪجهه عرصو اڳ برطانيه سرڪار جي فوجن آڏو هٿيار ڦٽا ڪري ويچارا ٿي ويٺا هئا. هنن انگريز پٺاڻن کي به ڊوڙائي خيبر به ٽپائي ڇڏيو هو. جڏهن ملتان تي حملو ڪيو ويو ته هو

انڪينو ۽ ائنڊرسن جا لاش پاڻ سان گڏ قلعي مان ڪٺي آيا هئا ۽ ان ڦانڪ منجهان جيڪو انگريزي فوج حملي کان پوءِ پنهنجي قبضي هيٺ آڻي چڪي هئي. جيڪڏهن ڦانڪن مان نہ. تہ فاتح فوجن توبن سان گولا باري ڪري قلعي جي پٽ ۾ جيڪي ڳنا ڪري وڌا هئا تن منجهان انهن ٻنهي جا لاش ڪلهن تي زوريءَ ڪٺي وڃڻ ۾ سوڀارا ٿيا هوندا. فوج جڏهن پنهنجيءَ تي چڙهندي آهي تہ پنهنجن جي لاشن جي بہ عزت ڪري ڇاڻندي آهي ۽ سندن اڇي لٽي تي ٽڪل ڇنو ڏوئي ڇڏيندي آهي.

ڪتاب جي آخري باب ۾ ڏسجي ٿو تہ لارڊ گوف پنهنجي فوج جي ڪمان ڪري رهيو آهي. فوجي، هن سپهہ سالار جي گهڻي عزت ڪندا ۽ پيار ڏيندا هئا پر هو پاڻ پروسي ۽ ويساه جوڳو ڪونہ هوندو هو. هن جهيڙي دوران هو تيز رفتاريءَ سان لاهور ڏانهن وڌي رهيو هو ۽ تڪڙ ۾ راوي پار ڪئي هئائين جنهن کي يونانين هائڊروٽس سڏيو آهي. بعد ۾ منزلون ڪندو وڃي چناب وٽ پهتو هو جتي ڪرٽن اڳيئي منزل ڪيون ويٺو هو. وٽس ڪولن ڪئمبيل جي برگيڊ پهچي چڪي هئي ۽ پاڻ رامپور جي اوسي پاسي موجود پتڻ تي اک رکي رهيو هو. جلدئي پوءِ پنهنجي دشمن ڌرين ۾ مهاڏو مچي ويو. هن جهيڙي ڪري گهوڙيسوار تلوار بازن وچ ۾ ڦيناڙو ۽ مِٽَ ڦوڪ پيدا ٿي پئي هئي.

١٦- نومبر تي ٻئي ويلنگٽن اسڪول جا شاگرد ڪن ڪڙا ڪيون ۽ تارا پٽيون، ساهران نالي هڪ ڳوٺ ڏانهن وڌي رهيا هئا جيڪو راوي ۽ رام نگر وارن پتڻ کان اٺ ميل پري هو. چناب جو پيٽ گهڻو ويڪرو هوندو آهي جنهن مان هماليہ ۽ چين جي جبلن واري رهيل برف جو گهڻو پاڻي وهندو اچي نڪري ويندو آهي. اهو ئي سبب آهي جو هن وهڪري کي چين- آب يعني چين جو پاڻي سڏيو ويندو آهي. پر سياري جي مند ۾ هن جو پاڻي هڪ ڪرو ڪونہ هوندو آهي ۽ واريءَ جي ڇڏيل پٽن مان ڪڏهن ٿورو ڪڏهن گهڻو پيو نظر ايندو آهي. منجهس ڏٻٽيون ۽ چور گپون بہ جام آهن. ڪڏهن اوچتو روه ۾ مينهن جون چار ڦڙيون بہ پئجي ويندو آهن ۽ سندس پاڻيءَ ۾ چاڙهہ اچي ويندو آهي ۽ لانگهن وٽ بہ پاڻي ڪجهہ اونهون ٿي ويندو آهي.

شير سنگهہ پنهنجي فوج سان اڳتي وڃي رام نگر وٽ منزل ڪئي جيڪو درياه جي هن پر ۽ اتان کان ٽي ميل ڪن وٿيرڪو هو. ٢١- تاريخ تي لارڊ گوف بہ پنهنجيءَ فوج سان پيش قدمي ڪندو اچي هڪ جاءِ تي منزل ڪئي جيڪا ڪرٽن واري فوج وانڍي کان چار ميل ڪن پري هئي. هن اتي پهچي ڪرٽن ۽ ڪئمبيل کي حڪم ڪيو تہ هو ٻئي ڏينهن صبح جو رام نگر ڏانهن وڌن. واءُ سواءَ لهڻ واسطي هو سائن گڏ روانو ٿيو. حقيقت اها آهي تہ هو حالتن جي واءُ سواءُ لهڻ واسطي هتن سان هروڀرو زوري گڏ ويو هو. هو اسر جو ٽين وڳين روانا ٿيا ۽ پنيان ايندڙ فوج

آرام سان ٻئي آئي ۽ اچي رام نگر ڀرسان منزل ڪيائون. سندس مقصد هو ته درياه جي ڪناري تي بيهي جنگ جو ڍنگ ۽ رنگ ڏسي. جڏهن ڪرنن هڪ دڙي تي پهتو جيڪو رام نگر جي ساڄي پاسي هو ته هن ڏٺو ته سک پنهنجون توبون اتان ڇڪرائي مورچه بنديءَ واري مڪيه جاءِ ڏانهن وڃي رهيا هئا جيڪا درياه جي هن پر هئي ۽ سندن پنئين پاسي وارو لشڪر ان وقت شهر وٽان اڳتي وڌي درياه پار ڪري رهيو هو. هن لئن ۾ وارنر جي فوجين کي درياه مان ٽپندڙ فوج تي گولاباري ڪرڻ جو حڪم ڏنو. انهن فوجين جي مرضي هئي ته ڪجهه ويجهو پهچي مٿن گولاباري ڪن. اها ڳالهه دل ۾ سانديي هارس آرٽيلري ڪجهه اڳتي وڌي ته توبون وڃي واريءَ ۾ اڙيون. پر پوءِ به گولا وسائي دشمن کي گهڻو نقصان پهچايائون. پوءِ پر سکن جون ٢٨ توبون بيٺل هيون جن جوابي ڪارروائيءَ طور پنهنجي توبن جا منهن کولي ڇڏيا. درياه جي ايڪپري ڪناري سان وڏيون توبون به بيٺل هيون تن به الا اوڳاڇڻ شروع ڪيا. هن ڪان علاوه سک ڪمانڊر پنئين لشڪر جي بچاءَ ۾ گهوڙيسوار دستا به روانا ڪيا. توبن جي بچاءَ واري فوج ۾ موڪليل گهوڙيسوارن ٥- ڪيولري تي حملو ڪري ڏنو. لئن ان ڪيولريءَ کي گهربل امداد ڏئي رهيو هو ۽ اڳتي وڃي واريءَ ۾ ڦاٿو. ان ڪري انگريزن کي هڪ توب ۽ بارود جي ٻن گاڏين تان هٿ ڪڻڻو پيو هو جيڪي واري ۾ وڃي ڦاٿيون هيون ۽ دشمن توبن جي ويجهو هيون. سکن جا هڙئي گهوڙيسوار دستا ان سان گڏ پيادل جا تي چار هزار به هن پر پهچي چڪا هئا. گوف ١۴- لائيٽ ڊرئگون کي مٿن حملي ڪرڻ جو حڪم ڏنو. سندن سپهه سالار هيولاڪ به جُوان مرديءَ سان اڳتي ڏوڪڻ لڳو. ڪرنن کي پڪ هئي ته سکن جي محفوظ فوج ضرُور پر پاسي لڪل هوندي. تنهن ڪري هو گهوڙو ڊوڙائي اڳتي وڌيو ته جيئن ١۴- ڊرئگون کي بچائي سگهي. پرڪيس سيني ۾ هڪ گولي لڳي وئي. گوف کي هن وقت احساس ٿيو ته هن ٻئي جي ڪم ۾ هرويرو دخل اندازي ڪري غلطي ڪئي آهي ۽ پنهنجي اي- ڊيءَ- سي کي روانو ڪيائين ته هو وڃي ١۴- ڊرئگون کي اڳتي وڌڻ کان روڪي. پر ان وقت تائين گهڻي دير ٿي چڪي هئي ۽ ١۴- ڊرئگون دشمن ڏر جي بنهه وچ ۾ وڃي پهتو هو. ليفٽيننٽ ڪرنل هيو لاڪ ۽ ٻيو عملدار، ١۴- ڊرئگون جي ڪمانڊ ڪري رهيو هو. دشمن فوجين گولن ۽ گولين جا وسڪارا لائي ڏنا هئا جنهن ۾ انگريزن جا ٢٣- ماڻهو مري ويا، ٩- عملدار ۽ ۴٩- سپاهي ڌڪجي پيا. ٣- ڊرئگون، ٥- ۽ ٨- لائيٽ ڪيولري حملن مٿان حملا شروع ڪري ڏنا هئا. انهن حملن دوران سکن جي ڇڏيل توبن کي ڪِلَ هڻي بيڪار ڪيو ويو. هن جهيڙي ۾ به سکن جو گهڻو نقصان ٿيو ۽ ڪين پوئتي ڌڪي وڃي درياه ۾ ڇڏيو ۽ منجهائن گهڻا ٻڏي مري ويا. هن جنگ جو بهادر رسالدار- ميجر مير شير علي خان مارجي ويو. سندس عمر ٧٨ سال هئي. هن پورا سٺ سال انگريزن جي نهايت ايمانداريءَ سان ملازمت ڪئي هئي. (٢)

هن جهيڙي جو اهو نتيجو نڪتو. پوئتي هٽندڙ فوج مٿان هارس آرٽيلري وسيلي گولاباري ڪرائڻ ڪا غير فطري ڳالهه ڪانه هئي. پر ڳالهه اها هئي ته ايڏو وڏو حملو ڏاڍي بي ڏياني سان ڪرايو ويو هو. واءُ سواءِ نهڻ واسطي ڪو فوجي جٿو اڳواٽ ڪونه موڪليو ويو هو. ان ڪري توبون وچي واريءَ ۾ ڦاٿيون هيون ۽ هڪ توب هتان هلي به وئي. سک گهوڙيسوارن واپس ٿي ۽ سندن توبن تي گولا وسائي فوج کي گهڻو ڊيچاري ڌمڪائي ڇڏيو هو. حالتون ڪٿي ڪيڏيون به خراب هيون پر سکن جو تمام گهڻو جاني نقصان ٿيو. انگريز فوج قطارون جوڙي جهڙي نموني سان جيهڙو ڪيو سو ساراه جوڳو هو. لارڊگوف جي مقصد هو ته سکن کي چناب کان پريڻ پر تپائي ڇڏجي سو پورو ٿي ويو. هن جنگ دوران گهڻن مشڪلاتن کي منهن ڏيڻو پيو پر فائدو ٿورو ٿيو.

۱۴- حصار، ۱۴- لائيٽ ڊرئگون جو حصو هو تنهن رام نگر جي جنگ واري ڏينهن چڱو هٽ ڏيکاريو.

هن جنگ مان اهو سبق مليو ته وڏن ڪمانڊرن کي گهرجي ته هو پنهنجن ننڍن ڪمانڊرن جي اختيار ڪيل حڪمت عملين ۾ بيجا مداخلت نه ڪن

چنبن جي درياه کان پار ٿيڻ

جنگ جو هائي هڪ دلچسپ مرحلو شروع ٿي چڪي هو. چاڪاڻ ته هڪڙي پاسي هڪ وڏو درياه پار اُڪرڻو هو. ٻئي پاسي کان، نهايت سگهاري فوج توبن سان گڏ پرواري هر پتڻ جي سامهون اولهه پاسي مورچا هڻي ويٺي هئي. رام نگر واري پتڻ وٽان درياه اڪرڻ انگريزي فوج لاءِ ڏاڍي ڏکي ڳالهه هئي. ان جو ڪارڻ اهو هو ته سامهون دڙي تي سک فوج توبن سان مورچه بند ٿي ويٺي هئي. انگريز فوج کي ويهن ننهن جو زور لائي کي انڪلون سڻڪلون ڪري سک فوج کي هن پتڻ کان پري ڪرڻوهو ۽ جنرل گوف ايئن ئي ڪرڻ جو فيصلو ڪيو هو. ڳڙهي نالي هڪ پتڻ هو جيڪو رام نگر کان ست ميل مٿي هو ۽ اهو به دشمن ڏر جي هٿن ۾ هو. ان کان پنج ميل اڃا به پرتي به ويجها پتڻ هئا جن مان هڪ جو نالو "راڻي خان" ۽ ٻئي جو نالو " علي شير کي چڪ" هو. درياه جي ان ڻاڪ وٽ جتان وزير آباد واري سڙڪ لنگهندي هئي هڪ پتڻ جيڪو رام نگر کان پورا ويهه ميل وِٿير ڪو هو. مٿي چاٽايل پتڻ مان ڪنهن به هڪ وٽان پار ٿيڻ، شير سنگهه جي فوج جي پاسي تي حملو ڪرڻ. ڪيس مورچه بنديءَ واري ماڳ وٽان هٽائڻ، پنهنجي فوج ۽ فوجي آمدرفت جي وسيلن کي درياه پار اڪارڻ. اڪ مان ماکي لاهڻي

ڪانه هئي. پر جنرل گوف جو تيار ڪيل هي منصوبو غير مناسب به ڪونه هو. ڪرڻ جي مارچي وچڻ ڪان پوءِ، گهوڙيسوار ڊويزن جو هيءُ عهدو اچا تائين خالي پيو هو. سر جوزوف ٿئڪ وئل مهراج واري محاذ تي گهوڙيسوار ڊويزن جي ڪمانڊ ڪري چڪوهو. ستلج جي اوسي پاسي وارين جنگين ۾ به هن ساڳئي عهدي تي ڪم ڪيو هو. تنهن ڪري ڪيس وري به گهوڙيسوار ڊويزن جو سپهه سالار مقرر ڪيو ويو. هن ڪان علاوه ڪيس سيڪنڊ- ان- ڪمانڊ به بنايو ويو. سندس ڪم فقط اهو هوندو هو ته ڪمانڊ- ان- چيف جي ناهيل منصوبن تي سوچي ويچاري جيڪي گهٽو ڪري اڻ پورا هوندا هئا. اڄ ڪلهه اهو عهدو ڪونه آهي.

هن ساري روبدل ڪان پوءِ هن منصوبي موجب ڪيس درياه اڪرڻ جو حڪم ڏنو. هن حڪمت عمليءَ موجب ڪين سعدالله پور ۾ دشمن سان ٻه پاٿي ڪرڻا هئا ۽ اهو هڪ سونهري وجهه به هو جيڪو هٿ وني وڃايو ويو هو. ان جو ڪارڻ اهو هو جو ڪمانڊر- ان- چيف پاڻ هڪ ئي وقت ۾ متضاد حڪم جاري ڪيا هئا. ٻي ڳالهه اها به ٿي جو سر جوزوف ۾ هن وقت اها اڏپ ۽ ڏيا ڪانه هئي جيڪا منجهس گوڙيسوار دستن جي مهندار هجڻ وقت هئي ۽ انهيءَ ڪي به ڪي ڏينهن تي ويا هئا. هاڻي منجهس اهي جوين ڏينهن نه هئا ۽ سفر هوريان هوريان ڪري رهيو هو. هن ۾ اها صلاحيت به ڪانه هئي ته جيڪڏهن مٿان ڪي غلط حڪم ملن ته فوجي هاڃي جي امڪانن ڪي روڪرڻ واسطي انهن ڪي اورانگي چڏجي. هن اڪيون ٻوٽي اهو ڪجهه ڪيو جيڪو ڪيس ڪمانڊر- ان- چيف ڪرڻ لاءِ چيو هو.

سندس ماتحت فوج ۾ هڪ گهوڙيسوار برگيڊ، اريگيولر هارس جون ٻه ريجيمينٽون، پيادل جون ٽي برگيڊون، ۵ موبائل ترپس، توبخانو ۽ ۱۸- پائونڊرس واريون ٻه وڏيون توبون شامل هيون. گئڊ واري ٿوري فوج به ساڻ هئي. هن ڪان علاوه هراول طور ٻه ڪمپنيون پيڙين جي پل ناهڻ ۽ پتڻ جي بندوبست لاءِ به فوجي دستا سندس حوالي ڪيا ويا هئا.

سندس پهريون حڪم ته صاف هو ته هو اول ته راٿي خان واري پتڻ تان پار ٿيڻ جي ڪوشش ڪري. جيڪڏهن اهو دشمن ڏر جي قبضي هيٺ آهي ته اڳتي وڃي وزيرآباد واري پتڻ تان اڪري. ڪيس اهو به حڪم هو ته رات جي سفر ڪان لنوائي. پر جيڪڏهن هو دشمن جي ڪابي پاسي ڪان هڪ وڳين شام تائين درياه نه ٽو اڪري سگهي ته ڪيس دشمن تي حملو ڪرڻ ٻئي ڏينهن تائين ملتوي ڪري ڇڏي. چاڪاڻ ته جنرل گوف ڪي ياد هو ته اڳي جڏهن انگريزي فوج سانجهيءَ ويلي جنگ جوٽي هئي ته ان ڪي ڏاڍو هاڃو رسيو هو.

ٽئڪ وٺل هندو ٽڪليندو. ١- ڊسمبر جي ١١ وڳين رائي خان Ranni Khan پتڻ تي پهتو جيڪو نه رستو واريا سو هو ان ڪري سفر سوير شروع ڪرڻ جي باوجود هو دير سان ان ڪري ٻه پهتو هو جو ڪونن ڪيمبيل ڪان رستو وڃائجي ويو هو. هيءَ ۽ علي شير- ڪي- پتڻ جي وچ ۾ ميل سوا جي وٿي هئي ۽ ٻنهي تي دشمن ذر جو قبضو هو. ڪپر ڪاڏل ۽ اوتر هئا تنهن ڪري پتڻ ڪان سواءِ پار ٿيڻ ڏکيو هو. لانگهن تي ٻه يقين ڪونه هو. ڪيمبيل ڏاڍو باضابطه ماڻهو هو ۽ هر قدم فوٽ پٽيءَ سان مابي ڪٺندو هو. جڏهن هو سنه ١٨٥٨ع ۾ ڪمانڊر- ان- چيف هو ته ڪيس "اولڊ خبردار" ڪري سڏيو ويندو هو تنهن ٽئڪ وٺل ڪي رام نگر ڏانهن موٽي هلڻ جو مشورو ڏنو. ٽئڪ وٺل سمجهي رهيو هو ته درياه پار ڪرڻ وارو حڪم ته جتو هو تنهن ڪري هو ٢- وڳين شام ڏاران وزيرآباد پتڻ ڏانهن اسهيو. هن جان نڪولسن ۽ سندس پناڻ ليويز کي هر اول ڪري روانو ڪيو ته جيئن اڳتي وڃي واٽ سواءِ لهي پتڻ بابت ويساه جوڳي ڄاڻ ڏين. ٥- وڳين جڏهن هراول اڳتي وڌڻ شروع ڪيو ته نڪولسن سترهن وڏيون ٻيڙيون ۽ ٻه پتڻ تازي ورتا. اتي دشمن جو ڪو نانءُ نشان ٻه ڪونه هو ۽ پاڻي ڪٿي ٻه ٣- فوٽ ١٠ انچ ڪان وڌيڪ ڪونه هو.

جهونجهڪڙي تائين ٿيئن پتڻ جي ليڻ جي ٻه آس اميد هئي. اونداهي ٿي وئي هئي، واريءَ جون پٽون ۽ پاڻيءَ جو وهڪرو پاڻ ۾ گڏ مِس ٿي ويا هئا. پر هن پار وڃي پير ڄمائڻ ٻه ضروري هو. ڇاڪاڻ ته دشمن ذر جو متي پيش قدمي ڪرڻ ٻه ممڪن هو.

ان لانگهي ونان مني ميل جيتري پند تي متي هڪ پتڻ هو جيڏانهن ٣- برگيڊ رواني ڪئي وئي هئي. ٦- برگيڊ درياه کي لانگهي وسيلي پار ڪرڻ لڳي جنهن تي نشانن طور درياه جو آخري واهڙ پار ڪونه ڪري سگهيا ۽ هڪ پٽ تي لڙهي ويا. جيڪڏهن دشمن ذر لکي حملو ڪري ها ته ڏاڍي سوڀاري ٿئي ها. پر هنن جو وار ٻه ونگو ڪونه ٿيو رات ٻه خير سان گذري وئي. سياري جي سير هجي. سيءُ ٻه ٻارن ٻچن سميت اچي لٿو هو. متان وري راشن اڻ پورو. پر فوج لاءِ اها نئين ڳالهه ڪانه هئي. اهو ڪم ڪاڏي پيتي جي مهاڪڙي سيٺ جو ڪونه هو پر ريجيمينٽ ۽ برگيڊ جي بندوبست ڪرڻ وارن جي ذميواري هئي.

ٻئي صبح جو بيو لشڪر ته درياه لنگهي پار ٿيو. پر فوجي انجنيئرن ٻيڙين جي پل تيار ڪانه ڪئي تنهن ڪري ١٨- پائونڊرس توبون پهريدارن جي حفاظت ۾ جنرل گوف ڏانهن پوئتي روانيون ڪيون ويون. سانجهيءَ جو ٢- وڳين فوج ڪائي پي واندي ٿي ۽ رام نگر وارن پتڻن ڏانهن وڌڻ لڳي. پيش قدمي جنگي ترتيب موجب شروع ڪئي هئي. هر برگيڊ ڪمپني جي قطار ۾ ۽ ساڄي پاسي ڪان

اڌ ميل ٿي ساڳي ترتيب سان گهوڙيسوار برگيڊ هلي رهي هئي. ڪاٻي پاسي کان درياه جي ڪاڌل ۾ هيٺ مٿي زمين هئي ۽ انهي پاسي کان ٻارنهن اريگيولر هارس وڌي رهيو هو. ٻاک ڦتي مهل تائين "دراول" ماڳ وٽ پهتا جيڪو ان لانگهي کان ٻارهن ميل هيٺ هو ۽ اتي پهچي مورچه بندي ڪئي وئي. ٢- ڊسمبر تي لارڊگوف ڪي پتو پيو ته ٿئڪ وئل فوج سميت درياه پار ٿي چڪو آهي ته هن رام نگر جي پتڻ وٽ پهچي سک فوج تي گولا باري ڪرائي. جوابي ڪاروائي ۾ معلوم ٿيو ته اتي ٻه ٽي توبون آهن جن سارو وقت ماٺ ڪانه ڪئي. جنرل سمجهيو ته شير سنگهه انگريزي توبن کان ڊڄي پنهنجي منزل پٺي ڪنهن ٻئي هنڌ وڃي قائم ڪئي آهي. ان سان گڏ ڪيس هي خيال به آيو ته متان ڪيس ٿئڪ وئل جي پيش قدميءَ جي ڪڙڪ پئجي وئي هجي. ان ڪري ڪيس نئين خطري جو احساس ٿيو هوندو ۽ هن پتڻ تي پهريدار بيهاري پاڻ اڳتي وڌي ويو هوندو. ان وقت برگيڊ گاڊباءِ ۽ سندس فوج ڳڙهيءَ وٽان درياه ٽپڻ جي ڪوشش ڪئي جيڪو رام نگر کان ڇهه ميل ٿي هو.

سعدالله پور وارو محاذ

٣- تاريخ پره ڦٽيءَ، ٿئڪ وئل ساڳي فوجي ترتيب ۾ روانو ٿيو ۽ دشمن فوج جي جاسوسيءَ ڪري ١١- وڳين صبح جو وڃي حملو ڪيائين. هو دشمن کان چارميل پري هو. ڪمانڊر- ان چيف جو وٽس اچي خط پهتو جنهن ۾ لکيل هو ته ڳڙهي واري رستي سان واهر فوج وٽس پهچي رهي آهي. ٿوري وقت کان پوءِ ڪيس وري ٻيو خط پهتو ته تيستائين حملو نه ڪيو وڃي جستائين وٽس ان لانگهي وسيلي پار ايندڙ پيادل برگيڊ ۽ گهوڙيسوار دستا نه پهچن. تنهن ڪري هن لاءِ چناب واري لانگهي تي پنهنجو قبضو ڪري هلي وئي هئي. پر ان وقت ائين معلوم ٿي رهيو هو ته دشمن فوج موٽي اچي وري ان لانگهي ڪي پنهنجي قبضي هيٺ ڪري رهي آهي ۽ ان وقت فوجي اتي هوريان هوريان گڏ ٿي رهيا هئا. تنهن ڪري هن اتي پهتل فوج کي ڊوڙائي ڪڍيو. واهر واري فوج جي اوسيڙي وهڻ وات زيان ڪرڻ هو ۽ ٿئڪ وئل ان وقت سعدالله پور ڳوٺ وٽ واهر فوج جي اوسيئڙي ۾ جڻ اوڪڙو وينو هو. ڏينهن گذري رهيو هو ۽ لشڪر جي ٻاهرئين پاسي واري فوج ڳوٺ جي سامهون اچي ويٺي هئي. ٢-وڳين ڏاران بي شمار دشمن فوج جي پيش قدمي نظر آئي. پر ڳوٺ جي چوڌاري پوڪيل ڪمند ڪري لڪل هئي. برطانيه سرڪار جي فوج جي پيادل، صورتحال مطابق سامهون واري ڪليل پاسي ڏانهن اڳتي سرڪڻ لڳي. سکن هن

چرير کي سمجهيو تہ دشمن فوج پوئتي هٽي رهي آهي تنهن ڪري اڳتي وڌي پنهنجي وڏين توبن وسيلي گولا وسائڻ شروع ڪري ڏنا. سندن گهوڙيسوارن برٽش فوج جي ساڄي ڪان پنهنجي ڪاروائيءَ جي شروعات ڪئي جنهن کي برٽش جي ڪيولري برگيڊ جوابي حملو ڪري پوئتي هٽائي ڇڏيو. ائين ڪندي سک پيادل بہ حملي لاءِ اڳتي وڌندي ڏسڻ ۾ آيا. جڏهن توبن جي مار اندر آيا تہ مٿن توبن گولن جو وڏو ڦڙو وسائڻ شروع ڪيو. اهڙي ڪاروائي ڏسي سک پيادل اتي جو اتي بيهي ويا. ٻن ڪلاڪن جي گولا باريءَ ڪان پوءِ ٿئڪ ويل گهوڙيسوار فوج کي دشمن توبن تي حملو ڪري قبضي ڪرڻ جو حڪم ڏنو. پر اهو ان ڪري ناڪام ويو جو اهڙي حملي لاءِ ايڏي ڪليل زمين ڪانہ هئي ۽ گهڻي دير بہ ٿي چڪي هئي. انگريزي لشڪر جون ٻاهريون چوڪيون جيڪي اڃا ڳوٺ وٽ وينيون هيون تنهن کي سک فوج ڏکي ٻاهر ڪيڍي ڇڏيو هو ۽ پاڻ ڏاڍي مضبوط ٿي اتي ويهي رهي هئي. سر جوزوف جي ماتحت فوج ڏينهن ٽيڻ تائين پنهنجا هٿيار رکي ڇڏيا هئا. انهيءَ ڪري انگريزن جي طفان ٧٠ فوجي ۽ ٤٠ ڪان ٥٠ گهوڙا مارجي ويا هئا. پيادل بہ هڪ گولي بہ ڪانہ هلائي هئي.

٣- تاريخ تي جڏهن ٿئڪ ويل سکن سان جهيڙي ۾ جنبيل هو تہ ڪمانڊر- ان- چيف پير پساريون ماٺ ڪيون وينو هو. لڙيءَ آڏيءَ ڏاران ڪتا پوُنڪڻ لڳا جنهن مان پتو پيو تہ دشمن فوج پوئتي هٽي رهي آهي. صبح جو ڏنو ويو تہ پنجاب فوج پڙ پالها ڪري هلي وئي هئي. ان سان گڏ رام نگر جي سامهون وارو پاسو بہ خالي لڳو پيو هو. جنرل گوف سندن تعاقب ۾ ٩ لانسرس ۽ ١٤ لائيٽ ڊريگون کي هر پٽڻ ڏانهن روانو ڪري ڇڏيو. ٿئڪ ويل بہ سندن پٺيان لڳي پيو هو. پر ٻنهي کي پنجاب جي هن پاڇوڪڙ فوج جي ڪاٿي رَئِي بہ نظر ڪانہ آئي. اهي تيز رفتاريءَ سان جهلم ڏانهن وڌي ۽ افغان لشڪر سان ملي سگهن. ٿئڪ ويل بہ تيز رفتاري سان اتان نڪري هليو ويو هو. انهيءَ لاءِ تہ جيئن ٨- تاريخ ڪمانڊر- ان- چيف جي رام نگر وٽان پار ڪندڙ فوج کي رهڻ واسطي هڪ ڪلي جڳهہ ملي وڃي. دشمن فوج ايڏي تہ تيز رفتاريءَ سان اڳتي وڌي رهي جو پٺيان ايندڙ ٿئڪ ويل جي فوج سندس پاڇو بہ پسي ڪانہ سگهي توڙي جو سندس پيش قدميءَ جي رفتار بہ تيز هئي. ان هوندي بہ آت پوُ ڪان چناب جا سڀ لانگها پتڻ پنهنجي قبضي ۾ ورتا ويا هئا. سعدالله پور وٽ ٿئڪ ويل دشمن تي حملو ڪونہ ڪيو هو ان ڪري ڪمانڊر- ان- چيف، سرگوف مٿس چڙيو ٻاهہ لڳو وينو هو. ٿئڪ ويل اڃا آپدا ۾ ڦاٿو هو جو ڪيس اها سچي ڳالهہ بہ سمجهائي ڪونہ ٿي سگهيو تہ اها غلطي هن جي نہ پر سندس هئي. هن پاڻ حڪمن مٿان حڪم موڪلي ڪيس دشمن سان جنگ ڪرڻ ڪان روڪي ڇڏيو هو. سندس حڪم موجب

ڪاڊباءِ فوج وٺي ٻڙهي وٽان درياه پار ڪيو ۽ ان ۾ اُڪرڻ ۾ تمام گهڻي دير لڳائي ڇڏي هئي. هن ڪان علاوه سرگرف ڪيس پڻ برگيڊن رواني ڪرڻ جو به وچن ڪيو هو، جيڪي وٽس ڪونه پهتيون هيون. اها ته جنرل گوف جي پنهنجي غلطي هئي جو خطن ۾ ڪيس جنگ نه ڪرڻ لاءِ حڪم روانا ڪيا هئائين. پر ڏاڍي جي مهريءَ ڏهه مٽا. ڪير چويس ته صاحب تنهنجي منهن ۾ به اڳيون پر جيڪڏهن ٻئي پاسي ڏسجي ٿو ته ٺٺڪ وٺل جو سارو لشڪر درياه اڪري چڪو هو. دشمن سندس سامهون هو. سندس فوج به ڪائي ٻي پيٺ پريو هو. تنهن ڪري جيڪڏهن هو سرگوف ڪان مليل حڪمن جي انعرافي ڪري پنهنجيءَ سرت ڪان ڪم وٺي مٿن حملو ڪري ها ته صحيح هو ۽ دشمن فوج کي سخت شڪست ڏئي سگهي ها. جنهن شيءَ ڪان هٺن لنوايو پئي اهو ٿي ٿي گذريو. لکيو منجهه نراڙ قلم ڪياڙيءَ نه وهي. هاٿي سک فوجون ايڪي ڪرڻ لاءِ آجيون هيون.

مختصر ته سعدالله پور واري ڳالهه ڪري انگريز ڪلڻ هاب تي پيا هئا. سک فوج وڏي چاڪوڙ ڪئي ته انگريزي فوج درياه نه اڪري پر اهي نهايت ڪاميابيءَ سان درياه پار ڪري ويا ۽ دشمن ڏر جو وار به ونگو ڪري ڪونه سگهيا هئا. جيڪڏهن کهڙي به فوج ائين ڪري ها ته هرڪو ان کي لوئي ۽ ڊوءِ ڊوءِ ڪري ها. ٺٺڪ وٺل جي فوج هڪ ڏڪار جوڳو ڪم ڪيو هو. ان ڪري مٿس چڙبل هو. ڇاڪاڻ ته جڏهن هو درياه پار به ڪري چڪو هو ۽ پوءِ تيز رفتاري سان پيش قدمي ڪري دشمن سامهون به پهتو ته ان اهڙي سونهري وجهه مان لاڀ ڇو نه پرايو. موجوده دور ۾ رابطي جا وسيلا جديد آهن. هوائي جهازن وسيلي دشمن فوج جي چرپر بابت ڄاڻ حاصل ڪري سگهجي ٿي. اڳي، هن موضوع سان واسطو رکندڙ ڳالهيون، ماضيءَ جا غلط ورق سمجهي وسارڻ گهرجن. جنگ سان لاڳاپيل جديد مشنريءَ وري نيون مشڪلاتون پيدا ڪيون آهن، جيڪي وڏيڪ خراب آهن.

چليان والا ڏانهن پيش قدمي

هاڻي انهن ٻن جنگين مان پهرين لاءِ فضا تيار ٿي رهي هئي جن پنجاب فوج کي هميشه لاءِ ناس ڪري ڇڏيو. انگريزي فوج ان وقت ميداني علائقن مان نڪري روهه واري جوءِ مان پيش قدمي ڪري رهي هئي جيڪو ڪڏا ڪوٻا ۽ هيٺ مٿي لڳو پيو هو. هن ميدان تي قديم دور ۾ هڪ مشهور جنگ به وڙهي وئي هئي. بهتر آهي ته هن جوءِ جي جاگرافيءَ جو بيان به ڪيو وڃي.

شير سنگھہ رام نگر کان پنجويھہ ميل پنڌ هٽي رسول نالي هڪ ماڳ وٽ اچي پهتو هو. هي ماڳ جهلم درياه کان مٿي اتر پاسي واقع آهي. هن درياه کي يونانين هيڊاس پس سڏيو آهي. سنڌوءَ ۾ رسول شهر جي وچ تي ڳاڙهي رنگ جو هڪ پهاڙ آهي جنهن کي لوڻ وارو جابلو سلسلو سڏيو ويندو آهي، جيڪو ١١٠ ميلن ۾ پکڙيل ڏسڻ ۾ ايندو. هن جبل کي انهيءَ نالي سان انهيءَ ڪري سڏيو ويندو آهي جو سندس وڏو حصو لوڻي جبل واري ٿو. هتي پلي پنيءَ جو هڪ ويڪرو ۽ وشال پٽ بہ آهي جتي جا هاري ڏاڍا پورهيت آهن. رسول کان اتر- اوبر پاسي جبل کي هڪ وکڙ آهي. اتان کان سندس مٿاڇرو بنا اوپڙ جي ڏسبو آهي. سندس چوٽيون بہ بيشمار نظر اينديون. پر ايڏو اتاهون ڪونہ آهي. هي جابلو سلسلي سان وڃي ملندو آهي. جهلم جو وهڪرو ڪشمير جي جابلو علائقي مان لنگهي رسول وٽ اچي چناب سان سنگم ڪندو آهي. ان کان پوءِ اهو گڏيل وهڪرو اڳتي اچي سنڌوءَ سان ملي ٿو. بعد ۾ سنڌو ان جابلو لوڻ واري علائقي مان جبلن جي سوڙهن گهٽن مان وهندو اڳتي وڃي ٿو. جهلم شهر کان چار ميل هيٺ جلال پور جي سامهون مونگ نالي هڪ وسندي آهي. سڪندر جڏهن سنڌ تي ڪاهيو هو تہ هن رسول کان پنڌين پاسي مونگ وٽان جهلم پار ڪيو هو ۽ سامهون چوٽ ڏيڻ لاءِ پورس بيٺو هو. هن جهلم پار ڪيو هو ۽ پورس وکڙ ڪري اوبر کان اچي مٿس حملو ڪيو هو. شير سنگھہ ٺيڪ وٺل تي بہ بلڪل ساڳي نموني حملو ڪيو ۽ ان ساڳيءَ جاءِ تي سرگوف سان جنگ ڪئي، جنهن، جاءِ تي ڪنهن زماني ۾ سڪندر ۽ پورس ڪئي هئي.

رام نگر ۾ رسول جي وچ واري ڌرتي هڪ سنئون سڌو پٽ آهي. پر مٿس پاپرو جهنگ ۽ ٻيربون جام نظر اينديون. ڪٿي ڪٿي ڪليل پٽ بہ ڏسبو. رام نگر جي پٽڻ ۽ لانگهن واري سٽڪ "هيلان" کان ٿيندي "ڊنگهي" ڏانهن ويندي آهي. اتان کان ٿيندي اتر پاسي ٽڪرين ۾ آباد شهر "ڪوهري" ڏانهن وڃي ٿي. اهو پڻ نظر ايندو تہ رسول- وزير آباد سٽڪ، رام نگر- ڪوهري واري سٽڪ سان "ڊنگهي" وٽ ملندي آهي.

مهيني جي خوشگوار رُت ۾ جنرل گوف هيلان ۾ رهيو پيو هو جيڪو چناب کان ڇهن ميلن جي وٿيءَ تي آهي. سندس اتي ترسڻ جو ڪجھہ سبب اهو هو تہ گورنر جنرل کيس اهڙو حڪم ڪيو هو. ٻيو ڪجھہ انهيءَ ڪري بہ تہ کيس ملتان واري لشڪر جي اچڻ ۾ سائس ملڻ جي آس هئي. پر کيس اهو احساس ڪونہ هو تہ ملتان وارو لشڪر ڪڏهن ايندو. گورنر جنرل تن ڏينهن لڌياڻہ ۾ هو. پر سندس اتي هجڻ غير منطقي هو. سندس هنن ڳالهين سان ايترو واسطو ڪونہ هو جيترو اصولي طور تي هجڻ گهرجي. ڇاڪاڻ تہ اهو رسد جي شعبي سان واسطو

رڪندڙ معاملو هو. اهو فرض جنرل گوف جو هو ۽ ڊلهائوسي هن منجهس ڪو ويساه ئي ڪونه هو ته هو اها ذميواري خوش اسلوبيءَ سان سر انجام ڪري سهگندو. پر گورنر جنرل جي طبيعت ئي اهڙي هئي جو هر ضروري ۽ غير ضروري شيءِ ۾ ٽنگ ضرور اڙائيندو ۽ ڪيس واندو وهڻ نه ايندو ئي ڪونه هو.

جنرل گوف ڪجهه وسوڙجي ويو هو. ڇاڪاڻ ته ڊلهائوسي چناب پار ڪرڻ مهل توبن جي سلامي وٺڻ کان انڪار ڪيو هو. اها هڪ حقيقت هئي ته چناب پار ڪرڻ ڪا سولي ڳالهه ڪانه هئي.

وقت گذري رهيو هو ۽ هرڪو ماڻهو انهيءَ سوچ ۾ ويٺو هو ته اهڙي وايو منڊل جو هڪدم خاتمو ٿيڻ گهرجي. اٽڪ اجا به هر پرت جي قبضي ۾ هو جيڪو مسلمانن جي مدد سان دشمن سان اک اک سان ملائي مڙس ٿيو بيٺو هو. ڊلهائوسيءَ جي مرضي هئي ته ڏانهس واهرو فوج رواني ڪئي وڃي. ٣- جنوري تي اها خبر پهتي ته جنرل وش ملتان جو شهر فتح ڪري ورتو آهي پر قلعي جي فتح باقي آهي. ان وقت ڊلهائوسيءَ سمجهيو ته جنرل گوف کي هاڻي اڳتي وڌڻ گهرجي. ١٨- ڊسمبر تي شير سنگهه ڊنگهيءَ ڏانهن ڏهه هزار فوج رواني ڪئي هئي. انهيءَ جو سبب ڪهڙو هو. تنهن جو پتو ڪونه آهي. پر انهيءَ سان وزيرآباد تي حملي جو خطرو هو. گوف پنهنجو لشڪر موڪليو ته جيئن درياه جي پتڻن ۽ لانگهن تي قبضو ڪري وٺجي. جڏهن ملتان جي شهر جي فتح جي خبر گورنر جنرل ڊلهائوسيءَ کي پهتي ته پوءِ هن جنرل گوف کي اڳتي وڌڻ جو حڪم ڏنو. ١٠- جنوريءَ تي وري اهي خبرون پهچڻ لڳيون ته پناڻن اٽڪ جو قلعو فتح ڪري ورتو آهي يا هربرٽ پاڻ اهو قلعو خالي ڪري هليو ويو آهي. ميجر مئڪ سن جنرل گوف جو سياسي صلاڪار هو جنهن ڪيس مشورو ڏنو ته ڪيس چترسنگهه جي پهچڻ کان اڳ پيش قدمي ڪري اتي رسڻ گهرجي. جنرل گوف کي اهڙي صلاح ڏيڻ سندس فرضن ۾ شامل ڪانه هئي.

سرگوف ۽ سندس عملو انهيءَ ڳالهه تي لاهي پاهي بيٺو هو ته ڪيس اڳتي وڌڻ گهرجي. هن ڊلهائوسيءَ ڏانهن خط لکي اهڙي موڪل گهري ته هو هاڻي گهٽو ڪجهه مستحڪم ٿي چڪو آهي ۽ شير سنگهه تي حملو ڪرڻ چاهي ٿو. هن هيلان مان ئي اها اجاچ ڪرائي ورتي ته ملتان ۾ سکن جي سگهه ڪهڙن حالن ۾ آهي. اهڙيءَ چاڻ ملڻ کان پوءِ هن ١٠- تاريخ تي ڊنگهيءَ ڏانهن پيش قدمي شروع ڪئي جيڪو سندس فوجي واند کان ٻارهن ملين جي وٿيءَ تي هو. هيءُ ماڳ رسول کان فقط اٺ ميل پري هو. ان ماڳ تي قبضي ڪري وزير آباد سٽڪ سان اڳتي وڌڻ ممڪن ڪونه هو.

ان رات هن سيني ڪمانڊرن کي پاڻ وٽ سندس تيار ڪيل منصوبن کي

ڀڄو ۽ غورڪيو. ان ڪان پوءِ چليان والا ڏانهن وڌڻ جو فيصلو ٿيو جيڪو سندن فوجي وانڊ کان ٻه ٽي ميل پري ۽ سکن جي مورچه بنديءَ جي بلڪل سامهون هو. سندس خيال هو ته حملي ڪرڻ کان پهريائين اتي ويهي سک فوج بابت پوري معلومات هٿ ڪجي ۽ پوءِ حملو ڪجي. ان زماني جي ڪرنل پئٽرڪ گرانٽ جي ياداشت نامي مان سک لشڪر جي فوجي ترتيب جو پتو پوي ٿو جيڪو هن ريت هو:

لکي والا ۾سک فوج جي ساڄي طرف ٻنون ريگيولر هئي جيڪا رام سنگهه جي ماتحت هئي، جنهن ۾ هڪ ريجيمينٽ گهوڙيسوار ۽ ١١ توبن سان چار ٻٽالنون پيادل هئي.

فتح جان-ڪي- چڪ وٽ، ٻه ڪيولري ڪاريس، ڇهه ٻٽالنون پيادل ۽ نيون پراڻيون ٢٢ توبون هيون. لاليان وٽ شير سنگهه پاڻ بيٺو هو جنهن سان گڏ گهوڙيسوارن جي هڪ ريجيمينٽ پيادل جون ١١ ٻٽالنون ۽ ٢٠ توبون هيون.

رسول ماڳ وٽ ۽ لشڪر جي کابي پاسي ٻه پيادل ڪارپس ۽ پنج توبون بيهاريون ويون هيون. ڪماندرن جي ڳڏجاڻيءَ جي پڄاڻيءَ ۾ جنرل گوف چيو هو ته، "هيءَ جنگ نه آهي پر شيطان جي رچايل خوني راند آهي" ۽ واقعي اها هڪ شيطاني جنگ هئي.

١٣- جنوري جو هڪ اهڙو سهاڻو صبح هو. سج چمڪي رهيو هو. برف پوش پهاڙن جي پويان ڪجهه برفباري ٿي رهي هئي ۽ سامهون لوڻ واري جبل جون ڪئي چوٽيون ۽ ٻاهر نڪتل حصا نظر اچي رهيا هئا. فوج کي پوري ڄاڻ هئي ته سڪندر ڪڏهن هن جاءِ تي مقابلو ڪيو هو. تنهن ڪري وانڊ جي وچ ۾ مچايل مَچَ جي چوڌاري بيهي هڪ ئي آواز هي ترانو ڳائي رهيا هئا:

Oh Sabres drawn and bayonets fixed
Fight Where fought Alexauder
For Paddy Gough's Cross bet wixe
Ball dog and Salamauder.

اهو ڏاڍو سنو نظم هو جيڪو سچو ڪرو به هو.

ڏنگهي ۽ چليان والا جي وچ تي هڪ گهاٽو جنگهه موجود هو جيڪو چليان والا جي پرسان هلڪو ٿيندو ختم ٿي ويو ٿي. فوج چئن قطارن ۾ اڳتي وڌي رهي هئي ۽ اهڙي ريت ريجيمينٽون به هڪ ٻئي پنيان اٿن هلي رهيون. هرهڪ قطار ۾ هڪ سو گز جي وٿي هئي. فوج جي هرهڪ پاسي گهوڙيسوار برگيڊ وڌي رهئي ۽ هر برگيڊ اڳواٽ جاچ لاءِ پنهنجو بندوبست ڪيو هو. اتفاق وري اهو ٿيو جو لوڻ واري ان جبل جي هر چوٽي تي هر وڏندڙ فوجي قطار جي بلڪل سامهون هئي.

جڏهن لشڪر چليان والا پرسان ناڪ منجهند جو پهتو. ڳوٺ جي سامهون هڪ دڙو هو جنهن تي دشمن فوج بابت واءُ لهڻ لاءِ پهرو بيهاريو ويو ۽ توبون به متي وجي بيهاريون ويون هيون ۽ دشمن جي حملي وقت ڪين لاهڻ به سولو هو. جنرل گوف شهر جي پنئين پاسي وجي پنهنجي فوجي واند قائم هئي ۽ سپائي تي ٽيندڙ جنگ جا حڪم به اتان ڪڍي رهيو هو. هي سندس صحيح فيصلو هو.

ايپيرس جي بادشاه پايرس جهڙي فتح

ڪماندر- ان- چيف چوڏس نهاريو تہ سندس ساڄي پاسي رسول ڳوٺ ۽ لوڻ واري جبل جون ٽڪريون، سامهون درياه جي هُن پار مڪيہ جبل جون چوٽيون هيون ۽ ساڄئي پاسي ڪنار سان ڳوٺن جي قطار ۽ گهارن تي بيٺل جهنگ ڏسجي رهيو هو. کابي پاسي ويندي هيلان تائين گهاٽو جهنگ هو. جنهن مان ظاهر هو تہ سندس فوج جا ٻئي پاسا محفوظ هئا ۽ حملي جو فقط سامهون کان امڪان هو. ڪماندر- ان- چيف کي جڏهن به واندڪائي ملندي هئي چوڏاري وائٺ پيو لهندو هو. سندس پنئين پاسي ڪئارٽر ماسٽر جنرل ۽ سندس عملو واند ڄمايون وينو هو. انهيءَ کان پنيان هلڪي جهنگ جهاڙيءَ ۾ فوجي سامان ۽ ان سان لاڳاپيل ماڻهو وينا هئا جن کي اريگيولر ڪيولري جو تحفظ حاصل هو. انجنيئرن کي سامهون وارن رستن ۾ جهنگن جي جاچ ڪرڻ لاءِ روانو ڪيو ويو. اتي اوچتو سکن جي ملڪي توبخاني انگريزي فوج جي ٻاهرين چوڪين تي اچي گولاباري ڪئي جيڪي چليان والا ڳوٺ جي سامهون ڪئمپ ڪيون وينا هئا.

ڪماندر- ان- چيف پنهنجين وڏين توبن کي چليان والا ڳوٺ سامهون کلئي ميدان ۾ بيهي جوابي ڪاروائي ڪرڻ جو حڪم ڏنو. انهن وڏين توبن جي گولاباري جڻ تہ جنگ جو اعلان هو. ۽ پوءِ سامهون بيٺل توبن جي هڪ ڊگهي قطار پنهنجي منهن مان باه جي الن سان گڏ گولن وسيلي جڻ تباهي وسائڻ شروع ڪئي. ڳوهہ ڳولي اچي شڪارين جي گهر پهتي هئي. سک فوج اهڙي محفوظ ماڳ تي مورچہ بند ٿي ويٺي هئي جو انگريزي لشڪر جو اوڏاهين وڃڻ ئي ناممڪن هو ۽ پاڻ هرتو سامهون اچي ميدان ۾ پهتي هئي. ۽ جنرل کي ڀڙڪايو هئائين تہ هاڻي اسان ٻاهر نڪتا آهيون، مهرباني ڪري اسان تي پنهنجي توبن جا گولا وسايو. جيڪڏهن متن ان وقت گولا نہ وسايا وڃن ها تہ سندن توبون اچي انگريزي واند پرسان پهچي وڃن ها ۽ ساري رات متن گولا وسندا رهن ها.

ڪمانڊر ان چيف هڪ گهر جي ڇت تان بيهي معائنو ڪري رهيو هو. هن ڏٺو تہ بي شمار سک فوج بيٺي هئي ۽ توبن مان نڪرندڙ دونهي آسمان کي ڍڪي ڇڏيو هو. هن سمجهيو تہ سکن جي حملي ڪرڻ جي هيءَ مناسب ويل آهي. جيڪڏهن ڏينهن جو سوجهرو ٿيو تہ سک وڏي اچي هڪ کليل ميدان ۾ بيهندا پوءِ لوٽي ڪان ابنگ ڳورو ٿي پوندو. انگريزي فوج ان وقت ان اوسيڙي ۾ ويٺي هئي تہ سندن رهڻ لاءِ ڪٿي ٿي ڪين جاءِ ملي ۽ اوڏاهين وڃي ڪجهہ ساهي پٽن. ڳوٺ سامهون جنگ لاءِ سندن صفبندي ڪرڻ کا ذڪي ڳالهہ ڪانہ هئي. هن هڪدم مختلف ڪمانڊرن کي پاڻ وٽ گهرائي صلاح مشوري لاءِ هڪ گڏجاڻي ڪئي. موجوده دور جي فوجي ذهن وارا ماڻهو اهو سوال ضرور ڪندا تہ پاسن تي بيهاريل گهوڙيسوارن جو پوربون بہ برگيڊون رات جي وڳڙي ۾ مکيون تہ ماري ڪونہ رهيو هيون. اهي پنهنجي طرفان کا ڪارڪردگي ڏيکاري ڪمانڊرن کي اچرج ۾ وجهي ڇڏين ها. امڪان اهو آهي هن صبح سويل جهنگ بدران ان جاءِ تي سک هراول بيٺل ڏٺا ۽ انهن جي اڙ ۾ سک فوجي وڏندا اچي ميدان تي بيٺا هئا. جنگ وقت جيڪڏهن پوري خبرداريءَ ڪان ڪم نہ ورتو آهي تہ جاسوسي ڪندڙ فوجي جٿي جي چوريءَ پٺيان لڳي اچي بوئر Boer جيان دشمن جي مورچہ بنديءَ ۾ پهچبو آهي. سنہ ١٩١٦ع ۾ ترڪن آسٽريا جي گهوڙيسوار برگيڊ جي چوريءَ ڪيو لڳي اچي سندن فوجي وانڍ ۾ پهتا هئا ۽ هيءَ روماني Romani جنگي محاذ جو هڪ مشهور واقعو آهي. هن واقعي بابت تاريخ خاموش آهي. پر نظر ائين اچي ٿو تہ انهيءَ زماني ۾ گهوڙيسوار دشمن جي ڇڳي ريت جاسوسي ڪري ڪونہ سگهندا هئا. سندن فقط اهو ڪم هوندو هو تہ دشمن خلاف پهريداري ڪجي ۽ جيڪڏهن هن جنگي ميدان ۾ ٻيرن جون هڙيون ٻيرين جا کوڇا ۽ هر قسم جا ڪنڊيارا ٻوٽا نہ هجن ها تہ جهيڙڻ ۾ هيءُ پٽ ڏاڍو سولو هو. ڪنهن زماني ۾ هن قسم جي وڻن جا هتي گهاٽا ٻيلا هوندا هئا جن مان لنگهڻ ممڪن ئي ڪونہ هوندو هو. فوج هڪ قطار ۾ بيٺل هئي جنهن کي صفبندي واري ترتيب ڏئي جهنگلي منجهان ڇڪي اچي سک فوج جي صفبندي سامهون بيهاريو ويو جيڪا ڏيڍ ميل کن پري هوندي هئي. ٿي سگهي ٿو ڪجهہ گهٽ وڌ هجي. جنرل گوف هن فوجي وانڍ جي چوڌاري پهري واسطي محافظ بيهاريا هئا ننهن جو اندازو هو تہ هيءَ جنگ ٻارهن هزار ماڻهو سان وڙهي سگهجي ٿي. ٿنڪ وئل ماتحت بہ ڪيولري برگيڊون هيون جنهن ۾ پوپ واريون ٩- لانسرس ۽ ١٤- لائيٽ ڊرئگون بہ شامل هيون. ان ڪانسواءِ پنج انفنٽيري برگيڊون موجود هيون جن مان بہ گلبرٽ ۽ ٿي ٿنڪ وئل جي ٣- ڊويزن ۾ شامل هيون جيڪي ڪونل ڪئمپبل جي ڪمان هيٺ وڙهي رهيون هيون.

گلبرٽ جي ڊويزن کي سر اوپر ڏانهن وڌڻ جو حڪم ڏنو ويو هو. ان جو کاٻو چليان والا شهر جي سامهون ۽ ساڄو رسول ڳوٺ ڏانهن هو. سندس پاسي کان پوپ جي ڪيولري برگيڊ هئي. ڪئمبيل جي ڊويزن کاٻي پاسي هئي ۽ ٻنهي جي وچ تي هورسفورڊ جو وڏين توبن وارو توبخانو هو. هن ڊويزن سان گڏ هلڪيون توبون به هيون. وائيٽ جي ڪيولري برگيڊ جي ڪاٻي پاسي هارس آرٽيلري جا ٽي ٽرپس مقرر هئا. ساڄيءَ هارس آرٽيلري جا ٽي ٽرپس پوپ جي ڪيولري برگيڊ جي ساڄي پاسي هئا. پوري هڪ ڪلاڪ تائين وڏيون توبون سکن جي لشڪر تي گولا وسائينديون رهيون. ان وقت تائين پيادل خاموش ويٺي رهي. اٽڪل ٣٠-٣ وڳين شام، ساري فوج اڳتي وڌي. معلوم ائين ٿئي ٿو ته گوف هنگامي ضرورت لاءِ محفوظ فوج ڪانه رکي. گلبرٽ به ائين ڪيو ۽ ٻئي برگيڊون ميدان عمل ۾ رکيائين. باقي ڪئمبيل "پيني" واري ٣ برگيڊ محفوظ طور رکي هئي. ٻنهي دشمن ڌرين جي وچ ۾ ڏيڍ ميل جيتري وٿي هئي ۽ ايتري فاصلي طئه ڪرن ۾ دير ڪانه لڳي. پر فوج کي ميدان جي صورتحال مطابق ڪيترا ڦيرا ترتيب بدلائڻي پئي هئي. هر برگيڊ ۽ بٽالين جون ڳالهيون ڪجهه منجهيل آهن. فوج جو هڪ حصو جنگي ترتيب موجب اڳتي وڌيو جڏهن ته ٻيو حصو بدنظميءَ جو شڪار ٿي ڇڙوڇڙ ٿي ويو. پر ٻنهي ڌرين جون ڳالهيون اڌرج جهڙيون آهن جن جي بيان ڪرڻ کان قاصر آهيون.

هتي فقط ايترو چئي سگهجي ٿو ته سکن پنهنجي فوج جي انهن سوڙهن پٽن تي ترتيب ڪئي جتي جهنگ ڇڊو ڇاڊو هو. جڏهن انگريزي فوج ڪنڊن ۾ ڪنڊيارن ٻوٽن ۽ زمين جي خالص تڪرن منجهان وڌي دشمن فوج تي حملو ٿي ڪيو ته هڦجي ٽڪجي ٿي پيا ۽ سو ٻن سون گزن جي فاصلي تي وس ٿي پهتا ته پيادل فوج جي بندوقن ۽ توبن کين ڪٽي ٿي ڏنو. صورتحال کي نظر ۾ رکي بٽالين ۾ ورهائجي پنهنجي خاص ترتيب ۾ اڳتي وڌڻ تي شروع ڪيائون ته جئين جاني نقصان تمام گهٽ ٿئي. انگريزي فوج جا ڪي ماڻهو مورچه بندي مان لنگهي کين گهيرو ڪري ويا ۽ دشمن کي پوئتي هٽڻ کان سواءِ ٻي ڪا واهه ئي ڪانه هئي. ڪن جاين تي دشمن سخت جوابي ڪاروائي ڪئي ۽ کين دشمن سان سر ترين تي رکي چوٽون کائڻيون پيون.

ڪئمبيل جي ساڄي پاسي جي سامهون پاڙيءَ جي ڪڏ هئي جيڪا سياري جي پلر جي پالوٽ سان ڪنن ڪر پريل هئي ۽ اها گهاٽي جهنگ جي پاوند ۾ هئي. ٢٤- ريجيمينٽ جا جوان وڙهندي وڃي انهي ڪڏ ۾ پيا. ڪن کي ته بندوقن سنڌين ڪرڻ جي وٿي به ڪانه ملي. هن ڦيٽ ۾ ٢٠٤ فوجي مارجي ويا جن ۾ ١١ عملدار هئا ۽ ١٠ عملدارن سان گڏ سپاهي ڦٽجي پيا. برگيڊيئر پينيوڪ هن فوجي حصي جو ريجيمينٽل ڪمانڊر هو سو به پنهنجي ڳڀرو پٽ سميت مارجي ويو. سندس پٽ پنهنجي گهايل پيءُ کي بچائيندي سک تلوار بازن جي ور چڙهي ويو. ڪئمبيل فيصلو ڪيو ته هرهڪ برگيڊ فوج سنڀالي ڪونه سگهندو. تنهن ڪري هو هاڳن سان

گذجي وڙهڻ لڳو. جيڪو ڇمڙي جيان ڏينهن جو ڏسي ڪونہ سگهندو هو. تنهن کي اها بہ خبر ڪانہ هوندي هئي تہ سندس ماڻهن جو ڪٿي مقابلو ٿيو يا نہ ٿيو ۽ پنهنجي عهدي لاءِ نااهل هو.

هر برگيڊ واري واري سان سنگينون تاڻيون. جوان مرديءَ سان دشمن ڏر تي جلهون ڪري رهي هئي. نعرن جي هڻ هڻان، سڌن جا واڪا، توبن جا ڌماڪا، بندوق جا ٺڪاءَ، تلوارن جا شپڪا، گهوڙن جا هنڪات. ڏيڍ ڪلاڪ تائين ڌڙ ڌڙ ڏبندا ۽ سر ٽپڪندا رهيا. ڪن گهوڙن جا هنا خالي ڪري سوار وري گهوڙن بنا. انگريزي فوج اڳتي وڌي وڃي سکن جي توبن تي قبضو ڪيو. هن شڪست ڪاڏي هئي. سندن لاشن جا ڍير لڳي ويا. جهونجهڪڙي تائين جهونجهارڪو جهيڙو لڳو هو. فاتحن جو جاني نقصان بہ تمام گهڻو ٿيو هو. هر بٽالين بهادريءَ ۾ پنهنجو نالو بيهاري ڇڏيو.

جيئو وڃي ٿو تہ پينيوڪ جي برگيڊ ۾ بٽالين کي ٢٤- فوٽ ڪيڙي ڇڏيو. ڇاڪاڻ تہ اهي دشمن ڌر جي توبن پرسان وڃي نڪتا هئا جيڪي ڪين پڳڙن جيان پيچي رهيون هيون. ٣٠٠ جوانن جي جانين ضايع ٿيڻ کان مٿي ڇاٽايل پئي بٽالنون ۽ ٢٤ فوٽ چليان والا ڳوٺ ڏانهن هٽي ويا هئا.

پئي فوجي ٽولي بابت هيءَ بہ معلومات ملي تہ اهي پاڻ ۾ هڪ جاءِ گڏ ٿي ڪچهري بہ ڪندا رهيا. رائفلن جا هوائي فائر بہ ڪندا رهيا. انهن مان ڪي جوان وري اهڙا بہ هئا جن پنهنجي عملدارن جا جنگ لاءِ امنگ ۽ اُڌما ڏسي دشمن جون صفون ڊانوانڊول ڪري ڇڏيون. جنهن جو مثال گلبرٽ جي مائونٽين برگيڊ ٥٦- بٽالين ٣٠٠ نيهي جوانن جو نذر ڏنو. ڪابي پاسي وائيٽ تحت وڙهندڙ ڪيولري برگيڊ بہ دشمن فوج سان ڪاري واري ڪري ڇڏي ۽ پڪل فصل جيان دشمن جو لابارو ڪري ڇڏيائون. سندس هارس آرٽيلري برائينڊ جي ماتحت ڪئمبيل جي مهل تي مدد ڪري دشمن جا ٽين ڪڙڪائي ڇڏيا هئا. ٣- لائيٽ ڊرئگون مريد ڪي وانگي هٽ بہ پنهنجي ڏيل ۽ ڏيا جو ڏاڪو ڇمائي ڇڏيو ۽ پنهنجي ويهوڻ کان وڌيڪ دشمن جا ڪنڌا ڪٽي ڇڏيا جيڪي سک فوج جي عقب جي حفاظت ڪري رهيا هئا ۽ ڏيهي لائيٽ ڪيولري پنهنجي برگيڊ کان هڪ پيرو پچي ڏار ٿي وئي هئي.

”ٿري ابائوٽ“ جو قصو

پوپ جي ڪيولري برگيڊ لشڪر جي ساڄي پاسي بيهاري وئي هئي. تنهن دشمن هٿان زبردست شڪست کاڌي ۽ هارس آرٽيلري جون توبون دشمن جي هٿ لڳي ويون. هي واقعو بحث مباحثي جو موضوع بڻيل رهيو ۽ ڪڏهن ڪڏهن اجا تائين اخبارن جي حصن جي زينت بڻيو آهي.

۱۴- حصار کي کنهن زماني ۾ ۱۴- لائيٽ ڊرئگون نالي سڏيو ويندو هو. اڄ به جيڪڏهن سندن بئرڪن ۾ وڃي "ٽريز اباؤٽ" ڏاڍي آواز سان پڪاريندو ته اتي رهندڙ فوجي وڙهڻ کي ايندا ۽ دنگو فساد ڪري وجهندا. نوان ڀرتي ٿيل فوجي جن کي پنهنجا پٺاڀ هٿن ۾ هوندا سي به پنهنجي پلاند ڇڪائڻ لاءِ آڪڙجي بيهندا. توڙي جي ڪين اها خبر به ڪانه هوندي آهي ته "ٽريز" اباؤٽ" جو مطلب ڇا آهي.

برگيڊيئر پوپ ڪنهن زماني ۾ گهوڙيسوار عملدار هو جيڪو هاٿي جهونڙو هو. وڏڻ ڪري سندس فوجي امنگ ۽ اڌمان ماٺ هئا. اکين جو سوجهرو به گهٽ هوس. ڪنهن جو پير ترڪيو جو ڪيس برگيڊ جو ڪماني مقرر ڪيو. هي ڳالهه گوف ۽ ٺٺڪ وئل سهي به ڪونه سگهن ها. جهيڙي واري ڏينهن هو پنهنجي برگيڊ سامهون وڌي رهيو هو. آڏو مقابلي لاءِ سک اريگيولر هارس سندن اوسيڙي ۾ بيٺي هئي. جهنگ ۽ ٻوڙن ڪري گهوڙن جي رفتار تمام جهڪي هئي ۽ هن سپهه سالار سڌي حملي ڪرڻ بدران ڪنداٺو بيهي حملو ڪيو. ائين ڪرڻ ڪري هن جي هارس آرٽيلري پنهنجي ڪاروائي ڪري ڪانه سگهي. پوءِ هڪ حڪم هوا ۾ ٻڙڻ لڳو "ٽرِيز اباؤٽ". اهو حڪم سيني ڇٺو ٻڌو ۽ اهو ۱۴- ڊرئگون جي صفن مان اڀريو هو. فوجين کي مڇٺو هو ۽ انهن اهو حڪم مڃيو به. جيڪڏهن گهوڙيسوار دستا دشمن تي حملي لاءِ پنهنجي پوري سَٽَ ۽ سگهه سان اڳتي وڌي رهيا هجن ۽ ڪين اوچتو واپس ٿيڻ جو حڪم ملي ته ۽ اُهي موٽڻ لڳن ته دشمن انهن کي پڳڙن جيان پُٺي رکندو. پوءِ ته سک گهوڙيسوارن سندس پٺيان ڪٺي ڪميت ڪڍايا. انگريزي فوج جا پويان پير ڪري ڀڄندڙ گهوڙيسوار، هڪ ٻئي کان اڳ ڪڍي ڀڄڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳا ۽ ڀڄڻ لڳا ته اهو اوچتو ڇا ٿي ويو. پوءِ ته ساري ڪيولري برگيڊ ۾ ڀاڄڙ پئجي وئي. پهرينءَ صف کان وٺي آخري صف تائين سيني گهوڙيسوارن پنهنجن گهوڙن جا ڪٺي لغام ڍرا ڪيا، اڙيءَ جو سٽڪو، سوٽيءَ زيپٽ، ڊڊا ڊورائي اچي جنرل گوف جي ڪئمپ ڀرسان فوجي اسپتال ويجهو ساه پٽيائون. يورپي فوجي، ڪرائسٽيءَ جي توبن پٺيان صفبندي ڪري بيهي رهيا. نِتو ڪيلوري به اڳتي وڌي ڪو ٻوٿو ڪونه ڀاريو.

ڪنهن کي خبر ڪانه هئي ته ائين ڇو ٿيو؟ اتي انگريزن جو ڪو غدار ته موجود ڪونه هو؟ هن ڪيولري برگيڊ سان کي سک گهوڙيسوار گڏ هئا. امڪان آهي اهو غدارا نه ۽ تباه ڪن حڪم انهن منجهان ڪنهن ڏنو هجي ۽ ماڻهن ۾ اها ئي ڇٺون پڇٺون هئي. نِتو ڪيولريءَ جا انگريز عملدار اڳيان وڌي رهيا هئا ۽ سک اريگيولر جي آڏو آڏ ٿي بيهڻ بدران اهي به پوئتي ڀڄڻ لڳا. ڇا اهي سکن کان ڊڄي ويا هئا؟ تنهن لاءِ ڪجهه به چئي ڪونه ٿو سگهجي. پر قوي امڪان اهو آهي ته

پوپ سخت زخمي ٿي پيو هو ۽ توبچين کي حڪم ڏنو هونڊائين "ٽِرِيز رائيٽ" ۽ گهوڙيسوارن واري ان کي " ٽريز اباوٽ" سمجهي وڏي گهوڙن کي پوئتي ڊيهڙ ڏنو. جيڪي ڪجهه هيو پر هن برگيڊ جي چئن مان به ريجيمينٽون هٽَ هٽَ تي رکي پويون ڏينهن وانديون ٿي ويهي رهيون (٢) هن برگيڊ جا ڪيترا گهوڙيسوار گوف ۾ سندس عملي وٽ اچي پهتا ته اهي هلي جنگ ۾ ياڳي پائيوار ٿين.

اتان ٿي وري اچي هُش ۾ڪرائسٽي جي توبخاني وٽ پهتا. سک به وار جي وِٿيءَ تي سدن ڪڍ لڳا آيا ۽ انگريزي چار توبون سندن هٿ لڳي ويون ۽ ڇهه ڪم ڪرڻ ڪان بيڪار بنائي ڇڏيائون. ڪرائسٽي انگريزي توبخاني جو هڪ سورهه عملدار هو سو به هن ستکي ۾ سيڪاٽجي ويو.

هن قسم جي ڏڪوئيندڙ واقعن هوندي به فتح انگريزن جي ٿي هئي. اها هڪ عام فتح نه پر هڪ وڏي فتح هئي. جنرل گوف صحيح جذبن وارو فوجي عملدار هو. پنهنجي ڪَتيل جنگ جي ميدان تي بينو ڦيٽل فوجين کي ڪٽائي رهيو هو. هن سک فوج ڪان هٿ آيل توبون پنهنجي طرف ڪاهڻ جو حڪم ڏنو. پر جهونڙو " خبردار" الائي ڪٿان اچي وٽس پهتو ۽ ڪيس هڪدم ميدان ڇڏي وڃڻ لاءِ چيائين ۽ ڪيس اچي پوَ ڏنائين ته متان سک رات جو متس حملي ڪري وجهن." جيڪڏهن مان پنهنجي زخمي فوجين کي انهيءَ پر ڪيس شايد فيروز شهر جي يادگيرين يا پنهنجي عملي جي صلاحن پوئتي پنهنجي ڪئمپ ڏانهن وڃڻ لاءِ مجبور ڪيو جيڪا اتان ڪان به ٽي ميل پري هئي. رات جو سکن حملو ڪري بارنهن ڪان سواءِ پنهنجون بيون سڀ توبون ڪاهي هليا ويا ۽ جيڪي به زخمي هئا تن کي به ڳِترا ڳِترا ڪري ڇڏيائون. هن اهو ڪاسائڪو ڪم پنهنجي دلين کي خوش ڪرڻ لاءِ ڪيو هو. ڪين اگهاڙو ڪري ڪندن متان هيڏي هوڏي گهليو به هو. جنگ ۾ هڪ دهلاري ڇوڪرو هو جيڪو پڻ گهائجي پيو هو. تنهن کي ڦيرائي ڦيرائي ڪٽي ڪندن ۾ ٽي اڇليائون ۽ سندس زخمن مان رت سيرون ڪري وهڻ ٽي لڳو.

پيو صبح

ٻئي ڏينهن صبح جو اتان نڪتا ته سياري جي سخت ٿڌ ۽ وسندڙ مينهن ۾ ڏٺائون ته جيڪي اڳئين شام جو گهايل ۽ مئل فوجي ڇڏي آيا هئا سي پوتيون پوتيون لڳا پيا هئا. ميدان تي بيٺل توبون به ڪونه هيون. هن جنگ ۾ ٢٠٠٠ جانيون ضايع ٿيون هيون. فتح جي مقابلي ۾ اهو نقصان گهڻ هو.

هندستان ۾ رهندڙ انگريزن جو خيال هو ته برطانيه سرڪار جي فوج سر ڏئي جيڪا سوڀ ماڻي هئي سا فتح نه پر تباهي هئي. اها هڪ خراب رسم آهي جو ريجيمينٽ ۾ ڪنهن غلط قسم جي خبر تي بندش ٻيل ڪانه هوندي آهي ۽ اخبارن وارا به تيليءَ مان ٿنڀ ۽ اٺ جو گهوڙانو لکي ڇڏيندا اهن. ريجيمينٽ جو هر هڪ ماڻهو پنهنجي ماحول مطابق اندر جو اوبر ڪڍندو آهي ۽ اهو ڪجهه ماهرانه انداز ۾ اٿين ٻڌائيندو جڻ هو جنگ جي هر راز ۽ رمز کان واقف هجي پر هٽندو رڳي گپ ۾ لڳيون آهي. جڏهن اهڙيون خبرون انگلنڊ پهتيون ته پارليامينٽ آپي مان ٻاهر نڪري پئي. آواز اٿڻ لڳا "لنل گوف واپس گهرايو" سر چارلس نيپئير به ڪائي ٻي اڃهور آيو هو ۽ قبر ۾ ڇنگهون لڙڪابو وينو هو. سو تنهن کي تر تڪڙ ۽ ڪڳي مان يقين شاه ٻڌائي يا گڏهه کي گج پارائي سِينڌ سرما ۽ تيل قليل ڪرائي هندستان موڪليو ويو. لارڊ ويلنگٽن سرچارلس نئپيئر کي چيو ته "جيڪڏهن تون هندستان نه ٿو وڃين ته مان ويندس" ڪاتي ڪنڌ تي نيٺ اچي هندستان پهتو. جهور ڪراڙو- جهڙو رانديڪو. ماضيءَ جي مزلر- پنهنجي وڇڙيل فوجي ساٿين لاءِ سندس اکيون اٿيهئي آليون.

لارڊ ڊلهائوسي به اُباٽڪو ۽ ٻاڪل- آئي وئي کي چوندو هو ته گوف جي جيڳراين کيس ڇرڪائي ڇڏيو آهي.

هن واقعي جي ويهي ڇنڊڇاڻ ڪجي ته پتو پوندو ته اهو هاجو حالتن ڪري رسيو آهي. ڪجهه غلطيون فوج جون پنهنجون به هيون. جيڪڏهن جنرل گوف جنگ وارو ميدان ڇڏي هليو نه وڃي ها ته ايڏو ڪيس ڪلور ڪونه ٿئي ها. سندس ڪئمپ جنگي ميدان جي ويجهو نه هئي. دشمن فوج جيڪڏهن حملو ڪري ها ته پهريون اها سگنل ڏئي ۽ گولا ڇوڙي ها ۽ ويجهي اچڻ کان اڳ ڪَتيل توبون ڇڪي پنهنجي فوج ۾ بيهاري سگهجن ها. مئن جا مڙهه ۽ زخمي به سولائي سان مناسب جڳهن تي پهچائي سگهجن ها.

بهرحال انگريزي فوج جي پهچڻ کان اڳ دشمن جنگ جي ميدان کي صاف ڪري چڪا هئا. مينهن پوڻ تائين انگريزي فوج جنگ ميدان تي مورچه بندي ڪري ويهي رهي. جستائين جهڙي ڦڙي هئي ته وڇڙيل فوجي ساٿين لاءِ سندن جيءُ جهڄندو رهيو. جڏهن بوندن بس ڪئي ته ڪانئن ويا به وسري ويا. پوءِ جي ڪيولري برگيڊ سندن ڳچ ڳاري ڇڏيا هئا. پر ڪورٽ آف انڪوائري جي پڇا ڳاڇا کان پوءِ مامري جو پتو پيو ته اصلي ڏوهاري ۱۴ - ڊرئگون آهي.

باب ٻارهون

دشمن تي رحم ۽ جنگ جو خاتمو

چليان والا ڪان پوءِ
ملتان جي فتح
گجرات واري سوڀ
سک فوج جي آڻ مڃڻ
پنجاب جو انگريز حڪومت سان شامل ٿيڻ
ڪمپنيءَ جي ذميواري جو خاتمو

چليان والا ڪان پوءِ

چليان والا جي جنگي ميدان تي فتح انگريزن جي ٿي. لارڊ گوف اتي مورچہ بندي ڪري ويٺو رهيو ۽ ڪئمپ جي چوڌاري ٻيٽل جهنگ کي وڍي صاف ڪرڻ جو حڪم ڏنو هئائين. ٿوري وقت اندر اهو وڍجي صاف ٿي ويو ۽ هر چيز چٽي نظر پئي آئي. فوج ٻہ ساهہ پٽي ساجي ٿي هئي. لارڊ ڊلهائوسي ۽ ٻين جي مرضي هئي تہ جيستائين ملتان ۾ جهڙيندڙ فوج وٽس پهچي تيستائين هو ڪيڏانهن پيش قدمي نہ ڪري. هن ڪان علاوه ٻي فوج هيٺان اتر ڏانهن پيش قدمي ڪري رهي هئي. ڇاڪاڻ تہ لاهور ۾ ان جي اشد ضرورت هئي. ملتان جي فتح ڪري حالتون ڇڻ پاڻئون ڇاڻئون سازگار ٿي ويون هيون.

گورنر جنرل ٻہ لڏيانہ ۾ ان انتظار ۾ ويٺو هو تہ ڪڏهن ٿو مموع ماڻهن جو معاهدو طئي ٿئي ۽ ڪڏهن ٿو هو اهڙي فيصلي جو اعلان ڪري.

پر اٽڪ جو قلعو انگريزن کان ڇڏائجي ويو هو ۽ دوست محمد سان اچي رسول ڳوٺ وٽ منزل ڪئي هئي. چتر سنگهه به پشاور ۽ هزارا جي سک فوج سان گڏ تيز رفتاريءَ سان پيش قدمي ڪندو شير سنگهه سان ملي گڏيل ڪاروائيءَ لاءِ هلندو پئي آيو جيڪو چليان والا جي محاذ کان هاٽي واندو ٿي چڪو هو. هن محاذ تي ڪيس زبردست شڪست آئي هئي پر ڪرائسٽي وارو سارو توبخانو ڪيس هٿ اچي ويو تنهن ڪري سندس ڪجهه ساک جمي وئي هئي.

جڏهن متي بيان ڪيل سڀ فوج اچي وٽس سهڙي ته لارڊ گوف کي مورچه بندي مان ڪڍي ميدان تي آڻڻ جا جتن ڪري رهيو هو ۽ پنهنجين فوجن کي آٽي ٽڪرين جي لاهوندين ۾ وهاريو هئائين. آئرلئنڊ جا ماڻهو ٽانڊي تپٽا ٽيندا آهن. پر هن مهل هو ڪاوڙ کي پاٽي جيان پي وينو هو ۽ مورچن مان هڪ وک به ٻاهر ڪونه ٿي نڪتو. هوڏانهن جنرل وش به ڪميءَ جيان ڳهندو پئي آيو. اريگيولر ڪيولري جي انگريز عملدارن جون سک ڪيولري سان جهڙپون ٿيون هيون جن ۾ نيويل چيمرلئن ۽ ٻين عملدارن کين شڪستون ڏنيون هيون. شير سنگهه پنهنجي بي شمار فوج وٺي روهه واري رڻ پٽ منزل ڪيو وينو هو. لارڊگوف جو خيال هو ته اهو علائقو غير آباد آهي تنهن ڪري فوج جي ڪاڌي خوراڪ لاءِ بندوبست ڪري ڪونه سگهندو. پر هو جيڪو گهٽ جهلي بينو هو سو انگريزي فوج لاءِ نهايت خطرناڪ هو. هو فوج جي گذاري واسطي ڪنهن سائي ستابي علائقي ڏانهن ضرور اسهندو ۽ ڪيس سياسي نقطئہ نظر کان سک گهٽائي وارن علائقن جي ويجهو رهڻو پوندو. هاٽي هو مسلمان گهٽائي وارن علائقن ۾ رهيو پيو هو جيڪي سندس سڄڻ گهٽ هئا.

هو ڏهاڙي صبح جو نڪري برطانيہ سرڪار جي فوجي منزل ڏانهن بکين نظرن سان ڏسندو هو. جتي وڏي پهريداري ۽ خبرداري سان حفاظتي فوج سان گڏ، ڪاڌي خوراڪ جو اڻ ميو سامان پيو ايندو ويندو هو ۽ پاڻ کي پيو پتبندو هو ۽ نڪر جي ڪنحيءَ لاءِ پيو سڪندو هو. هڪ پيري ڪنهن ڪيس شڪاري ڪتو ڏيکاريندي چيو هو ته هيءُ جانور توکي انگريز فوجي ڇانوٽيءَ ۾ پير ٽي پائڻ ڪونه ڏيندو.

اهو به پڻ معلوم ٿي رهيو هو ته ان جابلو جوءِ ۾ راجپوت راڻا ۽ راجوڙا به گهڻا پريشان هئا. جان لارينس پنهنجي ليويز سميت ۽ برگيڊيئر ويلر پنهنجي جالندر جي فوجين سان ڪن ڪڙا ڪيون بيٺا هئا پر وڏي جنگي مهم اجا شروع ڪانه ڪئي وئي هئي.

ملتان جي فتح

جنرل وش پنهنجي فوج وٺي ملتان پاسي ڪئمپ هنيون وينو هو. هو توبخاني جو تجربيڪار فوجي عملدار هو. جڏهن ڪومبر ميئر ڀرتپور فتح ڪئي هئي تہ هي جنرل بہ ساڻس گڏ هو. جولاءِ مهيني ۾ ايڊوروڊس ۽ ليڪ جڏهن برطانيہ سرڪار کي واهر لاءِ ليلايو تہ هن جنرل کي موڪليو ويو هو تہ هو وڃي ملتانين کان وانس ائگنيو ۽ ائنڊرسن جي قتل ۽ سندن لاشن جي بي حرمتي جو پلاند ڪري. شير سنگهہ جي فوج بہ وڃي مولراج سان ملي هئي. هو ٿوري سهي لاءِ ملتان قلعي جي اتر پاسي وڃي وينو هو. پر پوءِ پنهنجي بيءَ ۽ ٻين باغين کي مدد ڏيڻ واسطي اوڏانهن وڌڻ لڳو. پر جنرل وش وٽ جيستائين بمبئي کان خشڪي ۽ درياهي سفر ڪري هڪ ڊويزن نہ پهتي تہ فوج تيستائين هن ملتان قلعي تي پتر بہ ڪونہ اڇليو. اها ڊويزن فوج بمبئي سرڪار جي اجائي گوٽ نات ڪري مهينو دير سان پهتي هئي. اهڙيءَ ريت نومبر مهيني جي پهرئين اڌ ۾ جنرل وش ۽ سندس اتحادين ملتان جي پر پاسي ٻوٺن ۾ وسندين تي حملا ڪري، انهن کي ناس ڪري ملتان تي حملي جي تياري ڪئي هئي. قلعي جي پٽين سان آباد وسندين کي هٿ بہ ڪونہ لاتو هئائون. ائين ڪري هن ملتان تي حملي کي جڻ سولو ڪري ورتو هو. ٢٢- ڊسمبر تي جنرل آنربل ايچ- ڊنڊس جي ڪمان هيٺ بمبئيءَ واري فوج بہ خير سان اچي پهتي. فوجي ترتيب جو احوال اڳئي قلمبند ڪيو ويو آهي.

٢٢- ڊسمبر تي قلعي تي گهيري جو اهو ساڳيو پراڻو طريقو اختيار ڪيو ويو. ٢٧- تاريخ تي اوسي پاسي واريون ساريون وسنديون صاف ڪيون ويون. قلعي ڀڃڻ وارا سارا اوزار هٿيار ۽ سامان خوني برج ۽ دهلي دروازي واري پاسي کان نصب ڪيا ويا هئا. ان ڪانپوءِ وڏين توبن ڀڪڻ ۽ گجڻ شروع ڪيو هو. سياست جي شعبي سان لاڳاپيل عملدارن نعرا هڻي اوسي پاسي واري جوءِ ڪٺي مٿي تي کنئي هئي. ٢٠- تاريخ واري رات تائين قلعي ۾ رهيل فوج ڏاڍي سورهيائي سان قلعي جو بچاءُ ڪري رهي هئي ۽ ويجهي ڇڪ مان ٢٠٠٠ فوجي گڏ ڪري انگريزي فوج جي ڪاٻي پاسي اٺي بيهاريا هئائون. ان ڪان پوءِ جنگ تيز ٿي وئي. پر اها سندن آخري ڪوشش هئي. جيڪڏهن انگريزي فوج ۾ اونهاري وارو ڏيرج ۽ مانار هجي ها تہ دشمن ڏر جي ٻلَ واريون ٻانهون سياري جي رات جيتريون ڊگهيون ٿي وڃن ها. وش جي طرف کان ڇوڙيل مارٽرن قلعي اندر رکيل گولا باروت جي ٻاندي وڃي لڳو

تنهن جي پرسان هڪ جامع مسجد هئي. گولا باروت ۾ باه لڳڻ ڪري اها مسجد شهيد ٿي وئي. اهو موقعو صبح جو ٩- وڳين ٿيو. ان ڪان پوءِ قلعي اندران توبن جي آواز اچڻ بند ٿي ويو.

٢- تاريخ جنوري تي فوجي انجنيئرن جنرل وش کي ٻڌايو تہ قلعي جي ڀتين ۾ اندر داخل ٿيڻ جوڳا ٻرگهل ڪيا ويا آهن جن شهر تي حملي جو حڪم ڪيو ويو. بمبئي فوج جي اڳواٽي بابي فيوسيليئرس ۽ ١٩- بابي پيادل ڪري رهي هئي جن خوني بُرج وٽان قلعي جي ڀڳل ڀت وٽان شهر تي حملي جي شروعات ڪئي. پنهنجي فوج مهنداري برگيڊيئر اسٽاڪر ڪري رهيو هو جنهن جي اڳواٽي بنگال ڪامل ۽ ٣٢- هوٽ ڪري رهي هئي. ان سان گڏ ٤٩- بنگال ۽ ٧٢- بنگال پيادل بہ وڙهي رهي هئي جيڪي برگيڊيئر مرڪم جي ڪمان هيٺ هيون. انهن کي دهلي دروازي وٽان ڊٺل ڀت مان گذري شهر تي حملي ڪرڻو هو. هتي انجنيئرن کان ڪجهہ غلطي ٿي وئي هئي. جڏهن حملہ آور فوج اتي پهتي تہ ڀت ۾ تورو ٻرگهل هو ۽ دهلي دروازي وارو برج صحيح سلامت بيٺو هو. جڏهن برگيڊيئر مرڪم کي صحيح صورت حال جو پتو پيو تہ هو پنهنجي فوج وٺي جلديءَ ۾ ڀڳل ڀت جي ان حصي ڏانهن هليو ويو جتان شهر تي حملي ڪرڻ لاءِ اسٽاڪر واري فوج گذري رهي هئي ۽ پنهنجي فوج کي ان جي پويان وڃڻ جو حڪم ڪيائين هن قلعي اندر پهچي دهلي دروازي وٽان شهر تي حملي جي شروعات ڪئي.

اسٽاڪر جي ماتحت فوج بہ اهڙو ڪو سوراخ ڪونہ ڏٺو تنهن ڪري اهي قلعي جي ڊٺل ڀت جي وٿيءَ ۽ سرن جي ڪوڙي تان مٿان اڪرڻ لڳا. آڏو دشمن جي بندوقن مان گولين جو مينهن وسي رهيو هو. سرجنٽ جان بينيٽ جي هٿ ۾ هڪ لڪڙو هو جنهن جي مدد سان قلعي جي ڊٺل ڀت جي پنجهوءَ مٿان ٽپ ڏئي قلعي جي ڀت تي چڙهي ويو ۽ اتي بيٺو رهيو. فوجي سپاهي ڪيس ڀت تي چڙهيل ڏسي نعرا هڻندا اندر شهر ڏانهن هلندا ٿي ويا. بعد ۾ قلعي کي ڪاٽ هڻڻ وارن، اُن ڳڻتي کي وڌيڪ ڪوٺي سولو ۽ لنگهڻ جوڳو ناهي ورتو هو. ٻر پوءِ فوج قلعي مٿان بہ ٽپي اندر وڃڻ شروع ڪري ڏنو. شهر جون گهٽيون نهايت سوڙهيون هيون جتي دوست بدست جنگي هلي رهي هئي. ليڪن اهي انگريزي فوج جي وڙهڻ جو تاب نہ سهي پوئتي پچڻ لڳا هئا.

پتو ناهي تہ الائي ڪهڙي سبب ڪري شهر مٿان باضابطہ حملو منجهند تائين ٿي ڪونہ سگهيو. اهو سال جو نهايت ننڍڙو ڏينهن هو. ساري فوج ٤- وڳي تائين مس اندر داخل ٿي سگهي هئي. گهٽيون اونداهيون هيون ان ڪري ڪن جاين تي دشمن جي سرسي بہ ٿيڻ لڳي. ڪن ماڻهن وٽي گولاباروت ۽ گهرن کي باهيون ڏنيون ۽ انهن باه ڏيندڙن مان فقط هڪ ڇٽو ڀڄري سڙي ويو. بمبئي واري برگيڊ

سپهر قطار ۾ هلي شهر ۾ داخل ٿي. اتان جا رهواسي سندن پهچڻ کان اڳ ڪيڏانهن ڪَڪَ پن ٿي ويا هئا ۽ ڪڪڙو ڪو لڳي پئي هئي.

صبح ٿيڻ سان جيڪو به ماڻهو انگريزي فوج جي اک تي چڙهيو ڪُٺي ڪان سواءِ ڪونه ڇڏيائون. جيڪي شهر مان ڀڄي نڪتا تن جي ڪيڏ ايڊوورڊس، ليڪ ۽ دائود پوٽن جو فوجون لڳي پيون جيڪي حملي وقت قلعي جي ٻاڪ دروازي وٽ بيٺا هئا. فتح جي مقابلي ۾ انگريزن جو نقصان ڪجهه به ڪونه ٿيو. هن چوٽ ۾ سندن ڪل ٣٠ ماڻهو مئا ۽ ٢١٨ ڦٽيا هئا.

باقي شهر جي وچ وارو مکي قلعو اڃا ٻچيل هو جتي ٣٠٠٠ فوج ويٺي هئي. انگريزي فوج سان ڦيٽون ڪائي رهي هئي. قلعي پڄڻ واريون توبون ۽ ٻيا هٿيار اوزار ٻاهرئين قلعي وٽان ڪٽي هن قلعي جي اتر- اولهه واري ڪنڊ وٽان بيهاري بمباري ڪرائي وئي. اندر ويٺل فوجي انگريزن جي توبن جي سخت بمباري ڪري سولائيءَ سان گولا باري ڪري ڪونه ٿي سهگيا، جڏهن مولراج ڏٺو ته قلعو فتح ٿي رهيو آهي ته هن ڪن شرطن تي امان طلب ڪئي. هيڏانهن ڪماندر- ان- چيف ڪيس سنيهو مڪوته بنا ڪنهن شرح شروط جي آڻ مڃي وڃي. هن اها پنهنجي توهين سمجهي وري مقابلو شروع ڪيو. قلعي جي فتح لاءِ ست ١٨- پائونڊرس ۽ ڇهه ٢۴- پائونڊرس گولن جو وسڪارو لائي ڏنو هو. ان کان سواءِ ١٠- انچ مارٽرن به تباهي مچائي ڏني هئي ۽ پونڊز ٻاري ۾ خندق وارو ٻاهريون پُشتو به ڪاٽ هئي ڪيرائڻ جي ڪوشش ٿي رهي هئي. شهر واري پاسي کان به قلعي ڍاهڻ لاءِ توبون ۽ مارٽر ڪتب آندا ويا. قلعي واريءَ فوج جڏهن ڏٺو ته قلعو هاڻي دشمن جي ڏهه جهلي ڪونه سگهندو ته سر بچاءَ لاءِ ڀاڄ شروع ڪيائون. ڪن واري ڪائڻ امان گهري. ڪي وري ڪلٽي ٻتَ مان ڀڄڻ لڳا. پر انهن مان ڪوبه ڀڄي ڪونه سگهيو. ان کان پوءِ قلعي کي بچائڻ واسطي ننهن چوٽيءَ جو زور لاتو ويو ۽ جڏهن سمجهيائون ته پنهنجي دال نه ڳرندي ته مولراج صلح جي ڪن شرطن تي پيش پوڻ قبوليو. سائس ٣٠٠٠ کان ۴٠٠٠ ماڻهو گڏ هئا. انگريزي فوج پيش پوندڙن واسطي جيڪو نرم گوشو اختيار ڪيو تنهن جي ملتان جي اوسي پاسي جڻ ڌوم مچي وئي. ان جو نتيجو ٿيو جو مولراج آڻ مڃي هئي. مٿس مقدمو هلايو ويو. ڪيس موت جي سزا ته ڪانه ڏني وئي. پر هن کي نظربند رکيو ويو جتي هن جلدئي وفات ڪئي. مقدمي هلڻ ڪري سکن ۾ مشرقي قسم جي درٻارين تي وڌيڪ روشني پئجي وئي. اهي سپاهي جن وانس ائگينو يا ائندرسن کي قتل ڪيو ۽ جنگ ۾ مرڻ کان بچي ويا هئا تن کي ڦاسي جو سزائون ڏنيون ويون. انگريزي فوج هن مهل امن امان سان قلعي اندر داخل ٿي. اڳي انگريزن جي داخل ٿيڻ وقت ٻن انگريز عملدارن جي قتل جو ڏکوئيندڙ واقعو ٿيو هو.

جيتري قدر قلعي تي ڪڙي چاڙهڻ، ايڊورڊس جي ليويز جي ڪاهي اچڻ ۽ قلعي ني گهيري جي ناڪاميءَ جو تعلق آهي تہ اهو واسطيدار ڌرين جي بيوقوفي ڪري ائين ٿيو هو. ويچار ڪرڻ جي لائق هيءَ ڳالهہ بہ آهي تہ شير سنگهہ جي انگريزن جي پاسي کان ڦري وڃڻ وڃڻ کان پوءِ بہ جنرل وش کي نوان رستا اختيار ڪونہ ڪيا. پئي پاس ڪان اها ڳالهہ ضرور ٿي تہ ليويزيءَ انگريزن جي مسلمان ريگيولر فوج انگريزن جي ساک قائم ڪري ڇڏي هئي. هنن ڪيترن علائقن جي وڳوڙي ماڻهن کي مات ڪرائي هٿ ڪيڙي ۾ ڪٿي سو گهو ڪيو.

وش واري فوج گهٽي وقت تائين هڪ پوليس جو ڪردار ادا ڪيو هو ۽ انگريز سرڪار خلاف وڙهندڙ ۽ سرڪش ماڻهو واسطي لوڙها قائم ڪري ورتا هئا. جڏهن تہ دربار ۽ ان جا اتحادي ملڪي معاملن کي ٺيڪ ڪرڻ لاءِ جتن ۽ جاکوڙ ڪري رهيا هئا. ملتان جو بہ پنهنجي ليکي هڪ اهم ڪردار هو. هي پنجاب جي ڏکڻ پاسي، هڪ اهم سياسي مرڪز هو. جهڙي ريت ١٨٥٧ع ۾ دهلي ۽ لکنو جي ماڻهن وڳوڙ ڪيا هئا تهڙي ريت ملتان جي ماڻهن بہ فساد ڪيا هئا. مولراج ۽ سندس ماڻهن کي هڪ لوڙهي اندر نظربند رکيو ويو هو ۽ سندن روح هر قسم جي ڳالهين کان جڻ مايوس ٿي چڪا هئا.

جڏهن ملتان جو مامرو طئي ٿيو تہ هتي هر قسم جي مسلح فوج رهائي وئي. ان کان پوءِ هو پاڻ سان وڏي فوج وٺي چناب جو ڪابو پاسو ڏئي جنرل گوف ڏانهن روانو ٿيو. انهيءَ لاءِ جيئن انهن علائقن وارا ماڻهو هن فاتح فوج جي شان شوڪت کي ڏسن جيڪا پنجاب جي ٻين علائقن کي فتح ڪرڻ واسطي اوجو ڳاٽ کيون اڳتي وڌي رهي آهي. هن فوج ۾ سيلنر جا گهوڙيسوار هئا. هرويءَ مرڪم جي بنگال ڊويزن جون برگيڊون، ڊنڊس جي بمبئي واري فوج، بامبي نيو سيليئرس ۽ ٦٠- رائفلس شامل هيون. فوج پيرپنڻ تي رکي نهايت تيز رفتاريءَ سان پيش قدمي ڪري رسي پر ڊِ سِ پنڌ جي هئي ڪين اوس بہ دير لڳي هئي.

گجرات واري سوڀ

جهلم جي ڪناري سان جنرل گوف ۽ شير سنگهہ جي وچ ۾ وڏو جنگاڙو لڳو هو. ١١- فبروري تي شير سنگهہ پنهنجي فوج وٺي ڪنهن سکر جوءِ ڏانهن راهي ٿيو. شام جو جنرل گوف جي ساڄي پاسي تي هن جي گهوڙيسوار دشمن وچي هلان ڪئي. پر اهو سندس ڌيڪاءُ هو. چاڪاڻ تہ هو صبح جو سويل گجرات ڏانهن وڃڻ جي مقصد سان پنهنجي ساري فوج سان گڏ پيش قدمي ڪري رهيو هو.

انگريزي ڌر واري فوج پهريون ائين ڪونه سمجهيو هو. سک فوج جي ائين آرام سان گذري وڃڻ ڪري گوف مٿان ڏاڍا ڇوهه چنڊيا ويا هئا جيڪا سنڌس لشڪر جو پاسو ٽڪرين جي وٽ ڏئي آرام سان اڳتي لنگهي وئي هئي. دشمن فوج ته ڪٽي اتان رات جو گذري هئي پر سنڌس پنيان ايندڙ سامان سڙو ته اتان ڏينهن ڏٺي جو لنگهيو هوندو تنهن کي پڻ هڙهه به ڪونه ڪيائون. چيو وڃي ٿو ته ڪمانڊر- ان- چيف جو خيال هو ته جيڪڏهن ڪيس دل ۾ اهڙو ويچار آيو هوندو ته "جيڪڏهن هو سک فوج تي ان وقت حملو ڪري ها ته اها ان جابلو جوءِ ۾ ٽڪي پوي ها". سنڌس مرضي هوندي ته پلي اڳتي هلي ڪنهن پٽ پڌر تي پهچي جيئن انگريز فوج حرفت هلائي ڪيس سولائيءَ سان ناس ڪري ڇڏي ۽ پڪ آهي ته هن کي اهڙي اگري صلاح ضرور پيٽ گرانٽ جهڙي ماڻهوءَ ڏني هوندي. سنڌس پاسي ۾ هينري لارينس کان به عقل ۾ وڏيڪ ماڻهو موجود هو ۽ اهو چليان والا جي فتح کان به اڳ ۾ سائس گڏ هو. هو پنهنجي فوج زندگيءَ ۾ سدائين جاڪوڙيندو رهيو هو ۽ ڪجهه ساه پٽڻ سانگي انگلنڊ هليو ويو هو. جڏهن ڪيس اها خبر پئي ته اهو شهر جنهن ۾ سنڌس گهر هو فتح ٿي ويو آهي ته هن هندستان اچڻ جي موڪل گهري. جڏهن هو اتي پهتو ته لارڊ ڊلهائوسيءَ ڪيس فوجي خدمتون سرانجام ڪرڻ لاءِ اوڏانهن موڪلي ڇڏيو. ڪيس مختلف علائقن جي مشهور ماڻهن ۽ اتان جي مسئلن ۽ مامرن کان پوري پوري ڄاڻ هئي. دنيا جي معاملن کان به گهڻو واقف هو. هو پنهنجي لشڪر کي ڪنهن ٻي فوج سان خواهه مخواه دخل اندار ڪرڻ کان روڪيندو هو ۽ معاملن کي طئي ڪرڻ ۾ جنگ بدران سياست کان ڪم وٺڻ جو حامي هو.

١٣- فبروري تي برگيڊيئر چيپ ڪجهه اريگيولر فوج سان گڏ چليان والا پهتو ۽ اچي فوج جي چيف انجنيئر طور ڪم ڪرڻ لڳو. هن لارڊ کي اهو به ٻڌايو ته ملتان فتح ٿي چڪو آهي ۽ اتان واري فاتح فوج ويهه ميل في ڏينهن جي تيز رفتاريءَ سان منزلون ڪندي اڳتي وڌي رهي آهي. ٻئي ڏينهن پتو پيو ته سک فوج گجرات پهچي چڪي آهي ۽ ان شهر جي ڏکڻ پاسي مورچه بندي به ڪري ويٺي آهي. گوف ١٥- تاريخ اتان پنهنجي منزل پٽي ۽ چناب جو رخ ڪيو. انهيءَ لاءِ ته جيئن هو ٻيءَ پر نه اڪري. ١٨- تاريخ هو ڪونجا وٽ پهتو جيڪو سعدالله پور ۽ گجرات جي اڌ پنڌ تي واقع آهي. ٻه دسمن علائقي مان گذري رهيو هو. سنڌس فوج جي چئن پاسن کان گهوڙيسوار دستا هي رهيا هئا. ڪونجا اهڙو ماڳ هو جتي ويهي وزيرآباد جي سيني لانگهي ۽ پتڻ تي ضابطو رکي سگهجي پيو جيڪو اڳيئي انگريزي فوج جي قبضي ۾ هو.

٢٠- تاريخ تي انگريزي فوج وڃي گجرات جي اوڏو پهتي ۽ ان جون

باهريون چونڪيون دشمن تي نظر رکي رهيون هيون. ١٩- ۽ ٢٠ تاريخ تي ملتان واري فوج به اچي هتي پهتي. سک فوج پنهنجا ٦٠٠٠ ماڻهو "سدرا" جي لانگهي وٽان جناب جي ٻيءَ ٻر اڪرڻ کان روڪڻ واسطي پنهنجي لشڪر جو هڪ حصو اوڏاهين روانو ڪيو هو. جڏهن جناب جي ٻيءَ ٻر وٻنڌ فوج ڏنو ڪين روڪڻ لاءِ هن پار انگريزي لشڪر بيٺو آهي ته هو واپس هليا ويا.

ويئي به گهڻو وقت گذاري چڪو هو. هن وقت گوف جي فوج تي گهوڙيسوار برگيڊون ۽ ٻيا ڪيترا اريگيولر هارس جا گهوڙيسوار دستا موجود هئا. هن کان علاوه گلبرٽ، ڪئمبيل ۽ وش جي ڪمان هيٺ پيادل جون ٽي ڊويزنون هيون. توبخانو به اڳئين کان وڌيڪ هو ۽ ان جيترو اڳي هندستان ۾ استعمال ئي ڪونه ڪيو ويو هو ۽ جنهن جو سکن هميشه مقابلو پئي ڪيو. فيصلو اهو ڪيو ويو ته جنگ جي ميدان تي جيتري وڌيڪ فوج استعمال ڪبي اوترو وڌيڪ سٺو ٿيندو.

گوف وٽ ويهه هزار فوج ۽ ٩٥ توبون هيون. سک فوج جو انگ سٺ هزار هو جنهن جو سراسر اڌ ريگيولر تي مشتمل هو. ان لشڪر ۾ ڪجهه اڳين فوج ۽ ڪجهه نئين ڀرتي به شامل هئي. پر ونن اڳيئن جي ڀيٽ ۾ توبون گهٽ هيون جن جو انگ ٥٩ هو.

سک فوج جي مورچه بندي ٻيج جي چنڊ جيان اڌ گول، گجرات شهر کان هڪ ميل پري ۽ ان جي سامهون هئي. سندن فوج جو اڳيون حصو ڪلرا نالي انهن ٻن ڳوٺن سان وچي لڳو هو جن مان هڪ کي ننڍو ڪلرا ۽ ٻئي وڏو ڪلرا سڏيو ويندو هو. ڪلرا نالي انهن ٻنهي ڳوٺن جي اوبر ۽ اولهه پاسي سک فوج جي واهر لاءِ مضبوط ۽ ننڍا گهر جوڙيا ويا هئا جيڪي سک فوج جي قلب جي بلڪل سامهون هئا. جنگي ميدان هڪ سڌون سڌو پٽ هو. پر ڪٿي ڪٿي ڪمند جي پوک ڏسڻ ۾ ٿي آئي. ڪٿي وري ٻاٻرا وڻ ۽ ڪانديرا به ڏٺا هئا پر اُهو اڪڙ ٻيکڙ هئا.

گجرات پرسان ڪرٿلا نالي هڪ ندي هئي جيڪا هن شهر جي اوبر پاسي کان ٿي وڪڙ ڪري وري اچي اولاهون طرف ورتو هئائين ۽ اها ندي ٻنهي دشمن ڌرين جي ٩٠ درجن جي ڪنڊ تي ۽ اوبر پاسي هئي. سندس ڪنارا اڀڪپرا هئا ۽ ڪين تي مٽيءَ جا دڙا هئا. اولهه پاسي کان دوارا نالي هڪ گهارو هو جنهن جي ٻنهي پاسن کان وڏيون پٽون ميون جنهن کي پنجاب وارا ٻَٽ سڏيندا آهن.

لارڊ گوف حملي لاءِ اتالو وينو هو ۽ ساعت ڪيس صدي پاسجي رهي هئي. دوست محمد به پنهنجي فوج وٺيون سنڌوءَ جي ڪنار سان اچي منزل ڪئي هئي. هو انهيءَ گهاڙ ۽ تاڙ ۾ وينو ته جڏهن سک انگريزن هٿان ڪنا ڪيڙا ٿين ته پوءِ هو اچي انگريزن سان به ٻاٿي ڪري. صبح جا ٧- وڳا هئا جو انگريزي فوج پنهنجي طرفان صفبندي ڪري جهيڙي لاءِ سندرو ساهي بيٺا رهيا. سندن جنگي

ترتيب نهايت شاندار هئي، ڪين پاتل وردين ۾ ڏاڍيون ناهيوڪيون ٿي لڳيون. سنڌن هٿن ۾ تلوارون ۽ بندوقن ۾ لڳل سنگينون سج جي سهائيءَ تي جرڪي رهيون هيون. ٻنهي نالن جي وچ تي ۽ انگريزي فوج جي کاٻي طرف، گلبرٽ جي ڊويزن هئي ان سان مائونٽين ۽ ٻيني جون برگيڊون ٻه قطارون ڪيون حڪم جي انتظار ۾ بيٺل هيون. ان کان بعد توبن جي قطار ۽ پوءِ هروي ۽ مرڪم جو برگيڊون هيون. ساڄي پاسي نديءَ ۽ وش جي وچ تي لاڪ ووڊ ۽ هرسيءَ جون گهوڙيسوار برگيڊون ميدان سنڀاليون دشمن تي حملي جي تاڙ ۾ بيٺل ٿي نظريون. ڊوارا گهاري جي کاٻي پاسي ڪئمبيل جي ڊويزن هئي جنهن سان بمبئيءَ واري برگيڊيئر ڊنڊس جي برگيڊ ٻه شامل ڪئي وئي جنهن جي اڳواڻي پاڻ ڊنڊس ڪري رهيو هو. هن سان گڏ مڪلوڊ ۽ ڪارنيگي جون برگيڊون ٻه قطارون ٺڏيون بيٺون هيون. اهڙي ريت گلبرٽ جي ڊويزن جڻ لشڪر جي قلب وارو حصو والاريو بيٺي هئي. ڪئمبيل جي کاٻي پاسي ٿئڪ وئل جي گهوڙيسوار برگيڊ بيهاري وئي هئي. فوج جي پٺ ۾ ۵- ۽ ٦- لائيٽ ڪيولري، ۴۵- ۽ ۵۹- بنگال انفنٽري ۽ بابي لائيٽ فيلڊ بئٽري محفوظ فوج طور رکي وئي هئي جنهن جي ڪمان هوگن ڪري رهيو هو.

سنڌن مامهون سک فوج ٻه صفون ٺڏيون تيار بيٺي هئي. اهو ڏيک اهڙو هو جيڪو لنڊن جي رانديڪن جي دوڪان جي دريءَ مان ڏسي سگهجي ٿو جنهن ۾ هڪ پاسي ڳاڙهي ۽ ٻي طرف نيري رنگ جا سپاهي بيٺل نظر اچن ٿا. وچ تي سنڌن جهنڊا آهن. پنئين پاسي بئنڊون بيٺل نظر اينديون ۽ توبون ٻه ائين نظر اچي رهيو هيون جهڙيءَ ريت ان دوڪان اندر ننڍڙين توبن کي پالش سان چمڪائي جنگي ميدان تي بيهاريل ڏيکاريو ويندو آهي.

پنيان وڏي دڙي تي نظر ايندڙ اتاهان گهر هئا جيڪي قديم وسندين جي پنجهونءَ تي تعمير ٿيل هئا. ان جي پنئين پاسي پير پنجال وارن برف پوش پهاڙن جون قطارون ٿي ڏٺيون. اهي جبل ايترو ته ويجهو ٿي معلوم ٿيا جو صبح ٿاڻي مٿن پيل برف، سج جي روشني ڪري چمڪي اکين کي ڪيرو ڪري رهي هئي ۽ سمجهه ۾ ائين پئي آيو ته جيڪڏهن پٿر ڪٿي اڇلبو ته وڃي انهن جبلن وٽ پهچندو پر اهي اتان کان پورا ٽيهه ميل پري آهن. کهڙو نه سهڻو ۽ دل لڀائيندڙ ڏيک هو ۽ هيڏانهن وري خدا جا بندا ان خوبصورت نظارن جي وچ ۾ پاڻ کي تيرن تراورين ۽ توبن سان تباه ڪري رهيا آهن. جوان رت گرم وردين ۾ ملبوس بيٺو آهي. هزارين پير تيز رفتاريءَ سان اڳتي وڌڻ جي انتظار ۾ آهن. سنڌن دماغن تي حليان والا جا زخمي ۽ قتل ٿيل فوجي سوار ٿي ويا آهن. انگريز فوج جا نوجوان عملدار وانس ائگنيو ۽ ائنڊرسن جي قتل جي بلاند خاطر سڀني سکن کي ختم ڪرڻ جا خواب ڏسي رهيا آهن. ميل سوا کن جي ٻنڌ تي سک فوج ٻه کن ڪڙا ڪيون بيٺي اهي سنڌن ڏنڻ ۾

خالصن وارو جوش ۽ جذبو سلامت آهي. ڪين جنگ جو خوف ٻه اهي نه خوشي ٻه. هو پنهنجي ڌرم واسطي تن ۽ من ۽ ڌن نڇاور ڪرڻ لاءِ نت تيار رهندا آهن، هو راجا رنجيت سنگهه جي پيدا ڪيل قومپرستيءَ جي آن، مان ۽ شان لاءِ سر ترين تي رکي باه جي آڙاه ۾ ڪڏي پوڻ لاءِ تيار بيٺا آهن. هن ڪراڙي شير ڪين هڪ قوم بنائي ورتو هو. راجا رنجيت سنگهه ڏک ڏاڪڙا سهي ميڙا چونڊي ڪري قوم پرستيءَ جي جنهن تعمير جو بنياد رکيو، هوريان هوريان سک سردار ان جي ڏائي مچ ڏار ڪري رهيا آهن. سندس منصوبي موجب هو پنهنجي فوج وني هڪدم وجي سکن جي قلب تي هلان ڪندو. ڪابي پاسي کي ڏنو هئائين ته سکو گهارو اڪري صفن کي وڏيڪ ڊگهو ڪري اوسر جي نموني سک فوج جي چوڌس ڪڙو چاڙهن.

۳۰-۷ وڳين بئندن جا سڙ چوڌس ٻري ويا. ڪمانڊر- ان- چيف پنهنجي ڪمانڊ واري سفيد ڪوٽ ۾ گهوڙي تي سوار تي اڳتي رواني ٿيو. فوجن ان کي ڏسي خوشي کان وني فلڪ شگاف نعرا هڻڻ شروع ڪيا. پوءِ قطارن ۾ بيٺل سندس فوج قدم قدم سان هلائي هڪ ئي سرتار ۾ اڳتي وڌڻ لڳي جڻ اها ڪنهن وڏي ڌڻ تي پنهنجي پريڊ جو عظيم مظاهرو ڪندي هجي. هيءَ فوج اجا پوري چرپر ۾ ئي ڪانه آئي ته سکن واري پاسي، هلڪي ڌند واري فضا ۾ اچي دونهين سان گڏ توبن جا ڌماڪا ٻڌڻ ۾ آيا. برٽش فوج اهو ڏسي هڪدم بيهي وئي. هارس آرٽيلري کي اڳتي وڌڻ جو اشارو مليو ۽ ٻئي پاسي ڏاندن جون جوڳون وڏين توبن کي هوريان چڪي اڳتي هلڻ لڳيون. ٿوريءَ گهڙيءَ کان پوءِ ٻنهي دشمن ڌرين جون توبون هڪ ٻئي تي رانبائڻ لڳيون. ٻن ٽن ڪلاڪن تائين هر ڌر پنهنجي جاڪوڙ ۾ جنبي رهي ۽ هر توب دشمن ڌر جي توب جي آواز مٿان ڇانئجڻ جي ڪوشش ۾ هئي. انگريزي توبون ڪارڪردگيءَ جي لحاظ کان گهٽ اڳتي هيون ۽ سک توبخاني ۾ پاڇڙ پئجي وئي هئي. سندن توبن واريون گاڏيون تباه ٿي ويون هيون.

سوڀ جي ساعت ويجهي هئي. پيادل فوج جي نيٽن سر صفبندي ڪئي وئي. پناڻ گهوڙيسوار انگريز جي چوڏاري پهچي توبن وارين گاڏين جي گاڏرن کي قتل ڪرڻ شروع ڪيو جن کي پوئتي هٽائڻ واسطي اريگيولر هارس کي اڳتي وڌڻ جو اشارو ڪيو ويو.

انگريزي فوج جي اڳ وارين قطارن سکن جي ٻن خالصن تي وجي زبردست حملو ۽ ڪين شڪست ڏنائون ۽ انهن جون صفون لڏي ويون ۽ هڪ ٻئي کان ڌار ٿي ويون. ڪابي ڪلرا ڪلان جي پاسي پيني جي برگيڊ سان گڏ ۲- بنگال يوربين وڙهي رهي هئي جن سنگين سان دشمن کي ٻلي جيان جيري رکيو هو. ٻئي پاسي هروي جو ملتان برگيڊ، ۱۰- فوٽ، ۸- بنگال انفنٽري، فرانڪس جي ماتحت وڙهي رهيون هيون جن ڪلرا خورد واري پاسي دشمن ڌر کي ڏبنهن جا تارا

ڏيکاري ڇڏيا هئا. ان کان پوءِ ڪمانڊر- ان- چيف واري فوج ۽ وڏيون توبون گجنديون تکو تکو اڳتي وڌي رهيون هيون ۽ واري وٺيءَ سان ننڍي توبخاني ۾ پنهنجو وارو پئي وڃايو. ان سان گڏ هارس آرٽيلري ۽ لائيٽ فيگ بئٽريز به گرجنديون اڳتي وڌي رهيو هيون. سکن جا به خالصا نه مڪمل طور تباهه ٿي ويا انگريزن جي فتح ٿي وئي ۽ سکن جون وڏيون توبون انگريزن جي قبضي اچي ويون هيون.

انگريزي فوج ۾ اها ڳالهه مشهور ٿي وئي هئي ته جنرل گوف هڪ اوچي گهر جي ڇت تي چڙهي پنهنجي فوج کي وڙهڻ جا حڪم ڏئي رهي هو ۽ اها ڇت جڻ ته ڪمانڊاسٽيشن جي حيثيت اختيار ڪري وئي هئي. پٽ گراند ڇا ڪيو جو هينان ڏاکڻ ڇڪي ڪيدي هئائين. انهيءَ پوءَ کان ته هو جلد ۾ هيٺ نه لهي اچيءَ اتي بيهي فوج کي اڳتي وڌڻ جا حڪم ڏيندو رهي. ٻئي پاسي سندن توبن سک فوج جي لشڪر جني تباهه ڪري ڇڏيو هو. اها حقيقت به آهي ته هن ڪمانڊر پنهنجي توبن وٽان ڪو سبق ڪونه سکيو هو. سچ اهو ته هن سان گڏ وڙهندو فوجين هن ناتي توبن جي ڪارڪ ڏکيءَ کي ساراهيو آهي جيڪي پنهنجي فوجين کي سدائين امنگ ۽ اتساهه ڏينديون رهيون آهن.

هاڻي فقط هيءَ ڳالهه وڃي رهي ته سکن جي فوجي ڪئمپ تي هڪ سگهارو سنڪو هنيو وڃي. زمين کي هڪ جاءِ تي ڪرڻ. دشمن جي توبن تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ سندن بيهڪ ڪرڻ لاءِ هو منظم نموني اڳتي وڌڻ لڳا. ان گهوڙو هارس ۽ هارس آرٽيلرئي کي سکن جي ڪئمپ لاٿو ويو. سترهن ميلن تائين انگريزي فوج کي سندن اڏنڊڙ ڏوڙ به ڏسڻ نصيب ڪانه ٿي. ڀاڄڙ ۾ اهي پنهنجون توبون به گسن ۾ ڇڏي ڀڳا هئا. هن جي پيادن به جڏهن سمجهيو ته هٿيار کڻي بار آهن ۽ هنن سان تيز ڀڄي ڪونه ٿا سگهن ته اهي به اڇلائي ڇڏيائون. پوءِ اوڪا پوڪا پلي هڪ منا تي وڃي پاچ ڪئي هئائون.

سک فوج جي آڻ مڃڻ

انگريزن کي زبردست فتح نصيب ٿي هئي. جنهن ۾ هنن جا ٩٦ ماڻهو قتل ۽ ٧٠ زخمي ٿيا هئا. سکن جو ٥٣ توبون انگريزن کي هٿ آيون ۽ سندن ڪيترا جهنڊا انگريزن جي قبضي ۾ آيا. سکن جو جاني نقصان به ايترو گهڻو ڪونه ٿيو هو. پر اهي توبن کان سواءِ ڪجهه به ڪري ڪونه ٿي سگهيا. وڏي ڳالهه اها ٿي هئي جو هنن پنهنجي جان بچائي هئي ۽ هر شيءِ ٻڙ تي ڇڏي وٺي ڪُڙين تي زور رکيو هئائون.

ٻئي ڏينهن صبح جو سوير گلبرٽ پنهنجي بهادر ڊويزن ڪيترن گهوڙيسوارن کي ساڻ ڪري اٽر ڏانهن ويندڙ رستي سان بسم الله ڪري سندن ڪڍ لڳي پيو. ڪئمبيل پنهنجو لشڪر وٺي ڀمبر جي جابلو علائقي ڏانهن وڃي پيو. انهي جوءِ ۾ اهي ڳالهيون هلي رهيون هيون ته پاڇوڪر فوج جي ڪجهه حصي انهيءَ علائقي ۾ اچي پناه ورتي هئي. هو پنجويهه ميل سندن ڪڍ ويو ته ڪيس ٢ توبون رستي ۾ هٿ لڳيون. جيڪي سک ڇڏي تيز رفتاري سان اڳتي وڃي رهيا هئا ۽ انهن ڪان سواءِ سندن پيرن جي نهين به ڪاٽي ڪانه لڳي. جڻ ڪين ڌرتي ڳهي وئي هئي. گلبرٽ به واچ مينهن ڪندو ڇتي ٻکهڙ جيان سندن ڪڍ ڪاهي پيو ۽ جهلم جي هڪ مکيه لانگهي وٽ وڃي پهتو. هن اهو فاصلو ٽن ڏينهن اندر ۽ في ڏينهن ١٦ ميل جي حساب سان طئي ڪيو هو ۽ ٢۴- تاريخ تي اچي هڪ لانگهي نورنگ آباد وٽ سهڙيو. ڪيس اتي پهچي هي ڄاڻ ملي ته سکن جو وڏو لشڪر ان لانگهي وٽان جهلم پار ڪري رهيو آهي. هن ١۴- لائيٽ ڊرئگون ۾ ١٢- اريگيولر ساڻ ڪري وٺي اوڏانهن ڪَڙدي ڪئي. هن ان ماڳ تي پهچي ڏٺو ته جهلم جي ٻيءَ سک فوج بيٺي هئي ۽ پاڻي پيڙين کي ساڙي ناس ڪر رهي هئي. منجهن هڪ مائهو به يورپ جو ڪونه هو. اها ساري فوج اريگيولر ڏسڻ ۾ اچي رهي هئي. ان رات وٽس مشهور فوجي عملدار برگيڊيئر هرسي به اچي پهتو هو. ساڻس ٣- ۽ ٩- اريگيولر ڪيولري گڏ هئي. پتڻ جون ساريون پيڙيون سک فوج ساڙي تباه ڪري ڇڏيون هيون تنهن ڪري اتان پار نڪرڻ مشڪل هو. پر ٢٨- تاريخ تي اهو لشڪر جهلم پار ڪري وڃي جهلم شهر ۾ پهتو. ۽ اهو شهر به ڏينهن هرسي جي قبضي ۾ رهيو.

نمڪ سر ڏانهن ويندڙ رستو ايڏو سولو ڪونه هو. ان علائقي ۾ لشڪر جي ڪاڌ خوراڪ ملڻ به مشڪل هئي. ٨- مارچ جو گلبرٽ هلندو وڃي هڪ اهڙي ماڳ تي پهتو جتان ڪان راولپنڊي ٣٠ ميل پري هئي. اتي هن کي اها خبر پئي ته سک ريگيولر جا ١٦٠٠٠ مائهو ساهه پتڻ واسطي واند هيون ويٺا آهن.

ان ڏينهن پشاور ۾ قيد ڪيل انگريز عملدار جارج لارينس. هربرٽ ۽ ڪي انگريز عورتون آزاد ڪيون ويون. هتي هڪ اهڙي واقعي جو ذڪر ڪرڻ ضروري آهي جيڪو ڪتابن ۾ ضرور موجود هجڻ کپي. هن قصي منجهان سمجهڻ کپي ته پنجاب جو سک ڪهڙي فطرت جو مالڪ هوندو آهي. چليان والا جي فتح ڪانپوءِ شير سنگهه هينري لارينس کي هي سنيهو ڏئي جنرل گوف ڏانهن موڪليو هو ته ڪن شرطن تي ساڻس ناهه ڪيو وڃي ۽ صلح جا اهي شرط مجڻ جوڳائي ڪونه هئا. جارج لارينس، سک سردارن کي ٻڌايو ته جنرل ڳوف ناه ڪان ڪنتو جواب ڏنو آهي. انهن سکن سردارن کي اها توقع ڪانه هئي ته هو هن لاءِ خراب خبر کڻي پاڻ اچي پنهنجو سر، سرڪڙ قاهيءَ ۾ ڏيندو.

شير سنگهه وٽ اُجا بہ ٣٠ توبن تي مشتمل هڪ هلڪو توبخانو هو. هو هتان اوسي پاسي کان فوج گڏ ڪري گلبرٽ سان مقابلو ڪري سگهي پيو. پر سک دس بنڌ تان هٿندي مارڻيندي مس هتي اچي پهتا هئا ۽ ٿڪ ۾ سندن سنڌ . سور ۾ اڪري رهيو هو. ان کان سواءِ هو ڪنهن دوست ملڪ ۾ ڪونہ هئا. پناڻ ڪنهن جا ويساه جوڳا دوست ڪونہ هوندا آهن ۽ ڪين پنهنجي سر بچائڻ ڪانسواءِ ڪاٻي ٽِٽي ڪانہ هئي. تنهن ڪري شير سنگهہ انهن آزاد ٿيل انگريز قيدين جي ڪيڏ لڳي پيو صلح ڪرڻ لاءِ سندن پير پنڻ لڳو ۽ صفا ڳِڪ تي پيو. انگريزن جي مرضي هئي تہ هو بنا ڪنهن شرط جي اچي پيش پوي. سک لشڪر کي فوجي تربيت جو ڏکهو تجربو ۽ انهن پنهنجا هٿيار خاص طريقي سان لڪائي ڇڏيا هئا. انگريزن جي مرض هئي تہ سک فوج ۽ عام سک ڏسي تہ سندن سردار انگريزن اڳو ذليل نموني سان ڪيئن پيش پئجي رهيو آهي. ٻئي پاسي کان گلبرٽ بہ اڳتي وڌندو رهيو. ڪيس پؤ هو تہ متان ڪٿي جهيڙو ٿي پوي تنهن ڪري بنهنجي لشڪر کي اهڙين هنگامي حالتن کي منهن ڏيڻ واسطي تيار رکيو هئائين ١٠- تاريخ تي مائٹڪ والا وٽ سردار خان سنگهہ ميجٺيہ پنهنجي هڪ هزار مائهن ۽ توبن سميت اچي پيش پيو. ٻئي ڏينهن سون نديءَ جي ڪنار سان سردار چتر سنگهہ ۽ سندن پٽ شير سنگهہ پاڻ کي انگريزن جي حوالي ڪيو. جن سان ١٧ توبون بہ ڪڏ هيون. ١٤- تاريخ تي راولپنڊي پرسان هڪ کلئي ميدان تي هڪ جڳهہ کي نهايت ڳهٽو صفا ڪري سنگين سان بندوقون هٿن ۾ کٽي مفتوح فوجين سان ائين مليا جئين هڪ فاتح فوجي سپاهي ٻئي مفتوح فوجي سپاهيءَ سان ملندو آهي. مفتوح فوج پنهنجا جهنڊا سرنگون ڪيو اڳتي وڌي ۽ نهايت ادب سان پنهنجا هٿيار فاتح فوج جي سپاهين جي پيرن وٽ رکيا ۽ توبن مان گهوڙا جوڙيا ۽ ڪنڌ جهڪايون ماٺ ڪيون هليا ويا.

جاڪاڻ تہ برٽش سرڪار کي پنهنجي ڪم جي پوري ڄاڻ هئي. سک بکايل هئا. انهن مان جن مائهو گهر ڪٺي تہ ڪين بہ روپيہ ڏنا ويا جيڪي هنن لاءِ پندرهن ڏينهن جي ورڻ برابر هئا. پر ڪين هن ڳالهہ جو پابند ضرور بٹايو ويو تہ هو گهرن ڏانهن ويندي رستي تي مائهن کان ڦرلٽ نہ ڪن. پنجاب ميڊل جي پٺيئن پاسي تي کوکي اکير iu relief ۾ ويهہ هزار هٿيار بند سک ۽ سندن ٤١ توبون محرب شيشي سان وڏيڪ جيبون ڏسڻ ۾ اينديون. ان کان پوءِ سک اهڙا ڪٺ تي ويا جو انگريز سان مقابلي جو تصور ئي ڪونہ ٿي ڪيائون. پر انگريزن جي هندستاني فوج ۾ هٿن پرتي ني سندن بيش بها خدمتون سرانجام ڪيون. هنن ڏاڍيءَ هيٺاهين سان جهڪي سندن پيرن ۾ هٿيار ڦٽا ڪيا هئا. جڏهن اها ڳالهہ رنجيت سنگهہ جي تجربڪار جنرلن ٻڌي تہ سندن اکين مان هڪ گهڙيءَ لاءِ لڙڪ لڙي پيا هئا. رنجيت سنگهہ جي زماني ۾ جيڪي املهہ شيون ميڙي چوندي پنهنجي شخصيتن ۾ ...ڪيون ... ٻانيءَ ۾ لوڙهي ڇڏيون. ڪيترا ئي اهڙا مائهو موجود هئن جن کي سندن رحم جوڳو پيش پوڻ اڃا بہ ياد آهي ۽ اهي ڳالهيون ڪندي [illegible]

پٺاڻن جو پيڇو ڪرڻ

سک فوج ايتري تيز رفتاري سان پيڇو ڪري سندن گهرن تائين ڪاهه پهتي جيتري تيز رفتاريءَ سان انگريزن جي هندستاني سندن پيڇو ڪيو هو. انهن لاءِ اها جنگ تيتر پوري ڪاهه ٿيندي جيتر هڪ هڪ پٺاڻ کي چوندي خيبر لڪ جي هن پاسي پڄائي نه ٿو ڇڏجي.

ٻئي ڏينهن گلبرٽ گهوڙي تي لانگ ورائي روانو ٿيو. هن سان فوج جي پيادل جو وڏو حصو ۽ گهوڙيسوار ساڻ هئا جيڪي هٽندا هڪليندا جاني- ڪا سانگ نالي هڪ ٿاڪ وٽ پهتا جيڪو پنڊيءَ کان سادا ١٧ ميل پري هو. اتان هڪ رات ۽ ڏينهن سفر ڪري واهه نالي هڪ ماڳ وٽ رهيا جيڪو اتان ڪان ١۴ ميل پري هو. اتي پهچي گلبرٽ کي اهي خبرون مليون ته سنڌوءَ تي ٻيڙين واري پل اڃا به قائم آهي ۽ پٺاڻن اٽڪ واري قلعي تي قبضو ڄمائي ورتو آهي. واهه ڪان اٽڪ تائين ٣١ ميلن جو فاصلو آهي. ١٦- تاريخ واهه ڪان اسهيو. ساري رات پنڌ ۾ گهندو رهيو. رستي ۾ برهان وٽ ٿورو دابو ڪري وري پنڌ هٿي باک ڦٽيءَ جو خيرن سان اچي شمس آباد رسيا. اتي گهوڙن کي گاهه پنو ڏئي پاڻي پياريائون. فوج به ڪجهه ڪاڏو پيتو. گلبرٽ پيادل کي پنيان اچڻ جو چئي پاڻ گهوڙي تي چڙهي اڳتي روانو ٿيو ۽ ٣٠-١١ صبح جو پنهنجي گهوڙيسوار دستن سميت اچي سنڌوءَ تي نهيل پل وٽ پهتو. سندن توبون ان ڏينهن ١- وڳي شام اچي وٽس رسيون. ڏٺائين ته اٽڪ جي قلعي ۾ ڪو وٽي وانگي به ڪونه هو ۽ افغان لشڪر جي پٺ واري فوج ان مهل ٻيڙين جي پل تان سنڌو پار ڪري رهي هئي. سندن فوج اڃا پهتي ئي ڪاهه هئي جو پٺاڻن ٻيڙين واري پل ڪپي ڇڏي، پر قسمت سانگي پل جو وڏو حصو لڙي اچي درياه پرسان لڳو جنهن تي انگر ٻينا هئا. سنڌوءَ جي ٻي ڪنڌي تي پٺاڻن جي ساري فوج بيٺي هئي، ڏسجي رهئي. ٽي بٽريز، پيادل ريگيولر، گهوڙيسوار ۽ ڪجهه جهنگلي قسم جا ماڻهو اتي بيٺل نظر ٿي آيا. ان جاءِ تان سنڌوءَ جو پيٽ ايترو نه ويڪرو هو جو پٺاڻ توبن جي گولن ۽ بندوقن جي گولين جي مار ڪان بلڪل پري هئا. پر پوءِ به توبن پهچڻ ڪان گهڻو اڳ پٺاڻن تي پير رکي ائين گم ٿي ويا جيئن مينهن جا منيان ڏند.

پٺاڻ فوج سنڌوءَ جي ٻيءَ پرکي ٿوريون ٻيڙيون ساڙيون هيون ۽ انگريزي فوج جي ماڻهن اها ماڳي پل اک ڇنب ۾ جوڙي راس ڪري ورتي. ٻئي

ڏينهن صبح جو ١٨- تاريخ تي گلبرٽ اٽڪ جڏي پل تان ٽپي پشاور ڏانهن پنڌ پيو ۽ ٢١- تاريخ تي وڃي اتي پهتو. پر پٺاڻ فوج ۽ دوست محمد جو هتي نالوءِ نشان به ڪونه هو. سندن توبون، پيادل ۽ سامان جيڪو سندن هيو يا نه هيو ڪٺي تيز رفتار آنڌاري جيان پٺجي هليا ويا هئا. گلبرٽ به دير ڪانه ڪئي. پنهنجي گهوڙيسوار دستن سميت جمرود پهتو ۽ اتي لشڪر جي پٺ واري فوج تي مس وڃي سندن نظر پئي جيڪو اڪرم خان جي اڳوائيءَ ۾ واپس وڃي رهيو هو. هو سڪن جي شڪست بعد گجرات ڪان پٺجي هليو ويو ۽ ۽ خيبر لڪ اڪري سر بچاءَ لاءِ علي مسجد وٽ ڪنهن مناسب جاءِ واسطي ڪوشش ڪري رهيو هو. سندن ٽور- وقتي اتحادين، سڪن وٽ هڪ عام چوائي آهي ته پٺاڻ کي انگريز پشاور ماٿري مان لٽون هڻي ڪتن جيان ٻاهر ڪڍي ڇڏيو". اهي امان الله جي دور ١٩١٩ع تائين اتي نظر ئي ڪونه ايندا.

انگريزن جي پنجاب خلاف جنگي مهم اجهو ائين پوري ٿي جنهن کي ٻيءَ سک جنگ به سڏيو ويندو آهي. پنجن جنگين مان هيءَ آخري جنگ هئي جيڪا ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي فوج وڙهي. ڇاڪاڻ ته متس مغل راڄ جو ڀوت سوار هو ۽ ڀيو ته اڄرج جهڙي "سنڌوءَ جي سنيهه" متس ڇانيل هئي... سنڌوءَ جي ڇڪ ڪيڏي نه عجيب آهي.

پنجاب جو انگريز حڪومت شامل ٿيڻ

جان ڪمپنيءَ جي هن ڪٺا جي ختم ٿيڻ ڪان پهريان لارڊ ڊلهائوسي ۽ فوجي اختيارين کي ڏسڻو پوندو ته فتح ٿيڻ ڪان پوءِ پنجاب جو معاملو ڪيئن طئي ٿيو جنهن ڪانپوءِ ۽ پنجاب مهاراجا کي انگلنڊ روانو ڪيو ويو. انهيءَ لاءِ به ته هن خاص طور تي سڪن سان ڪهڙو سلوڪ ڪيو ۽ عام پنجاب بابت سندن رويو ڪهڙو هو. جڏهن ١٨٥٧ع ۾ بنگال ۾ بغاوت منهن ڪڍيو هو ته سڪن انگريزين جي تمام گهڻي مدد ڪئي هئي. ان ڪان پوءِ اهي سک ئي جن يونين جئڪ وارو جهنڊو ياڻ هٿن ڪري ديوار- چين ڪان فلئٽ آف فلانڊر تائين وڃي پهتا. لارڊ گوف، گجرات واري عظيم فتح ڪان پوءِ جنهن کي عام طور وڏي رحم ۽ ديا وارو واقعو سڏيندا آهن. گورنر جنرل سان گڏ ويهي ان ملڪ ۾ مقرر ٿيندڙ فوج بابت سوچي ويچاري رهيو هو. ان سان گڏ هن ڪان پوءِ ايندڙ ڪمانڊر- ان- چيف کي چارج ڏئي رهيو هو. فوج کي تمام گهڻي خوشي هئي جو هلندڙ جنگ جي وچ ۾

سک، جهيڙي کان پاسو ڪري ويهي رهيا هئا. انگريزي فوج گجرات ۾ اهڙي ته وڏي فتح حاصل ڪئي جنهن جهڙي هن ساري هندستان ۾ ڪٿي به حاصل ڪانه ڪئي هئي. اها فتح، سولائي، سوچ ويچار ۽ نهايت شاندار نموني حاصل ڪئي وئي هئي. چليان والا وٽ جيڪو نقصان پهتو ۽ ان بابت فوجن کي هروڀرو لويو ويو به ويو هو. پر هن سوڀ وسيلي اڳيون سڀ ڪسرون پوريون ٿي ويون. ان بدلي انگلنڊ جي هن ڪمانڊر- ان- چيف کي وسڪائونٽ جو خطاب مليو ۽ ساريءَ فوج کي خوش ڪيو ويو.

لارڊ ڊلهائوسي لاهور جي اعليٰ اختيار سان پنجاب جي مستقبل بابت ٺهه وچڙ ۾ هو. هينري لارينس کي سنئو مائهو ڪونه سمجهندو هو. پنجاب بابت سندس خيالن کي ويچار هيٺ آندو ئي ڪونه ويندو هو. لارڊ هارڊنج جو سکن سان نرم رويو هو جيڪو ڪارگر ثابت ڪونه ٿيو. پر گهڻن انگريز عملدارن کي پڪ هئي ته سندس اختيار ڪيل حڪمت عملي ضرور سوڀاري ٿيندي. اتي ڪي اهڙا ماڻهو موجود ڪونه هئا جن وٽ عوامي خدمت جو جذبو هجي ۽ ڪين پنجاب جي حڪومت سونپي سگهجي. لارڊ ڊلهائوسيءَ پنجاب کي انگريز حڪومت سان شامل ڪرڻ جو اعلان ڪيو جنهن کي ڪمپنيءَ جي ڊائرڪيٽرن ۽ انگلنڊ جي حڪومت قبول ڪري ورتو. ڪوهه- نور هيرو جيڪو نادرشاهه مغل شهنشاهه کان ڦري ورتو جنهن جي پوين کان احمد شاهه ابدالي زوريءَ کسيو ۽ ان جي پوٽن کان وري رنجيت سنگهه ڦريو سو هن وقت ڦري انگلنڊ جي حڪمران جي تاج جي زينت بڻايو ويو هو.

ننڍڙي سک مهاراجا انگريزن لاءِ ڪابه تڪليف پيدا ڪانه ڪئي هئي. گهڻن کي شڪ هو ته هو راجا رنجيت سنگهه حلالي اولاد مان ڪونه هو. فوجي جي پئنچات جي صلاح سان جڏهن سک لشڪر هندستان تي حملو ڪيو هو ان وقت آئي هن ننڍڙي ڇوڪري کي سک تخت تي وهاريو ويو. ڪيس ٿوري وقت لاءِ هندستان ۾ رکيو ويو. بعد ۾ انگلنڊ جي ڪينٽ واري علائقي ۾ رهايو ويو. هن لاءِ پينشن مقرر ڪئي وئي. سندس دوست ڪرنل سليمان لکيو آهي ته، ”تون جٽ سک آهين، تون پنهنجي جٽ پائيبندن ۾ جٽلينڊ جي ڪينٽ Kent علائقي ۾ رهين ٿو.“ ۽ واقعي هن سچ لکيو آهي. دليپ سنگهه جي زندگي ڪهاڻي آهي جيڪا هر ڏک ڏاکڙي کان خالي هئي.

پنجاب جي انتظام لاءِ ڪو گورنر يا هاءِ ڪمشنر مقرر ڪونه ڪيو ويو هو پر ان لاءِ هڪ بورڊ آف روينيو جوڙيو ويو. جنهن جو ريزيڊنٽ هينري لارينس کي مقرر ڪيو ويو هو. بورڊ جا ميمبر، هينري لارينس جو ڀاءُ جان لارينس ۽

مسٽر چارلس مئنسيل هو جيڪي غير فوجي هئا. پوئين مائٽهوءَ جي جاءِ تي پوءِ رابرٽ منٽگومري کي مقرر ڪيو ويو.

دربار واري زماني ۾ جيڪي نوجوان عملدار اتي مقرر ڪيا ويا تن مان ڪن کي هندستان جي فوجي ۽ غير فوجي نوڪرين ۾ رکيو ويو. اهي نوجوان رات ڏينهن پورهيو ڪري هن صوبي جي ترقيءَ ۽ تعمير لاءِ جاکوڙيندا رهيا. اهو پورهيو ۽ جاکوڙ ڪيئن ڪئي وئي سو به پنهنجي ليکي هڪ جدا قصو آهي. هتان جي مائٽهن کي ڊلهائوسيءَ جي ناهيل بورڊ جي اعليٰ اختياريءَ وارن ايترو ته نوازيو هو جنهن جو اثر ١٨٥٧ع واري انگريزن خلاف بغاوت ۾ ڏسي سگهجي ٿو. هندستان جي اتر واري هن صوبي ۾ اهڙو اثر اڃا سوڌو به نظر ايندو.

ڪمپنيءَ جي ذميواريءَ جو خاتمو

انگريز حڪومت ۾ پنجاب جي شامل ٿيڻ سان انگريزي حڪمرانيءَ جون حدون سنڌوءَ تائين نه پر ان کان پار جابلو علائقي تائين وڌي ويون هيون ۽ ٿوري ڦيرڦار سان اهي ساڳيون حدون اڄ سوڌو قائم آهن. هتي ڏنو ويندو ته ٻهرينءَ کان سواءِ ٻيون چار جنگيون انگريزن جي ڳچيءَ ۾ پئجي ويون هيون ۽ انگريزن پنهنجي جان آجي ڪرڻ واسطي لاچار ٿي وڙهيون هيون. ائين چوڻ ڪپي ته اهو مغل حڪمراني جي پراڻين حدن جو جڙ هڪ ظلم جيڪي انگريزن پاڻ ڏانهن ڇڪي رهيو هيو يا انهن علائقن جا حڪمران اهڙا هئا جيڪي غلطيون ڪري انگريزن کي مغل شهنشاهي واري ساري علائقي تي پنهنجي سلطنت قائم ڪرڻ لاءِ دعوت ڏئي رهيا هئا. افغانستان کي هندستان جي انگريز حڪومت جي دائري ۾ آڻڻ لاءِ ڪجهه دير انتظار ڪرڻو پيو.

سنه ١٨٥٦ع ۾ هربرٽ ايڊورڊس دوست محمد سان هڪ عهدنامون طئي ڪيو ويو. ١٩١٩ع واري افغان جنگ وقت جان لارينس به افغان حڪومت سان هڪ عهدنامون ڪيو هو جنهن لاءِ مٿي چاٿايل حڪومت کي سخت اعتراض هو. من ڪورهناه کان پوءِ افغانستان، هڪ نه ٻئي ناتي سان هندستان جي انگريزي حڪومت جي اثر هيٺ اچي ويو هو. اها هڪ حقيقت آهي ته هندستان جي اوسي پاسي وارو حڪمران پوءِ اهو طاقتور هجي يا ناتي ماتر، برطانيه جي واهر کان سواءِ ڪجهه به ڪونه هو.

پنجاب جڏهن هندستان جي انگريزي حڪومت سان شامل ٿيو ته ڪمپنيءَ جي ذميواري پوري ٿي چڪي هئي. دنيا جي هيءَ بي ضابطگي اڳ يا پوءِ

ضرور ختم ني وڃي ها نہ تہ ١٨٥٧ع واري عام بغاوت يا بنگالي فوجين وارو بلوو هن کي ڏاهي ضرور پٽ ڪري ڇڏي ها. هيءَ ڪمپني گهڻي وقت کان ونئي پنهنجو وجود قائم رکيو پئي آئي. هن پنهنجون ذميواري نهايت خوش اسلوبيءَ سان نباهيون جنهن مان پتو پوي ٿو تہ انگريزن کي منظم هجڻ جي وڏي صلاحيت آهي ۽ جيڪڏهن ڪين ڪو ڏکيو ڪم منهن ۾ اچي ٿو تہ ان کي نباهي پوري ڪرڻ جو منجهس حوصلو آهي. هن حقيقت کي بين لفظن ۾ هن ريت چئي سگهجي ٿو تہ هندستان جي جيتري علائقي تي اڄ انگلنڊ جي تاج جي حڪمراني قائم آهي ايتري ساڳي علائقي تي ڪمپنيءَ جو ڏاڪو جميل هو. يعني ڪمپنيءَ سارا ڪُڌا ڪرتوت انگلنڊ جي تاجدار جي حڪمراني قائم ڪرڻ واسطي ڪيا. انهن ڏاڍن ۽ ڌهڪائن مان هڪ ڪلور ائوڌ کي هندستان سان شامل ڪرڻ بہ هو. اها حقيقت هن معاملي کان چڻ الڳ قصو آهي. ان کان سواءِ هندستان جي هڪ وڏي صوبي جي انتظام جو سارو طريقئہ ڪار ئي بدلجي ويو جيڪو سدائين پنهنجي بادشاهن جي حڪمرانيءَ هيٺ رهيو ۽ اجا تائين رهندو اچي ها. حيدرآباد ۾ مغل گورنر رهندو هو جيڪو پوءِ اتان نڪري هليو ويو ۽ اهو ملڪ بہ انگريزي هندستان جي هڪ رياست بڻجي پئي هئي.

پورن ستر سالن کان ونئي هاءِ گهوڙا هلندي رهي تہ گند جي هن ڍير کي بهاري بڌر ڪيو وڃي. انهن گونگن پوڙن اختياري وارن کي چتاءَ بہ گهڻا ڏنا ويا هئا ۽ ڪمپني نيٺ بند تي وئي. ڪن جو چوڻ آهي تہ اها پنهنجي فطري دور کان گهڻو اڳ بند ڪئي وئي هئي. ان ڪري ڇا ٿيو جو بنگالي فوج بلوو ڪيو ۽ جيڪڏهن عقل کان ڪم نہ ونجي ها تہ هڪ بغاوت ۽ جنگ جي صورت اختيار ڪري وڃي ها.

ان ڪري نتيجي سمان هندستان جو صوبو هڪ ترقي يافتہ ۽ خوشحال علائقو بڻجي پيو. لارڊ ڊلهائوسي ١٨٥٦ع تائين هندستان جو گورنر جنرل رهيو. هن پنهنجي تيار ڪيل منصوبن کي بہ ڪا اهميت ڪانہ ڏني. پنهنجي سهڻيءَ زال جو ساٿ بہ وڃايائين پر هندستان کي آئي جديد ترقي واري گس تي بيهاريائين. ترقيءَ جي ان فڪر کي هندستان جي بغاوت جي هن باه سبازي رک ڪري ڇڏيو. ڪرزن ڊلهائوسي کان اڌ صدي کي پوءِ آيو پر هندستان جا ماڻهو ان سڄاڻ ۽ سچيت انسان جي ترقيءَ بابت هر جتن ۽ جاکوڙ کي وساري ويٺا.

موجوده دور ۾ جڏهن هندستان جي ماڻهن واسطي نئين آڪاش ۽ نئين ڌرتي جوڙڻ واسطي نيون رٿون جوڙينداآهن تہ ڪي ماڻهو جوندا آهن اها نئين دوزخ جي اڏاوت آهي تنهن کان پاسو ڪيو وڃي. اها نهايت گندي سوچ آهي. ماضيءَ جي ورق گرداني ڪرڻ ڪا خراب عادت ڪانہ آهي. جنگين جو هي ننڍو قصو هائي بڃائيءَ کي پهچڻ وارو آهي جنهن مان پتو پوي ٿو تہ هندستان جي دربار

جا حال ڪهڙا هئا ۽ صوبا ڪهڙين گندين حالتن ۾ گهيريل هئا؟ جتي اهڙا ذوهه پاپ ڪيا ويندا هئا جن ڪي بڌي مائهن جي لونءَ ڪاندارجي ويندي. هن قصي مان اها جاڻ به ملي ٿي ته به دشمن ڌريون ڪيئن پاڻ ۾ وڙهيون ۽ آخر پنهنجي تباهي ڪيئن ياڻ ڪيائون. هن سڄي مامري ۾ ڏنو ويندو ته اخلاق ۽ ان جو استعمال ئي سڀ ڪجهه آهي. اهي بهادر انگريزي عملدار جيڪي مائيٽيءَ هندستاني فوج جي ڏڍ ۽ ٽيڪ هئا يا اهي متير جوان جن اهي ڏهن سالن واريون ڊگهيون جنگيون وڙهيون يا اهي انگريز سورهه جوان جن بنگالي فوجن جي بغاوت کي ختم ڪرڻ واسطي بيش بها خدمتون سرانجام ڪيون سي انهن ماڻهن لاءِ وڏي وٺ هئا جيڪي فوجين ۽ جنگي هٿيارن سان بي پناه محبت ڪندا آهن. پنهنجي وقت جا اهي جُنگ جوان پينشن تي لٽل آهن ۽ ڪنهز به رجيمينٽ ۾ ملازم ڪونه آهن. سندن زندگي ڏاڍي بي مزي گذري رهي آهي ۽ ڏاڍا اداس رهندا آهن. چوندا آهن ته هڪ پيشور فوجي لاءِ پنهنجي رجيمينٽ جون يادگيريون پنهنجي خوبصورت وفا شعار گهر واريءَ جي عزت ۽ ناموس جيتريون پياريون هونديون آهن. پر جڏهن ڪنهن مائهوءَ وٽ اهي بئي شيون نه رهن ته ان جو جئڻ جنجال بڻجي ويندو آهي. برطانيه جا اهڙا ڪي به چار فوجي وجي رهيا آهن جن وٽ انهن ڏهن سالن واري جنگي حياتيءَ جون سونهري يادگيريون محفوظ آهن. ساڳي حالت ڪمپنيءَ جي يورپي رجيمينٽ جي آهي جاڪاڻ ته سندن پرتي برطانيه واري فوج جي آئرلئنڊ واري حصي سان لاڳاپيل هئي. افسوس آهي جو انهن کي بيڪار شيءِ سمجهي کين به ٻاهر ڪڍيو ويو. نهايت ڏک جي ڳالهه اها به آهي ته انگريز عوام ماٺ ڪري اڻ سڌيءَ ريت انهيءَ ڪڌي ڪريت کي ورجائڻ جي موڪل ڏئي ڇڏي آهي.

اهو سوچڻ به افسوسناڪ آهي ته "ڊرٽي ٿرٽس" کي به هائي ١٦- گريناڊيئر جيتري حيثيت ڪانه ٿي ڏني وڃي.

حاشيا

مهاڳ

(١) جڏهن لارڊ ڪومبر ميئمر کي ڪمانڊر- ان- چيف مقرر ڪيو ويو تہ ڪمپنيءَ جي هڪ ڊائريڪٽر اعتراض ڪيو، سندس چوڻ هو تہ هو بيوقوف آهي ۽ ان عهدي جي لائق ڪونہ آهي. ڊيوڪ آف ويلنگٽن ڪيس وراڻيو تہ توهان بلڪ سچ چئو، ٺا. پر اها بہ تہ حقيقت آهي هن اوهان لاءِ ڀرتپور بہ تہ فتح ڪيو آهي."

باب پهريون

(١) هيءُ ٺاهہ هڪ مشهور جاءِ ۾ ٿيو هو. جنهن جي چوڌاري اڄ ڪلهہ چٽپسلي واري عمارت نظر اچي ٿي. منڪوره جاءِ لارڊ آڪلنڊ ۽ مسز ايڊن جي رهايش گاهہ هئي.

(٢) تنهن ڪري هرات ۾ ايران تي حملو ڪرڻ ضروري ٿي پيو هو.

(٣) اهو طريقئہ ڪار ١٩١٧ تائين تبديل ڪونہ ٿيو.

(۴) بامبي آرنيلري جبل ۾ ڪم ايندڙ خاص فوج مهيا ڪئي وئي جيڪا قنذار ۾ ڪم آئي

(۵) بمبئي ۾ ڪمانڊر- ان - چيف هيو

(٦) ان کان پوءِ جنرل سر ابراهام رابرٽ سڌجڻ ۾ آيو.

(٧) اها ان وقت جي فوجي فهرست مطابق هجي آهي.

باب ٻيو

(١) ڀاڳوند - يا سڪندر جي برابر

(٢) بي خبر ماٿهن هن ڳالهہ تي وني اجايون ڳالهيون شروع ڪيون.

(٣) ان وقت اها هجي هئي.

(۴) اهو ميڊل شاهہ جي قتل ٿيڻ تائين ڪونہ جڙيو هو ۽ ايسٽ انڊيا ڪمپني بعد ڏنو.

(۵) عراق ۾ بہ اسان لاءِ ساڳي صورتحال هئي. ان والاريل علائقي جي انتظام سنڀالڻ لاءِ سياسي ڄاڻ جي ضرورت هئي. پر ان وقت جي فوج جا ڪي سچيت نوجوان عملدار هئا جن ساري صورتحال کي ضابطي هيٺ آڻي ورتو هو. افغانستان جون حالتون بہ ڪجھہ اهڙيون هيون جن ڪمانڊر ان چيف کي گهڻو عرصو اڳ هن سوچڻ تي مجبور ڪيو هو تہ ڪمانڊر ان چيف کي حڪومت جو نمائندي طور اتي رهڻ گهرجي ۽ اتي رهندڙ پوليٽيڪل آفيسر بہ ڪنهن سرڪاري کاتي جو سربراهہ هئڻ گهرجي. عراق ۾ اهڙيون خراب حالتون ڪٿي ڪونہ هيون پر اوڻايون ساڳئي قسم جون نظر اينديون.

(٦) هي پنهنجي دور جي هڪ اهم عورت هئي.

(٧) هي مليشيا جي طـرز تي فوج ۾ شامل هوندا هئا ۽ محافظ طور بہ ڪين رکيو ويندو هو.

باب ٽيون

(١) هي يوريشين نسل جا ماڻهو هئا جن ١٨٣٤ع ۾ شاہ جي فوجن جي اڳواڻي ڪئي هئي.

(٢) هنن تي تمام گهڻو خرچ ڪيو ويو هو.

(٣) ڊاڍو عجيب غريب انسان هو. بعد ۾ کيس لکنوءَ جي ريزيڊنسيءَ جو محافظ بہ مقرر ڪيو ويو هو.

(۴) فوجي ترتيب ۾ ريجيمينٽن جي تعداد جو فرق، جنگ ڪان واند ڪائي مهل نظر ايندو آهي.

(۵) سنہ ١٨٨٣ع ۾ جڏهن براڊ فوٽ جون ڊائريون ڇپيون هيون تہ ماڻهن ۾ تهلڪو مچي ويو هو. جنهن ڪي خوف خطرا نئين سر اتي ڪڙا ٿيا هئا. جهونڙي "سيل" جي ڪلهن تان گلٽ جا اهي پراڻا استار بہ جڻ ڪسڪي رهيا جيڪي هڪ ڪاٻاڙيءَ کي ڏيڻ لائق هئا.

(٦) شاہ جي-٣ پيادل فوجي جي وڏي حصي کي مختلف قلعن ۾ رهايو ويو هو.

(٧) دلچسپ ڳالهہ اها بہ آهي تہ جڏهن سي ڪابل مان پيش قدمي شروع ڪئي هئي تہ ١٣ ريجيمينٽ کي بندوقن جا ڪئيل ۽ ڳريل فِلنٽ- لاڪ ڏنا ويا هئا. ڪيتريون بندوقون ان اوڻائيءَ ڪري ڄڻ بہ ڪونہ سگهيون هيون. سيل اختياريءَ وارن کي چيو هوم تہ جيڪي ۴٠٠٠ نيون بندوقون آيون آهن سي فوج ۾ ورهايون وڃن. پر ايلفن اسٽون ائين ڪرڻ کان انڪار ڪيو. ١٣- ريجيمينٽ تہ رڳو گلزين ڪن مهٽ ڪئي هئي پر انهن جي بغاوت کي بہ ختم ڪري ڇڏيو هو.

(٨) درحقيقت ايسٽ انڊيا ڪمپني جڻ انگلنڊ جو ٻيو حڪمران هئي.

(٩) پڙهو " اسپاءِ نہ صوبيدار، ۾ صوبيدار سيتارام جو قصو

(١٠) شهزادو شاپور ڪسڪي نڪري هليو ويو.

باب چوٿون

(١) انگريز "سنڌ" جي اهڙي هجي لکندا هئا.
(٢) ڪراچي هاڻي ته ڪجهه به ڪونه آهي. پر ان هوندي به هو هڪ شاهوڪار ۽ اهم شهر آهي. سرچارلس نئپيئر اڳڪٿي ڪئي هئي ته هيءُ شهر ضرور ڪڏهن عظمت جي درجي تي پهچندو.
(٣) هيءُ انهي دور جي هجي آهي. ٻين جڳهين تي Bluch ۽ Bluchistan لکيو ويو آهي.

باب پنجون

(١) ڏسو ڪتاب "ايڊمنسٽريشن آف لارڊ ايلنبرو" بينٽلي ائنڊ سن ١٨٧١
(٢) لارڊ ايلنبرو رسد واري شعبي جي ماڻهن کي پنهنجا جڏهن نه فوجين کي سونا ۽ مينڪا ڪاري تيل ٻلا (تمغا) ڏنا هئا.
(٣) ڪتاب جي مصنف فيلڊ مارشل پئٽ گرانٽ جي زال ليڊي گرانٽ کان پڌو هو ته گورنر جنرل عورتن کي ميناڪاري تيل ٻلا ڏنا هئا. هن اهڙو ٻلو ليڊي گرانٽ وٽ به ڏٺو هو.
(٤) عام ۾ ڦيٿيون ڏاند گاڏيون.

باب ڇهون

(١) ڪرنل گاردنر سک دربار سان لاڳاپيل هڪ مهم جُو انسان هو. ڪرنل پيئرس سندس يادگيرين تان ان جي مهم جوئي جا قصا بيان ڪيا آهن. پر اهڙين ڳالهين جي سچائيءَ ۾ شڪ آهي.

باب ستون

(١) ستلج جي ڪنار سان ڪي علائقا رنجيت سنگهه جي حڪمرانيءَ هيٺ هئا پر هن اتي پنهنجي فوج ڪانه رکي هئي. انهن جي حيثيت معمولي هئي.
(٢) اهو سمجهڻ کپي ته فوجي عملدار راڄنيتڪ غير فوجي عملدار سان ملي ملڪي معاملا هلائيندا هئا. جنگ ۽ امن جو دارو مدار به انهن جي پرجهه ۽ پروڙ تي هوندو هو. گهٽو ڪري ٿيندو ائين هو جو جن ماڻهن جو جنگ ۾ ڪو ڪردار ٿي

ڪونہ هوندو هو امن جا اختيار وري تن وٽ هوندا هئا.
(٣) ڪن- نَو- پائونڊرس جي چونڊ ڪئي هئي.

باب اٺون

(١) برگيڊيئر ائنس برنر جي خطن موجب، جيڪي سوسائٽي آف هسٽاريڪل ريسرچ جي جرنل ۾ اپريل ١٩٣٢ع ۾ ڇپيا هئا
(٢) هن جريو تي ڪورٽ مارشل ڪان جان اُجي ڪرائي هئي.

باب يارهون

(١) هي هينري هيو لاڪ جو پاءُ هو.
(٢) هن مارچ ١٩٣٢ع ۾ انگلنڊ ۾ وفات ڪئي. سرجنٽ ميجر اسٽارٽ فورڊ جو ١۴- لائيٽ ڊرئگون سان تعلق هو. هن چليان والا واري جنگ ۾ حصو ورتو هو ۽ گجرات جي فتح کان پوءِ پناٺن جو پيڇو ڪندي خيبر لڪ تائين بہ ويو هو. مرڻ مهل هن جي عمر ١٠۴ سال هئي.
(٣) ان رات جنگ ۾ مري ويل تيرهن عملدارن جا لاش ميس واري ميز تي رکيا ويا هئا. ڪاڏي واري اها ميز بورچين آٿي ميدان تي رکي هئي ۽ مٿس ماني بہ رکي وئي هئي. پر اها ڪنهن بہ کانہ کاڌي.
(۴) ٩- لانسر ۽ نيٽو ڪيولري لشڪر جي پاسن تي بيهاريو ويو هو. پر اهي جنگ ۾ شريڪ ڪونہ ٿيا هئا.
(۵) جيڪو ٽي ڏينهن جهڪوز ۾ ڏي بيهي رهيو.

باب ٻارهون

(١) در حقيقت ان جو انگ ۴٠٠٠ هو.
(٢) سندس پينشن پنجاه هزار پائونڊ ساليانو مقرر ڪئي وئي هئي.
(٣) يورپ وارا پيار وچان ڪمپنيءَ جي فوج کي هن نالي سان سڏيندا هئا. بنيادي طور تي اهو بنگال فيوسيليئرس جو نالو هو.

جي ايم سيد اڪيڊمي جا ڇپايل ڪتاب

.1	پيغام لطيف	جي ايم سيد	100/=
.2	جديد سياست جا نو رتن	جي ايم سيد	100/=
.3	موجوده سياسي مسئلا	جي ايم سيد	100/=
.4	سنڌوءَ جي ساڃاهه (ٻه جلد گڏيل)	جي ايم سيد	300/=
.5	نئين سنڌ لاءِ جدوجهد	جي ايم سيد	100/=
.6	ساهڙ جا سينگار	جي ايم سيد	100/=
.7	خط ۽ مضمون	جي ايم سيد	100/=
.8	آزادي ڇو ۽ ڇالاءِ	جي ايم سيد	100/=
.9	سائين جي.ايم. سيد جون	جي ايم سيد	200/=
.10	تحريرون- I	جي ايم سيد	100/=
.11	جيئڻ ڏنو آهي مون	جي ايم سيد	80/=
.12	ديار دل ۽ داستان محبت	جي ايم سيد	200/=
.13	پنهنجي ڪهاڻي پنهنجي زباني - I	جي ايم سيد	125/=
.14	سنڌي ڪلچر	جي ايم سيد	25/=
.15	سنڌ جا سورما	جي ايم سيد	25/=
.16	خطبات سيد	جي ايم سيد	100/=
.17	سنڌ ڳالهائي ٿي	جي ايم سيد	150/=
.18	مسلم سربراهه ڪانفرنس	جي ايم سيد	50/=

گهرائڻ لاءِ لکو

معرفت: پوسٽ باڪس نمبر 58 جنرل پوسٽ آفيس
حيدرآباد سنڌ

سنڌ تحقيقي بورڊ جا ڇپايل ڪتاب

1.	سنڌ جي تاريخ جا تحقيقي مسئلا	مرتب: ناز سنائي	20/=
2.	سنڌ جي عالمن جا سونهري ڪارناما	دادا سنڌي	25/=
3.	سنڌ جي بمبئي کان آزادي	جي. ايم. سيد	20/=
4.	سنڌ جي تاريخ جا ماخذ	ناز سنائي	30/=
5.	ميرن جي صاحبي	حڪيم فتح محمد سيوهاڻي	20/=
6.	سومرن جي دور جا سورما	دادا سنڌي	20/=
7.	اوائلي دؤر ۾ شايع ٿيل لوڪ ڪهاڻيون	مرلي ڌر جيٽلي	20/=
8.	شاهه جو رسالو (مڪمل)	ڪليان آڏواڻي	(ختم ٿيل)
9.	مطالعو سنڌ جو	غلام محمد لاکو	40/=
10.	تاريخي مائهو تاريخي ڳالهيون	دادا سنڌي	20/=
11.	منگها رام ملڪاڻي	اي- جي- اتم	25/=
12.	ابوالفضل ۽ فيضي	حڪيم فتح محمد سيوهاڻي	40/=
13.	سنڌ جي ڪوپائي ڪٿا	اديب انقلابي	30/=
14.	جرنيل هوش محمد شيدي	منصور قادر جوڻيجو	40/=
15.	سنڌ جا عظيم ويج	اديب انقلابي	60/=
16.	سچل جون واديون	بلديو مٽلاڻي	40/=
17.	هڪ سؤ سنڌي سپوت	ميمڻ عبدالغفور سنڌي	20/=
18.	سنڌي ٻوليءَ جا محقق	هدايت پريم	30/=
19.	شاهه جون آکاڻيون	ڄيٺمل پرسرام گلراجاڻي	150/=
20.	شاهه جو رسالو (مجمل)	ڪلياڻ آڏواڻي	200/=
21.	قاضي قادن جو ڪلام	هيرو ٺڪر	50/=
22.	سنڌي ادب	پير حسام الدين شاهه راشدي	40/=
23.	سنڌ بابت انگريزن جي اختيار ڪيل حڪمت عملي	سي-ايل- ماڙيوالا/ عطامحمد ڀنڀرو	80/=
24.	سنڌوءَ جو موهه	جنرل سرجارج ميڪمين/ عطامحمد ڀنڀرو	150/=

گهرائڻ لاءِ لکو

پوسٽ باڪس نمبر 58 جنرل پوسٽ آفيس

حيدر آباد سنڌ